

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ORTAÇAĞDA ÂMİD (DİYARBAKIR)

Songül DUMLUPINAR ALİCAN

Danışman
Doç. Dr. Ünal TAŞKIN

ADYAMAN - 2019

ADIYAMAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
MEDIEVAL HISTORY PROGRAM
DOCTORAL THESIS

ÂMİD (DİYARBAKIR) IN MEDIEVAL

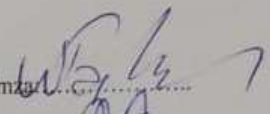
Songül DUMLUPINAR ALİCAN

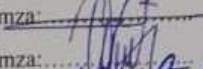
Supervisor
Assoc. Prof. Dr. Ünal TAŞKIN

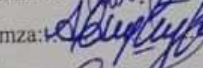
ADIYAMAN - 2019

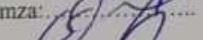
KABUL VE ONAY TUTANAĞI

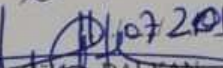
Doç. Dr. Ünal TAŞKIN'ın danışmanlığında, Songül DURLUPINAR ALİCAN tarafından hazırlanan "Ortaçağda Âmid (Diyarbakır)" başlıklı çalışma 31/05/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

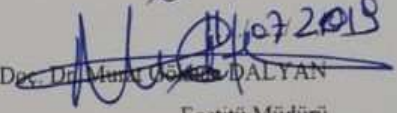
Başkan (Danışman): Doç. Dr. Ünal TAŞKIN..... İmza:

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN..... İmza:

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Metin KOPAR..... İmza:

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ..... İmza:

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Salhadin GÖK..... İmza:

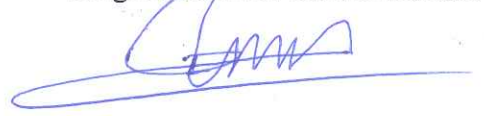

Doç. Dr. Mustafa Gökçe DALYAN
Enstitü Müdürü

BEYAN

Doktora tezi olarak sunduğum “Ortaçağda Âmid (Diyarbakır” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28./06./2019

Songil DUMLUPINAR ALİCAN

ÖZET
Doktora Tezi
ORTAÇAĞDA ÂMİD (DİYARBAKIR)
Songül DUMLUPINAR ALİCAN
Adıyaman Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Mayıs, 2019

Âmid (Diyarbakır) ortaçağ İslâm dünyasının en önemli şehirleri arasındadır. Diyârbekir bölgesinin gerek nüfus, gerekse kültür ve medeniyet bakımından en yoğun ve güçlü şehirleri arasında yer almaktadır. Görkemli surları ile adeta canlı bir tarih hüviyetindedir ve binlere yıllık bir tarihî mirası yansıtmaktadır. Bir örnek olarak ele alındığında, ortaçağ İslâm dünyasında şehir anlayışını en iyi bir şekilde yansıtacak olan şehirlerden biridir. Dolayısıyla bu türden özelliklere sahip bir şehrin tarihi, bize çağının diğer şehirleri hakkında da birçok bilgi verecektir. Tezimiz bu amaçla kaleme alınmış olup genel olarak İslâm şehri olgusunun tarihî hikâyesine bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Ortaçağda Âmid (Diyarbakır) başlıklı bu çalışmada şehrin coğrafi konumuna ek olarak siyasî coğrafyası temel alınmıştır. Söz konusu temel üzerine Âmid'in siyasî serüveni ve tarihî süreçte geçirdiği dönüşümler işlenmiştir. Son olarak şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında genel bir çerçeve ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede şehirde halen mevcut olan tarihî eserler listelenmiş, Âmid'in tarihî dokusu nazara verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âmid, Diyarbakır, Diyârbekir, el-Cezîre, İslâm, ortaçağ.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

ÂMÎD (DÎYARBAKIR) IN MEDIEVAL

Songül DUMLUPINAR ALİCAN

Adıyaman University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

Medieval History Programme

May, 2019

Âmid (Diyarbakır) is one of the most important cities of the medieval Islamic World. It is one of the most intense and powerful cities in terms of population, culture and civilisation of the region of Diyârbekir. It has a vivid history with its magnificent walls and reflects an annual historical heritage of thousands of years. As an example, it reflects the understanding of medieval Islamic city in the best form. Bir örnek olarak ele Therefore, the history of a city with such characteristics will give us a lot of information about other cities of its era. Our thesis is written for this purpose and aims to make a contribution to the historical story of the phenomenon of the city of Islam in general.

In this study that titled Âmid (Diyarbakır) In Medieval, it was taken as a basis the city's geographical position and additionally its political geography. On this basis, the political adventure of Âmid and the transformations in the historical process were studied. Finally, it was tried to be put forward a general framework about the social, cultural and economical history of the city. In this context, historical artifacts which are still present in the city are listed, and the historical texture of Âmid is given.

Keywords: Âmid, Diyarbakır, Diyârbekir, al-Djazirah, Islam, medieval.

ÖN SÖZ

2000 yıldan daha uzun bir geçmişe dayanan tarihi ile Kuzey Mezopotamya'nın en önemli şehirleri arasında bulunan Âmid (Diyarbakır), gerek İslâm öncesinde gerekse de İslâmî dönemde Ortadoğu coğrafyasının en önemli şehirleri arasında olmuştur. Ticaret yollarını birleştiren bir kavşakta yer alması bir yana, verimli toprakları ve görkemli tarihî mirası ile her dönemde ilgi çekmiş ve birçok devletin ele geçirmek için gayret ettiği yerler içerisinde yer almıştır. İslâm öncesi dönemde önce Romalılar ve sonra da Bizanslılar ile Sâsânîler arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı bir coğrafyanın merkezinde yer almasıyla öne çıkan Âmid, İslâmî dönemde de bölgenin kültür ve medeniyet merkezleri arasında bulunmuştur. Farklı sosyolojik toplulukların ikamet alanı olan bu şehirde birçok hanedan hüküm sürmüştür. Şeybânîlerden Hamdânîlere, Mervânîlerden Selçuklulara ve Yıvaloğullarından Artuklulara, Eyyûbîlere, Timurlulara ve Akkoyunlulara kadar birçok devletin önem atfettiği bir şehir olarak Âmid'in tarihî serüveni, buranın ne kadar önemli olduğunun da canlı bir kanıtı ortada olarak durmaktadır.

Ortaçağda Âmid (Diyarbakır) isimli tezimizde, söz konusu bu köklü şehrin tarihî serüvenini ele alma gayreti içerisinde olduk. Şehrin tarihî serüvenini her yönüyle irdeleme niyetiyle ortaya koyduğumuz bu gayreti üç temel bölüm üzerinden yaptık. Bu çerçevede, ilk bölümde evvela Âmid'in coğrafi konumunu ve tarihî coğrafyasını nazara verip, sonra şehrin kuruluşu ile ilgili rivayetleri derlemek suretiyle bir kuruluş anlatısı inşa ettik. Daha sonra şehrin fiziksel gelişimini ve surların oluşum sürecini, Âmid'de hüküm süren çeşitli devlet ve hanedanların imzaları mahiyetinde olan surlar üzerindeki kitabeleri incelemeye çalıştık. İkinci bölümü şehrin siyasî tarihine tahsis ettik. Bu bölümden Âmid'in (Amida) İslâm öncesi dönemlerden itibaren geçirdiği evreleri inceledik ve İslâm fethine kadar olan süreci özet mahiyetinde yansıttık. Esas konumuz olarak İslâm fethinden sonraki dönemini ayrıntılı bir şekilde ve çağdaş kaynaklar ışığında ele aldığımız şehirde hâkim olan birçok devlet ve hanedanın buradaki faaliyetlerini başlıklar halinde hikâye ettik. Âmid'in İyaz b. Ganem ve Hâlid b. Velid tarafından fethedilmesinden sonraki süreci şehrin 16. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı hâkimiyetine girişine kadar getirdik ve bu uzun dönemin önemli siyasî olaylarını kronolojik bir ilerleme hattı üzerinden nazara verdik. Üçüncü ve son bölümde ise Âmid'in sosyal, ekonomik ve kültürel tarihini konu edindik. Ortaçağda kaleme alınmış olan kaynakların genel itibarıyla sosyoekonomik meselelere ağırlık verme noktasında açık yönelimlere sahip olmaması dolayısıyla belli ölçüde bilgi kıtlığından da

mustarip olduğumuzu söylemekte bir beis bulunmayan bu bölümde, ilk olarak Âmid'in geçirdiği toplumsal dönüşümleri tespit etmeye çalıştık. Şehrin bilim ve kültür mirasını bir şekilde resmetme gayreti içerisinde olduk ve kaynaklarda tespit edebildiğimiz Âmidli ilim adamlarını listeledik. Buna ek olarak şehrin ekonomik birikimi ve mirasını inceleme konusu ettik ve ziraat, hayvancılık, ticaret ve sanayi başlıklarına ilaveten finansal tarihini de anlamayı denedik. Son olarak Âmid'de tarih boyunca inşa edilmiş olan yapıları tarihî sıraları içerisinde ve şehrin gelişimine sağladıkları katkılar paralelinde inceledik ve nihai noktada günümüze ulaşmış olan tarihî yapıları listeleyerek bunlarla ilgili mevcut bilgileri özet mahiyetinde ortaya koyduk. Takip ettiğimiz plan çerçevesinde Âmid'in genel bir tarihî panoramasını bu şekilde sergilemiş olduk.

Tezin kaleme alındığı zorlu süreç, birçok kişinin katkısına müracaat ettiğim bir dönem oldu. Onların bu çok değerli katkıları olmasaydı, tez çalışmamı istediğim şekilde tamamlamam mümkün olmayabilirdi. Dolayısıyla isimlerini burada anarak kendilerine karşı duyduğum şükran hislerini belirtmek isterim. Öncelikle 2000'li yılların ilk yarısında tarih bölümünde okuduğum ve sonrasında yüksek lisans yaptığım Ege Üniversitesi'ndeki kıymetli hocalarım, her dair destekleri ile beni mesrur eden Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Cüneyt Kanat, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Doç. Dr. Samira Kortantamer'e teşekkürü borç bilirim. Konumun belirlenmesinden kaynakların tespit ve teminine kadar pek çok konuda yardımına başvurduğum alanın mühim ismi Prof. Dr. Adnan Çevik'e olan ilmî borcumu ise kelimelere sığdıramam, sağ olsun. Yine doktora eğitimime başladığım ilk dönemde derslerinden istifade etmiş olduğum İnönü Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Salim Cöhce ve Prof. Dr. Mehmet Karagöz'ün isimlerini anmak isterim. Aynı şekilde doktora eğitimim boyunca hiçbir konuda desteğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Ünal Taşkın'a ve bir dönem danışmanlığımı da üstlenmiş olan sevgili Dr. Öğr. Üyesi Salhadin Gök'e ve elbette Dr. Öğr. Üyesi Metin Kopar'a da medyun-u şükran olduğumu belirtmeliyim. Tabi ki çok değerli doktora arkadaşım Aynur Akın'a da kıymetli dostluğu dolayısıyla minnettarım.

Burada bir paragraf da aileme açmak isterim. Eğitim hayatım boyunca desteğini hiç esirgemeyen sevgili hocam ve kıymetli eşim Doç. Dr. Mustafa Alican'ın özellikle de Arapça kaynaklar konusundaki yardımlarını anmadan geçmem haksızlık olur. Kendisine olan minnetimi ifade edebileceğim bir kelime yoktur. Var olsun. Aynı şekilde doktoramı yazarken zaman zaman ihmal de ettiğim, çalışma koşullarımdan dolayı istediğim ölçüde

ilgilenemediğim, biricik oğlum Ahmet Melikşah'ın ismini buraya eklemek bile dñnyanın en bñyñk keyfidir. Elbette yıllardır her gñn telefon hatlarının ucundan beni motive eden sevgili annemin ve saygıdeğer babamın da yapmaya çalıştığım her iyi şeyde dolaylı, ama kuvvetli bir katkıları vardır. Allah onları başımdan eksik etmesin.

Muş, Nisan 2019

Songñl DUMLUPINAR ALİCAN

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Güneydoğu Anadolu bölgemizin en büyük ve önemli şehirleri arasında bulunan Diyarbakır'ın ortaçağa ilişkin genel bir panoramasını çizmek, günümüzde halen devam etmekte olan birtakım sosyoekonomik problemlerin daha açık bir biçimde ortaya konulup analiz edilebilmesi açısından önem arz etmektedir. Aynı şekilde sözü edilen türden bir şehir panoramasının ortaçağda el-Cezîre olarak anılan Kuzey Mezopotamya'da yer alan diğer yerleşimlerin karakterine ilişkin bilgi ve değerlendirmelere de kaynak teşkil edeceği için birçok açıdan faydalı olacaktır. Özellikle Türklerin Anadolu coğrafyasındaki tarihî varlığının detaylandırılması bakımından benzersiz faydalar temin edeceği için çerçevesini çizmeye gayret ettiğimiz konunun tarih araştırmaları açısından kıymetli olduğunu şüphe etmeden söyleyebiliriz.

Ortaçağda Âmid (Diyarbakır) başlıklı doktora tezimizin literatüre yapacağı katkı ise birkaç başlık altında özetlenebilir. Bunların ilki, hakkında birçok çalışma yapıldığını bildiğimiz Diyarbakır tarihine ilişkin, daha önce yapılanlardan daha farklı olarak genel bir değerlendirme sunmasıdır. Literatüre yapılan ikinci katkı, daha spesifik olarak Âmid'in Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonraki idarî durumu ve burada görev yapan idarecilere ilişkin net veriler ortaya konulmasıdır. Özellikle İbn Şeddâd'ın kayıtlarından hareketle oluşturulan bu erken İslâmî dönem idarî manzara önemlidir. Bir diğer katkı, daha önceki eserlerde olmadığı kadar yoğun bir Âmid sosyoekonomi tarihinin kurulmaya çalışılmasıdır. Bu çerçevede, özellikle 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine dayalı olarak ortaya konulan verilerin, daha önce tezimizde ele alınan biçimi ile irdelenme durumunun olmaması münasebetiyle dikkate değer olduğu zikredilmelidir. Tezimizin bu alana yapacağı bir diğer katkı ise Âmidli ilim adamları ile ilgili olarak başka yerde denk gelmediğimiz yeni verilerin ortaya çıkarılmasıdır.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY TUTANAĞI	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
BEYAN	ii
ÖZET	iv
ÖN SÖZ	vi
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xiv
EKLER LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÂMİD'İN KURULUŞ VE GELİŞİMİ

1.1. ÂMİD'İN TARİHÎ COĞRAFYASI	21
1.1.1. Âmid'in Coğrafi Konumu.....	22
1.1.2. el-Cezîre ve Âmid'in Siyasî Coğrafyası	25
1.2. ÂMİD İSMİ HAKKINDA	30
1.2.1. Tarihsel Süreçte Âmid İçin Kullanılan İsimler	30
1.2.2. Âmid İçin Kullanılan İsimlerin Tahlili.....	34
1.2.3. Müslüman Âmid'e Dâir	40
1.3. ÂMİD'İN KURULUŞU VE FİZİKSEL GELİŞİMİ.....	43
1.3.1. Âmid'in Kuruluşu İle İlgili Rivayetler	43
1.3.2. Şehrin Fiziksel Oluşumu.....	47
1.3.3. Âmid'in Sur ve Kapıları	52

İKİNCİ BÖLÜM

ÂMİD'İN SİYASÎ TARİHİ

2.1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM.....	72
2.2. İSLÂMÎ DÖNEMDE ÂMİD	81
2.2.1. Âmid'in Fethi ve Erken İslâmî Dönemde Şehrin İdarî Durumu	81
2.2.2. Şeybânîler	90
2.2.3. Hamdânîler	94

2.2.4. Mervânîler.....	102
2.2.5. Âmid’de Türk Hâkimiyeti	125
2.2.5.1. Selçuklular	125
2.2.5.2. Yınaloğulları ve Nisânoğulları	131
2.2.5.3. Hısn Keyfâ Artukluları.....	144
2.2.5.4. Eyyûbîler ve Türkiye Selçukluları.....	151
2.2.5.5. İlhanlılar, Mardin Artukluları ve Sonrası	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂMİD’İN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ

3.1. TOPLUMSAL YAPI.....	169
3.1.1. İslâm Öncesi Dönemde Halk ve İdare	169
3.1.2. Fetih ve Şehrin Dönüşümü	174
3.1.3. Bir İdarî Merkezin Sosyolojisi	177
3.2. ÂMİD’İN İLİM VE KÜLTÜR TARİHİ	181
3.2.1. Bilim ve Kültür	181
3.2.2. Âmidli İlim ve Kültür Adamları	189
3.2.2.1. Ebû’l-Hasan el-Âmidî	189
3.2.2.2. Ebû’l-Kâsım el-Hasan b. Bişr Yahyâ el-Âmidî	190
3.2.2.3. Kadı İbnü’l-Beğal el-Âmidî.....	190
3.2.2.4. Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî.....	191
3.2.2.5. Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer Ebû Bekir eş-Şâşî.....	192
3.2.2.6. İmam Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Âmidî... 192	
3.2.2.7. Yuhannon Isho Bar Sushan.....	193
3.2.2.8. Muhammed b. Ahmed el-Âmidî	193
3.2.2.9. Hüseyin b. Sa’d b. Hüseyin b. Muhammed el-Âmidî.....	193
3.2.2.10. Ebû’l-Vefâ	194
3.2.2.11. Nâsihuddîn Ebû’l-Feth et-Temîmî el-Âmidî.....	194
3.2.2.12. Ebû’l-Mekârim Muhammed b. el-Hüseyin el-Âmidî.....	194
3.2.2.13. Atnûs el-Âmidî.....	195
3.2.2.14. Kadı Şerefü’l-Kudât Ebû Ali Saîd İbnü’l-Beğal el-Âmidî	195
3.2.2.15. Samuel b. Yahyâ el-Mağribî.....	195
3.2.2.16. Gâlib Tabîb el-Mu’tazîd	196
3.2.2.17. Ebû’l-İzz el-Cezerî.....	196

3.2.2.18. İbn Müshir el-Mavsîfî	197
3.2.2.19. Ali b. Ebû'l-Muzaffer el-Âmidî.....	197
3.2.2.20. Seyfeddîn el-Âmidî	198
3.2.2.21. Haşim b. eş-Şeref b. el-E'azz b. Hâşim b. Kâsım	199
3.2.2.22. Ali İbn Muhammed el-Âmidî	199
3.2.2.23. Cafer İbn Muhammed el-Âmidî el-Kâdî Bedreddîn.....	200
3.2.2.24. İsmail İbnü't-Tîfî el-Âmidî.....	200
3.2.2.25. Zeynuddîn el-Âmidî	201
3.2.2.26. Ahmed b. İshak el-Âmidî.....	202
3.2.2.27. Ebû İshak b. Ebî Muhammed el-Âmidî	202
3.2.2.28. İbn Düveyb el-Âmidî ed-Dımaşkî	202
3.2.2.29. Abdullah b. Abdurrahman el-Âmidî.....	203
3.2.2.30. Burhâneddîn el-Âmidî	203
3.2.2.31. Hayreddîn el-Âmidî el-Hanefî.....	204
3.2.2.32. İbrahim Gülşenî	204
3.3. EKONOMİK MANZARA.....	210
3.3.1. Ziraat ve Hayvancılık.....	210
3.3.2. Sınâî Üretimin Tarihi.....	214
3.3.3. Ticarî Hayat	216
3.3.4. Para ve Vergiler	219
3.4. ÂMİD'DEN KALANLAR.....	227
3.4.1. Mimarî Eserler	227
3.4.2. Günümüze Kalan Yapılar.....	236
3.4.2.1. Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi.....	236
3.4.2.2. Meryem Ana Kilisesi.....	236
3.4.2.3. Ulu Camii	237
3.4.2.4. Sahabe Türbeleri	242
3.4.2.5. Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü).....	243
3.4.2.6. Ömer Şeddâd Camii.....	245
3.4.2.7. Zinciriye Medresesi	245
3.4.2.8. Mesûdiye Medresesi	246
3.4.2.9. İç Kale (Sultan Süleyman) Camii ve Haziresi	248
3.4.2.10. Parlı Safa Camii	250
3.4.2.11. Muslihuddîn Lârî Medresesi.....	250

3.4.2.12. Kaşık Budak Mescidi	251
3.4.2.13. Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii.....	251
3.4.2.14. Kavas-ı Sağır Camii	252
3.4.2.15. Şeyh Yusuf Camii	252
3.4.2.16. İbrahim Bey Camii.....	252
3.4.2.17. Nebî Camii	253
3.4.2.18. Aynî Minare Camii.....	253
3.4.2.19. Tâceddîn Mescidi.....	254
3.4.2.20. Hacı Büzürk Mescidi.....	254
SONUÇ	255
KAYNAKÇA.....	258
EKLER	312
ÖZGEÇMİŞ.....	346

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
S.	: Sayfa
Ed.	: Editör
Der.	: Derleyen
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
DİA.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Thk.	: Tahkik eden
Nşr.	: Neşreden
Y.Y.	: Basım yeri yok
Trs.	: Tarihsiz

EKLER LİSTESİ

Harita 1: İbn Havkal'ın el-Cezîre Haritası.....	312
Foto 1: Diyarbakır'ın Yukarıdan Görünümü	313
Harita 2: Diyarbakır Haritası	313
Harita 3: el-Cezîre Haritası.....	314
Harita 4: Diyârbekir Bölgesi Haritası.....	315
Harita 5: Sinclair'in Diyarbakır Çizimi	316
Harita 6: Albert Gabriel'in Diyarbakır Çizimi	317
Harita 7: Albert Gabriel'in Diyarbakır İç Kale Çizimi	3188
Harita 8: Diyarbakır Surlarında Bulunan Kitabelerin Sur Duvarları Üzerindeki Dağılımı.....	31919
Foto 2: Nur Burcu	3200
Foto 3: Ulu Beden Burcu.....	321
Foto 4: Yedi Kardeş Burcu.....	3211
Foto 5: Urfa Kapısı	322
Foto 6: Dağ Kapı	3222
Foto 7: Şehir Surlarındaki Bir Burcun Plan ve Kesitleri.....	3233
Foto 8: Diyarbakır'ın Yukarıdan Görünümü.....	323
Foto 9: Dağ Kapı Burcu	3244
Foto 10: Yedi Kardeş Burcu Üzerindeki Kitabe Ayrıntısı.....	3255
Foto 11: Diyarbakır İç Kale	3255
Foto 12: Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi	3266
Foto 13: Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi İç	3266
Foto 14: Meryem Ana Kilisesi 1	3277
Foto 15: Meryem Ana Kilisesi 2	3277
Foto 16: Meryem Ana Kilisesi 3	32828
Foto 17: Ulu Camii 1	32828
Foto 18: Ulu Camii 2	32929
Harita 9: Ulu Camii İle Birlikte Mesûdiye ve Zinciriye Medreselerini İhtiva Eden Külliyesi Gösteren Çizim	3300
Foto 19: Ulu Camii Ayrıntı	3311
Foto 20: Ulu Camii Sütun Başı	3311
Foto 21: Sahabeden Malik Ejder Türbesi	3322

Foto 22: Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü) Kitabe Ayrıntısı	3322
Foto 23: Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü)	3333
Foto 24: Ömer Şeddâd Camii	3333
Foto 25: Ömer Şeddâd Camii İç	3344
Foto 26: Zinciriye Medresesi	3344
Foto 27: Mesûdiye Medresesi	3355
Foto 28: Mesûdiye Medresesi Kitabe Ayrıntısı	33636
Foto 29: İç Kale (Sultan Süleyman) Camii	33737
Foto 30: İç Kale (Sultan Süleyman) Camii Haziresi	33737
Harita 10: İç Kale (Sultan Süleyman) Camii Çizimi	33838
Foto 31: Parlı Safa Camii	33838
Foto 32: Parlı Safa Camii Minaresi	33939
Foto 33: Muslihuddîn Lârî Medresesi	3400
Foto 34: Kaşık Budak Mescidi	3400
Foto 35: Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii 1	3411
Foto 36: Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii 2	3411
Foto 37: Kavas-ı Sağîr Camii	3422
Foto 38: Şeyh Yusuf Camii	3422
Foto 39: İbrahim Bey Camii	3433
Foto 40: Nebî Camii	3433
Foto 41: Aynî Minare Camii	3444
Foto 42: Tâceddîn Mescidi	34545
Foto 43: Hacı Büzürk Mescidi	34545

GİRİŞ

Tarih içerisinde sırasıyla antik devirlerde Amedi, Roma ve Bizans dönemlerinde Amida, yine Bizans devrinde bir süre Constantia ve İslâmî dönemde de Âmid ismiyle anılan Diyarbakır, Ortaçağ Mezopotamya'sının en önemli şehirleri arasındadır. Birçok farklı medeniyete ve onun üzerinde devlete merkezlik yapmış olan bu tarihî şehir, günümüzde de bütün ihtişamıyla ayakta durmaya devam etmesi ile benzerleri arasında müstesna bir yere sahiptir. Şehri çepeçevre saran surları ve bu surların üzerinde bulunan muhtelif devlet ve hanedanlara ait kitabeleri, kabartma ve oyma süslemeleri, farklı medeniyet değerlerini yansıtan mimarî figürleri ile adeta tarihî bir müze hüviyetine sahip olan Diyarbakır'ın sokaklarında dolaşmak bile şehrin o kadim havasının teneffüs edilmesi için yeterlidir. İnsan, şehrin görkemli kapılarından birinden geçerken, buradan neredeyse bin beş yüz yıl önce geçmiş birini hayal edip kendisini tarihin gizemli derinliklerine bırakabilir. Kuşkusuz 20 ve 21. Yüzyılın yaşam ve mimarî anlayışı, sosyal, siyasal ve kültürel tahavvüller nedeniyle şehir kadim ruhundan çok şey kaybetmiştir, fakat bütün bu kayıplarına rağmen Âmid (Diyarbakır) ülkemizde köklü bir tarihe şahitlik etmek isteyenlerin ziyaret edebileceği az sayıdaki yerlerden biri olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Aşağı yukarı iki bin yıla yaklaşan fiziksel tarihî varlığı ile Âmid, uzun yüzyıllar boyunca bünyesinde biriktirdiği tarihî birikim ile birçok farklı kültürün bir halitası gibidir. Semalarında asırlardır ezan sesleri ile çan seslerinin birbirine karıştığı, Kudas ayinleri ile Cuma namazlarının birbirini takip ettiği şehrin günümüzde halen takip edilebilen kültürel dokusundaki olağanüstü çeşitlilik, surlar üzerindeki Rumca, Latince ve Arapça kitabelere yansıdığı kadar, Âmid'in tarihi üzerinden de takip edilebilmektedir. Şehir antik dönemlerden itibaren birçok tarihî dönem idrak etmiştir ve söz konusu dönemler birbirleri ile iç içe girerek bugün bakıldığında kolay bir şekilde görülebilecek olan eklektik bir tarihî biçim edinmiştir. Âmid'i çepeçevre kuşatan muazzam sur silsilesi bu durumun en yakın şahidi olarak dimdik ayakta durmaktadır. Şehrin antik devirlerde kurulduğu plan üzere yaşayan ve tarihî varlığını bu köklü plan üzerinden devam ettiren bir şekil ve belli ölçüde de içeriğe sahip olması, Âmid'in bütüncül bir kavrayış ile ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Şehre ilişkin anlamlı bir tarihsel anlatı için bu gerekliliğin lüzumu ortadadır.

Sözü edilen bu gereklilik, aynı zamanda Âmid'in tarihi hakkında yapılacak bir çalışmanın zorluğunu da tayin etmektedir. Buna göre, birbirleri ile iç içe geçmiş tarihî dönemlerden, kültürel yapılar ve birikimlerden, siyasî gelenek ve anlayışlardan veya birbirleri ile ilişkisel bir biçimde varlık icra etmiş olan sosyolojik topluluklardan meydana gelen bir yapı olarak Âmid'in tarihini ortaya koyabilmek için çok çeşitli bir kaynaklar külliyatına sahip olmak gerektiği söylenebilir. Bunun için ise, tezimizin konusu temelde ortaçağa ilişkin bir anlatı kurma gayretine istinat etmekteyse de gerek antik kaynaklara, gerekse sonraki dönemlere ait Roma ve Bizans kaynaklarına, elbette İslâm kaynaklarına başvurmak gerektiği her türlü izahtan varestedir.

“Ortaçağda Âmid (Diyarbakır)” başlığını taşıyan tezimiz, şehrin kuruluşundan başlayıp Osmanlı hâkimiyetine girdiği 16. Yüzyılın ilk çeyreğine uzanan uzun evrenin genel çerçevesini çizmeyi hedeflemektedir. Temelde bütünlüklü bir Âmid tarihi ortaya koyma gayretine dayanan çalışmamız, bir anlamda şehrin genel tarihini ortaya koymaya çalışacaktır. Şimdiye kadar Âmid'in önemine binaen şehrin tarihine, kültürüne, maddî kültür mirasına ya da sosyolojisine ilişkin birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte, şehrin tarihî köklerine de temas eden genel bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğu düşüncesi bu çalışmayı gerekli hale getirmiştir. Özellikle Ortaçağ İslâm tarihi bağlamında Âmid'in siyasî ve sosyokültürel bir panoramasının çizilmesi, el-Cezîre coğrafyasında bulunan diğer İslâm şehirleri hakkında da bize birçok fikir verebilecektir. Bu ise İslâm şehrine ilişkin kavrayışımıza önemli katkılar sunacak ve İslâm öncesi döneme ait tarihî mirasın Müslümanlar tarafından nasıl kullanıldığına dair bir perspektifin de oluşturulabilmesine temel sağlayacaktır. Bu noktada metnin siyasî ve sosyokültürel yanına ek olarak, bütün bunlara şüphesiz zemin teşkil eden coğrafi bir anlamlandırma pratiğini de ihtiva ettiği söylenebilir.

Âmid'in ortaçağdaki halini İslâmî dönemi merkeze almak suretiyle resmetmek hedefi ile kaleme alınan bu çalışmada, konunun tarihî anlamda geniş bir döneme yayılması nedeniyle geniş kapsamlı bir literatür kullanıldı. İslâmî döneme ait Arap, Fars, Ermeni ve Süryanî yazarlar tarafından kaleme alınmış olan kaynaklara ek olarak, mümkün mertebe İslâm öncesine ait olan kaynaklar da elden geçirildi. Bu çabanın, şehrin tarihî bütünlüğünü göz önünde bulundurmakla ilgili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tezin yazımı sırasında kullanılan kaynaklar hakkında bir haritalandırma yapacak olursak söz konusu haritalandırmayı en pratik haliyle dört başlık altında tasnif edebilmemiz

mümkündür. Bunları sırasıyla İslâm öncesi devre ait olan kaynaklar, İslâmî döneme ait olan ve bu dönemde sadece Müslümanlar tarafından değil, aynı zamanda farklı din ve milletlere mensup olanların da üretmiş olduğu kaynaklar, Âmid’de hâkimiyet süren çeşitli siyasî yapılar tarafından kestirilmiş olan sikkeler ve yine surların veya tarihî binaların üzerine konulmuş kitabelerin yanı sıra son olarak modern araştırmacılar tarafından kaleme alınan ikinci el kaynaklar şeklinde listeleyebiliriz.

Tez çalışmamızda, Âmid’in erken dönem tarihi ile ilgili bilgileri, eserlerini İslâm öncesi dönemde kaleme alan Marcellinus Ammianus,¹ Evagrius,² Zosimus,³ Zacharia,⁴ Mar Yeşua,⁵ Procopius⁶ ve Theophanes⁷ gibi müelliflerin eserlerinden derledik. İslâm öncesi dönemde Âmid şehrinin siyasî ve sosyoekonomik durumuna ilişkin verileri bulabildiğimiz söz konusu eserlerin içerisinde en fazla bilgiyi aktaran 4. Yüzyıl müellifi Ammianus Marcellinus ile vakâyinamesini 467-507 yılları arasında geçen olayları anlatmaya tahsis etmiş olmakla birlikte doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız Süryanî müellif Mar Yeşua’yı doğal olarak diğerleri ile kıyaslandıklarında daha fazla kullandık. Romalılar ile Sâsânîler arasında Mezopotamya’da sürgit devam eden bu mücadeleleri nispeten detaylı bir biçimde veren sözü edilen bu kaynaklar, aynı zamanda gerek Âmid (o dönemdeki ismiyle Amida) gerekse bölge hakkında birçok sosyal ve ekonomik kayıt içerdikleri için çalışmamızın İslâm öncesi kısmının şekillenmesinde önemli bir rol üstlendiler. Bunlarda yer alan bilgilerden hareketle İslâm öncesi dönemde şehrin nüfusu, ekonomik ve siyasî-askerî konumu hakkında değerlendirmeler yapabileme imkânı bulduk.

Çalışmamızda kullanma yoluna gittiğimiz ikinci kaynak öbeğini Ortaçağ İslâmî döneme ait olan kaynaklar şeklinde nitelendirebiliriz. Kendi içerisinde farklı başlıklar

¹ Ammianus Marcellinus, çev. John C. Rolfe, ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, Büyük Britanya, 1935, I. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus’un 322-400 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Döneminde birçok savaşa üst rütbeli subay olarak iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XVIII, Sayı: 1, 2003, s. 1.

² Evagrius, A History of the Church in Six Books, From A.D. 431 to A.D. 394, Londra, trs.

³ Zosimus, Historia Nova (New History), Green and Chaplin, London, 1814.

⁴ Zacharia of Mitylene, The Syriac Chronicle, İngilizce çev. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, Londra, 1899.

⁵ Mar Yeşua, Süryanî, Vakaayi’nâme, çev. Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958.

⁶ Procopius, History of Wars, ed. T. E. Page, W. H. D. Rouse, y.y., trs., I; Procopius, Buildings, İngilizce çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, Londra, 1971.

⁷ Theophanes, The Chronicle, çev. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, 1982. Theophanes ve eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 19, 2009/2, s. 285-296.

altında bir tasnife tabi tutulmaları mümkün olan bu kaynakların ilk kısmını coğrafi eserler olarak değerlendirmek mümkündür. Bunları ise takribi bir kronolojik sıra ile İbn Rusteh,⁸

⁸ İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise*, Beyrut, 1988. 9. Yüzyılda yaşayan en önemli İslâm coğrafyacılarından biri olan İbn Rusteh'in hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte İranlı olduğu ve hayatının büyük bir kısmını İsfahan'da geçirdiği bilinmektedir. 290/903 yılında Hac farızası için Mekke'de bulunmuş, Basra'da yetişip buraya yerleşmiştir. Abbâsî Halifesi el-Müktefi döneminde devlet idaresinde görev aldığı bilinen İbn Rusteh berîd (posta) teşkilatı içerisinde yüksek seviyeli görevler üstlenmiştir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. En önemli eseri *Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise*'dir. Yazar bu eserini 300/912 senesinde tamamlamıştır. Coğrafyaya dair olan yedinci kısmı günümüze kadar gelen ve en önemli coğrafya metinleri arasında yer alan bu eserin edebî bakımdan da kuvvetli olduğu bilinmektedir. Eserde gökyüzü ve yeryüzü hakkında bir giriş kısmından sonra ilkeler ve şehirler ele alınmıştır. Yer kürenin gündelik hareketleri bahis konusu edilmiş, güneşin hareket etmediğini ileri süren Batlamyus'un geleneksel anlayışı ile çelişen bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, (Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı), s. 98-99; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002, (Müslüman Coğrafyacılar), s. 277-279.

İbn Hurdadbih,⁹ İbnü'l-Fakîh,¹⁰ Mesûdî,¹¹ Kudâme İbn Cafer,¹² Makdisî (Mukaddesî),¹³ Hemdânî,¹⁴ Bekrî,¹⁵ Kazvinî,¹⁶ İbn Havkal,¹⁷ İstahrî,¹⁸ Anonim Hudûdu'l-Âlem,¹⁹

⁹ Ebî'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdadbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, nşr. M. J. Goeje, Leiden, 1889. Erken dönem İslâm coğrafyacılarından olan İbn Hurdadbih, önemli bir aileden gelmekteydi. Babası Taberistan valisiydi. İyi bir eğitim görmüş olan İbn Hurdadbih, berid teşkilatında çalışmış ve bu süreç içerisinde birçok bölgeyi yakından tanıma imkânı elde etmişti. Edebiyat ve tarih alanında geniş bir bilgi birikimine sahipti ve Abbâsî sarayında kendisine önemli bir yer edinmişti. Çeşitli eserleri olduğunu bildiğimiz İbn Hurdadbih'in en önemli ve meşhur eseri el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı coğrafya kitabıdır. Bugün elimize farklı nüshaları ulaşmış olan bu önemli eser kıymetli bir coğrafya eseri olduğu kadar eski milletler hakkında verdiği bilgilerle de dikkat çekmektedir. Bkz. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler), haz. Yüksek Kanar, Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991, (Kaynaklar), s. 422-426; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 97-98; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 253-261.

¹⁰ İbnü'l-Fakîh, Kitâbü'l-Büldân, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1885. İslâm coğrafya tarihinin en önemli isimleri arasında yer alan İbnü'l-Fakîh, 9. Yüzyılda yaşamıştır. Hemedan'da hadis âlimi bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş olup bilinen en önemli eseri Kitâbü'l-Büldân'dır. Coğrafya kitabı olan bu eser, en önemli coğrafya metinleri arasında yer almaktadır. İbnü'l-Fakîh, hadis ve edebiyat ile de meşgul olmuş, başka kaynaklarda bulunmayan coğrafi ve tarihi bilgileri derlemiştir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 99; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 291-293.

¹¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesûdî, Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, Leiden, 1893; el-Mesûdî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017. Bağdat'ta dünyaya gelen ve isminin Ali b. Hüseyin b. Ali olduğu bilinen Mesûdî, meşhur sahâbi Abdullah b. Mesûd'un torunudur. Bağdat'ta doğup büyümüş ve buranın ilmî havasını teneffüs etmiş olmakla birlikte birçok seyahate de çıkmış olan Mesûdî'nin Fars ve Kirman bölgelerinde dolaştığını ve Hindistan'a gittiğini biliyoruz. Oradan Çin'e geçmiş ve Hint Okyanusu üzerinden Madagaskar'a gitmiş, Zengibar'da bir süre kaldıktan sonra bir ticaret gemisi ile Umman'a dönmüştür. Ömrünü Fustat'ta tamamlayan (ö. 345/945) Mesûdî'nin birçok eseri olmakla birlikte özellikle tarihçiler açısından önemli olan iki eseri *Murûcu'z-Zeheb* ile *et-Tenbih ve'l-İşraf*'tır. Bunların ilki bir dünya tarihi özelliklerine sahip iken, diğeri ise çok bilinen bir coğrafya eseridir. Eserin içerisinde tarihî bilgiler de mevcuttur. Bkz. Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 195-197. Tarih ve coğrafya karışımı eserleri ile geride önemli bir miras bırakan Mesûdî'nin coğrafya ve tarihi meczetmiş bir ilim adamı olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 68 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 60-61.

¹² Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018. Arap dili üzerine sistematik çalışmalar yapan ilk İslâm âlimi olarak kabul edilen Kudâme İbn Cafer, 9. Yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelmiş olup Basralıdır. Babasının devlet adamı olduğu bilinen Kudâme Bağdat'ta ikamet etmiş, burada ilmî faaliyetlerle meşgul olmuştur. Evvela Hıristiyan olmakla birlikte Halife el-Müktefi döneminde Müslüman olan bu zat, Abbâsî sarayında önemli görevlere yükselmiştir. 337/948 yılında vefat ettiği sanılmakta olan Kudâme İbn Cafer'in konumuz bakımından en önemli eseri Kitâbü'l-Harac'tır. Coğrafi, siyasî ve en önemlisi de ekonomik veriler bakımından oldukça önemli olan bu eser benzerlerinden ayrı bir yerde yer almaktadır. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 104-105; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 303-305.

¹³ el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm), Türkçe çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015. Makdisî veya Mukaddesî olarak bilin bu büyük İslâm coğrafyacısı 10. Yüzyılda yaşamıştır. 335/946 yılında Kudüs'te dünyaya gelmiş, gençliğini Kudüs'te geçirmiş ve genç yaşlardan itibaren seyahatlere çıkmıştır. Endülüs ve Sicistan dışında İslâm ülkelerinin hemen tamamını gezmiş olan Mukaddesî'nin 1000'li yılların hemen başında vefat ettiği sanılmaktadır. Ahsenü't-Tekâsîm isimli benzersiz coğrafya eserinde nehirler ve denizler, yerleşim merkezleri ve iklimler hakkında bilgiler vermektedir. Kısa sosyal ve ekonomik kayıtları da ihtiva eden eseri, İslâm tarihçiliğinin en önemli metinleri arasındadır. Bkz. . Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 102-103; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 365-368.

¹⁴ el-Hasan b. Ahmed b. Yakûb el-Hemdânî, Sıfatu Cezîretü'l-Arab, thk. Muhammed b. Ali el-Ekû' el-Havalî, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1990. 280/893 yılında San'a'da dünyaya gelen Hemdânî, bölgenin önde gelen kabilelerinden biri olan Hemdân'a mensup olması dolayısıyla Hemdânî nisbesiyle bilinmektedir. Şiir, dilbilimi, astronomi, tarih, gramer ve coğrafya ile meşgul olmuş, Lisânü'l-Yemen (Yemen'in Dili) olarak nitelendirilmiştir. Dedeleri kervan ticareti ile meşgul olduğu için onlarla birlikte

birçok yeri gezme imkânı bulmuş, bu şekilde coğrafi bilgisini genişletebilmiştir. Mekke, Bağdat ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde ilmi faaliyetlerde bulunmuş, en sonunda da memleketi San'a'ya yerleşmiştir. Hz. Peygamber aleyhine şiir söylediği iddiasıyla hapsedilmiş, 345/956 yılında vefat etmiştir. Sıfatu Cezîretü'l-Arab isimli eseri önemli bir coğrafya metni olup Arap yarımadasının coğrafyasından, yerleşime sahip yerlerinden ve buralarda meskûn bulunan kabilelerden söz etmektedir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 77; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 329-331.

¹⁵ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz Bekrî, Mu'cem Ma'ste'cem Min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâzi', thk. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, trs. Müslüman Batı dünyasının iki büyük coğrafyacısından biri olarak kabul edilen (diğeri İdrisî'dir) Bekrî, dil ve edebiyat, dinî ilimler ve bitkiler alanında oldukça derin bir bilgiye sahipti. 10. Yüzyılın ilk yarısında dünyaya gelmiş, Endülüs'ün yönetici ailelerinden birine mensup olması dolayısıyla kendisi de idarecilik yapmıştı. İçkiye düşkün olduğu rivayet edilen Bekrî'nin coğrafya konulu kitabı İslâm tarihi ve coğrafyasının önemli metinleri arasında yer almaktadır. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 107-108.

¹⁶ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, thk. Ferdinan Wüstenfeld, Göttingen, 1848. Müslümanların Plinius'u olarak bilinen Kazvînî, 600/1203 yılında Kazvîn'de dünyaya geldi. İlk eğitimini burada tamamladıktan sonra Şam'a giderek ilmi faaliyetlerine burada devam etti. Vâsıt ve Hille gibi Irak şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. Fıkıh, tarih ve coğrafya sahalarında önemli bir âlim olan Kazvînî, 682/1283 yılında Vâsıt'ta vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 168.

¹⁷ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 19. 10. Yüzyılın büyük coğrafyacılarından biri olan ve tezimizin önemli kaynakları arasında bulunan İbn Havkal, Nusaybin'de dünyaya gelmiş olan bir Arap coğrafyacısıdır. Hayatının ilk dönemlerini doğduğu şehirde geçirmiş, bir süre Fâtımîlerin hizmetinde bulunmuştur. Ticaret ve istihbarat faaliyetleri ile meşgul olmuş, İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerine seyahatler yapmıştır. Endülüs de dâhil olmak üzere birçok yere gitmiş, kendisi gibi coğrafyacı olan İstahrî ile bir araya gelmiş, haritacılık faaliyetleri ile de iştigal etmiştir. Süretü'l-Arz isimli eseri, gerek ihtiva ettiği çağdaş haritalar, gerekse coğrafi, sosyal, siyasî ve kültürel kayıtlarla birlikte bir şaheser niteliğindedir. İstahrî'nin eserini temel alan eser, İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 432-433; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 101-102; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 349-351.

¹⁸ Ebî İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, Kitâb Memâlikü'l-Mesâlik, nşr. M. J. De Goeje, Leiden, 1927. 10. Yüzyılda yaşayan önemli İslâm coğrafyacılarından biri olan İstahrî'nin hayatı ve faaliyetleri hususunda fazla bilgi bulunmamaktadır. İstahr (Persopolis) şehrinde dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Asya'nın büyük bir kısmını dolaşmış, Hint sınırlarına kadar gitmiştir. 340/952 yılında yine İslâm tarihinin en önemli coğrafyacılarından biri olan İbn Havkal ile görüşen İstahrî, 340/952 yılından sonra vefat etmiştir. Kitâb Memâlikü'l-Mesâlik günümüze ulaşmış olan tek eseridir. Önemli bir coğrafya metnidir ve İslâm tarihçiliği açısından en kıymetli kaynaklar arasındadır. Bu eserde her kıtanın renkli haritaları yer almaktadır. Ülkeler, yollar, şehirler, denizler ve karalar hakkında bilgiler ihtiva eden eser, bahsettiği yerlerin sosyal durumlarından bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 429-431; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 101; Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 337-339.

¹⁹ Anonim, Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Maşrik İle'l-Mağrib, nşr. Yusuf el-Hadi, Kahire, 1999. 10. Yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan bir eser olup müellifi bilinmemektedir. Farsça kaleme alınmış ve Arapça da dâhil olmak üzere birçok dile tercüme edilmiştir. Eser, bir girişin ardından sırasıyla ovalardan, denizlerden, adalardan, dağlardan, ırmaklardan ve göllerden bahsetmekte, ülkelerle ilgili kısa bilgiler vermektedir. Türk tarih ve coğrafyası bakımından önemli bir eserdir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 105.

İdrisî,²⁰ Yâkût el-Hamevî,²¹ Ebî'l-Fidâ,²² İbn Saîd el-Mağribî,²³ el-Bağdâdî,²⁴ Hamdullah Müstevfî ve ²⁵ Kalkaşendî²⁶ şeklinde listelememiz mümkündür. Söz konusu metinlerden özellikle de İbn Havkal, Yâkût el-Hamevî ve Mukaddesî'nin diğerlerine kıyasla Âmid'e ilişkin daha fazla bilgiler ihtiva ettiğini bu vesile not etmek yerinde olacaktır.

Bu bahis altında zikredebileceğimiz ikinci tür kaynak eserler Âmid ile alakalı doğrudan ya da dolaylı, az ya da çok bilgi içeren ve genellikle siyasî içerikli metinler olan, fakat yine de zaman zaman sosyal, ekonomik ve kültürel bilgiler de aktaran eserlerdir. Ayrıca bunlara ilave olarak, temel ağırlık noktaları siyasî veri aktarımı olmamakla birlikte hakkında bilgi verdikleri dönemin siyasî manzarasını da aksettirebilen

²⁰ İdrisî, Nüzhetü'l-Müşak Fî İhtirâkî'l-Âfâk, Beyrut, 1989, I-II. 793/1100 yılında Sebte'de doğan ve 560/1165 senesinde Palermo'da vefat eden İdrisî, İslâmî batının en önemli coğrafyacıları arasındadır. Botanik ilmi ile alakalı çalışmaları ile de dikkat çeken İdrisî birçok ülkeye seyahatler yapmış, Sicilya Kralı Roger'in sarayına giderek onun hizmetinde bulunmuştur. Büyük bir itibar gördüğü Sicilya sarayında bir yerküre maketi yaptığı bilinmektedir. Harita konusundaki bilgisi ile de dikkati çeken İdrisî, Afrika, Endülüs, Akdeniz ve Avrupa hakkında son derece doğru bilgiler ve gerçeğe uygun haritalar ortaya koymuş olmakla meşhurdur. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 108-109.

²¹ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, thk. İhsan Abbas. Beyrut, 1977, I-V). 575/1179 yılında dünyaya geldi. Türk olduğu sanılmaktadır. Büyük bir âlimdi. Tarih, coğrafya ve edebiyat konularında önemli eserler kaleme almıştı. Tezimizde kullandığımız coğrafya ansiklopedisi mahiyetindeki Mu'cemu'l-Büldân ve biyografi külliyatı Mu'cemu'l-Üdebâ isimli eserleri Türk ve İslâm tarihinin en nemli kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 435 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 135-136.

²² Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldân), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017. Eyyübî ailesinin Hama melikliğine sürdüren koluna mensup olan Ebü'l-Fida, devrinin en büyük âlimleri arasındaydı. 672/1273 yılında Dimaşk'ta dünyaya geldi. Bir yandan ilim tahsili ile meşgul olsa da, diğer yandan birçok seferlere de iştirak etti. Haçlılarla yapılan bazı savaşlara katıldı. 712/1312 yılında Hama şehrine hâkim olarak burada emirlik yaptı. 720/1320 yılında Hac dönüşü gittiği Kahire'de el-Melikü'l-Müeyyed unvanını aldı. 732/1331 yılında vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 204 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 178-179.

²³ İbn Saîd el-Mağribî, Kitâbü'l-Cuğrafyâ, thk. İsmail el-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1970. 610/1213 yılında Gırnata'da dünyaya geldi. Ailesi emir ailesiydi ve siyasetle meşguldü. İlk gençlik yıllarını İşbiliye şehrinde geçirdikten sonra 638/1241 yılında hac farızasını yerine getirmek amacıyla babası ile birlikte Doğu seyahatine çıktı. Babasının İskenderiye'de vefat etmesinden sonra Kahire ve Halep taraflarında bulundu ve buradaki ilim meclislerinde yer aldı. Dimaşk, Musul, Bağdat ve Basra gibi şehirlerde dolaştıktan sonra ikinci kez hacca gitti. Mısır'a dönerek Fâtımî Halifesi el-Müstansır'ın hizmetinde bulundu. Bu dönemde yine birçok seyahatlere çıktı ve Doğu Anadolu'ya da geldi. 685/1286 yılında Tunus'ta vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 173.

²⁴ Safiyyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk el-Bağdâdî, Merâsîdu'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bekâ', thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut 1992, I-II. Kaynaklarda hayatı hakkında yeteri kadar bilgi bulunmayan el-Bağdâdî 739/1338-1339 yılında vefat etmiştir. Bu müellif ve eseri ile ilgili olarak bkz. H. İbrahim Gök, "XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsîdü'l-İttilâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2014, s. 123-160.

²⁵ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, Nüzhetü'l-Kulüb, nşr. G. Le Strange, Leiden, 1915.

²⁶ Şeyh Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, Subhu'l-'Aşâ, Kahire, 1914-1945, I-XIV. 756/1355 yılında Kahire'nin kuzeyindeki Kalkaşendî'de dünyaya gelen Kalkaşendî, devrinde fıkıh konusunda öne çıkmış ve bu alanda talebe yetiştirip eserler kaleme almıştı. 791/1389 yılında Sultan Berkuk döneminde devlet hizmetine girmiş, uzun yıllar katiplik yapmıştı. Dîvânü'l-İnşâ ve yazı sanatına ilişkin yazdığı önemli bilgilerin bu yıllarda edindiği tecrübelerin bir sonucu olduğu söylenebilir. 821/1418 yılında Kahire'de vefat etti. Subhu'l-Alâ adlı eseri gerçek bir edebi başyapıt ve dönem tanıklığı olarak tarihçilerin başucu kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 205.

seyahatname türü metinleri ve biyografi eserlerini de bu başlık içerisine ilave edebiliriz. Bunlar Belâzurî,²⁷ el-Vâkıdî,²⁸ İbn A'sem el-Kûfî,²⁹ Halife b. Hayyât,³⁰ Taberî,³¹ Yahya

²⁷ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldan*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, I. 9. Yüzyılda yaşayan en büyük tarihçiler arasında kabul edilen Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, 8. Yüzyılın son dönemlerinde dünyaya geldi. Farsçada Arapçaya çeviriler yapan mütercimlerden biri olan bu zat, muhtemelen İranlı'ydı. Ataları Mısır ve Suriye'de memurluk yapmıştır. Halife el-Mütevekkil ile el-Müstain'in himayelerini gören ve el-Mu'tezz'in oğlu Abdullah'ın hocalığını yapan el-Belâzurî, 279-982 yılında vefat etti. Her bakımdan güvenilir ve sıhhatli bilgiler veren eserleri ile bilinen Belâzurî'nin aktardığı kayıtlar, İslâm tarihçiliği açısından yeri doldurulamaz bir önemi haizdirler. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 32-33; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48.

²⁸ Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Hâdî el-Hâc, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, y.y., trs., I-II. Eserini Hicri II. Yüzyılda kaleme alan el-Vâkıdî'nin özellikle de el-Cezîre coğrafyasının fethi ile ilgili olarak verdiği bilgilerin sıhhatli olmadığına dönük bazı iddialar olsa da (bkz. Mehmet Azimli, "Diyarbakır Bölgesinin Müslümanlarca Fethi", *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi*, (Ed. Mustafa Sarıbyık), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2015, (Diyarbakır Bölgesi), s. 73.) onun verdiği bilgilerin söz konusu coğrafyadaki fetih faaliyetlerinin anlaşılması noktasında belirleyici bir birikimi yansıttığını belirtmek gerekir. Vermiş olduğu bilgilerinin şu ya da bu kadarının sıhhatli olması ya da olmaması meselesi bu durumu değiştirmez. Bununla birlikte söz konusu iddiaların en azından başka bir bağlam içerisinde ele alınırken önemli olduğu da göz ardı edilmemelidir. 130/747 yılında Medine'de dünyaya gelen el-Vâkıdî, 180/796 yılında Bağdat'a giderek Abbâsî Halifesi'nin hizmetine girmişti. Aynı zamanda şehrin doğu kısmında kadı olarak da görev yaptı. 207/823 yılında Bağdat'ta vefat ettiği vakit yaşı seksene dayanmıştı. Hadis uleması tarafından güvenilir bir ravi olarak değerlendirilmeyen el-Vâkıdî birçok eser kaleme almıştır. Önemli bir siyerci olup kaleme aldığı eserlerin bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır ve erken dönem İslâm tarihinin en önemli ve sahih kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 26-29; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 28-29.

²⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, thk. Ali Şiyerî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1991, I-VIII. 9. Yüzyılın ikinci yarısı ile 10. Yüzyılın ilk yarısında yaşayan İbn A'sem el-Kûfî, 314/926 yılında vefat etmiştir. Çalışmasında, Taberî ve Belâzurî gibi büyük müverrihlerin eserlerinde yer almayan bazı ayrıntılar içermektedir. Eserin özellikle erken dönem Şam ve el-Cezîre coğrafyasının tarihi bakımından benzersiz bir bilgi külliyesi ihtiva etmekte olduğu söylenebilir. Bkz. Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 62.

³⁰ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001. 170/786 yılı civarında Basra'da dünyaya gelen Halife b. Hayyât, ilim ile meşgul olan bir ailenin çocuğuydu ve çocukluk ve ilk gençlik yılları da buna bağlı olarak ilmî faaliyetlerle geçti. Mu'tezile mezhebine karşıt olması sebebiyle birçok sıkıntılar yaşadığını bildiğimiz Halife, 240/854 yılında vefat etti. Erken dönem İslâm tarihçileri arasındadır. Bkz. Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 44.

³¹ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maârif, 2. Baskı, Kahire, trs, I-XI. Taberistan doğumlu olan Taberî, İslâm dünyasının çeşitli yerlerini dolaşmış, Rey'de Hamid b. Râzî'den hadis okumuştur. Bağdat, Basra, Vâsit ve Kûfe gibi İslâm ilim ve kültürünün gelişmiş olduğu şehirlerde ilmî faaliyetlerde bulunmuş, Şam ve Beyrut'ta bir süre kaldıktan sonra Bağdat'a yerleşmişti. 310/923 yılındaki vefatına kadar ilmi ve ibadet ile meşgul olduğu bilinmektedir. İslâm tarihçiliğinin en önemli isimleri arasında kabul edilmektedir. Bkz. Ağarı, *Müslüman Coğrafyacılar*, s. 115-116. Tarihe ek olarak tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında da önemli eserler kaleme alınan Taberî, gerçek bir ilim adamı olup bütün hayatını ilmî faaliyetler ile meşgul olmaya tahsis etmişti. İlk başlarda Şafiî mezhebine mensup olmakla birlikte kendi adı ile anılan ve Şafiî mezhebi ile arasında bazı küçük farklar olan Cerîriyye mezhebinin kurduğu belirtilmektedir. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 34 ve devamı; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52-53.

b. Saîd el-Antâkî,³² İbnü'n-Nedîm,³³ Üsâme İbn Münkîz,³⁴ İbnü'l-Kalânîsî,³⁵ Ruzrâverî,³⁶ İbnü'l-Cevzî,³⁷ Azîmî,³⁸ es-Silefî,³⁹ Ali b. Zafer el-Ezdî,⁴⁰ Nâsır-ı Hüsrev,⁴¹ İbnü'l-Esrî,⁴²

³² Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, Târîhu'l-Antâkî, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Trablus, 1990. 370/980 yılında önce Kahire'de dünyaya gelen Yahyâ el-Antâkî, 35 veya 40 yaşına kadar Mısır'da yaşamış, daha sonra ise Bizans hâkimiyeti altında bulunan Antakya'ya gelerek buraya yerleşmişti. Devrinin önde gelen tabipleri arasında bulunan bu zatın eseri Selçuklu ve Anadolu tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 458/1066 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Antâkî", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, s. 228.

³³ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, thk. Rıza Teceddüd, y.y., trs. 325/937 yılında Bağdat civarında dünyaya geldiği tahmin edilen ve kitapçı bir babanın oğlu olan İbnü'n-Nedîm, hayatını kitapçılık yaparak geçirdi. 400/1010 yılında vefat ettiğinde geride el-Fihrist isimli muazzam bir biyografi ansiklopedisi bıraktı. Söz konusu eser bilim tarihinin en önemli metinleri arasında kabul edilmektedir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 106-107; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 84.

³⁴ İbn Münkîz, Üsâme, İbretler Kitabı (Kitab el-İ'tibar), çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992. Haçlı Seferleri sırasında Şeyzer'de emirlik yapmakta olan Münkîzî hanedanına mensup olan Üsâme İbn Münkîz, devrinin en büyük edip, şair ve tarihçilerindendi. 488/1095 yılında Şeyzer'de doğdu. İyi bir eğitim aldı ve veliaht olarak yetiştirildi. Fakat aile içi sorunlardan dolayı bir süre sonra veliahtlıktan azledildi ve Dımaşk atabeyleri ile Zengîlerin hizmetinde bulundu. Haçlılarla olan müzakerelerde yer aldı ve bazı Haçlı şövalyelerini arkadaş edindi. Eserinde yer alan bilgilerden aynı zamanda bir maceraperest de olduğu anlaşılan İbn Münkîz'in eseri özellikle çağının sosyokültürel yapısını aksettiren kıymetli bilgilerden dolayı fazlasıyla önemli bir metindir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 136 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 119-120. İbn Münkîz ve eseri ile ilgili olarak bkz. Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 73-78.

³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl Târîhu Dımaşk, nşr. H. F. Amedroz, Leyden, 1908. 465/1073 senesinde Dımaşk'ta dünyaya gelen Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed İbnü'l-Kalânîsî, dil ilimleri, edebiyat ve dinî ilimler tahsil etmişti. Dımaşk'ta divân kâtibi olarak çalışmış, yine şehir reisi olarak da vazife yapmıştı. Eseri, bölge ile ilgili birinci elden tanıklığa istinat etmesi münasebetiyle kıymetlidir. Özellikle Selçuklu tarihi ve Haçlı seferleri ile ilgili olarak verdiği bilgiler büyük önemi hâizdir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 113.

³⁶ Zâhiredîn Ruzraverî, Zeyl Kitâbu Tecâribü'l-Ümem, nşr. H. F. Amedroz, Kahire, trs, III. 437/1045-1046 yılında Ahvaz yakınlarındaki Kenger'de dünyaya gelen Ruzrâverî Bağdat'ta eğitim almış ve birçok önemli âlimden fıkıh, hadis ve Arap dili okumuştur. 471/1078-1079 yılında Abbâsî Halifesi'nin vezirliğine getirilmiş, bir süre sonra görevinden alınsa da daha sonra yeniden vezirliğe getirilerek kendisine Zâhiredîn lakabı verilmişti. 484/1091 yılında azledilene kadar devam ettirdiği bu görevinin ardından çeşitli yerlere seyahat eden Ruzrâverî, daha sonra hacca gitti ve ardından Medine'ye yerleşti. 488/1095 yılında burada vefat etti. Bkz. Casim Avcı, "Ruzrâverî", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2008, XXXV, s. 281.

³⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, Mustafa Abdülkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, I-XIX. 510/1116 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Zengin bir ailenin çocuğuydu. İyi bir eğitim aldı ve uzun seyahatlere çıktı. Vaazlar vererek halkı irşad etti. Onun sohbetleri sayesinde 10 bin kişinin Müslüman olduğu ve 100 bin kişinin de günahlarına tövbe ederek samimi bir Müslüman olarak yaşamaya başladığı rivayet edilmektedir. Hiçbir idareciye yaranmamış, kendi halinde ve kendi ilmî hedefleri doğrultusunda yaşamaktan başka bir şey düşünmemişti. 597/1200 yılında Bağdat'ta vefat ettiğinde geride 300'den fazla eser bırakmıştı. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 122.

³⁸ Azîmî, Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler), çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988. 483/1090 yılında Halep'te doğan Azîmî zengin bir ailenin üyesiydi. Medreselerde çalışmış, şiir ile meşgul olarak dönemin önemli simalarına medhiyeler yazmıştı. Azîmî Tarihi olarak bilinen eseri Suriye ve el-Cezîre tarihi açısından önemlidir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 113-114; Azîmî ve eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, "Azîmî", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 29-34; Ali Sevim, "Azîmî ve Eseri Hakkında", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 567-572; Ali Sevim, "Azîmî Tarihi ve Kaynakları Hakkında", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 572-582.

³⁹ el-Hâfız Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefi, el-Erba'îne'l-Büldâniyye, thk. Abdullah Râbih, Dımaşk, 1992. 475/1082 yılında İsfahan'da doğdu. İlmî faaliyetlerle meşgul olan bir ailenin çocuğu idi. Kur'ân ilimleri ve hadis eğitimi aldı ve çağının önde gelen hadisçilerinden biri olarak birçok talebe yetiştirdi. Babası ile birlikte hacca gittikten sonra Mısır'a yerleşti. Kahire ve İskenderiye'de ilmî faaliyetler ile meşgul olup müderrislik yaptı. Birçok eser telif etti. 576/1180 yılında İskenderiye'de vefat etti. Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Silefi", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 198-199. Ebû Tâhir es-Silefi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Muhammed Akdoğan, "Ebû Tâhir es-Silefi ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 576/1180)", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, 2018, s. 333-369.

⁴⁰ Ali b. Zafer el-Ezdî, Hamdaniler, Diyâr-ı Bekr, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslam Emirliği (Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye), Tahkik: Temime Ravvaf, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2011.

⁴¹ Nâsır-ı Hüsrev, Sefername, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985. 394/1003 yılında Belh'te dünyaya gelen Nâsır-ı Hüsrev, iyi bir eğitim görmüş ve 1045 yılına kadar buhranlı ve bohem bir hayat sürmüştü. Bu yıl gördüğü bir rüya üzerine hayatını tamamıyla değiştiren seyyah, Mekke'ye gitmek üzere memleketinden ayrıldı ve birçok yere seyahat ettikten sonra Hac farızasının yerine getirdi. Mısır'a gitti ve burada Fâtımî Halifesi el-Müstansır'ın hizmetine girerek İsmâilî mezhebini benimsedi. Daha sonra memleketine döndü. Önemli bir şairdir. Edebî ve felsefî nitelikli eserlerinin yanında Sefernâme ismiyle bilinen seyahatnamesi benzersiz bir metindir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 106. Özellikle tezimizin konusunu teşkil eden Âmid'in 11. Yüzyıldaki durumu ile ilgili olarak verdiği bilgiler hazine niteliğindedir.

⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, (I-XII). 555/1160 yılında Cizre'de dünyaya gelen İbnü'l-Esîr, ilmî faaliyetleri ile meşhur olan önemli bir aileye mensuptu. İslâm dünyasının çeşitli dinî ve ilmî merkezlerinde bulunmuş, dil, hadis, edebiyat ve tarih alanında çalışmalar yapmıştı. el-Kâmil fi't-Târih isimli anıtsal eseri İslâm tarihinin en önemli metinlerindedir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 151 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 137-138.

Sıbt İbnü'l-Cevzî,⁴³ İbnü'l-Adîm,⁴⁴ Bundârî,⁴⁵ Ebû'l-Fidâ,⁴⁶ Süryanî Mihail,⁴⁷ Gregory Abû'l-Farac,⁴⁸ Ebû Şâme,⁴⁹ İbnü'l-Ezrak,⁵⁰ İzzeddîn İbn Şeddâd,⁵¹ Bahâeddîn İbn

⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân*'da Selçuklular, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2011. 581/1185 yılında Bağdat'ta doğdu. Büyük bir müellif olan dedesi İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirildi. Devrinin büyük fakih ve vaizlerindendi. Haçlılara karşı mücadelede önemli fikrî hizmetler yapmış, Müslümanları cihadın fazileti hususunda teşvik etmişti. Tarih, fıkıh ve nasihat türünde eserler kaleme aldığı İbnü'l-Cevzî 654/1256 yılında Dımaşk'ta vefat etti. Bkz. Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144-145.

⁴⁴ es-Sâhib Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb Fî Târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, *Dâru'l-Fikr*, Beyrut, 1988. 588/1193 yılında Halep'te dünyaya geldi. Çocukluk yıllarını doğduğu şehirde geçirdikten sonra babası ile birlikte Kudüs'e gitti. Halep'e geri döndükten sonra devlet hizmetinde bulundu ve örneğin Türkiye Selçuklularına gönderilen elçiler arasında yer aldı. İlhanlılar döneminde kendisine teklif edilen başkâdılık görevini kabul etmedi. 660/1262 senesinde Kahire'de vefat etti. Halep tarihine ilişkin eserleri ile İslâm tarihçiliğine damga vurmuştur. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 164-165; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146-147. İbnü'l-Adîm ve eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *Makaleler*, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 67-72; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Buğyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Kaynakları Hakkında", *Makaleler*, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 511-522; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Buğyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Yayınları", *Makaleler*, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 523-532.

⁴⁵ el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), nşr. M. Th. Houtsma, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999. 586/1190 yılında İsfahan'da dünyaya geldi. Gençlik yıllarını burada geçirdikten sonra 1217'de Dımaşk'a giderek buraya yerleşti. Eyyübîlerin hizmetinde bir süre katip olarak çalıştığı bilinen bu zatın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. 643/1245 senesinde vefat etti. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1992, VI, s. 489.

⁴⁶ İmâdeddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebû'l-Fidâ, *Târihu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar Fî Ahbâri'l-Beşer*, thk. Mahmud Deyyub, Beyrut, 1997, (I-II).

⁴⁷ Michael the Syrian, *Chronicle*, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2013. 1126 yılında Malatya'da doğdu. Din adamıydı. 1166 yılında getirildiği Süryanî Patrikliği görevi dolayısıyla oldukça etkili oldu. Süryanî merkezli tarih eseri ile bilinmektedir. Eseri Selçuklu tarihi açısından önemlidir. 1199 yılında vefat etti. Bkz. Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

⁴⁸ Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, I-II. 623/1226 yılında Malatya'da Yahudi bir tabibin oğlu olarak dünyaya geldi. İyi bir tahsil almış, Arapça, Süryanice ve İbranice öğrenmişti. İlahiyat ve felsefe alanında çalışmalarda bulunmuş, daha sonra Hıristiyan olmuştu. Tıp eğitimi de aldı. Moğol istilasından sonra Hülâgü ile iyi ilişkiler kurdu ve onun yanında giderek saygısına mazhar oldu. İlhanlı hükümdarı tarafından 656/1258 yılında Tikrit Metropolitliği ve Doğu Hıristiyanlığı reisliğine tayin edildi. 685/1286 yılında Meraga'da vefat etti. Benzersiz eseri, Türk ve İslâm tarihinin en önemli kaynakları arasındadır. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 195-200; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153-154.

⁴⁹ Ebû Şâme el-Makdisî ed-Dimeşkî, *Terâcümu Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'*, nşr. Seyyid Aziz el-Attâl el-Hüseynî, Beyrut, 1974. 599/1203 senesinde Dımaşk'ta dünyaya geldi. İlk öğrenimini bu şehirde aldıktan sonra Kahire'ye gitti. Daha sonra Dımaşk'a geri döndü ve hayatının geri kalan kısmını kendi memleketinde geçirdi. Kur'ân, fıkıh ve tarih gibi birçok alanda eserler kaleme almış, müderrislik yapmıştı. Adının bir cinayet hadisesine karışması nedeniyle 665/1268 senesinde halk tarafından linç edilerek öldürüldü. Bkz. Günaltay, *Kaynaklar*, s. 166-168; Şeşen, *Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 147.

⁵⁰ İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Târihu Meyyâfârikîn*, thk. Karim Farouk el-Kholy, Yusuf Baluken, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2014; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarlan, Koral Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1990; İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısım), inceleme ve notlarla birlikte çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992. 510/1116 yılında Meyyâfârikîn'de dünyaya gelen İbnü'l-Ezrak, önceleri Diyârbekir bölgesinde, daha sonra da Bağdat'ta eğitim aldı. Artuklular döneminde çeşitli müfettişlik görevlerinde bulunarak ülkenin çeşitli şehirlerini gezme imkânı buldu. Eseri

tezimizin en temel kaynakları arasında yer almaktadır. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 118-119. İbnü'l-Ezrak ve eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, “Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid’in Mervanlılar Bölümü’nün Yayını Münasebetiyle”, Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 461-491.

⁵¹ İbn Şeddâd, el-A'lâku'l-Hatîra Fî Zikri Ümerâi'sh-Şâm ve'l-Cezîre, thk. Yahya Abbare, Dımaşk, 1968, I-III. Eyyübî ve Memlûk döneminin önemli ilim adamı ve bürokratlarından biri olan İbn Şeddâd, 613/1217 senesinde Halep'te dünyaya geldi. Halep hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'ın memuru olarak Harran bölgesi vergilerini teftiş etmekle görevlendirildi. Moğollarla yapılan müzakerelerde yer aldı ve coğrafyayı karış karış gezdi. 684/1285 yılında Kahire'de vefat eden İbn Şeddâd'ın eseri el-Cezîre coğrafyasına dair en önemli İslâm tarihi metnidir. Dolayısıyla da tezimizin yazımı esnasında en çok müracaat ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 152. İbn Şeddâd ve el-A'lâku'l-Hatîra adlı eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, “İbn Şaddad, al-A'lak al-Hazira Fî Zikr Umara al-Şam va al-Cazira”, Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 493-506.

Şeddâd,⁵² İbn Cübeyr,⁵³ Urfalı Mateos ve Papaz Grigor,⁵⁴ Baybars el-Mansûrî,⁵⁵ Ermeni Smbat,⁵⁶ Genceli Kiragos,⁵⁷ İbn Bîbî,⁵⁸ İbnü'l-Verdî,⁵⁹ İbn Ebî Usaybia,⁶⁰ Zehebî,⁶¹ es-

⁵² İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, çev. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000. 539/1145 yılında Musul'da dünyaya gelen Bahâeddîn İbn Şeddâd, Nizâmiye medresesinde fıkıh ve hadis okumuş, İslâmî ilimlerle meşgul olmuştu. Selaheddîn Eyyübî'nin hizmetinde bulunmuş ve Kudüs'te kadılık vazifesi icra etmişti. 1195 yılında Halep Emiri el-Melikü'z-Zâhir tarafından başkadılık makamına tayin edilmişti. Aynı zamanda vezirlik ile de taltif edilmiştir. Bu görevleri esnasında ilmî faaliyetlere büyük önem vermiş, medrese ve dâruhadisler inşa ettirmişti. Onun döneminde Halep'e İslâm dünyasının birçok yerinden ilim adamları ve talebeler akın etmişti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 141.

⁵³ İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003. 540/1145 yılınca Valencia'da doğdu. Şair ve ediplerdendi. Selaheddîn Eyyübî'yi medheden şiiirler kaleme almıştı. Üç kez doğu seyahatine çıktı. Seyahatnamesi İslâm tarihinin siyasî, sosyal ve kültürel yönleri açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 614/1217 senesinde İskenderiye'de vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 133-134.

⁵⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2000. Urfalı Mateos ve eseri ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, "Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 507-510.

⁵⁵ el-Emîr Rukneddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-Fikra fî Târihi'l-Hicra*, thk. Donald S. Richards, Beyrut, 1998. Memlûk Sultanı Kalavun'un emirlerinden biri olan Baybars el-Mansûrî 645/1247 yılında dünyaya geldi. Asker olarak yetişti ve Kalavun ile birlikte çeşitli seferlere ve savaşlara iştirak etti. Kumandanlık ve devâdârlık görevinde bulundu. Bir süre hapis de yattı ve 725/1325 yılında vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 176.

⁵⁶ Smbat Sparapet, Chronicle, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

⁵⁷ Kiragos Ganjaketsi, History of Armenians, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1986.

⁵⁸ İbn Bîbî, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (Selçuknâme), çev. M. Nuri Gencosman, Notlar ilave eden: F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara 1941. 13. Yüzyılda yaşamış olan İbn Bîbî, Harezmsâh Celâleddîn'in yanında büyük bir konumları olan anne babası ile çeşitli maceralar geçirmiş, Celâleddîn'in ölümünden sonra da Konya'ya gelmişti. Aile burada Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddîn'in hizmetine girdi. 680/1282 yılındaki vefatına kadar Türkiye Selçuklu Sultanı'nın hizmetinde bulunan İbn Bîbî'nin eseri devrin en önemli kaynağıdır. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 166-167.

⁵⁹ Zeyneddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehir İbnü'l-Verdî, Târihu İbnü'l-Verdî, Beyrut, 1996, (I-II). 689/1290 yılında Maarratünnûmân'da dünyaya gelen İbnü'l-Verdî, döneminin etkili şair, edip, dil âlimi ve tarihçileri arasındaydı. Şam bölgesinin çeşitli şehirlerinde eğitim almış, Menbiç ve Halep'te kadılık yapmıştı. Edebi niteliği yüksek şiiirleri ile büyük bir şöhret kazanan İbnü'l-Verdî, 749/1349 yılında Halep'te vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 254-258; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 191.

⁶⁰ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ' Fî Tabakâti'l-Etubbâ', thk. Nizar Rıza, Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, trs. 595/1198 yılında Kahire'de dünyaya gelen İbn Ebî Usaybia'nın Türk olduğu sanılmaktadır. Babasının tabip olması dolayısıyla kendisi de dönemin en büyük tıp âlimlerinden ilim tahsil eden İbn Ebî Usaybia, önemli bir tabip olarak yetişti. 668/1270 yılında vefat etti. Tabipler biyografisi mahiyetindeki eserinin bir benzeri yoktur ve çok önemli bir kaynaktır. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 186-188; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 148.

⁶¹ Hâfız Şemseddîn Ebû Abdullah ez-Zehbî, Düvelü'l-İslâm, Beyrut, 1985; el-İmâm Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, Tezhîbü Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut, 1991, I-III; el-İmâm Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1990, I-LIII. 673/1273 senesinde Dimaşk'ta dünyaya geldi. Babası Meyyâfârikîn'den buraya göç etmişti. Dimaşk'ta başladığı eğitim hayatına Baalbek, Hımıs, Hama, Trablus, Maarratünnûman, Busra, Nablus, Remle, Kudüs ve Tebuk şehirlerinde devam etti. Yine 698/1299 yılında gittiği Mısır'da da ilmî faaliyetlerde bulundu. Kahire ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden ders aldı. 743/1342 yılında kör oldu ve 748/1347'de Dimaşk'ta vefat etti. Eserleri, İslâm tarihinin en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 201-203; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 185.

Sâfedî,⁶² İbn Tagribirdî,⁶³ Miskaveyh,⁶⁴ ed-Dîneverî,⁶⁵ İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî,⁶⁶ Ali el-Hamevî,⁶⁷ Yâkût el-Hamevî,⁶⁸ el-Ömerî,⁶⁹ İbn Hallikân,⁷⁰ ed-Devâdârî,⁷¹ el-

⁶² Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Sâfedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, thk. Ahmed el-Arnâvût, Türkî Mustafâ, Dâru'l-İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2000, I-XXIX. 696/1297 yılında Sâfedî'de dünyaya gelen es-Sâfedî'nin babası memlûk idi. Oğlunun eğitimi ile pek ilgilenememiş olsa da, es-Sâfedî kendisini mümkün mertebe geliştirmek amacıyla elinden gelen bütün gayreti ortaya koymuştu. Güzel yazı, resim ve edebiyat konularında kendisini yetiştirmişti. 717/1317 yılında geldiği Dımaşk'ta birçok âlimden dersler aldı. Kitâbet ve inşâ görevlerinde bulundu. Müderrislik yaptı ve çeşitli eserler kaleme aldı. 764/1363 yılında Dımaşk'ta vefat etti. Çalışmamızda kullandığımız eseri gerçek manada bir hazine mahiyetindedir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 326-327; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 192-193.

⁶³ Cemaeddîn Ebû'l-Mehasin Yusuf İbn Tagribirdî el-Atabekî, en-Nücümü'z-Zahira fi Mülûki Mısır ve'l-Kahira, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut, 1992, (I-XVI). 812/813-1409/1410 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Babası Anadolu üzerinden Mısır'a getirilmiş olan bir memlûk idi. Onun devrinde yaşayan İbn Hacer, el-Aynî, Makrizî, İbn Arabşah ve İbn Zâhire gibi büyük âlimlerden dersler aldı. Makrizî'nin etkisi ile tarih sahasına olan ilgisini derinleştirdi. Aile geleneği olarak aldığı askerî eğitime ilave olarak Türkçe, Farsça ve musiki sahalarda bilgisini ilerletti. 874/1470 senesinde vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 390-393; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 219-220.

⁶⁴ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskaveyh, Tecâribu'l-Ümem, nşr. H. F. Amedroz, Kahire, trs, I-II. 10. Yüzyılın ilk yarısında Rey'de dünyaya gelen Miskaveyh, Büveyhîler döneminde sarayda bulunmuş ve devlet hizmeti ile meşgul olmuştu. Süreç içerisinde Abbâsîler ve Harezmsâhlar için de çalışmış ve Harezmsarayında İbn Sînâ ve Birûnî gibi büyük âlimlerle tanışmıştı. Filozof, tabip, edip ve tarihçilik gibi birçok vasfı bünyesinde bir araya getirmiş olan Miskaveyh, söz konusu sahalarda birçok eser kaleme almıştır. Şii olduğu iddiası da vardır ve 420/1030 yılında vefat etmiştir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 96 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 71.

⁶⁵ Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, Ahbâru't-Tivâl, thk. Abdülmun'im Âmir, Notlar: Cemâleddîn eş-Şiyâl, Mısır, 1959. Hicri 3. Yüzyılın başlarında Cibâl bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Dînever'de dünyaya gelen Ebû Hanife b. Dâvûd ed-Dîneverî, tarih ve edebiyat gibi ilimlerin yanında matematik ve fizik gibi ilimlerde de önemli eserler kaleme almıştır. 282/895 yılında vefat etmiştir. Bkz. Ağarı, Müslüman Coğrafyacılar, s. 191. Dil, tarih, astronomi ve botanik sahalarda önemli çalışmalar yaptığı bilinen ed-Dîneverî, Ebû Hayyân et-Tevhidî tarafından el-Câhîz ve el-Belhî ile birlikte Arapçanın üç büyük edibinden biri olarak kabul edilmektedir. Ölümünden sonraki dönemde bile Dînever'deki rasathanesinin ayakta kalmaya devam ettiği bilinen müellif, birçok eserinin yanında tarih ile alakalı metinler de kaleme almıştır ve bunlardan biri çalışmamızda kullandığımız Ahbâru't-Tivâl'dır. Erken dönem İslâm tarihine ilişkin önemli bir referans metnidir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 51-53; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 50.

⁶⁶ İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, V. 519/1125 yılında İsfahan'da dünyaya geldi. Ailesinden âlimler ve devlet adamları yetişmişti. 534/1139 yılında Bağdat'a geldi. Nizâmiye medresesinde tahsil gördükten sonra memleketine döndü. Birçok ilim adamı, şair ve edip ile görüşerek yazacağı eserler için malzeme topladı. Daha sonra Şam'a geldi. Zengilerin hizmetinde bulundu. Selaheddîn Eyyûbî'ni gözdelelerinden biri oldu ve onun yanında uzun süre bulundu. Onun Âmid'e hâkim olduğu Diyârbekir seferinde de yanındaydı. Bölge ile ilgili benzersiz bilgiler vermektedir. 597/1201 yılında Dımaşk'ta vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 144 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 123.

⁶⁷ el-Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali el-Hamevî, et-Târih el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân fi Havâdisi'z-Zamân, nşr. Butrus Garyazniyevîç, Moskova 1963. Doğum tarihi ve hayatı ile ilgili fazla bilgi sahibi olmadığımız Ali el-Hamevî, Caber Kalesi hükümdarı el-Melikü'l-Hâfiz'm katibiydi. Bir süre hapis yatmış, daha sonra da affedilmişti. 1960 yılında B. Garyazniyevîç tarafından Moskova'da faksimilesi yayınlanan eseri önemli bir İslâm tarihi kroniğidir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 140-141.

⁶⁸ Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, Mu'cemü'l-Üdebâ, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

⁶⁹ Şihabeddîn b. Fazlullah el-Ömerî, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesâlikü'l-Ebsâr, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014. 700/1301 yılında Dımaşk'ta dünyaya geldi. Birçok şehre giderek burada ilmî faaliyetler ile meşgul oldu. Mısır'a giderek çeşitli idarî görevler aldı. Bir

ara gözde düşerek hapsedildi. 749/1348 yılında, hapisten çıktıktan sonra gittiği Dımaşk'ta vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 189.

⁷⁰ Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, I, III, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, trs., I-XIII. 608/1211 yılında Erbil'de dünyaya geldi. Çağın meşhur vezir ailesi Bermekilere dayanan sülalesi ilmî faaliyetleri ile bilinen bir aileydi. Musul ve Halep'teki ilmî faaliyetlerinin ardından 633/1235'te Dımaşk'a yerleşse de, daha sonra bir süre de Kahire şehrinde kaldı. Dımaşk, Kahire ve İskenderiye medreselerinde müderrislik ile meşgul oldu. Kahire başkadısı olarak beş yıl görev yaptı ve yine bu şehirde bulunan el-Fahriyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. 681/1282 yılında Dımaşk'ta vefat etti. Eseri çok temel bir biyografi külliyyatıdır. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 189-191; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 151.

⁷¹ Ebûbekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, Kenzü'd-Dürer ve Câmîu'l-Gurer, nşr. Bernd Radtke, Dorothea Krawulsky, Selâhuddîn el-Münecced, Saîd Abdülfettâh Aşûr, Kahire 1982, Lübnan 1992, Kahire 1961, Kahire 1972, I-IX. Selçuklu sülalesine mensup olan bu zatın dedeleri ilim ve kitap ile meşgul idi. Kendisi de haliyle ilmî faaliyetler içerisinde yetişti. Aynı zamanda askerî bir eğitim de almıştı. İdarî işlere ek olarak ilmî faaliyetlerden de geri kalmamış, birçok eser kaleme almıştı. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 182-183.

Askalânî,⁷² Reşîdüddin Fazlullah,⁷³ Hamdullah Müstevfi,⁷⁴ el-Aynî,⁷⁵ İbn Kesîr,⁷⁶ Esterâbâdî,⁷⁷ Ahmed b. Mahmud,⁷⁸ Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah,⁷⁹ el-Makrizî,⁸⁰

⁷² el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî, İnbâu'l-Gumr Biebnâi'l-Umr, thk. Hüseyin Habeşî, Kahire 1972, 1998, I-IV. 773/1361 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Babası bir ilim adamı, annesi ile tacirdi. Kahire'de döneminin önde gelen müderrislerinden ders almış ve iyi bir eğitim dönemi geçirmişti. Hicaz ve Yemen'e gitmiş, buralarda da birçok âlimden ders okumuştur. 803/1400 yılında eğitimini tamamlayıp da Kahire'ye geri döndüğünde hadis, fıkıh, tefsir, Arapça ve biyografi sahalarda devrinin en önemli simaları arasındaki yerini almıştı. Çeşitli medreselerde dersler verdi ve 21 yıl boyunca kadılık yaptı. 852/1449 yılında Kahire'de vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 358-359; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 213.

⁷³ Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı), çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013. 646/1248 yılında Hemedan'da doğdu. Dedesi tabip, babası attar idi. Esasen Yahudi olup daha sonra Müslüman olmuştu. Tıp eğitimi almış ve Abaka Han döneminde devletin hizmetine girmişti. Geyhatu ve Gazan Han dönemlerinde saray tabipleri arasına girmiş, devlet işlerinde çalışmıştı. Gazan Han'ın emriyle yazdığı eseri ortaçağ tarihi açısından fevkalade öneme haiz bir dünya tarihidir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 260 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 234-235.

⁷⁴ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018. 680/1281 yılında Kazvîn'de doğdu. Dedeleri İlhanlıların hizmetindeydi. Kendisi de Reşîdüddin Fazlullah için çalışmıştı. Dîvân-ı Nezâret naipliği yapmış, Kazvîn, Ebher, Tarîm ve Zencân müstevfikleri vazifesinde bulunmuştu. 750/1350 yılında vefat etti. Eseri devrin sosyoekonomik tarihi açısından önemli bir kaynak olmak hüviyetini haizdir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 309 ve devamı; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 240-241.

⁷⁵ Bedreddîn Mahmûd el-Aynî, İkdü'l-Cumân Fî Târîhi Ehli'z-Zamân, thk. Mahmûd R. Mahmûd, Kahire 2010, 2007, 2010, I-IV. 762/1361 senesinde Ayıntap'ta dünyaya gelen el-Aynî, Ayıntap valisinin oğluydu. Bu şehirde babasından ve başka âlimlerden ders aldıktan sonra Halep'e gitti ve eğitimine burada devam etti. Kudüs ve Dimaşk'ta bir süre kaldıktan sonra Kahire'ye gitti ve çalışmalarını burada sürdürdü. 803/1400 yılında vakıflar nazırlığına getirilmek suretiyle devlet hizmetine girdi. 855/1451 senesinde Kahire'de vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 349-350; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 217.

⁷⁶ İbn Kesîr, el-Biddâye ve'n-Nihâye, thk. Abdullah b. Abdülhüseyin et-Türki, Dâru'l-Hicr, y.y., 1997, I-XXI. 700/1300 yılında Busra'da dünyaya gelen İbn Kesîr, önemli bir hadisçi ve tarihçiydi. 706/1306 yılında geldiği Dimaşk'ta birçok âlimden ders okumuş, yetiştikten sonra da müderrislik görevlerinde bulunmuştu. 774/1373 yılında Dimaşk'ta vefat etti. Birçok eser kaleme almış olmakla birlikte tarih ile alakalı olan el-Bidâye ve'n-Nihâye isimli eseri İslâm tarihi açısından en önemli kaynaklardan biri olma özelliğine sahiptir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 328-329; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 196-197.

⁷⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, Bezm u Rezm, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990. 14. Yüzyılın ikinci yarısı ile 15. Yüzyılın başlarında yaşayan Esterâbâdî, Celayirli Sultan Ahmed'in gözde nedimleri arasındaydı. Timur'un Meşhed'i işgalinden sonra esir alınmış, daha sonra kaçmayı başararak Kadı Burhâneddîn'in yanına gitmişti. Kadı Burhâneddîn'in vefatından sonra Mısır'a gittiği bilinmekteyse de buradaki hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1995, XI, s. 438.

⁷⁸ Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I-II.

⁷⁹ Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, yay. haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, I-II. Selanik'te dünyaya gelen Ahmed b. Lütfullah, tefsir, hadis ve fıkıh eğitimi almıştı. Mevlevî idi. 1653-1654 yılında İstanbul'a gelmiş ve buraya yerleşmişti. 1078/1668 yılında müneccimbaşılık makamına tayin edildi. Padişah musahipliği de yapmış, 1099/1687 yılında bu görevden ayrılarak hacca gitmişti. Mekke'de bir süre Mevlevî şeyhi olarak vazife yapmış, ardından geçtiği Medine'de altı yıl ikamet etmişti. Dil, edebiyat, mantık, ahlak, tefsir, tasavvuf, astronomi, hesap, musiki ve tarih konularında yirmiden fazla eser kaleme alan Müneccimbaşî, 1113/1702 yılında Mekke'de vefat etti. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 316.

⁸⁰ Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde Fî Terâcimi'l-A'yâni'l-Müfîde, thk. Mahmûd el-Celîlî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, I-IV. 766/1365 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Hem anne hem baba tarafından ilimle meşgul olan ailelere mensuptu. Babası kadılık ve dîvân

Nizâmüddîn Şâmî,⁸¹ el-Hüseynî,⁸² İbn Arabşah,⁸³ İbn İyâs,⁸⁴ Mezroplu Thomas,⁸⁵ Ebû Bekr-i Tihranî,⁸⁶ Hasan-ı Rumlu,⁸⁷ Şeref Han,⁸⁸ Tavernier,⁸⁹ Polonyalı Simeon,⁹⁰ Evliya Çelebî,⁹¹ 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterleri şeklinde zikredilebilir. Söz konusu çalışmaların büyük kısmı özellikle şehrin siyasî serüvenine ilişkin bilgiler verme noktasında önemli bir işlev gördüler. Bununla birlikte bunların bazılarında özel olarak söz etmek gerekir. Örneğin el-Vâkıdî ve İbn A'sem el-Kûfî, Âmid'in Müslümanların eline geçme sürecine ilişkin oldukça kapsamlı ve önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Yine İbnü'l-Esîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm ve Ebû'l-Fidâ gibi kronikler şehrin tarih içerisinde geçirdiği siyasî dönüşümler hakkında bize kronolojik ve düzenli bilgi arz eden kaynaklardan oldular. Öte yandan İbnü'l-Ezrak, İbn Şeddâd, Nâsır-ı Hüsrev ve

katipliği görevlerinde bulunmuştu. Çok sayıda âlimden ders okumuştı ve hocalarının sayısının 600'den fazla olmasıyla övünürdü. Kendisi de vaizlik ve müderrislik yapmış, birçok eser kaleme almıştı. 845/1441 yılında Kahire'de vefat etti. Eserleri Mısır tarihi bakımından önemli tarifi referanslar olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 352-356; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 208.

⁸¹ Nizâmüddîn Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987.

⁸² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2011.

⁸³ İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012. 791/1389 yılında Dımaşk'ta doğdu. 803/1400 yılında Timur Dımaşk'a geldiğinde ailesi ile birlikte Semerkand'a gönderildi. Arapçanın yanında Farsça ve Türkçe de öğrendi İbn Arabşah, Kırım üzerinden Edirne'ye geldi ve Sultan Çelebi Mehmed'in hizmetinde bulundu. Eserinde Timur'a karşı yoğun bir öfkenin izlerinin görüldüğü İbn Arabşah, daha sonra Osmanlı ülkesinden ayrılarak Mısır'a gitti ve 854/1450 yılında Kahire'de vefat etti. Bkz. Günaltay, Kaynaklar, s. 360-363; Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 216.

⁸⁴ Muhammed b. Ahmed İbn İyâs el-Hanefî, Bedâi'u'z-Zuhûr Fî Vekâi'u'd-Duhûr, thk. Muhammed Mustafa, Kahire 1975, 1974, 1922, 1961, I-V. 852/1448 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Dedeleri siyasî otorite ile yakın ilişkiler içerisindeydiler. Türk olması münasebetiyle Arapçası zayıftı. 930/1523 senesinde Kahire'de vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 231.

⁸⁵ Tovma Metsobetsi, History of Tamerlane and His Successors, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1987.

⁸⁶ Ebu Bekr-i Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

⁸⁷ Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006. 937/1530 yılında Kum'da dünyaya geldi. Safevî ordusunda görev yapmıştı. 1500'lü yılların son çeyreğinde vefat etti. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 361.

⁸⁸ Şeref Han, Şerefname (Kürd Tarihi), çev. M. Emin Bozarlan, Deng Yayınları, İstanbul 2009.

⁸⁹ Tavernier, Jean-Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2006.

⁹⁰ Polonyalı Simeon, Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi, çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştirilen: İslam Özkan, Köprü Kitap, İstanbul, 2016.

⁹¹ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İkdâm Matbaası, 1314, IV. 1020/1611 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. İyi bir eğitim almış, 1045/1636 yılında Ayasofya Camii'ne hâfız olmuştu. Osmanlı hükümdarı Sultan IV. Murad döneminde yıldızı parlamış ve saraya alınmıştı. Daha sonra saraydan ayrılarak seyahatlere çıktı. İslâm tarihinin en önemli seyyahları arasında olan Evliya Çelebi'nin eseri her yönüyle benzersiz bir kaynak olma özelliğine sahiptir. 1083/1672 yılında İstanbul'da inzivaya çekilen ve bir süre sonra da vefat eden Evliya Çelebî, kendine özgü şahsiyeti ile yüzyıllardır okunmaya devam etmektedir. Bkz. Şeşen, Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s. 312.

Îmâdeddîn İsfahânî merkezde Âmid olmak üzere Diyârbekir bölgesi hakkında diğerleri tarafından nakledilmeyen bilgileri barındırmakla tezimizin kaleme alınma sürecinde çok önemli roller üstlendiler. Özellikle Nâsır-ı Hüsrev'in şehre ilişkin tasvirleri, Âmid'in ortaçağdaki durumunu gözümüzün önüne getirme bakımından göz ardı edilmesi mümkün olmayan katkıları oldu. Aynı şekilde Abû'l-Farac ve Urfalı Mateos gibi ortaçağın önemli Süryanî müelliflerinin eserlerinde de zaman zaman ilgi çekici özel bilgilerin olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

Burada özel bir paragraf açılması gereken kaynak türü olarak biyografi metinleri de anılmalıdır. Örneğin İbn Şeddâd'ın *Baypars Tarihi*'nde Âmidli âlimlerle ilgili birçok özel bilgiye denk geldiğimizi belirtelim. Yine Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Udebâ*'sı ile İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Âyân*'ını ya da Makrizî'nin *Dürrü'l-Ukûdü'l-Feride*'si ile Zehebî'nin *Siyer A'lâmü'n-Nübelâ*'sı, İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnu'l-Enbâ' Fî Tabakâti'l-Etbbâ*'sı ve es-Sâfedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ı Âmidli ulemanın tespitinde bize yol gösterdiler. Son olarak Tavernier, Polonyalı Simeon ve Evliya Çelebi'yi de anmadan geçmemek icap etmektedir. Adı geçen bu müellifler, her ne kadar eserlerini geç dönemde kaleme almışlar ise de, şehrin geçmişten gelen ve onların burayı ziyaret ettikleri dönemde de varlığını bir ölçüde muhafaza eden kültürel özellikleri bakımından benzersiz bilgiler sundular. Âmid gibi özellikle ortaçağ kaynaklarında sosyoekonomik durumuna ilişkin bilgiler bulmanın epeyce zor olduğu bir şehir hakkında söz konusu eserlerin verdiği bilgilerin ne kadar kıymetli olduğu hususunu izaha gerek bile yoktur.

Çalışmamızda kullandığımız bir başka kaynak grubu, Âmid surları üzerinde ya da şehrin içerisinde bulunan çeşitli mimarî eserlerdeki kitabeler ve yine tarih boyunca şehirde basılmış olan sikkelerdir. İmar edildikleri ya da kesildikleri dönemin adeta soluğu olan bu türden eserleri, şehre ilişkin çalışmaları ile ön plana çıkan müelliflerin ortaya koymuş oldukları çalışmalardan karşılaştırma yapmak suretiyle derleyerek belli başlı bir sıra içerisinde arz ettik. Dipnotlarda verdiğimiz kitabe okumalarına ek olarak, tezimizin sosyoekonomi bahisleri içerisinde temas ettiğimiz para ve vergi konularında Âmid'de kesilen sikkelere de temas ettik ve çeşitli araştırmacıların eserlerini karşılaştırmak ve söz konusu eserlerde yer alan verileri bir araya getirmek suretiyle sanılandan daha fazla sikke olduğunu tespit etmiş olduk. İlk elde Van Berchem, Albert Gabriel, Şevket Beysanoğlu, Canan Parla, Hüseyin Karaçam ve Ali Mıynat'ın kitabe ve sikkelere ilişkin çalışmalarına burada işaret edebiliriz.

Kaynaklar bahsi içerisinde son başlık olarak araştırma eserleri de zikretmek gerekir. Her biri metin içerisindeki ilgili yerlerde ve kaynakçada gösterilmiş olan ansiklopedi maddeleri, çeşitli üniversitelerde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri ile bunlara ilave olarak Âmid'e şu ya da bu ölçekte temas eden birçok eser metnin yazımı esnasında kullanıldı. Bunların bütünü kaynakçada gösterilmiş, ayrıca kullanıldıkları dipnotlarda da zikredilmişlerdir. Bununla birlikte en önemli ve çalışma esnasında sıklıkla başvuru yapılan, bir anlamda tezin biçimlenme aşamasında güçlü bir referans kaynağına dönüşen Şevket Beysanoğlu'nun çalışmaları⁹² ile örneğin rahmetli Bedri Günkut⁹³ ve Canan Parla özel olarak anılmayı hak etmektedirler. Aynı şekilde İslâmî ortaçağ coğrafyası denildiğinde akla ilk gelen isimlerden biri olan Guy Le Strange⁹⁴ ile Diyarbakır'daki tarih ve kültür mirasını uzun yıllardan beri kullanılabilmeye devam edildiği haliyle adeta ortaya koyan T. A. Sinclair,⁹⁵ Albert Gabriel,⁹⁶ Max van Berchem, Josef Strzygowki ve Gertrude Lowthian Bell⁹⁷ gibi Batılı bilim insanlarının isimlerini anmadan geçmek de haksızlık olur. Öte yandan burada adını zikretmediğimiz birçok çalışmayı da şüphesiz dipnotlarda ve kaynakçada göstermek kaydıyla kullandığımızı da yeniden belirtmiş olalım.

⁹² Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, (Diyarbakır Tarihi), I; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1962, (Diyarbakır Coğrafyası); Şevket Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1963, (Bütün Cepheleriyle).

⁹³ Bedri Günkut, Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, trs.

⁹⁴ Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), çev. Cengiz Tomar, Adnan Eskikurt, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

⁹⁵ T. A. Sinclair, Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey, The Pindar Press, Londra, 1987, I-IV.

⁹⁶ Albert Gabriel, Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

⁹⁷ Max van Berchem, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthain Bell, Amida, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanide Türkseven, S. Erdem Türközü, Oriant Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÂMİD'İN KURULUŞ VE GELİŞİMİ

Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli sosyo-politik alanları arasında yer alan el-Cezîre bölgesinin merkezlerinden biri olan Âmid (Diyarbakır), bölgenin karakteristiğini yansıtan en etkili yerleşimlerden biridir. Şehre sahip olduğu önemi veren şey kuşkusuz stratejik önemi olduğu kadar ve belki ondan daha fazla olarak tarihî karakteri, antik dönemlere kadar uzanan köklü geçmişi ve içerisinde barındırdığı yüzlerce yıllık birikimidir. Bugün şöyle genel bir bakış açısı ile ele alındığında, Âmid'in temsil ettiği büyük miras, yalnızca fizikî görünümü üzerinden bile takip edilebilmektedir. Şehri çevreleyen görkemli surlar başta olmak üzere, bu surlar üzerinde canlı biçimde yaşamayı sürdüren farklı toplum ve kültürlerin bir anlamda imza niteliğindeki izleri, birçoğu artık kaybolup gitmiş olmakla birlikte bir kısmı halen göreni geçmişin şaşırtıcı dehlizlerine sürükleyen etkileyici mimarî eserleri, tarihî çarşı, pazar ve sokakları, mezarlıkları, yeme içmeden bebekleri uyutmak için söylenen ninnilere ve manilere, yas törenlerine, ağıtlara ve türkülere kadar pek çok kültür unsurunun birbirine meczolmuş bir biçimde sergilendiği bu muhteşem şehir, yaşanmış olan tarihin geçmişte kalmış bir şey olmadığını, dünün bugünle ve bugünün yarınla birlikte yaşamaya devam ettiğinin anıtsal bir işaretidir. Geçmişin geçip giden, tarihin koridorları içerisinde kaybolan bir şey olmadığını, zamanın içerisinde üst üste yığılarak yaşamaya devam ettiğini gösterir.

Âmid'in bugün de halen temaşa edilmeye devam edilen bu canlı tarih olma hususiyeti, şehri, belirli bir dönemi idrak etmek için başvurulabilecek bir örnek, bir dünyanın her yönüyle anlaşılabilmesini sağlayabilecek bir mikrokozmos, kendisinden hareketle başka şehirlerin ve dönemlerin de tarif edilebileceği bir hareket noktası haline getirmektedir. Bir başka ifadeyle, Âmid gibi bir şehrin, geçirdiği tarihî dönemleri kümülatif bir süreç içerisinde ve her birinden çeşitli izleri bünyesine nakşederek yaşatmış olması, aynı tarihî dönemleri idrak etmiş olan ve fakat bu dönemlerin izlerini şu ya da bu nedenle onun kadar taşımayan başka şehirler için de bir mihenk noktası, bir ölçü birimi olduğu söylenebilir. Böyle bir şehrin tarihinden hareket edilerek ona benzeyen başka şehirlerin tarihine ilişkin değerlendirmeler yapılabilir. Nitekim çalışma konusu olarak Âmid şehrini seçmiş olmamız da belli açılardan bu nedenden kaynaklanmaktadır. Âmid ile alakalı bütüncül nitelikli bir anlatı inşa edilebildiği takdirde, böyle bir anlatı şehir için

olduğu kadar bölge için, bölge için olduğu kadar bütün İslâm coğrafyası için de bir değerlendirme zeminini meydana çıkaracak, minimalden maksimale uzanan bir analiz çerçevesi ile İslâm tarihine dair saha merkezli, sahil ve sağlıklı değerlendirmelerin yapılabilmesine olanak sağlayacaktır.

Görüldüğü gibi oldukça iddialı bir anlamlandırma pratiğinin nesnesi olarak kurmaya teşebbüs ettiğimiz bu “şehir tarihinin” nasıl inşa edileceği sorusuna gelince; hiç duraksamadan inşa sürecinde bir tür sondaj, geriye doğru okuma ve temele ulaşma, ardından temelden hareket ederek genel ve kuşatıcı bir çerçeve çizme yöntemini kullanmaya çalışacağımızı söyleyebiliriz. Bu tür bir çalışma planının en başta belirli bir merkez belirleyerek araştırmaya bu merkezden başlamak, gerektiğinde tekrar tekrar bu merkeze dönerek yeniden oradan hareket etmek suretiyle oluşturulabileceği açıktır. Dolayısıyla evvela merkezden başlamak gerekmektedir ve mekân dediğimiz bir zemin ile ayrılmaz bütünlük teşkil eden “şehir” için de bu merkez tarihî coğrafyadır. Büyük İslâm âlimi İbn Haldûn’un “Coğrafya kaderdir” şeklindeki kuşatıcı analizinde de kendini gösteren bu yaklaşımın, şehrin, üzerinde kurulduğu zemini yansıtacağı ve bu noktadan hareketle de şehrin sosyal, siyasî, kültürel ve elbette ekonomik tarihi hakkında çok şey söyleyeceği açıktır. Kısaca temasta bulunduğumuz bu anlaşılır nedenlerden dolayı, çalışmamıza Âmid’in “üzerinde kurulu olduğu yeri”, bir başka ifadeyle tarihî coğrafyasını saptamaya yönelik bir soruşturma ile başlayacağız.

1.1. ÂMİD’İN TARİHİ COĞRAFYASI

İnsan yaşamının sistemli bir biçim edindiği ve sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve dinsel manada organize bir yapıya kavuştuğu, tarihin konusu haline gelerek somut veri kaynağına dönüştüğü sosyo-tarihsel duruma karşılık gelen şehir olgusu, mekân ile olduğu kadar “sınır” kavramı ile de ilişkilidir. Belirli sınırlar içerisinde yer alması bir yana, belirli sınırları da temsil etmektedir. Bu sınırlar coğrafi olduğu kadar sosyal, siyasî, kültürel, ekonomik ve dinî sınırlar da olabilir. Bu “sınır” kavramının tarihsel süreçte herhangi türden bir mutlak sabiteye dayanmaması, bir başka ifadeyle gerek tarihsel gerekse de kültürel olarak değişken bir idrak ve inşa sürecinin etkisi altında bulunması, tıpkı diğer tarihî konuların hepsinde olduğu gibi, tarihsel bir anlatısı inşa edilecek olan şehrin de evvela bir zemine sabitlenerek sınırlarının belirlenmesini, böylelikle de ele alınabilecek

bir anlatı konusuna dönüştürülmesini gerekli kılmaktadır. Böyle önemli bir ameliyenin en uygun yolu da şehrin tarihî coğrafyasının tespit ve tayin edilmesidir ve bunun ilk adımı oranın coğrafi konumunun saptanmasıdır.

1.1.1. Âmid'in Coğrafi Konumu

Günümüzde Türkiye topraklarının güneydoğu kesimindeki büyük yerleşim birimleri arasında bulunan Diyarbakır'ın il merkezinin (Bkz. Foto 1 ve Foto 8) İslâmî ortaçağdaki ismi olan Âmid, tıpkı diğer Diyârbekir şehirleri gibi Dicle havzasının yukarı kısmında ve nehrin sağ tarafındaki verimli alanda, yüksek bir konumda yer almaktadır.⁹⁸ Bölgenin mevcut şeklini Dördüncü Zaman'da ortaya çıkan tektonik olaylar sonucu aldığını biliyoruz.⁹⁹ Denizden yüksekliği 650 metre olan şehir, batıda Karacadağ'a kadar uzanan bazalt platonun doğu kıyısındadır ve Dicle Nehri'ne hâkim bir noktada kurulmuştur.¹⁰⁰ Kuzeyinde Güneydoğu Toroslar, güneyinde Tur Abdin Dağları ve batıda Karacadağ ile kuşatılmış olup etrafını çevreleyen yükseltilerin arasındaki düz bir alanda bulunmaktadır (Şehrin haritası için bkz. Harita 2). Kaynağını Diyarbakır'ın yaklaşık 90 kilometre kuzeyindeki Birklinçay'dan alan Dicle Nehri'nin suladığı düzlük, dolayısıyla da şehir, tarihin her döneminde ziraat ve hayvancılık noktasında bereketli oluşu ile ön plana çıkmıştır. Yine eski bir volkanik dağ olan Karacadağ'ın sönmüş lav kütlelerinden meydana gelen bazalt püskürükler, şehrin fiziksel gelişimi üzerinde belirleyici olmuştur.¹⁰¹ Eski zamanlardan beri Trabzon, Musul ve Bağdat ticaret yolu üzerinde yer alan önemli bir ticaret merkezi olan ve merhum Basri Konyar tarafından “şarkın incisi,

⁹⁸ Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 29; Gabriel, s. 93; Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul, 1987, II, s. 108; Le Strange, s. 151; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 1; Günkut, s. 5; Besim Darkot, “Diyarbakır”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, y.y., trs., III, s. 601; Mükrimin H. Yinanç, “Diyarbakır”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, y.y., trs., III, s. 622; Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, IX, s. 464; Sinclair, III, s. 164; Adnan Çevik, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, (Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi), s. 72.

⁹⁹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 3-4; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle*, s. 5; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 30; Canan Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, (Türk-İslam Şehri), s. 19.

¹⁰⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 2; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle*, s. 5; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 1; Darkot, s. 601; Günkut, s. 8; Göyünç, “Diyarbakır,” s. 464; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 72; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 19.

¹⁰¹ Darkot, s. 601; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 19-20; Tuğba Türksoy, *Demir Çağı'nda Diyarbakır Bölgesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 1.

bir şiiir ve füsün beldesi” olarak nitelendirilen Diyarbakır, bugün de Anadolu’nun doğusundaki birçok yolun kavşak noktasındadır ve coğrafyamızın en büyük yerleşim birimleri arasındadır.¹⁰² Ticaret ve ulaşım hatları üzerinde bulunması buranın tarih boyunca önemli ve rağbet edilen bir yerleşim merkezi olmasını sağlamış, bu vesile ile eski çağlardan günümüze uzanan yüzlerce yıllık süreçte her zaman hareketli bir şehir olma vasfını taşımıştır.¹⁰³ Yine bölge altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun madenleri açısından zengin olması nedeniyle her vakit dikkat çekmiş olup Âmid’in de bulunduğu coğrafyanın merkezi olması dolayısıyla her dönemde devlet ve hükümdarların kontrol altına almak istediği yerler arasında özel bir yeri olmuş,¹⁰⁴ yine birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Haliyle bünyesinde birçok kültürü de barındırmış olduğu görülen Âmid, denilebilir ki antik dönemlerden bugüne kadar kesintisiz bir şekilde varlığını muhafaza etmiştir. Bu bakımdan bölgedeki şehirlerin hepsinden daha eski ve köklü bir tarihe sahip olduğu, bu haliyle de tabir yerindeyse adeta bir tarih galerisi olma niteliğini taşıdığı not edilmelidir.

Kuşkusuz kesin bir hüküm vermek mümkün olmamakla birlikte, tarihî varlığının M.Ö. 3000’lere kadar geriye gittiği sanılan ve özellikle Ergani ile Çayönü’nde yapılan kazılarda şehir ve çevresinin tarihinin M.Ö. 10. Binyıllara kadar takip edilebildiği Âmid’in¹⁰⁵ her dönemde bariz olarak karşımıza çıkan merkez olma vasfının somut nedenleri vardır. Coğrafi açıdan son derece cazip bir konuma sahiptir ve bu nedenle de insanların ilgisini çekmiş, burada her dönemde müstahkem kaleler ve korunaklı yerleşimler inşa edilmiştir. Şehrin her dönemde muhteşem kalesi ve aşılmaz surları ile meşhur olması ve buraya yolu düşen müelliflerin Âmid’in bu özelliğinden hayranlıkla söz etmekten kendilerini alamamaları da kuşkusuz bu durum ile ilgilidir. Yine Âmid şehrinin her dönemde merkez olma özelliğinin, şehirden güneybatı ve doğu istikametlerinde ilerlenip Akdeniz ve Basra Körfezi’ne kolayca gidilebilmesi; Harput,

¹⁰² Darkot, s. 601; Nejat Göğünç, “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 7, 1968, s. 76.

¹⁰³ Günkut, s. 18; Türkan Kejanlı, “Diyarbakır Suriçi’nin Tarihi Gelişim Evreleri,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (349-362), Ankara, 2010, s. 350.

¹⁰⁴ Saïd Paşa, “Vilayetin Tarihçesi”, Salnâme-i Vilâyet-i Diyârbekir, Dersaâdet 1302, s. 5; Mehmet Tezcan, “Hunların Anadolu’daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (103-115), Diyarbakır, 2004, (Amida Kuşatması), s. 103-104.

¹⁰⁵ Ercüment Yıldırım, Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 92.

Sivas ve Samsun üzerinden Karadeniz'e çıkılabilmesi ya da Bitlis ve Van Gölü havzası takip edilmek suretiyle Azerbaycan'a ya da İran'a ulaşılabilmesi ile yakın ilgisi vardır. İran ile Anadolu'yu, Mezopotamya ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan konumu ile bu şehir önemli ticaret yollarının ve ulaşım hatlarının kavşak noktasında yer almaktadır ve bundan dolayı da söz konusu yolları ve hatları kullanmak durumunda olan herkesin uğrak yeri olmuştur. Ortaçağda Bağdat'tan kuzeye doğru bir taraftan Âmid'e, diğer yandan da güneybatı tarafına, Fırat boyunda bulunan Karkîsiyâ'ya, oradan da Musul'a doğru giden ve Dicle'nin her iki yakasına uzanan yollar vardı. Yine Âmid'den Rûm ülkelerine doğru giden ve sınır karakolları ile iletişimi olan yollar bulunuyordu ki bu ulaşım ağı şehrin coğrafi önemini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁰⁶ Öte yandan Âmid şehri topografi açısından da yerleşime uygun olup imar ve inşaa faaliyetleri için son derece elverişli bir zemin üzerinde bulunmaktadır.¹⁰⁷ Nitekim tarihî süreç içerisinde başta surlar olmak üzere şehirde bulunan diğer eserlerin de genellikle inşaa malzemeleri ile öne çıkması ve tarihî kaynakların buranın taşlarını uzun uzun anlatmalarını da buna bağlanabilir.

Ortaçağ İslâm dünyasında kaleme alınmış olan tarihe ilişkin kaynak metinlerin hemen hepsinde kendisine yer bulduğu görülen Âmid, sözü edilen kaynakların ittifakla bildirdiğine göre Müslümanlar tarafından Mezopotamya bölgesini isimlendirmek için kullanılan el-Cezîre (Bkz. Harita 3) coğrafyasında bulunuyordu.¹⁰⁸ Bölgenin kuzey ucunda yer alan ve aşağıda da temas edileceği üzere, mesela Yâkût el-Hamevî gibi bazı müellifler tarafından isminin de bu "uçta olma durumu" ile ilişkili olduğuna işaret edilen

¹⁰⁶ Le Strange, s. 36-37; Darkot, s. 601-602; Salim Cönce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (125-136), Diyarbakır, 2004, s. 125; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 74; Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları," İbrahim Özcoşar, (Ed.), II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (431-452), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (Artuklu Ekonomisi), I, s. 437; Gönül Cantay, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (25-32), Diyarbakır, 2004, s. 26; Adnan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, 2014, s. 28.

¹⁰⁷ Günkut, s. 18; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 74; Türksoy, s. 1. Şehrin coğrafi pozisyonu ve yerleşim potansiyeli ile ilgili bir çalışma için bkz. Sabri Karadoğan, "Yerleşmeye Etkileri Açısından Diyarbakır Kenti ve Yakın Çevresinin Doğal Peyzaj Unsurları", Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı, Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015, s. 1-17.

¹⁰⁸ Bekrî, II, s. 569; Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, 231; İbn Şeddâd, III/I, s. 254; İstahri, s. 75; İbn Havkal, s. 197; Kalkaşandî, IV, s. 324; el-Kazvîni, Âsârü'l-İbâd, s. 331; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 44-46; Cem Zorlu, "İlk İslâm Coğrafyacılara Göre 'Diyarbakır'," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (849-861), Diyarbakır, 2004, s. 841-852.

şehir, bazı kaynaklarca tarihî el-Cezîre'yi meydana getiren üç bölgeden biri durumundaki Diyârrebîa'ya konumlandırılmış olmakla birlikte,¹⁰⁹ buna dair genel eğilim Âmid'in Diyârbekir'de (Bkz. Harita 4) olduğu yönündedir.¹¹⁰ Kaynaklarımızın, coğrafi olarak yerden yüksek olduğunu ve etrafının büyük kısmını adeta bir hilal gibi kuşattığını belirttikleri¹¹¹ Dicle Nehri'nin üzerinde bulunduğunu vurguladıkları şehir, İslâm coğrafyacıları tarafından dünyayı tarif etmek için kullanılan yedi iklimin¹¹² dördüncüsünde yer alıyordu¹¹³ ve “siyah taştan bina edilmiş eski, güçlü ve erişilmez,”¹¹⁴ “demir işlemeyen, ateşin zarar vermediği siyah taştan surlardan yapılmış”¹¹⁵ bir kalesi vardı.

İslâm kaynaklarında Âmid'in konumlandırıldığı bölge olarak Diyârbekir ile birlikte Diyârrebîa'nın da zikredilmesi, bu bölge isimlerinin tarihsel olarak geçirdikleri dönüşümlerle el-Cezîre'de işgal ettikleri ve duruma göre sınırları değişiklik arz eden yerlerle ilişkilidir. Bu bakımdan özet mahiyetinde de olsa el-Cezîre hakkında bir çerçeve çizmek, şehrin coğrafi açıdan zihnimizde biçimlenişine katkı sağlayacağı için yerinde bir adım olacaktır.

1.1.2. el-Cezîre ve Âmid'in Siyasî Coğrafyası

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Arap dilinde “dört bir yanı sularla çevrili kara parçası, ada” anlamına gelen “el-Cezîre” kelimesi, tarihte birçok yeri tarif etmek için kullanılmakla birlikte, Müslüman coğrafyacılar tarafından temel anlamda Yunan geleneğinin Mezopotamya olarak adlandırdığı Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgenin

¹⁰⁹ Bekrî, II, s. 569.

¹¹⁰ Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s. 231; el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56; Kalkaşandî, IV, s. 324.

¹¹¹ el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56; Kazvîni, Âsârü'l-Bilâd, s. 331.

¹¹² İslâm coğrafyacıları tarafından iklimlerin kullanımı ile ilgili olarak bkz. Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı,” AÜİFD, Cilt: 47, Sayı: 2, 2006, s. 195-214.

¹¹³ İbn Rusteh, s. 103; Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s. 241; Kalkaşandî, IV, s. 324; İbnü'l-Cevzî, I, s. 132; Bununla birlikte, Kudâme b. Cafer, Yâkût el-Hamevî ile Makdisî'nin, şehrin dördüncü değil de beşinci iklimde yer aldığına dair bir kayıt düştüğünü de belirtmeden geçmemek gerekir. Bkz. Kudâme İbn Cafer, s. 145; el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56; el-Mukaddesî, s. 155.

¹¹⁴ el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56.

¹¹⁵ Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s. 241; Kalkaşandî, IV, s. 324.

yukarı kısmı¹¹⁶ için kullanılır.¹¹⁷ Bununla birlikte genel manada el-Cezîre olarak kaydedilen bölgenin ismi,¹¹⁸ kaynaklarda farklı şekillerde de geçmekte olup örneğin Cezîretü'l-Furâtiyye,¹¹⁹ İklîmü Asûr, Cezîretü Asûr,¹²⁰ İklîmü Akûr,¹²¹ Cezîretü Akûr¹²² ya da yalnızca Asûr¹²³ şeklindeki kullanımların da mevcut olduğu görülmektedir ve bu isimlendirme biçimleri şüphesiz eski zamanlarda bölgede hâkim oldukları bilinen Asurlularla ilgilidir.¹²⁴ Fakat Müslümanların söz konusu bölgeye dönük yaklaşımlarının siyasî bir çerçeveye istinat ettiğini de unutmamak gerekir. Özellikle İslâm Peygamberinin vefatından sonraki süreçte hızlı bir büyüme refleksi ortaya koyan İslâm devletinin kısa süre içerisinde Anadolu sınırlarına ulaşması ile sözünü ettiğimiz havali de bir tür sınır bölgesi ve Irak ile Suriye arasındaki bağlantıyı sağlayan yegâne hat haline gelmişti.¹²⁵ Dolayısıyla Müslüman fatihlerin el-Cezîre bölgesine ilişkin yaklaşımları bu dönemlerde askerî bir çerçeveye sahipti. Nitekim Tarsus'tan başlayarak Adana, Misis, Maraş ve

¹¹⁶ el-Cezîre'nin İslâm öncesi dönemine tahsis edilmiş bir çalışma için bkz. Nuray Arabacı, III. Yüzyılın İlk Yarısından İlk İslâm Fetihlerine Kadar el-Cezîre Bölgesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012.

¹¹⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 128; Bekrî, II, s. 381; İstahrî, s. 71; Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, s. 117; el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 134; Ebû'l-Fidâ Coğrafyası, s. 231; Saîd Paşa, s. 3; Abdulgani Bulduk, el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, (yay. haz.), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 1; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 3; Le Strange, s. 124-125; Adnan Çevik, "Selçuklu Fütuhâtı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (137-152), Diyarbakır, 2004, (Türkmen Beylikleri), s. 13; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cezîre ve İdari Taksimatı", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: XXXIII, İstanbul 2009, (İdari Taksimat), s. 35; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 44; Muammer Gül, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, (Moğol Hakimiyeti), s. 41. M. Canard, "Djazira," Encyclopedia of Islam, Leiden, 1965, II, s. 523; Ramazan Şeşen, "Cezîre," DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1993, VII, s. 509; Saim Yılmaz, Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006, (Abbâsiler), s. 144; Mustafa Alican, Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, (Meyyâfârikîn) s. 17-18.

¹¹⁸ İbn Rusteh, s. 103; İbn Hurdadbih, s. 5, 245; İbnü'l-Fakîh, s. İndeks; İstahrî, s. 71; İbn Havkal, s. 197 vd.; Mesûdî, Kitâbu't-Tenbîh, s. İndeks; Hudûdu'l-Âlem, s. 117; el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 134; İbn Şeddâd, III/I, s. İndeks.

¹¹⁹ İbn Hallikân, indeks; Kalkaşandî, IV, s. 314.

¹²⁰ Canard, "Djazira," s. 523; Şeşen, "Cezîre," s. 509; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 42.

¹²¹ Le Strange, s. 124-125.

¹²² el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 134.

¹²³ İbn Şeddâd, III/I, s. 4; Mesûdî, Kitâbu't-Tenbîh, s. 38.

¹²⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 4; Çevik, "İdari Taksimat", s. 36-37; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 45; Abdurrahim Tufantoz, Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları, Aça Yayınları, İstanbul, 2005, (Diyarbakır), s. 41-42, 42, n. 41; Alican, Meyyâfârikîn, s. 18. Bölgeye ilişkin bir literatür çalışması denemesi için bkz. Cuma Karan, "el-Cezîre' Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)", Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2016, (Literatür), s. 113-138.

¹²⁵ Oleg Grabar, İslâm Sanatının Oluşumu, çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 27.

Malatya hattını takip ederek Fırat'a kadar uzanan, yaz ve kış seferleri için garnizonların yerleştirildiği bölgenin *es-Suğûru 'ş-Şâmiyye* ve *es-Suğûru 'l-Cezîre* olarak adlandırılması da bununla ilgilidir.¹²⁶ Yine burada İslâm coğrafyacısı Makdisî veya Mukaddesî'nin, "Âmid'in Müslümanların cihat bölgesi olduğu"¹²⁷ şeklindeki kaydına işaret etmek de meselenin açıklığa kavuşması bakımından önemli olabilir.

Öte yandan sözü edilen farklı tarif örneklerinin yalnızca isimlerde değil, aynı zamanda el-Cezîre kullanımı ile işaret edilen coğrafyanın coğrafi sınırlarına dair farklılaşmalarda da mevcut olduğu takip edilebilmektedir. Temel anlamda Fırat ve Dicle nehirlerinin çıktığı nokta başlangıç olmak üzere güneyde bu iki nehrin birbirlerine yaklaştığı Tikrit ve Enbâr gibi şehirlerin bulunduğu bölgeye kadar inen coğrafyayı tanımlamak için kullanılan el-Cezîre ismi, bir kısım İslâm coğrafyacıları tarafından sözü edilen coğrafyayı kapsayan daha geniş bir bölge için de kullanılır.¹²⁸ İbn Rusteh, İbn Hurdadbeh, İdrisî ve İbn Şeddâd gibi müellifler, el-Cezîre'nin kapsamakta olduğu şehirlerin bir listesini vererek bölgenin sınırlarını netleştirirler. Buna göre, Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Mardin, Cezîretü İbn Ömer (Cizre), Beled, Nusaybin, Dârâ, Ra'su'l-Ayn, Karkisiya, Rakka, Suruç, Harran, Ruha, Ra's Keyfâ, Kefertusa ve Sümeysat (Samsat) gibi yerler el-Cezîre bölgesinin içerisinde bulunan şehirleri meydana getirirler.¹²⁹ Bölgenin ihata ettiği yerlere başka şehirleri dâhil eden yazarlar da bulunmaktadır. Örneğin Kalkaşandî Tell-‘Âfer, Siird, İmâdiye ve Hani'yi;¹³⁰ yazarı bilinmeyen *Hudûdu'l-Âlem* isimli metin ise Musul, Berkaîd, Edreme, Diyâviranî, Rahbe, Dâliye, Âne, Hît, Enbâr, Bâlis, Cısr Menbic, Hadise ve Sinn şehirlerini adı geçen bölgeye dâhil ederken,¹³¹ Bekrî ise el-Cezîre'nin Rakka, Suruç, Harran, Şimşat ve Hısn Mansûr'dan ibaret olduğunu belirtir.¹³² Bölge ile ilgili tanımlama teşebbüslerinin farklılıkları, hiç şüphe yoktur ki yazarların yaklaşımlarının

¹²⁶ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve 'Sâife' Seferleri", Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, Sayı: 2, 2000, s. 12.

¹²⁷ el-Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm), s. 143.

¹²⁸ İbn Rusteh, s. 103; İbn Havkal, s. 197 vd.; İstahrî, s. 71-72; Ebû'l-Fidâ Coğrafyası, s. 231; Çevik, "İdari Taksimat", s. 37, 39; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 46; Yılmaz, Abbâsiler, s. 144; Alican, Meyyâfârikîn, s. 19.

¹²⁹ İbn Rusteh, s. 103; İbn Hurdadbeh, s. 95; İdrisî, II, s. 654; İbn Şeddâd, III/I, s. 5-6; Saîd Paşa, s. 3-4; Çevik, "İdari Taksimat", s. 39-40; Tufantoz, Diyarbekir, s. 43.

¹³⁰ Kalkaşandî, IV, s. 320-321; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 42.

¹³¹ Hudûdu'l-Âlem, s. 117-119.

¹³² Bekrî, II, s. 381.

coğrafi değil de siyasî ya da idarî birimleri temel alan yaklaşımlar olmasına dayanmaktadır.¹³³

İslâm kaynaklarının Diyârbekir, Diyârrebîa ve Diyârmudâr olarak üç kısma ayırmakta olduğu ve bölgenin güzel bir haritasını da veren (Bkz. Harita 1) İbn Havkal'ın "Bağdat âlimlerinin reislerinden birinden" duyduğuna göre, "*kahramanlar ocağı, adam, at, silah, hile ve şiddet kaynağı*"¹³⁴ olarak şöhret bulan el-Cezîre bölgesi, aslına bakılırsa erken dönemlerde Diyârrebîa ve Diyârmudâr olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi. İslâm öncesi dönemlerden beri şu ya da bu nedenle bölgeye göç eden Arap kabilelerinden dolayı bu kabilelerin isimlerinden hareketle söz konusu biçimlerde isimlendirilen ve Müslüman fetihlerinden sonra da bu minval üzere iki idarî birim halinde yapılandırılan el-Cezîre, daha sonraları, 9. Yüzyılda Diyârbekir'in de eklenmesiyle üç kısımdan oluşmaya başlamıştı.¹³⁵ Bu bölgelerin arasında her zaman geçerli olan ve her şart ve koşulda aynı kalan siyasî ya da coğrafi sınırlar yoktu¹³⁶ ve bölgeye hâkim olan siyasî güçlerin ya da süreç içerisinde meydana gelen sosyal hareketlenmelerin neden olduğu dönüşümler, bir bakıma bu sınırları her seferinde yeniden belirliyordu. Nitekim diğer iki bölgeye nispeten geç bir dönemde ortaya çıkan Diyârbekir'in oluşumuna bakıldığında, sözü edilen bu "sınırların yeniden belirlenmesi" hadisesi açık bir biçimde tebarüz eder. Buna neden olan şey, İslâm öncesi dönemlerde el-Cezîre'ye gelmeye başlayan Araplar içerisinde yer alan Bekrî aşiretine mensup olan toplulukların Yukarı Dicle havzasına doğru yayılıp bölgeyi mesken edinmesiyle yaşanan sosyal değişim ve nüfus olarak Bekrî Arapların büyük kısmını meydana getiren Şeybânîlerin 9. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelerek Âmid merkezli bir beylik kurmaları, 10. Yüzyıldan itibaren bölgenin Diyârbekir ismiyle anılmaya başlamasına neden olmuştu.¹³⁷

¹³³ Çevik, "İdari Taksimat," s. 40; Alican, Meyyâfârikîn, s. 19.

¹³⁴ İbn Havkal, s. 198.

¹³⁵ Canard, "Djazira," s. 523; Şeşen, "Cezîre," s. 509; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakir," s. 606; M. Canard, Cl. Cahen, "Diyâr Bakr," The Encyclopedia of Islam, E. J. Brill, Leiden, 1965, XI, s. 343-344; Şeşen, Harran Tarihi, s. 3; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 137; Çevik, "İdari Taksimat", s. 35, 46; Yılmaz, Abbâsîler, s. 144, 145, n. 3; Tufantoz, Diyarbakir, s. 42; Alican, Meyyâfârikîn, s. 20-21.

¹³⁶ Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 54-55; Çevik, "İdari Taksimat", s. 64; Alican, Meyyâfârikîn, s. 21.

¹³⁷ Yınanç, "Diyarbakir," s. 606; Canard ve Cahen, "Diyâr Bakr," s. 343-344; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 138; Çevik, "İdari Taksimat", s. 58; Sinclair, I, s. 66; Salim Koca, "Diyâr-ı Bekr' Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri", Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, 2008, (Tarihî Şahıs ve Yer Adları), s. 9; Alican, Meyyâfârikîn, s. 21-22.

İlk dönemlerde el-Cezîre'nin toprak olarak en geniş ve verimli bölgesi olup Yâkût'un kayıtlarına bakılırsa bölgede meskûn bulunan Araplar nedeniyle "kadimden beri" bu isimle bilinen¹³⁸ Diyârrebîa'nın içerisinde çıktığı, bir başka ifadeyle Diyârrebîa'nın bölünmesiyle oluştuğu görülen ve merkezini tezimizin konusunu teşkil eden Âmid'in meydana getirdiği Diyârbekir'in¹³⁹ ismi ilk olarak 10. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Hemedânî'nin eserinde geçer.¹⁴⁰ Onun, bölgeye dönük çalışmaları ile bilinen Adnan Çevik'in tercümesi ile söyleyecek olursak "kuzeyde; Güneydoğu Anadolu Toroslarının oluşturduğu yay ile batıda; Çermik, Karacadağ ve Derik'e uzanan bir hat ve güneyde Mardin ve Tûr Abdin bölgeleri, nihayet doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yaradığı vadi ile Siirt'den Hizân'a kadar uzanan bölgelerle çevirili ve daha ziyade siyasi mülahazalarla belirlenmiş bir bölge"¹⁴¹ olduğuna işaret ettiği Diyârbekir'de bulunan şehirler, İslâm coğrafyacıları tarafından kayıt altına alındıkları şekliyle şunlardır: Bölgenin başkenti olan Âmid, Meyyâfârikîn, Tell-Fâfân, Hısn Keyfâ, Fâre, Haziye, Siirt, Hizan Hani, Erzen ve Mardin.¹⁴² Öte yandan burada, son olarak İbn Şeddâd tarafından, bölgede 56 yerleşim biriminin yer aldığına işaret edildiğini de ekleyelim.¹⁴³

Aramîler çağı beyliklerinden birinin banisi olan Bit-Zamani kabilesinin hükmetmekte olduğu ülkenin başşehri olarak öne çıkan Âmid (Amed/Amida),¹⁴⁴ bu vasfını daha sonraları da muhafaza etmeyi sürdürmüştür. M.S. 230 yılından itibaren koloni olarak kullanıldığı bilinen,¹⁴⁵ Roma ve Bizans dönemlerine bakıldığında Mezopotamya eyaletinin merkezi olduğu görülen şehir, İslâmî dönemde de yine el-Cezîre

¹³⁸ el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 494.

¹³⁹ G. Le Strange, Mesopotamia and Persia under Mongols, The Royal Asiatic Society, Londra, 1903, s. 53; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995, s. 1.

¹⁴⁰ Hemedânî, s. İndeks. Burada bir noktaya işaret etmeden geçmemek gerekir. Diyârbekir ismi Hemedânî'den önce 9. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda vefat eden Vâkîdî'nin (Bkz. el-Vâkîdî, II, İndeks) eserlerinde de geçer. Bununla birlikte adı geçen yazara nispet edilen eserlerin sıhhatinden yaygın şüpheler vardır ve konu üzerinde çalışanlar, ismin ilk kullanılışını Hemedânî ile başlatmaktadırlar. Bkz. Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 70; Çevik, "İdari Taksimat", s. 61; Alican, Meyyâfârikîn, s. 24.

¹⁴¹ Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 70; Alican, Meyyâfârikîn, s. 24.

¹⁴² Makdisî, İslâm Coğrafyası, s.145; el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, II, s. 494; İbn Şeddâd, II/I, 6, 246-251, Alican, Meyyâfârikîn, s. 22-23. Ülkemizin önemli tarihçilerinden Ramazan Şeşen de Âmid şehrinin Diyârbekir şehirleri içerisinde zikredildiğine vurgu yapmıştır. Bkz. Şeşen, Harran Tarihi, s. 9.

¹⁴³ İbn Şeddâd, II/I, 6, 246-251.

¹⁴⁴ Nurgül Yıldırım, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amêdi Şehri," Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, Cilt: 53, Sayı: 2, 2012, s. 1-2.

¹⁴⁵ Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (225-235), Diyarbakır, 2004, s. 226.

eyaletini meydana getiren üç bölgeden biri olan Diyârbekir'in başkenti olarak varlığını devam ettirmiştir. Âmid, genel bir perspektifle ele alındığında kolaylıkla görüleceği üzere, Hazar Denizi'nden Akdeniz'e ve Doğu'dan Batı'ya uzanan ana yolların kavşak noktasındaki yeri, Dicle Nehri üzerindeki önemli subaşlarına hâkim olan konumu ile öne çıkmasının yanında, Anadolu'nun doğudan girişini de tutan önemli bir stratejik merkez durumundaydı.¹⁴⁶

1. 2. ÂMİD İSMİ HAKKINDA

Bir şehrin tarihini kaleme alma sürecinde, coğrafi konumu ve tarihî coğrafyası kadar önemli olan bir başka özelliği de oranın ismidir. Bunun nedeni ise elbette ismin kendisinin de ötesinde, içerisinde taşımakta olduğu simgesel anlamdır. Özellikle tarihî bakımdan köklü olan şehirlere bakıldığında, coğrafyalarının tarihî eser ve kalıntılarla yüklü olması gibi, isimlerinin de birçok sosyal, siyasal, kültürel ve muhakkak dinsel anlamlarla yüklü olduğu görülür ve bir anlamda şehrin tarihine şahitlik eden önemli bir kaynak olarak ele alınabileceği anlaşılır. Bu noktadan hareketle, Âmid isminin de şehrin tarihi ile ayrılmaz bir serencama sahip olması ve bir yanıyla onun uzun tarihsel serüveninin damgaladığı bir belge niteliğini taşıması, bu ismin de tarihî süreçleriyle birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Nitekim Âmid ismi hakkındaki soruşturmamızın sonunda, burası için ismin belirleyici bir önemi haiz olduğu ve şehrin uzun tarihini ve bu tarihte yaşanan hadiseleri adeta kendi etrafında bir araya getirerek biriktirdiği, onları birbirlerine bağladığı ve aralarındaki muhtemel kopuklukları giderdiği açık bir biçimde idrak edilecektir.

1.2.1. Tarihsel Süreçte Âmid İçin Kullanılan İsimler

Ortaçağ İslâm kaynaklarında ilk harfi “elif”in üstün harekesinin yanı sıra med işareti ile birlikte, ikinci harfi olan “mim”in esreli ve son harfi “dal”in cezimli olarak

¹⁴⁶ Mehmet Tezcan, “359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi,” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, 2006, (Defin Merasimi), s. 84.

Âmid şeklinde okunduğu kaydedilen¹⁴⁷ Âmid şehri için tarih boyunca birçok ismin kullanıldığı görülmektedir. Bugün Diyarbakır ismiyle bilinen şehrimizin merkezine, halen ayakta olan surların içerisinde kalan bölgeye karşılık gelen Âmid için tarih boyunca kullanılan farklı isimlerin, hiç kuşkusuz şehre egemen olan ya da burada ikamet eden topluluklar tarafından kullanılan isimler olduğu bilinmektedir. Öte yandan şehre değişik dönemlerde farklı isimler verilmekle birlikte, bilinen ilk dönemlerinden itibaren şehrin Âmid ismi ya da bu ismin farklı varyantları ile adlandırıldığı da bir hakikati ifade etmektedir. Günümüzde halen şehir halkı tarafından biraz da bozulmuş bir halde ve “elif” harfinin “ayn” şeklinde telaffuz edilmesiyle ‘Amid biçimindeki kullanımın en azından belli ölçüde dolaşımında olduğu görülmektedir.

Tarihî serüveni içerisinde muhtelif adlarla anılan Âmid’e bilindiği kadarıyla ilk kez Amedi (Amidu, Amidi) adını verenler Asurlulardır.¹⁴⁸ Fakat bu adın daha sonraki dönemlerde yerini farklı isimlere bıraktığı da bilinmektedir. Şehir hakkındaki ilk derli toplu bilgilerin elde edildiği Romalılar döneminde buraya Amida denilmiştir. Resmî bir belge mahiyetindeki ilk kayıt olarak, şu anda Petersburg’daki Kaiserlichen Müzesi’nde bulunmakta olup 222-235 yıllarına tarihlenen ve Marcus Aurelius Severus döneminde kesilen sikkenin üzerinde bulunan bu ismin¹⁴⁹ kullanım alanının dikkate değer bir şekilde yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ammianus Marcellinus gibi Romalı müellifler tarafından şehirden Amida adıyla söz edilmesi de Romalılar devri boyunca şehirden bu isimle söz edildiği anlamına gelmektedir.¹⁵⁰

Âmid için kullanılan bir başka isim, 4. Yüzyılın ortasında İmparator Konstantinos’un burada gerçekleştirdiği büyük imar ve genişletme faaliyetlerinin ardından şehre isim olarak verdiği Augusta’dır. Bir anlama hatası olabileceğine işaret etmekle birlikte, bunun Constantia olduğu şeklinde de tek bir yerde rastladığımız rivayete

¹⁴⁷ el-Hamevi, Mu’cemu’l-Büldân, I, s. 56-57; el-Bağdâdî, I, s. 6; Bekrî, II, s. 93; Kalkaşandî, IV, s. 324.

¹⁴⁸ Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21; Canan Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (247-283), Diyarbakır, 2004, (Osmanlı Öncesinde Diyarbakır), s. 247; Ephrem-İsa Yousif, Mezopotamya’nın Yıldız Şehirleri, çev. Nihat Nuyan, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2011, s. 60; Yılmazçelik, s. 1, n. 2; N. Yıldırım, s. 1; E. Yıldırım, s. 92.

¹⁴⁹ Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 249.

¹⁵⁰ Ammianus Marcellinus, I, indeks; Le Strange, s. 151; Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3; Parla, Türk-İslam, s. 21; Yılmazçelik, s. 1; E. Yıldırım, s. 92.

de işaret edelim.¹⁵¹ Bununla birlikte sözü edilen bu isim uzun süre yaşamamış, bir süre sonra unutulmaya terk edilmiştir.¹⁵² Tarihsel süreç içerisinde özellikle hükümdarlar tarafından adları değiştirilmek istenen birçok yerde görülen bu durum, şehir için kullanılan “yaygın bir biçimde kabul edilmiş” ismin konulmak istenen yeni isme bir şekilde baskın çıktığını ve değiştirilmek istemesine adeta inatla karşı koyar gibi yaşamaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Âmid şehri için tarih içerisinde kullanılan diğer isimlere bakıldığında, bunların hemen hemen tamamının şehrin antik dönemlere götürülen ilk ismi ile şu ya da bu biçimde bağlantılı olan isimler olduğu görülmektedir. Şehir isimlerinin, bu isimleri verenlerden bağımsız bir var olma biçimine sahip olması şeklinde tarif edebileceğimiz bu duruma, örneğin Âmid için bir dönem Yakutçada sikke anlamına geldiği bilinen “Amiday” isminin kullanıldığı ve yine İskenderiyeli meşhur Ptolemaios’un Dicle kıyısındaki şehirler arasında zikrettiği yahut genel manada Âmid olduğu düşünülen Ammaia’nın buraya verilen isimler arasında yer aldığı yönündeki iddialar da örnek olarak verilebilir.¹⁵³ Yine burada maden adı ile ilişkili olduğu sanılan Amidağ adına da bir göndermede bulunmak gerekir.¹⁵⁴

Âmid ya da Amida ismi ile ilişkilendirilebilecek olup şehir için kullanılmış olan adlar bu kadarla sınırlı değildir. Bizanslılar burası için Bilge Umar’ın “Amida” ismini kendi ağızları dolayımında söyleyişlerine bağladığı “Emet” ismini kullanmış,¹⁵⁵ öte yandan bölgenin tarihî bakımından en eski toplulukları arasında olan Süryânîler şehri kendi gelenekleri çerçevesinde isimlendirmiş ve zaman zaman Âmid de demelerine rağmen bazı kaynaklarda burası için gırtlaktan gelen “o” harfi ile “Omid”, “Emit” ya da “Amide” gibi isimler kullanmışlardır.¹⁵⁶ Yine şehir için Amot ya da Amat şeklinde bir kullanımın bulunduğu dair yaklaşımların da olduğunu söyleyelim. Buna göre, Hititler döneminde

¹⁵¹ Alexander Macbean, A Dictionary of Ancient Geography, London, 1773, s. 43. Burada Edward Gibbon’un da ismin biçimine işaret etmeden “*İmparator Konstantinus kendi adını taşıma onurunu ona henüz vermişti*” şeklindeki ifadesi zikredilmeye değerdir. Bkz. Gibbon, II, s. 108.

¹⁵² Ammianus Marcellinus, I, s. 465; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 136; Saîd Paşa, s. 18; Gabriel, s. 91; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 75; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247.

¹⁵³ Darkot, s. 602; Macbean, s. 43; Tezcan, “Amida Kuşatması”, s. 104; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247; Yalçın, s. 226.

¹⁵⁴ Yılmazçelik, s. 1, n. 2.

¹⁵⁵ Bilge Umar, Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 242; Göğünç, s. 76.

¹⁵⁶ Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21. Süryanilerin şehir için Omid ismini kullanmalarına ilişkin bir örnek için bkz. Mor Efrem, Kilise Ataları Tarafından “Kutsal Ruh’un Kavalı” Olarak Adlandırılan Mor Efrem’in Şiirleri, (Tıpkıbasım ve tercüme), I, çev. Horiepiskopos Gabriel Akyüz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 24.

bölgede hüküm süren Amat kabilesinden hareketle şehre bu isim verilmekteydi.¹⁵⁷ Öte yandan başka bir yerden teyit edememiş olsak da, Yahudi literatüründe şehrin “*Kalne*” olarak isimlendirildiğine ve Tevrat’ta bu isimle geçen yerin bu şehir olduğuna ilişkin bir iddianın bulunduğunu burada zikretmek ilginç olabilir.¹⁵⁸

Şehre dönük İslâmî dönemdeki isimlendirmelere bakıldığında, ortaçağda kaleme alınan eserlerde burası için yaygın olarak Âmid isminin kullanıldığı görülür. Kaynaklarda, aşağıda detaylı bir biçimde analiz etmeye çalışacağımız bazı “İslâmî referanslara” da sahip olduğu görülen bu kullanım biçiminin şehrin antik dönemlerdeki isimlendirmesi ile ilişkili olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Bu bakımdan şehrin kadim isminin zaman içerisinde bir anlamda Müslümanlaştığı da söylenebilir. Nitekim Âmid isminin süreç içerisinde adeta yeni bir etimolojik çerçeve edinmesi, farklı efsanevî rivayetlere konu olması ve yeni ekler alıp yeni veçheler kazanması da bu durum ile alakalıdır. Özellikle Türk hâkimiyeti döneminde ve 13. Yüzyıldan sonraki dönemde kaleme alınan eserlerde sözü edilen şehrin, örneğin 17. Yüzyılda buraya gelen Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier’in seyahatnamesinde olduğu gibi¹⁵⁹ Kara Amid ya da Kara Hamid adı ile anılmasını veya Timur’un zaferlerini konu edinen zafernâme türündeki eserlerde şehrin Karaca Kale ve Kara Kale olarak adlandırılmasını ismin kültürel dönüşümüne örnek olarak vermek mümkündür.¹⁶⁰ Bu noktada Evliya Çelebi’nin “defterhâne-i padişahîde de aynı şekilde anılmakta olan” şehre “Rûm tarihçilerin Kara Âmid demektedir oldukları” yönündeki kaydını zikretmek de yerinde olacaktır.¹⁶¹

Âmid isminin tarihsel serencamı ile alakalı bir başka husus, İslâm medeniyetini teşkil eden kültürler arasındaki etkileşimi de yansıtmakta olan önemli bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. İlginç bir duruma tekabül eden bu husus, Türk hâkimiyeti döneminde meydana gelen şehir isimlendirmesinin (Kara Âmid-Kara Hamid) Arapçaya

¹⁵⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 4.

¹⁵⁸ Ali Melek, “Diyarbakır’da Peygamber Makam ve Kabirleri,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (13-23), Ankara 2010, s. 23.

¹⁵⁹ Tavernier, s. 287.

¹⁶⁰ Nizâmüddin Şâmî, s. 184; el-Hüseynî, s. 24; Le Strange, s. 151; Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3-4; Günkut, s. 37; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 22.

¹⁶¹ Evliya Çelebi, IV, s. 24; Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, Evliya Çelebi Diyarbakır’da, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 191; Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 32; Gabriel, s. 91; Günkut, s. 37; Ejder Okumuş, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâme’sinde Diyarbakır”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, s. 175; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 22.

tercüme edilerek Âmid-i Sevdâ (Kara Âmid) biçiminde kullanılmasıdır.¹⁶² Bu kullanımı referans kabul eden Hacı Niyazi Bey'in (1856-1940) Amid-i Sevdâ isimli bir eser kaleme aldığını ve Ali Emiri Efendi'nin (1857-1924) de ilk sayısı 20 Şubat 1909'da neşredilen aynı isimli bir dergi çıkardığını da not edelim.¹⁶³ Son olarak, bu bahis içerisinde Âmid için 18. Yüzyılda Diyârbekir ve Cumhuriyet döneminde de Diyarbakır adlarının kullanıldığını belirtmeden geçmeyelim.¹⁶⁴

1.2.2. Âmid İçin Kullanılan İsimlerin Tahlili

Âmid isminin farklı biçimlerde de olsa şehri adlandırmak için tarihteki ilk kullanımı, M.Ö. 14. Yüzyılın sonu ile 13. Yüzyılın başında bölgeye hâkim olan Asur hükümdarı I. Adad-Nirari'nin döneminden kaldığı rivayet edilen bir kılıç kabzasında geçmektedir.¹⁶⁵ Yine Adad-Nirari'nin Mitannilere karşı tertip ettiği seferi ile alakalı kayıtlarda, daha önce fethetmiş olduğu şehirlerin içerisinde, Aramiler tarafından kurulmuş olan Bit Zamani Krallığı'nın merkezi olarak Âmid ismi de yer almakta, ayrıca daha sonraki dönemlerde Asur idaresini yürüten mesela II. Asurnasirpal, II. Tukulti Ninurta, III. Salmanassar ya da V. Şamsi Adad gibi hükümdarlar döneminde de bu isim zikredilmektedir.¹⁶⁶ Âmid ilk dönemlerde Asurluların Yukarı Dicle'yi tarif etmek için kullandıkları Nairi bölgesi şehirleri içerisinde yer alırken, M.Ö. 8. Yüzyıldan itibaren Bit Zamani devletinin merkezi olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁶⁷ Asur devri krali kayıtlarında yer aldığı biçimiyle Amidi, Amidu, Amida ya da Amedi şeklinde okunan ve M.Ö. 8. Yüzyıla tarihlenmekte olup bölgedeki Asur valilerinin isimlerini kayıt altına alan tarihi vesikalarda da geçen ismin, Yukarı Dicle havzasının ilk medeni halkı olduğu sanılan Hurrilerden kaldığı düşünülmektedir.¹⁶⁸ Öte yandan daha önce de işaret ettiğimiz ve *Amasya Tarihi* isimli eseri ile bilinen Hüseyin Hüsameddin, Basri Konyar ve Bedir

¹⁶² el-Berku's-Şâmî, V, s. 59.

¹⁶³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 4. Adı geçen dergi ile ilgili olarak bkz. Recep Tezgel, "1869-1969 Arası Diyarbakır'da Süreli Yayıncılık," Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1097-1113), Diyarbakır, 2017, s. 1100; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 22.

¹⁶⁴ Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 4; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 5.

¹⁶⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3.

¹⁶⁶ N. Yıldırım, s. 2-3; Türksoy, s. 16-28.

¹⁶⁷ N. Yıldırım, s. 3; Türksoy, 26.

¹⁶⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3; N. Yıldırım, s. 1-2.

Günkut gibi isimlerin benimsediği Amot ya da Amat isminin de bu dönemlerin bir hatırası olup ismin Arapça imla ile Âmid'e dönüştüğü ileri sürülmektedir.¹⁶⁹ İsmi antik dönemlerdeki kullanımı konusunda çağdaş kaynaklar üzerinden tespit edilmiş bir nedeni bilinmemektedir. Ancak bu ismin daha sonra Romalılar döneminde aldığı biçim olan Amida'nın çözümlenmesine ilişkin çabaların Âmid için de geçerli olduğu söylenebilir.

Romalılar döneminde ilk kullanımına Marcus Aurelius Severus döneminde kesilen sikkede tesadüf edilen Amida isminin şehrin klasik isminden hareketle oluştuğu açık olarak görülebilmektedir. Bununla birlikte, söz konusu kullanımın çözümlenmesine dönük bir kısım girişimlerin olduğunu da belirtmek gerekir. Bu girişimleri genel bir sıralama ile şu şekilde ele alabiliriz. Amida'nın "Diyarbakır kentimizin ilkçağdaki adı" olduğunu belirten Bilge Umar'a ait olan ilk çözümlenme girişime göre, Amida isminin Amada, Amanda, Manda ve Mada gibi çeşitli türevleri bulunmaktadır ve kelime Ana Tanrıça "Ama"nın kök olarak kullanılmasına "anda/ada/inda/ida" ekinin ilave edilmesiyle türemiş olup "Ama'ya tapanlar" anlamına gelmektedir.¹⁷⁰ Doğru olup olmama ihtimalinden bağımsız olarak, kuşkusuz modern bir okuma biçimi olması dolayısıyla yaygın bir kabule mazhar olmadığını belirtmemiz gereken bu çözümlenmenin dışında, Amida isminin kökenine dair başka değerlendirmeler de vardır. Süryani metropoliti Hanna Dolapönü'ye göre, Amida ismi Süryani dilinde "ümit" anlamına gelen "emed" kelimesinden türemiştir. Diyarbakır havalisindeki bazı köy isimlerinin Süryanice kökenli olduğunun bilinmesi ve halen bazı köylerde Âmid için Emid isminin kullanılması dolayısıyla Nejat Göyünç tarafından dikkate değer olarak görülen bu görüşün ne kadar sağlıklı olduğu kuşkusuz tartışılabilir, lâkin bu yaklaşımın her hâlükârda geriye dönük bir okuma biçimi olduğunu ve bu açıdan da her şeyden önce bir tür yakıştırma olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir.¹⁷¹

Âmid şehri için kullanılan isimlerin arasında bulunan ve ismin ilk çağlardaki kullanımı ile benzerlik içerisinde olduğu görülen bir diğer isim ise Amiday'dır. Yakutçada "bakır sikke" anlamına gelen bir kelime olan bu ismin şehre neden ad olduğu düşüncesini anlamak zor değildir. Âmid, kuzeyinde yer alan Ergani ve Maden bölgelerindeki bakır yataklarına yakın olmasından dolayı tarihin erken dönemlerinden

¹⁶⁹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 4.

¹⁷⁰ Umar, s. 62.

¹⁷¹ Göğünç, s. 76; İbrahim Özcoşar, "Diyarbakır'ın Kadim Cemaati: Süryaniler," Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (171-178), Ankara 2010, s. 177.

itibaren bir tür bakır piyasasının bulunduğu bir şehirdir ve sözünü ettiğimiz bu piyasa aynı zamanda şehrin isimlendirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁷² Bununla birlikte, ne kadar akla yatkın gibi görünse de bu çözümlemenin de nitelik olarak yukarıdaki çözümlere gibi olduğunu, dolayısıyla da bir yakıştırma olarak görülmesi gerektiğini düşünüyoruz.

İslâm öncesi dönemde Âmid için kısa bir dönem kullanılan ve daha sonra da unutilan Augusta ismine de burada temas etmek gerekir. Yukarıda listelemiş olduğumuz isimlendirme biçimlerinden farklı olarak “yeni” bir isim olan Augusta, İmparator II. Konstantinos’un kendi şanına şan katmak için, bir anlamda şehirde yaptığı imar ve inşaa faaliyetleri ile kendi kişisel varlığını özdeşleştirmek için şehre verdiği bir isimdi. O dönem için son derece anlaşılabilir ve elbette yaygın olan nedenlerle şehrin kendi adıyla anılmasını istiyor, belki de buranın yeni bir Konstantinopolis ya da İskenderiye olabileceğini hayal ediyordu. Fakat gerek şehrin coğrafi konumunun merkeze uzaklığı, gerek imparatorluğun sınır kısmında bulunması dolayısıyla her zaman istikrarsız ve belirsiz olan konumu, gerekse de özellikle şehir isimlerinin tarihsel süreç içerisindeki evrimleri üzerinde belirleyici olan kaideler dolayısıyla bu isim fazla yaşamayacak ve Augustalı olmayı çok da benimsemedikleri anlaşılacak halk tarafından bir süre sonra tarihin karanlıkları içerisinde unutulup gidecekti.¹⁷³

Kronolojik olarak gidecek olursak, İslâmî dönemde şehir için kullanılan ve ortaçağlar boyunca şehrin ismi olarak öne çıkan Âmid ismi, kuşkusuz tezimizin ana konusunu teşkil ve şüphe yok ki çalışmamızın sınırlarını saptama sürecinde tarih aralığı olarak belirlediğimiz dönemi karakterize etmesi dolayısıyla müstakil bir başlık altında ele alınmayı hak etmektedir. Bu bakımdan, aşağıda ayrı bir başlık altında incelenmeye çalışılacaktır.

Şehri isimlendirmek için özellikle geç dönemlerde kullanılan isimlerden biri olan ve 13. Yüzyıldan sonra kaleme alınan eserlerde görülen Kara Âmid ya da Kara Hamid’e veya Timur devri zafernâmelerinde görülen Karaca Kale ve Kara Kale kullanımlarına gelince, bu isimlendirme biçiminin kuşkusuz şehir surlarının siyah olması dolayımında teşekkül ettiği açıktır.¹⁷⁴ Nitekim Evliya Çelebi de şehrin bu şekilde isimlendirilmesinin

¹⁷² Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247; Türksoy, s. 1.

¹⁷³ Ammianus Marcellinus, I, s. 465.

¹⁷⁴ Evliya Çelebi, IV, s. 24; Bruinessen ve Boeschoten, s. 191; Le Strange, s. 151; Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3-4; Okumuş, s. 175; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 21; Yılmazçelik, s. 1.

sebebinin “müzeyyen siyah taş ile bina edilmesi” olduğuna işarette bulunmaktadır.¹⁷⁵ Bununla birlikte, ismin bu şekildeki kullanımı ile ilgili olarak Fahrettin Kırzioğlu tarafından şekillendirilen başka bir teorinin daha bulunduğunu not etmek gerekir. Buna göre, 13. Yüzyıl itibarıyla şehir için Kara sıfatının kullanılması, Âmid’in 12. Yüzyılın sonlarından sonra Artukluların merkezi ve daha sonraları da Akkoyunluların kışlağı olarak öne çıkmasıdır. Kara kelimesi, Uygurların Kara-Balgasun ya da Moğolların Kara-Kurum gibi şehirlerinde de görüldüğü gibi, Türkçede kışlak-merkez anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁶ Aynı şekilde Mehmet Mehdi İlhan tarafından serdedilen ve Türklerin yer isimleri için “Kara” kelimesini çok kullanması ve özellikle de Diyârbekir bölgesinde bu sıfat ile başlayan birçok yer isminin bulunması üzerinden Kara Âmid isminin Türk gelenekleri doğrultusunda oluşmuş bir isim olabileceğine ilişkin başka bir değerlendirme daha vardır.¹⁷⁷ Yine ismin Hamid haline gelişine dair de bir çerçeve bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bu dönemlerde artık bölgede Türk hâkimiyetinin mevcudiyetinin güçlü bir biçimde etkili olması ile bağlantılı olarak teşekkül ettirilen bu çerçeve, Oğuz Türkmenlerinin sesli harf ile başlayan bazı isimleri başlarına “G” ya da “H” vokallerini getirerek söylemeleri ile ilişkilendirilmekte¹⁷⁸ ve Türkmen ağzında Amid isminin Hamid’e dönüştüğü değerlendirilmektedir.¹⁷⁹ Nitekim kaleme almış olduğu *Ahsenü’l-Tevârih* isimli eserini Safevî hükümdarı II. Şah İsmail’e ithaf eden 16. Yüzyıl Türkmen müellifi Hasan-ı Rumlu’nun eserinde söz konusu kullanımın yer alması da buna delalet eder.¹⁸⁰

Burada bir başka isimlendirme pratiğine daha işaret etmek gerekir ki, bu da daha önce bölgeyi tarif eden bir kelime olmasına rağmen 19. Yüzyıldan itibaren şehri tanımlamak için kullanılmaya başlanan Diyârbekir ismidir. Fatih Camii’nde ders halkası olan Âmidî nisbeli âlimlerin nereli olduklarının artık bilinmemeye başladığından şikâyet eden, hatta eski ismi de yaşatmaya devam etmek için Âmid adını taşıyan bir gazete

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, IV, s. 29-30; Bruinessen ve Boeschoten, s. 191.

¹⁷⁶ Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 3, n. 1; Beysanoğlu Diyarbakır Tarihi, I, s. 3; Yılmazçelik, s. 1, n. 3.

¹⁷⁷ Mehmet Mehdi İlhan, “Onaltıncı Yüzyıl Başında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 209, 1990, (Yer ve Şahıs Adları), s. 214.

¹⁷⁸ Türkmenlerin isimleri kendi ağızlarında farklı formlara soktuklarına işaret eden bu durumun başka örnekleri de bulunmaktadır. Mesela sözü edilen kullanım biçimi ile ilişkili olarak Türkmenler, Siirt’teki Arzan kasabası ve çayını Garzan, Lice’nin merkezine karşılık gelen Atak’ı Hatak, ayva’yı hayva, ark’ı hark, avlu’yu havlu vb. şeklinde söylemekteydiler. Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3.

¹⁷⁹ Beysanoğlu, Diyarbakır, s. 3; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3.

¹⁸⁰ Hasan-ı Rumlu, s. 102.

neşreden Ali Emiri Efendi'nin "bir-iki asırdır Âmid isminin unutulmuş yerine Diyârbekir isminin kullanılmaya başladığını" belirttiği Diyârbekir ismini,¹⁸¹ el-Cezîre kavramı hakkında bilgi verirken ele almış, esas itibarıyla şehrin değil de bölgenin adı olan bu ismin, eski zamanlardan itibaren bölgeye yerleşmiş Arap soylu Bekrîlere izafetle oluştuğunu belirtmiştik. Bununla birlikte, özellikle Âmid şehrini tarif eden bir kelime olarak Diyârbekir ile ilgili başka değerlendirmelerin de bulunduğunu ve bu değerlendirmelerin, adı geçen şehrin eski dönemlerden itibaren Diyârbekir olarak isimlendirildiğine dair bir anlamlandırma pratiği sunma gayreti içerisinde olduklarını belirtelim. Bunlardan ilki, Diyârbekir isminin, M.Ö. 1. Yüzyılda hüküm süren Armenia Kralı Tigranes tarafından kurulduğu bilinen ve bugün yeri konusunda araştırmacılar arasında ittifak bulunmayan Tigranokerta'dan¹⁸² geldiği yönündedir.¹⁸³ Hakkında külliyetli bir literatür bulunan ve bazı araştırmacılar tarafından Meyyâfârikîn (Silvan) ile eşleştirilen Tigranokerta'nın Diyârbekir isminin kökeninde yer aldığı iddiasının, söz konusu şehrin tarihsel varlığının belirsiz olması dolayısıyla güçlü bir temele sahip olmadığı görülmektedir.¹⁸⁴ Bununla birlikte bu iddianın daha sonraki dönemlerde Ermeniler arasında yaşamaya devam ettiğini de not etmek gerekir. 16. Yüzyılda şehri ziyaret eden Polonyalı Simeon'un "kral ve patriklerin payitaht şehri" olarak nitelendirdiği Âmid surlarından "Tigran binası" şeklinde söz etmesi buna delalet eder.¹⁸⁵

¹⁸¹ Ali Emiri-i Âmidî, "Amid," (Âmid-i Sevdâ Gazetesi, 7 Şubat 1325), Aziz Aşan, (haz.), e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı: IV, 2010, s. 157-158.

¹⁸² Tigranokerta şehri ve bu şehrin lokalizasyonu ile alakalı farklı değerlendirmeler için bkz. Pawstos Buzandatsi, *History of the Armenians*, çev. Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 155, J. Shiel, "Notes on Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ertand Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836," *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Sayı: 8, 1838, s. 77; Bernard W. Henderson, "Controversies in Armenian Topography, I. The Site of Tigranocerta," *The Journal of Philology*, Sayı: XXVIII, 1903, s. 99-121; T. Rice Holmes, "Tigranocerta," *The Journal of Roman Studies*, Sayı: 7, 1917, s. 120-138; Ellen Churchill Semple, "The Ancient Piedmont Route of Northern Mesopotamia," *Geographical Review*, Cilt: 8, Sayı: 3, 1919, s. 164, 176-177; Darkot, s. 602; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 86; Sinclair, I, s. 16, 87, 154-155; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 6; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 98-100; Canan Seyfeli, "Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, *Bildiriler Kitabı*, (763-771), Diyarbakır, 2004, s. 763-771.

¹⁸³ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 257; Smbat Sparapet, *Chronicle*, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 5. Saïd Paşa, s. 9; Günkut, s. 38; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 5; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 6; Seyfeli, s. 764-766.

¹⁸⁴ Tigranokerta'nın yerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Muzafer Demir, "Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrini Lokalizasyonu Meselesi," Salim Cöhce, Adnan Çevik, (ed.) I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008-Batman, *Bildiriler Kitabı*, (171-182), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, I, s. 171-182.

¹⁸⁵ Polonyalı Simeon, s. 138.

Diyârbekir ismini anlamlandırmaya dönük başka teşebbüsler de bulunmaktadır. Sözü edilen teşebbüslerin ilki, ismin Darabkerd kelimesinden geldiği yönündedir. Mehmed Hafid tarafından nakledilen bu bilgiye göre, İran hükümdarı Darab burayı inşa ettirdiği için şehre Darabkerd adı verilmiş ve bu isim daha sonraları Diyârbekir'e dönüşmüştür.¹⁸⁶ Bir başka görüş Diyârbekir isminin, bölgeye Partlarla birlikte gelen Derbik Türklerinden dolayı şehre verildiği yönündedir ve şehrin tarihi ile ilgili en önemli metinlerin ikisini kaleme alan Basri Konyar ile Bedri Günkut tarafından ileri sürülmüştür.¹⁸⁷ Aynı şekilde Şevket Beysanoğlu tarafından ileri sürülmüş olan bir başka görüş daha vardır ki, burada ona da temas etmek yerinde olacaktır. Onun bildirdiğine göre, Diyârbekir ismi, 3 Ağustos 1869 tarihinde haftalık çıkmaya başlayan *Diyârbekir* isimli resmî vilayet gazetesi ve memurların bu ismi kullanma eğilimleri süründen bu dönemde Âmid'e ilave olarak söz konusu isim de kullanılır olmuştur.¹⁸⁸

Diyârbekir isminin kaynağına ilişkin bir diğer görüş, söz konusu ismin bir zamanlar Urfa Kapı yakınında bulunan büyük Rum kilisesi ile ilişkili olduğu fikrine istinat eder. Buna göre, Benî Meryem adını taşıyan bu “kız kilisesi,” Müslümanların şehri fethetmesinden sonra “Bâkire kızın yeri” anlamını taşıyan Dârü'l-Bâkire ya da Diyâru'l-Bâkire adıyla bilinmeye başlamış ve bu kullanım zaman içerisinde dönüşüm geçirerek Diyârbekir haline gelmiştir.¹⁸⁹ İsmi kız ve bâkire kelimelerinden hareketle açıklamaya çalışan tek görüş bu değildir. Evliya Çelebi tarafından nakledilen bir rivayete göre uzun süre irşad etmeye çalıştığı Musullulardan beklediğini bulamayan Hz. Yunus onlara beddua edip Musul'dan ayrılarak Âmid şehrinin de yer aldığı bölgeye gelmiş ve bölge halkı kendisinden hiçbir mucize talebinde bulunmadan hak olan davetini kabul etmiştir. Burada yedi yıl ikamet eden Peygamber'e iman edenler arasında bölge hâkimi olan bir kız da vardır ve bu kız, Hz. Yunus'un kendisine öğrettiği şekliyle bugün de aynı isimle anılmaya devam eden Fis kayası üzerinde bir şehir kurduğu için burası onun adıyla Diyar-ı Bıkr (Kız Diyarı) olarak anılmış, zaman içerisinde Diyârbekir'e dönüşmüştür.¹⁹⁰ Yine

¹⁸⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 5.

¹⁸⁷ Günkut, s. 38-39, 47-48; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 5.

¹⁸⁸ Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 4.

¹⁸⁹ Günkut, s. 38; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 22; Cuma Karan, “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (825-835), Diyarbakır, 2004, (Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi), s. 827.

¹⁹⁰ Evliya Çelebi, IV, s. 24; Bruinessen ve Boeschoten, s. 190-191; Günkut, s. 37; Okumuş, s. 175; Melek, s. 21-22; Muharrem Yıldız, “Diyarbakır'da Hıristiyan Rumlardan Arda Kalanlar,” Nebiler,

aynı temele dayanan son görüş, Süryanî geleneğine aittir ve Diyârbekir isminin Süryanî dilinde “kilise” demek olan “Deyr” ile yine aynı dilde “kız” anlamında gelen “Bakira/Bikre” kelimelerinden teşekkül eden ve burada kurulmuş ilk kilisenin adı olan “Deyre’l-Bikre”den türediğini ileri sürmektedir.¹⁹¹

Diyârbekir ismi ile alakalı en sıra dışı görüş, kelimeyi İbranice bir temele dayandırma iddiasında olan yaklaşımdır. İbranî dilinde “şehir” anlamına gelen “Diyar,” “içinde” anlamına gelen “be” ve “duvar” anlamına gelen “kir” kelimelerinin bir araya gelmesi ile sözü edilen bu ismin meydana geldiğini ve “Duvar içindeki şehir” demek olduğunu savlayan bu yaklaşımın pek kabul görmüş olmamakla birlikte, örneğin bir yazar tarafından benimsenerek aynı adda bir romana isim olarak verildiğini kayıt altına almak, herhalde bu bölümü zenginleştiren hoş bir katkı olacaktır.¹⁹²

Bu bahis içerisinde son olarak Diyarbakır isminden de bahsetmek gerekir. Halen şehre ad olan bu isim, ilk olarak, 15 Kasım 1937 tarihinde şehri ziyaret eden ve bu ziyaret onuruna halk evinde tertip edilen kutlamada yaptığı konuşma sırasında Türkiye Cumhuriyeti’nin banisi Mustafa Kemal Atatürk tarafından kullanılmış ve Diyârbekir olan şehrin ismi, hemen ertesi gün atılan adımlarla resmîleştirilerek Diyarbakır’a çevrilmiştir.¹⁹³

1.2.3. Müslüman Âmid’e Dâir

Âmid ismi ile alakalı olarak her ne kadar elimizde eski dönemlere uzanan ve önemli ölçüde sahih olduğunu belirtmekte sakınca bulunmayan tarihsel bir çerçeve mevcut olmakla birlikte, uzun yıllar boyunca şehre hâkim olan Müslümanların şehrin kendisi gibi ismini de İslâmlaştırdıkları ve Âmid ismini bir tür İslâmî isme

Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (193-205), Ankara 2010, s. 194; Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 828.

¹⁹¹ Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 828.

¹⁹² Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 827.

¹⁹³ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, s. 18; Süer Eker, “Türk Dili Tarihinde Bir Dilbilimsel Temas Bölgesi Olarak Diyarbakır,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, s. 96; Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 829; Kenan Haspolat, “Hükümdarlar, Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır”, *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı*, (233-313), Ankara 2010, (Hükümdarlar Kenti), s. 301-302.

dönüştürdükleri görülmektedir. Nitekim gerek şehrin ismine, gerekse kuruluşuna dair İslâm kültüründen beslenen muhtelif rivayetlerin ortaya çıkmış olmasını da buna bağlamak gerekir. Örneğin Âmid yakınlarında bulunan tarihî Meyyâfârikîn (Silvan) şehri başta olmak üzere, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra zamanla bir İslâm şehri haline gelen birçok yerleşim biriminde görüldüğü gibi, şehre dâir her şey İslâmî bir anlam çerçevesi içerisine dâhil edilmiş, bu manada şehrin şimdisi olduğu kadar geçmişi de İslâmîleştirilmiştir.

Kaynaklarımızda, yazılışına dâir Arapça bir çerçeve çizildiğini de gördüğümüz Âmid¹⁹⁴ ismi hakkında birtakım mülahazalar bulunmaktadır. Bunların ilkinin, 487/1094 senesinde Kurtuba’da vefat eden Müslüman coğrafyacı Bekrî’ye ait olduğu söylenebilir. Âmid isminin okunuşu ile alakalı açık bir tarif veren müellifin Muhammed b. Sehl isimli râviden naklettiği bilgiye bakılırsa, şehrin isminin kaynağı Hz. İbrahim’in oğlu Medyen’in oğlu Belenda’nın oğlu Âmid’e kadar gitmektedir.¹⁹⁵ Âmid ismine ilişkin bu açıklamanın ihtiyatla karşılanması gerektiği açıktır. Öte taraftan, sözünü ettiğimiz ihtiyat noktasına da şerh düşmekle birlikte, açıklamanın doğru olabilme ihtimaline dair fikir beyan eden araştırmacıların bulunduğunu da not edelim.¹⁹⁶ Burada bir kayda daha temas etmekte yarar vardır ki, o da 1234 yılında Halep’te vefat eden İbn Şeddâd’ın kaydıdır. Onun bildirdiğine göre, Âmid isminin kaynağı, bu bölgeye gelip yerleşenlerin ilklerinden olan Âmid b. el-Belendî b. Malik b. Ze’r isimli bir zattır. Yine aynı müellif tarafından nakledilen bir başka rivayet, aynı şeyin eş-Şarkî b. el-Kutâmî isimli bir kimse için de söylendiği yönündedir.¹⁹⁷ Bunlara benzer niteliklere sahip başka bir rivayet daha vardır ki, o da Âmid isminin bir zaman bölgeye iskân edilmiş olan Benî-Âmid isimli bir Arap kabilesinden hatıra kaldığı şeklindedir.¹⁹⁸ Âmid isminin kökenini bir kişiye ya da soya bağlayan bu türden rivayetlerin yakıştırma oldukları muhtemel olmakla birlikte, bunlar, halk arasında şehrin adına dönük bir merak duygusunun var olduğunu ve bunu gidermek

¹⁹⁴ el-Hamevî, Mu’cemu’l-Büldân, I, s. 56-57; Bekrî, II, s. 93; Kalkaşandî, IV, s. 324.

¹⁹⁵ Bekrî, II, s. 93. Şehrin ismini Hz. İbrahim ile ilişkilendiren bu rivayet ile alakalı nispeten detaylı bir çözümleme için bkz. Günkut, s. 39-41.

¹⁹⁶ Abdulhalik Bakır, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (837-843), Diyarbakır, 2004, (Amid İle İlgili Kayıtlar), s. 838; Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 827.

¹⁹⁷ İbn Şeddâd, III, s. 253.

¹⁹⁸ Saîd Paşa, s. 8; Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi”, s. 826.

için de çeşitli anlamlandırma girişimlerinin dolaşıma girdiğini göstermesi açısından dikkate değer örneklerdir.

Âmid ismi ile alakalı olarak İslâm kaynaklarında yer alan bir başka çözümleme biçimi, 626/1229 yılında Halep'te vefat eden Yâkût el-Hamevî'nin benzersiz ansiklopedik çalışması *Mu'cemu'l-Büldân*'da yer almaktadır. El-Cezîre coğrafyasının uç bölümünde yer alan Âmid şehrinin isminin Rumca olduğunu tahmin ettiğini bildiren Yâkût el-Hamevî'ye göre, bu ismin, “el-emed” kelimesinin “çok fazla” anlamına gelmesi dolayısıyla Arap dilinde çok güzel bir kökü vardır. Bir kimsenin aşırı derece öfkelenmesi durumunda kullanılmakta olup ism-i fâil sıgasında olan “Âmid” kelimesi, “çok fazla öfkelenen kişi” anlamına gelmektedir. Böyle bir ismin şehre isim olarak verilmesine gelince, bunun nedeni ise Âmid'in, güzelliği dolayısıyla kendisine sahip olmak isteyenleri sarp bir konumda bulunması sebebiyle kızdırmasıdır. Yine ismin müzekker (eril) olması da, Arapçada bir bölge ya da yer için kullanılan isimlerin müzekker kullanımlara sahip olması dolayısıyla, Âmid kelimesiyle alakalı değerlendirmeyi desteklemektedir.¹⁹⁹

Âmid ismini açıklamaya çalışan bir başka yaklaşım girişimi, Yâkût el-Hamevî'nin de işaret etmiş olduğu kelimenin “uç, sınır, intiha” şeklindeki anlamından hareketle meydana getirilmiş görünmektedir. Bölge ile alakalı en önemli referans kaynakları arasında yer alan bir eser de kaleme almış olan Said Paşa tarafından benimsenen bu yaklaşım, temelde, kuşkusuz ismin kelime anlamından hareket edilme suretiyle, İslâm coğrafyasının suğûr bölgesine karşılık gelen ve uç noktasında bulunan el-Cezîre'nin “ihtihâsındaki” şehir olması hasebiyle Arapların burayı Âmid olarak adlandırdığı yönündedir.²⁰⁰ Şehrin uzun yıllar boyunca bir sınır kenti, bir tür garnizon olarak işlev görmesi düşünüldüğünde, söz konusu yaklaşımın dikkate değer olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Erken dönem İslâm tarihçiliğinin önemli isimleri arasında bulunan Vâkıdî'nin (ö. 823) zikrettiği ilginç bir rivayet, Âmid ismine ilişkin farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna göre, bir zamanlar Kostantiniyye'yi inşa edip burayı oğlunun adıyla isimlendiren Bizanslıların hükümdarı ülkesinin sınırları içerisinde bulunan Diyârbekir'in güzelliğinden çok etkilenmiş ve burada Kostantiniyye'ye benzeyen güzel bir şehir inşa

¹⁹⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 56. Yâkût'un eserinin bir özeti olduğu bilinen *Merâsıdu'l-İttılâ'* da da kelimenin Rumca olduğu bilgisine yer verilmektedir. Bkz. el-Bağdâdî, I, s. 6. Ayrıca bkz. Günkut, s. 37; Bakır, “Amid İle İlgili Kayıtlar”, s. 838.

²⁰⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, s. 56; Saîd Paşa, s. 8; Günkut, s. 37-38; Karan, “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi”, s. 826.

edilmesini emretmişti. Hükümdarın emriyle başlayan çalışmalar sonucu şehir hızla inşa edilmeye başlanmakla birlikte, onun ömrü inşaat faaliyetlerinin sona ermesini görmeye yetmemiş ve bundan dolayı şehre bu anlamdaki Âmid kelimesi isim olmuştu.²⁰¹ Şehrin ismini Bizans geleneği ile ilişkilendiren el-Vâkıdî'nin rivayeti özgün bir rivayet olma özelliğine sahip olup bu bakımdan önem arz etmektedir.

1.3. ÂMİD'İN KURULUŞU VE FİZİKSEL GELİŞİMİ

1.3.1. Âmid'in Kuruluşu İle İlgili Rivayetler

Âmid şehrinin Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bir tür İslâm şehri haline getirilmesi, yukarıda gösterildiği şekilde isim üzerinden takip edilebildiği gibi, burası ile ilgili olarak Müslümanlar arasında ortaya çıkan efsanelerden de izlenebilmektedir. Âmid'e ya da bu şehrin adının geçtiği şu ya da bu meseleye ilişkin herhangi bir rivayet, hiç kuşkusuz içermekte olduğu anlatıdan bağımsız olarak şehrin Müslüman imgelemine dâhil oluşuna şahitlik etmesi bakımından dikkate değerdir ve anılmayı hak etmektedir. Öte yandan, çalışmamızın konusu bakımından örneğimiz Âmid olmakla birlikte, Müslümanların gayrimüslimlerden fethettikleri kadim şehirler ile ilgili rivayetlerin, genel itibarıyla kuruluş öyküleri olduğu ya da en azından bu rivayetler içerisinde şehrin kuruluşuna dair göndermelerin bulunduğu gerçeği, burada söz konusu edilmesi gereken önemli bir hususiyet olarak göze çarpmaktadır. Özellikle İslâmî bir antropoloji için verimli bir kaynak olabileceğini düşündüğümüz bu durum, anlaşılan o ki bir tür "zihinsel temellük" düşüncesi ile yakından alakalıdır ve isim kısmında da temas ettiğimiz üzere, yeni hâkimlerin şehrin sadece şimdiki halini ve geleceğini değil, aynı zamanda geçmişini de kendilerine ait kılma, bir başka söyleme biçimiyle kendileri için bir bilgi nesnesi haline getirme yönünde bir eğilim içerisinde olduklarını göstermektedir.

Müslümanlar arasında dolaşımda bulunan Âmid'in kuruluş öyküsünü tasvir eden ilk anlatı, şehrin İslâmî dönemdeki durumunu en detaylı biçimde sunan klasik kaynağımız el-Vâkıdî tarafından nakledilmiştir. Müellifin *Fütûhu 'ş-Şâm* adlı eserinde ayrıntılı olarak hikâye ettiğine göre, söz konusu kuruluş öyküsü İslâm öncesi dönemde şehre hâkim olan

²⁰¹ el-Vâkıdî, II, s. 189-190; Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi", s. 827.

Meryem isimli genç kıza dadısı tarafından aktarılmıştır. Tarihsel hadiselerin örgüsüyle şaşırtıcı derecede uyumlu olduğu görülen öyküye bakılırsa, Rûm memleketlerinin tamamına hâkim olup altıncı göbekte soyu İshak ile birleşen (el-Vâkıdî onun bütün dedelerinin isimlerini teker teker sayar) Timâvus isimli hükümdar vardı. Roma'daki “Beytü'l-Hikme”yi de yaptırmış olup dünyanın tamamına hâkim olmak istediği bilinen bu hükümdarın “İstanbul” isimli bir oğlu olmuştu. Vakit geçip de bu oğul büyüyünce, babasının huzuruna giderek “kendi adımla anılacak bir şehir yapmak demiş” ve babası da onun bu arzusuna muvafakat ederek bu işi yapması için ona külliyetli imkânlar da temin etmişti. Derhal inşaat faaliyetlerine başlayan İstanbul, kısa süre içerisinde etrafını altı fersah uzunluğunda bir sur ile çevirdiği bir şehir bina etti ve inşaat her haliyle henüz tamamlanmamış olsa da buraya kendi ismini verdi. Fakat kendi adını taşıyan bu güzel şehrin tadını uzun sürede çıkarması mümkün olmadı ve İstanbul'un yapılmasından dört yıl sonra geride Konstantinos isimli bir oğul bırakarak vefat etti. Babasının mirasını ihya etmek istediği anlaşılan Konstantinos, İstanbul'u inşa etme işine onun kaldığı yerden devam etti ve bir süre sonra da inşaat tamamlandı. Ortaya çıkmış olan bu mükemmel şehir zaman içerisinde hem babasının adıyla İstanbul, hem de onun adına nispetle Konstantiniyye olarak adlandırılır hale geldi.²⁰²

el-Vâkıdî'nin anlatisının buraya kadar olan kısmı, müellifin zihnindeki birçok hikâyenin değişik biçimlerde birbirine karışmış bir halitasından ibarettir ve görüldüğü gibi de hadiselerin anlatımı, meselenin (İstanbul'un kuruluşu) kendisinden ziyade bir başka meselenin anlatımı (Âmid'in kuruluşu) için bir altyapı meydana getirme çabası ile şekillenmiştir. Dolayısıyla bu yazarın “İstanbul” ve “Konstantinos” isimleri üzerinden kurma gayreti içerisinde olduğu açık ve bir o kadar da mantıklı olmasına rağmen doğru olmayan ya da doğruyu bütünüyle yansıtmaya özelliğine sahip bulunmayan (parçalı bir gerçeklik sunan) hikâyesinden ziyade, bunun üzerine koyduğu Âmid hikâyesine odaklanmak gerekmektedir. Edebî inşa bakımından ilkinin andırdığı görülen bu hikâye, anlaşıldığı kadarıyla yeni şehirler inşa etme tutkusunu ile donanmış olduğu görülen İmparator İstanbul'un, kuşkusuz İranlılarla sürdürmekte olduğu o bitmez tükenmez hâkimiyet mücadeleleri esnasında geldiği Mezopotamya'da Dicle Nehri tarafından adeta üç yönden kuşatılmış halde olan Âmid'in bulunduğu yere hayran olmasıyla başlamaktadır. Nehri ve bu civarda bulunan mükemmel su kuyularını gören İstanbul,

²⁰² el-Vâkıdî, II, s. 190; Bakır, “Amid İle İlgili Kayıtlar”, s. 839.

kendisine tabi olan yetmiş iki hükümdarı yanına çağırıldı ve onlara, “burada” yeryüzünün hiçbir yerinde onun kadar güzel ve sağlam bulunmayan benzersiz bir şehir yapmak istediğini söyledi. Bu kadarla da kalmayan İmparator, onların her birine bölgede kendileri için birer şehir ve kale yaptırmaları talimatını verdi. Bunun üzerine derhal harekete geçen bu hükümdarlar, evvela imparatorları İstanbul’un yapmak istediği şehrin inşası için planlar hazırladılar ve vakit kaybetmeden inşaata başladılar. Memleketin uzak bölgelerinden ve kendi hâkimiyet sahalarından şehrin inşasında çalışmalarını için yetenekli yapı ustaları getirdiler. Ayrıca her biri ayrı bir şehir, kale, hamam ve kilisenin yapımını da deruhte etti. İstanbul şehrin inşasının tamamlanışı görmekle birlikte, çok istediği halde buranın tadını çıkarmaya ömrü yetmedi. Parmakla gösterilecek eşsiz bir şehir kurmak istediği bu yerde vefat ettiği ve ömrü burada son bulduğu için, şehre, elbette biraz da trajik olarak “son, nihayet” gibi bir anlama gelen Âmid ismi verildi.²⁰³

el-Vâkıdî’nin uzun uzadıya anlattığı kuruluş hikâyesi, hadiselerin bütününe bakıldığında elbette bütünüyle doğru olmaktan uzaktır. Öncelikli olarak Bizanslıların “İstanbul” isimli bir hükümdarları hiçbir zaman olmamıştır ve el-Vâkıdî’nin sözünü ettiği kişi, anlaşıldığı kadarıyla I. Konstantinos’tur. Öte yandan onun “İstanbul’un oğlu” olduğunu ileri sürdüğü Konstantinos da I. değil, II. Konstantinos’tur. Ayrıca şehrin Bizanslılar tarafından kurulmuş olmadığı, uzun yüzyıllara dayanan kadim bir geçmişe dayandığı bilinmektedir. Bununla birlikte, el-Vâkıdî’nin hikâyesinde tarihî bakımdan fazlasıyla kıymetli bir taraf vardır ve bu Bizans İmparatoru II. Konstantinos tarafından Âmid’de yapılmış olan geniş kapsamlı tadilat ve tamirâtı anlatıyor olmasıdır. Yine Âmid’in özellikle fizikî bakımdan gerek ortaçağda gerekse günümüzde sahip olduğu biçimin büyük ölçüde Konstantinos dönemindeki imar ve inşa faaliyetlerine dayandığı yönündeki bilgimiz, el-Vâkıdî’nin anlattıklarına ayrı bir önem kazandırmaktadır. Belki de tam bu noktadan hareketle, II. Konstantinos’un Âmid’deki inşaat faaliyetleri ve daha da önemlisi onun surların şekillenmesindeki belirleyiciliği göz önüne alınarak, Âmid’in bu dönemde daha önce “hiç olmadığı kadar” güzel ve müstahkem bir şehir haline getirildiği, imparatora ittiba etmiş hükümdarlar tarafından yapılan birçok kilise ve sair dinî yapılarla Bizans’ın arzu ettiği türden bir Hıristiyan şehrine dönüştürüldüğü ve daha önceki halinden oldukça farklı bir şekle büründürüldüğü yorumunda bulunulabilir. Nitekim Ermeni müverrihi Pawstos’un İmparator Konstantinos’un daha önce

²⁰³ el-Vâkıdî, II, s. 190; Bakır, “Amid İle İlgili Kayıtlar”, s. 839.

Nusaybin'den kemikleri Amida'ya getirilmiş olan Aziz Yakup'a olan hürmetine ve İran hükümdarları ile olan mücadelesinde sözü edilen azizin kemiklerine duyduğu güvene yaptığı gönderme, şehre izafe edilen dinî anlamı yansıtması bakımından da dikkate değer bir örnek olarak görülebilir.²⁰⁴

Âmid'in kuruluşuna ilişkin diğer rivayet, 17. Yüzyılda yaşayan ve Osmanlı döneminin en büyük seyyahı olan Evliya Çelebi tarafından nakledilmiş olmasından anlaşılacağı üzere bu dönemde halk arasında çok yaygın bir intişar alanına sahip bulunan Yunus Peygamber ile ilgili rivayettir. Daha önce hatırlanacağı gibi Âmid ismi ile ilgili olarak bir kez daha temas ettiğimiz söz konusu rivayet, Allah'ın dinini insanlara yaymak maksadıyla Musul'dan bölgeye gelen Yunus Peygamber ile şehrin inşası arasında bir bağlantı kurmaktadır. Buna göre, Musul şehrinde kimsenin kendisine iman etmek istememesi üzerine üzüntü içinde ve onlara beddua da ederek buradan ayrılan Hz. Yunus, Musul'da bulamadığı için çok üzüldüğü müminlerini Diyârbekir'de bulduğu vakit çok memnun olmuş ve Fis (Evliya Çelebi'ye göre Nefs) Kayası denilen mevkide yerleşip yedi sene burada ikamet etmişti. Bölge halkı tarafından son derece iyi karşılanan ve daha önce kendilerini imana davet ettiği Musulluların aksine herhangi bir mucize talebinde bulunmadan hak yola teveccüh eden bu insanlar ile iyi ilişkiler kuran Peygamber, orada ikamet ettiği süre boyunca onları irşad etmişti. Onun bu havalide bulunduğu dönemde kendisine iman edenler arasında bölgenin hükümdarı olan genç bir kız da vardı. Neticede bu kız, tabi olduğu Yunus Peygamber tarafından kendisine gösterildiği şekliyle Fis Kayası üzerinde Âmid şehrini bina ettirdi ve daha sonra orası bu durumun bir hatırası olarak "Diyâr-ı Bıkr" (Kız Diyarı) adı ile anılır oldu.²⁰⁵ Öte yandan, burada İbnü'l-Cevzî'nin kaydettiğinden anlaşıldığı kadarıyla Âmid'in Kubâd tarafından "binâ edildiğini" temel alan bir rivayetin bulunduğunu zikretmek de ilginç olabilir.²⁰⁶

²⁰⁴ Pawstos Buzandatsi, s. 30.

²⁰⁵ Evliya Çelebi, IV, s. 24; Bruinessen ve Boeschoten, s. 190-191; Okumuş, s. 175; Melek, s. 21-22; Yıldız, s. 194; Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi", s. 828; Ahmet Atan, "Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (237-245), Diyarbakır, 2004, s. 238.

²⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, II, s. 108.

1.3.2. Şehrin Oluşumu ve Fiziksel Gelişimi

“Bereketli Hilal” coğrafyasının içerisinde yer alması münasebetiyle bilinen tarihin ilk dönemlerinden itibaren bir yaşam trafiğinin mevcut olduğunu bildiğimiz Yukarı Dicle havzası ve dolayısıyla Âmid’in kültür tarihinin, insanlık tarihinde ilk yerleşik toplumların ortaya çıktığı Neolitik Çağ’a (M.Ö. 8000-5000) kadar gittiği tespit edilmektedir.²⁰⁷ Bununla birlikte, spesifik olarak Âmid şehrinin tam olarak ne zaman ve nasıl kurulduğu sorusunun cevabı pek berrak değildir. Buraya dair ilk bilgi kırıntıları, M.Ö. 3000-1800 yılları arasında bölgeye hâkim olan Subarrular dönemine aittir ve şehrin çekirdeğini teşkil eden ilk yerleşimin bu dönemde kurulduğu tahmin edilmektedir. İç Kale’nin bulunduğu alana kurulduğu düşünülen ve Albert Gabriel tarafından da üzerinde durulan bu ilk yerleşim, halk tarafından halen “Viran Kale” (Amida Höyük) olarak isimlendirilen höyüğe lokalize edilmektedir.²⁰⁸ İslâm kaynakları tarafından şehrin kuruluşu hikâye edilirken sözü edilen Dicle’nin yatağından yaklaşık 100 metre yükseklikteki sarp Fis Kayası’nın da bu havalide olması sözü edilen bu yaklaşıma değer kazandırmaktadır.²⁰⁹ Nitekim İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev tarafından, şehrin yekpâre bir kaya üzerine kurulduğunun belirtilmesini de bu çerçevede anlamak gerekir.²¹⁰ Evliya Çelebi de “yalçın bir kaya” ifadesi ile söz konusu kurulma zeminini tekit etmektedir.²¹¹

Subarrulara özgü yerleşim modeline uygun olarak yöneticilerin ikamet etmekte olduğu iç kısmın kerpiç duvarlarla çevrilmiş olduğu sanılan yerleşimin ilk biçiminde merkezi öneme sahip olan saray, tapınak ve ambar gibi binaların yapı örneklerini teşkil etmiş olabilecekleri düşünülmektedir.²¹² Yine günümüze ulaşan sur kalıntılarından hareket edilerek daha önceleri mevcut olan surların, M.Ö. 1800-1500 yılları arasında

²⁰⁷ Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247; Türksoy, s. 7; Kejanlı, s. 350.

²⁰⁸ Amida Höyük ile alakalı tarihî ve arkeolojik çalışmaları ele alan bir metin için bkz. A. Tuğba Ökse, “Akkad Döneminden Pers Dönemine Kadar Yukarı Dicle Havzası Yerleşim Sisteminde Diyarbakır Kentinin Konumu,” *Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (165-183), Diyarbakır, 2017, s. 165-183.*

²⁰⁹ Ali Boran, “Diyarbakır Kalesi”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, s. 80; Kejanlı, s. 351; Mustafa Sarıbüyük, “Diyarbakır Surları ve Tarihi”, *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (363-368), Ankara, 2010, s. 366-367; Mehmet Ali Abakay, “Ashab-ı Kehf’in Hikayesi ve Diyarbakır”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, Bildiriler, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2012, (Ashab-ı Kehf), s. 78.**

²¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, s. 12.

²¹¹ Evliya Çelebi, IV, s. 29; Bruinessen ve Boeschoten, s. 191.

²¹² Boran, s. 80; Kejanlı, s. 351.

buraya hâkim olan Hititler (Hurriler) tarafından tahkim edildiği ve yeni burçlarla güçlendirildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan antik dönem ve bölge mimarisi üzerinde çalışma yapan bazı isimlerin, elde somut veri olmamakla birlikte, dönemin karakteristik parametrelerinden hareketle Hitit çağında şehre ikinci bir surun yapıldığını tahmin etme eğiliminde oldukları da not edelim. Sözü edilen dönemde Anadolu’da yerleşme özelliklerinin benzerlikler arz etmesi, şehrin fiziksel gelişimi üzerinde dolaylı olarak fikir yürütmeyi mümkün kılmaktadır.²¹³ Bununla birlikte, şehrin ilk yerleşim yeri olduğu genel sayılabilecek bir kabul gören İç Kale Höyüğü’nün askerî alan içerisinde yer alması dolayısıyla kazılamamasının, meseleye dönük analizlerin önemli ölçüde eksik kalmasına neden olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.²¹⁴

Hem M.Ö. 1500-1255 yılları arasında Âmid’e hâkim olan Mitanniler hem de şehri ilk kez kurmuş oldukları krallığın merkezi olarak kullanan Aramî kökenli Bit Zamaniler (M.Ö. 900-825) döneminde şehir surlarının tamir edildiği anlaşılmaktadır.²¹⁵ Nitekim Âmid’in bölgede M.Ö. 825-775 yılları arasındaki dönemde hüküm süren Asurlular tarafından yağmalanmasına rağmen varlığını muhafaza etmekle kalmayıp kısa süre içerisinde yeniden toparlanabilmeyi başarması da bu durum ile alakalı olmalıdır. Öte yandan şehrin sahip olduğu “iyi durumunu” daha sonra, Helenistik dönemde de muhafaza ettiği ve kesintisiz biçimde gelişme gösterdiği görülmektedir. Hurriler döneminden kalma surların bakımının yapılarak sağlaştırıldığı bu dönem, şehirdeki yerleşimin surları aşarak dışarı taşıdığı, dış mahallelerin oluşmaya başladığı bir zaman dilimine karşılık gelmektedir. Özellikle su yollarına ve kanalizasyon ağına büyük önem veren Helenler, şehrin ana yol aksının da biçimlendirildiği bir imar faaliyetine girişmiş ve daha sonraki dönemlerde de şehrin tarihi üzerinde uzun süre belirleyici olacak bir mimari seferberliğe imza atmışlardır. Bu çerçevede sur içerisinde yöneticilerin ikamet ettiği konutlar ile birlikte kütüphane, silah deposu ve kışladan meydana gelen tabir yerindeyse bir külliye oluşturulmuş, surların dışı ise ticari faaliyetlerin ve değiş tokuş etkinliklerinin icra edildiği bir tür kamusal alan olarak sonraki dönemlerin çarşılarının temellerini teşkil etmiştir. Bütün bu fiziksel gelişmesine rağmen, Âmid esas gelişimini M.Ö. 69 yılından itibaren şehre hâkim olan Romalılar döneminde gerçekleştirmiş, halen koruduğu sınırlara

²¹³ Boran, s. 80; Kejanlı, s. 251.

²¹⁴ N. Yıldırım, s. 1, n. 1.

²¹⁵ Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 248.

o dönemde ulaşmıştır.²¹⁶ Öte yandan burada Urfalı Mateos'un, şehrin kurucusu olarak Ermeni Kralı Tigran'a işaret ettiğini, fakat bu bilginin doğru olmadığını da not etmiş olalım.²¹⁷

Ammianus Marcellinus'un "*bir zamanlar çok küçük bir şehir olduğunu*" ve Romalılar tarafından ihya edildiğini²¹⁸ belirttiği Âmid, açık ki Roma hâkimiyeti döneminde birçok neden dolayısıyla olduğu noktanın çok ilerisine taşınmıştır. Su ve kanalizasyon şebekelerinin bakım ve onarımını yapmakla kalmayıp şehrin Helenistik dönemden kalan formunu muhafaza etme gayreti içerisinde olan Romalılar, burada büyük avlulu tapınaklar yapmış, özellikle de 313'de kabul edilen Milano Fermanı ile imparatorluğun resmî dini haline gelen Hıristiyanlığı bölgede yayma fikri tarafından da tahkim edilen ideolojik bir yönelimle Âmid'i Mezopotamya'daki hâkimiyetlerinin merkezi haline getirme yoluna gitmişlerdir. Roma ile İran arasında devam etmekte olan hâkimiyet mücadelelerinin yürütüldüğü bir coğrafyanın merkezine dönüşen şehir İmparator II. Konstantinus (337-361) döneminde adeta yeniden inşa edilmiştir. Marcellinus'a bakılırsa Âmid'i kuvvetli surlarla ve kulelerle çeviren Konstantinus, aynı zamanda kendi ismi ile de anılmasını istediği şehirde bir silah deposu yaptırmış ve burayı kuvvetli bir askerî üsse dönüştürmüştü. Yine surlarını büyük bazalt taşlardan yeniden inşa ettirdiği²¹⁹ Âmid'e Parthica adıyla bilinen meşhur 5. Lejyonu yerleştirmiş, altı ek lejyon ile birlikte muazzam miktarda yerli unsurdan teşekkül ettirdiği yeni birliklere buradaki askerî gücünü tahkim ederek muazzam bir direniş ve taarruz makinesi meydana getirmişti.²²⁰ Bütün bu hazırlıklar hiç kuşkusuz İran'daki Parth İmparatorluğu'na karşı yapılmaktaydı ve başarılı da olmuştu. Konstantinus'un Âmid'de inşa ettiği bu muazzam üs, gerek bu dönemde gerekse daha sonra İranlıların Anadolu'ya girişine engel olmakla

²¹⁶ Kejanlı, s. 350-352.

²¹⁷ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 257.

²¹⁸ Ammianus Marcellinus, I, s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 110; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 108; Süha Konuk, "Geç Antikçağda Amida'nın Ortaya Çıkış Süreci ve Roma-Sasani Mücadelesindeki Rolüne Dair Bir Değerlendirme," Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (155-162), Diyarbakır, 2017, (Amida'nın Ortaya Çıkışı), s. 157; E. Yıldırım, s. 94.

²¹⁹ Yousif, s. 59.

²²⁰ Ammianus Marcellinus, I, s. 463, 465; Yousif, s. 61; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 108; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 84.

kalmayacak, aynı zamanda güney hattı boyunca İran hâkimiyetindeki ülkeleri de tehdit edecekti.²²¹

Görüldüğü gibi Roma hâkimiyeti döneminde garnizon olarak bir anlamda yeniden inşa edilen ve 349 yılında iç kaleyi içerisine almak üzere doğuda bir yarımküre biçiminde surları yapılan, bir başka söylemeyle İmparator İovianus döneminde daha da genişletilen Âmid,²²² 367-375 tarihleri arasında, 362 senesinde Nusaybin'den buraya göç eden, gelirken yanlarında daha önce İznik Konsili'nde Doğu Hıristiyanlığı temsil etmiş olan Nusaybinli Aziz Yakup'un kemiklerini de getiren²²³ ve kalenin batı kesimindeki düzlük alanda iskân edilen Hıristiyan halkı da kuşatacak şekilde bir kez daha genişletildi.²²⁴ Şehir surlarının bugünkü biçimini aldığı söz konusu işlem esnasında bugünkü Dağ Kapı-Urfa Kapı-Mardin Kapı arasındaki surlar yapılmış ve Gazi Caddesi'ne denk gelen eski batı surları yıkılmıştı. Helenistik dönemde şehrin iki ana caddeyle dörde bölünmesi şeklinde gelişen kent sistemi Romalılar döneminde de devam ettirilmiş,²²⁵ Gratianus ve şehirde kapsamlı bir tamirat yaptıran Valentinianus dönemlerinde yapılan yeni inşaatlarla bir anlamda şehir tekâmül ettirilmişti.²²⁶ 422 yılında Sasaniler ile yapılan anlaşmada şehrin surlarının onarılmayacağı yönünde bir madde bulunmasına rağmen Bizanslıların daha sonra Hunların bölgede görüldüğünü bahane ederek bu maddeye uymamış olmalarından da anlaşılabilir gibi, Bizanslılar döneminde şehirde her fırsatta tahkimat güçlendiriliyordu.²²⁷ Âmid içerisinde birbirleri ile kesişen yollar, şehrin garnizon şehri olma özelliği bağlamında oluşmuştu ve yolların kesişme noktalarında Mar Tahoma Kilisesi'nin merkezini teşkil ettiği bir meydan bulunuyordu. Yine bu döneme ilişkin fiziksel gelişme aşamaları içerisinde Piskopos İoannes tarafından 479-484 yılları arasında

²²¹ Göğünç, s. 76; J. Crow, "Amida and Tropaeum Traiani: a Comparison of Late Antique Fortress Cities on the Lower Danube and Mesopotamia," *Proceedings of the British Academy*, Sayı: 41, 2007, s. 437; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 84; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 157.

²²² Gabriel, s. 91; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 110; Darkot, s. 602; Göğünç, 76; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 157-158.

²²³ Pawstos Buzandatsi, s. 30; Ahmet Kütük, "Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350)," *Mukaddime*, Sayı: 5, 2012, s. 19.

²²⁴ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 2; Saîd Paşa, s. 19; Gabriel, s. 91; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 116; Sinclair, III, s. 166; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 250; Martine Assénat, "Roma Döneminde Amida Şehri ve Surları", *Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı*, (103-114), Diyarbakır, 2017, s. 107; Kejanlı, s. 352; Yalçın, s. 228; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158.

²²⁵ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 116; Kejanlı, s. 352; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158.

²²⁶ Sinclair, III, s. 166; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 150-151; Yalçın, s. 228.

²²⁷ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 258.

“Kırk Şehitler” adına bina ettirilen kilise ile birlikte Mardin Kapı dışında, Dicle üzerinde inşa ettirilen köprüyü de zikretmek gerekir.²²⁸ Bu bakımdan denilebilir ki, Âmid’in fiziksel gelişimi, Helenistik dönemden başlamakla birlikte esas itibarıyla Roma hâkimiyeti döneminde biçimlenen askerîlik vasfı ile birinci dereceden ilişkilidir.²²⁹

Roma hâkimiyeti döneminde askerî bakımdan sahip olduğu öneme paralel olarak hatırı sayılı bir gelişme kaydettiği görülen Âmid’in fiziksel gelişimi daha sonraki dönemlerde de devam etti. 6. Yüzyılın başında şehri elinde tutmakta olan Pers hükümdarı Kubâd’ın, 504 yılında kuzeyden gelen Hun tehdidine karşı aldığı tedbirler bağlamında İmparator Anastasios ile bir anlaşma yaparak 110 bin altın karşılığında Âmid’i Bizanslılara bırakmasında sonra şehirde yapılan tamirat çalışmalarını bu zaviye içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bizans hükümdarı, henüz tekâmül etmemiş olan surun inşasına devam edildiği ve iç kalede kışlaların inşa edildiği bu tamir çalışmalarından sonra şehirden yedi yıl boyunca vergi almamayı taahhüt ettiği gibi burada bulunan kiliseye de hatırı sayılır miktarda bağışlarda bulunmuştu.²³⁰ Onun halefleri de, şehir surlarında yer alan burçlarda bulunan döneme ait Bizans kitabelerinden de açık biçimde anlaşılabilirdiği üzere, Âmid’i güçlendirmeye devam ettiler. 528 yılında kerpiç duvarlarla çevrili olan şehrin sur ve istihkâmları İmparator Iustininos tarafından hem tamir edildi, hem de bina edilen yeni duvarlarla birlikte çağdaş tarihçi Prokopios’un ifadesiyle “mükemmel bir biçimde güvenli” hale getirildi.²³¹

Bizanslılar döneminde gerek şehirde yürütülen imar faaliyetleri gerekse de sosyal ve kültürel politikalar Âmid’in giderek dinî bir merkez haline gelmesini sağlamıştı ve bu durum, şehirde inşa edilen dinî nitelikli binalardan da anlaşılıyordu. Günümüzde şehirde Bizans devrine ait pek eser olmamakla birlikte, çağdaş kaynaklardan takip edilebildiği üzere burada yapılan kilise ve manastırlarla Âmid’de sosyal ve dinî nitelikli diyebileceğimiz bir dönüşüm meydana gelmişti.²³² Nitekim buraya tayin edilen

²²⁸ Yalçın, s. 228.

²²⁹ Kejanlı, s. 353.

²³⁰ Zacharia of Mitylene, s. 163; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 257; Bahattin Bayram, “Chalcedon Konsili’nde Amida Kilisesi”, *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 93; Yalçın, s. 229.

²³¹ Procopius, *Buildings*, s. 129-30; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 252, 259; Thomas Ripper, *Diyarbakır Merwanileri, İslami Ortaçağ’da Bir Kürt Hanedanı*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Basın Yayın, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 477; Kejanlı, s. 353; Yalçın, s. 230.

²³² Bizanslılar döneminden bugüne kalan tek eser şehrin güneybatısında bulunan Meryem Ana Kilisesi’dir. Bununla birlikte, kaynaklar, özellikle 6. Yüzyılda Bizanslılar tarafından şehirde birçok eser inşa edildiğinin bildirmektedir. Bu zaviye içerisinden, Kırk Şehitler, Mar Zeora ve Mar Kosmo kiliselerine ek olarak beş adet manastırın bu dönemde yapıldığını biliyoruz. Bkz. W. Eugene Kleinbauer, “The Origin

piskoposlar ve dinî hiyerarşinin gelişimi, şehri dinî bir merkez olmasının yanında, aynı zamanda idarî bir merkeze de dönüştürmüştü.²³³ 7. Yüzyılda Müslüman fatihlerin eline geçen Âmid'in fiziksel gelişimini bu dönemden sonra da kesintisiz bir biçimde sürdürdüğünü biliyoruz. Evvela şehrin merkezinde bulunan Mar Tahoma Kilisesi, halk ve idarecilerin bir araya geldiği Cuma namazlarının eda edildiği ve ortaçağlarda siyasî iktidarın en temel simgelerinden biri olan Ulu Camii'ye dönüştürülmüş, daha sonra bunu başka binaların inşası takip etmişti. Mahalleler yeni sosyal ve siyasî durumu yansıtan İslâmî bir veçhete bürünmüş ve Âmid, beklenebileceği gibi kısa süre içerisinde bir İslâm şehri haline gelmişti.

1.3.3. Âmid'in Sur ve Kapıları

Milattan önceki dönemlerde surlarla çevrili küçük bir şehir olduğu anlaşılan ve 3. Yüzyılın ilk yarısında fiziksel sınırlarını bugünkü İç Kale'nin belirlediği Âmid surlarının ilk halinin Hurriler tarafından inşa edildiği tahmin edilmektedir.²³⁴ 4. Yüzyılın son çeyreğinde İmparator Konstantinos tarafından yeniden elden geçirilerek daha da genişletilmiş ve bugünkü surlara karşılık gelen yeni bir sur hattı ile çevrelenmişti.²³⁵ Daha sonra da devam eden tahkim, tamir ve inşa faaliyetleri sonucunda şehir surları gelişimini sürdürmüş ve ancak Anastasios dönemine geldiğinde tamamlanabilmişti. Saîd Paşa'nın aktardığına göre şehir surları yüz altmış altı senede tamamlanmış ve bundan sonra şehir İranlıların saldırıları karşısında dirençli hale gelebilmişti.²³⁶ 349 yılında inşa edilen surlar üzerinde 72 havariyi temsil eden 72 burç yapılmıştı.²³⁷ Diğer surlar daha sonra ilave edilmiştir. Öte yandan isimleri ile ilgili bir bilgi bulunmamakla birlikte şehir kapılarının bu dönemde oluştuğu anlaşılmaktadır.²³⁸ Eserini 18. Yüzyılda kaleme alan Ermeni

and the Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia”, *Dumbarton Oaks Papers*, Sayı: 27, 1973, s. 104 ve devamı; Yalçın, s. 230.

²³³ Kejanlı, s. 353.

²³⁴ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 134-135.

²³⁵ Amida'nın Roma devrindeki sur yapıları ve şehir mimarisi ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 135; Assénat, s. 103-114; Boran, s. 77-121; Neslihan Dalkılıç, F. Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Kalesi,” (yay. haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Han, Orhan Balsak), *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I*, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs, s. 16-20; Süha Konuk, VI. Yüzyıl Bizans-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2012, (Yukarı Dicle Havzası), s. 11.

²³⁶ Saîd Paşa, s. 22.

²³⁷ Tavernier, s. 287; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 251.

²³⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 136; Konuk, “Amida'nın Ortaya Çıkışı”, s. 158.

müverrih P. Ğugios İnciciyan tarafından nakledilen ve tarih boyunca Şu ya da bu oranda Âmid'de ikamet ettikleri görölen Ermeniler arasında yaşadığı anlaşılan bir efsaneye göre, Şehrin dört kapısı dört İncil müellifi adına yapılmıştı ve Rum Kapı üzerinde Markos'un simgesi olan öküz başının bulunması da buna delalet etmekteydi.²³⁹ 17. Yüzyılda ziyaret eden Fransız seyyah Tavernier Âmid surlarında “*Konstantinus adlı birinden*” söz eden Yunanca ve Latince bir kitabe olduğunu belirtmiş olsa da,²⁴⁰ Şehir surları üzerinde biri Romalılar döneminden, dördü ise Bizanslılar döneminden kalmak üzere beş kitabe mevcuttur.²⁴¹ Bizans devrinin görkemli duvarlar ile birbirinden ayrılmış iki büyük kısma ve iç kaleye sahip bulunan Âmid, 638 yılında Şehir Müslömanlar tarafından fethedildiği zaman tasvir ettiğimiz bu fiziksel durumunu muhafaza ediyordu ve ana yollarla birbirinden ayrılan dört bölgeden müteşekkildi.²⁴² Bununla birlikte, Şehrin göz önünde canlandırılabilmesi ve daha canlı olarak²⁴³ tahayyöl edilebilmesi için²⁴⁴ evvela genel bir sözel krokisini (Gabriel ve Sinclair tarafından yapılan Diyarbakır çizimleri için bkz. Harita 5 ve Harita 6) çizmek yararlı olacaktır.²⁴⁵

²³⁹ P. Ğugios İnciciyan'dan aktaran: Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon içerisinde*, EK V, s. 244.

²⁴⁰ Tavernier, s. 287. Bu kitabeler Albert Gabriel tarafından incelenmiŐ, çizimleri yapılmış ve çözümlenmiŐtir. Bkz. Gabriel, s. 129-130.

²⁴¹ Dağ Kapı'da bulunan söz konusu kitabelerde “*Yenilmez imparator, yiğit Valentinianus ile Garntianus'un sürekli önderliği altında ve onlar yengiyeye koŐarken... Onların dindar yönetimi ile devlet temelinden kuruldu,*” “*Adlarını kitapta bulacağınız kiŐilerin verdikleri paralarla Diyakoz Appios'un çabaları sonucu yapılmış han. Yapan taŐçı ustası Paulos. YapılıŐ tarihi 449*” ve “*Ordu komutanı Theodoros'un (heykeli?) Roma milleri uzun yıllar (daim kalsın)*” Şeklindeki ifadeler yazılıdır. Söz konusu kitabelerden ikincisi muhtemelen Dağ Kapı yakınlarında bulunan çağdaş bir hana aittir. Kitabeler ve kitabelerde bulunan metinler ile ilgili olarak bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 150-153; Assénat, s. 109-110; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012, s. 104 vd.; Boran, s. 84; Yıldız, s. 195; Haspolat, “*Hükömdarlar Kenti*”, s. 251-252; Konuk, “*Amida'nın Ortaya Çıkışı*”, s. 158.

²⁴² Parla, “*Osmanlı Öncesinde Diyarbakır*”, s. 256, 259, 283; Assénat, s. 105 ve devamı.

²⁴³ Şehir kalesinin en canlı ve detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 203 ve devamı; Gabriel, s. 96 ve devamı.

²⁴⁴ Surların güncel, detaylı ve tasvire dayalı bir okuması için bkz. Tuncer, *Diyarbakır Surları*, s. 29 ve devamı.

²⁴⁵ Diyarbakır yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından biri olup Şehrin tarih ve kültürüne ilişkin pek çok çalışma yapan Osmanlı entelektöeli Ali Emiri Efendi'nin (ö. 1924) surlarla ilişkin okuması için bkz. Bedri Mermutlu, “*Ali Emiri Efendi'nin Mir'atü'l-Fevaid Notlarında Diyarbakır'ın Anıtsal Tarihi Yapıları*,” e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı: VIII, 2012, s. 89-91. Şehrin sur ve kapılarına ilişkin genel bir çağdaş okuma için bkz. Canan Parla, “*Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*”, ODTÜ MFD, Cilt: 22:1 Sayı: 1, 2005, (Diyarbakır Surları), s. 57-84; Adnan Nabikoğlu, Neslihan Dalkılıç, “*Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış*,” Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, Sayı: 15, 2013, s. 23-35; Mehmet Ali Abakay, “*Diyarbakır Kalesi Burçlar Surlar*,” Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, (Ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır 2013, (Diyarbakır Kalesi), s. 59-82.

Dicle Nehri'ne hâkim bir konumda (İbn Havkal'a bakılırsa, nehrin batısında bulunan şehir elli adam boyundaki yüksek bir tepe üzerine kurulmuştu²⁴⁶) olup siyah bazalt taşından yapma muhteşem bir sur ile çevrili olan Âmid'i adeta bir zırh gibi kuşatan ve siyah renginden dolayı da "uğurlu"²⁴⁷ kabul edilen bu güçlü koruma duvarı ana surlar, ön surlar ve bir hendekten meydana gelmekteydi.²⁴⁸ Âmid'in "siyah taştan bina edilmiş eski, güçlü ve erişilmez bir şehir" olduğunu kaydeden Yâkût el-Hamevî'nin ve onun bilgilerini özetleyen el-Bağdâdî'nin bildirdiğine göre, Dicle'nin kenarında bulunan şehrin büyük bir bölümü nehir tarafından adeta bir hilal gibi kuşatılmıştı.²⁴⁹ Selaheddîn Eyyûbî'nin şehri ele geçirdiği esnada onun yanında bulunan İmâdeddîn İsfahânî, "*Âmid'in sağlamlığının darb-ı mesel haline geldiğini*" belirterek surların ne kadar güçlü olduğuna atıfta bulunmuştu.²⁵⁰ Hatta Kazvînî'ye bakılırsa, "şehir, yalnızca bir cihet müstesna olmak üzere hilal biçimindeki nehir tarafından" çembere alınmıştı.²⁵¹ Yine Ebu'l-Fidâ'nın (ö. 1331) kayıtlarına göre, siyah taşlı surlarla kaplı şehrin büyük bir kalesi vardı ve surların yapımında demir kullanılmamış olduğu için ateş bile bu surlara zarar veremiyordu.²⁵² Yukarıdan bakıldığında kalkan balığını andıran ve 5 buçuk kilometre uzunluğunda olan surların kuzeydoğu köşesinde kuleleri ve dört kapısı olan bir iç kale yer alıyordu. Ana sur yapısı İslâmî dönemlerdeki müdahaleler sayesinde ve bunları gösteren çeşitli izlerle iyi bir biçimde korunmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır. 1931 yılında iyice kalabalıklaşan şehrin havasını iyileştirmek için kuzey kısmında surun bir bölümünün yıkılmış olmasını bir kenara bırakacak olursak, tarihî Âmid şehrinin en azından fiziksel biçim açısından bütün canlılığı ile yaşamaya devam ettiğini söyleyebiliriz.²⁵³

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da eski canlılığını kaybetmediği, hatta eskisinden daha canlı ve kalabalık bir şehir haline geldiği anlaşılan Âmid'in

²⁴⁶ İbn Havkal, s. 209.

²⁴⁷ İbn Havkal, s. 209.

²⁴⁸ İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, Âmid surlarının inşa edilmesinde kullanılan siyah taşların benzersiz ve etkileyici olduğunu şu cümlelerle anlatır: "*Yeryüzünde bu taşın benzeri yoktur. Irak'ta bu taştan yapılmış değirmen taşları 50 dinara, biraz aza, fazlaya satılır. Ahlat'ın suru, camii, binalarının çoğu bu taştandır. Amid Camii de bu taştandır.*" Bkz. İbn Havkal, s. 209.

²⁴⁹ el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56; el-Bağdâdî, I, s. 6.

²⁵⁰ el-Berku's-Şâmî, V, s. 59; Ramazan Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, 1971, (el-İsfahânî'nin Kayıtları), s. 293.

²⁵¹ Kazvînî, Âsârü'l-Bilâd, s. 331.

²⁵² Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s. 241.

²⁵³ Yalçın, s. 226-227.

özellikle de fizikî görünüm ve tahkimat açısından yeni imar faaliyetlerine sahne olduğunu biliyoruz. Nitekim şehrin Hıristiyanlardan teslim alınması sırasında yapılan anlaşmada bulunan, “şehirde yaşayan Hıristiyanların mabetlerinin muhafaza edilmesi ve fakat bundan sonraki dönemlerde yeni bir kilise inşa etmelerine izin verilmeyeceği” şeklinde madde ile fetihten sonra şehre bazı Arap gruplarının yerleştirildiğine dair veriler, Müslüman fatihlerin Âmid’in fizikî geleceği ile ilgili düşüncelerini yansıtmaları bakımından zikredilmeye değerdir.²⁵⁴ Öte yandan, Müslümanların şehri çepeçevre kuşatan görkemli Âmid surlarına hayran oldukları anlaşılmaktadır²⁵⁵ ve İslâm kaynaklarında özellikle surların ana malzemesini teşkil eden “siyah taş” a vurgulu methiyeler dizilmesi dikkati çekmektedir. Bu noktada İbn Havkal’ın kayıtları özel bir öneme sahiptir. O, şehri kuşatan surların siyah değirmen taşından inşa edildiğini ve çok siyah olan bu taşların da uğurlu addedildiğini belirtir. Yeryüzünde eşi benzeri olmayan bu taşlardan yapılan değirmen taşlarının Irak’ta aşağı yukarı elli dinara satıldığını kaydeder ve Ahlat şehri surları ile burada bulunan binaların ve caminin bu taştan yapıldığını, yine Ahlat’taki camiden daha küçük olan Âmid Camii’nin de aynı taştan inşa edildiğini ekler. İlâveten, İbn Havkal’ın yardımı gelen kimse olmadığı için “çiftlikleri, rustakları, sarayları ve mezraları” düşmanlar tarafından tahrip edilmiş olsa da, Âmid’in surları dışında “Müslümanların büyük ve korunaklı bir hududunun kalmadığı” biçimindeki kaydını da herhalde onun şehir surlarına olan hayranlığına atfetmek gerekir.²⁵⁶

K. A. C. Creswell tarafından Ortadoğu’nun en iyi “şehir surlarına” sahip olduğuna işaret edilen²⁵⁷ Âmid’in fiziksel görünümünü aksettiren Müslüman müellifler arasında kuşku yok ki şehre dair daha detaylı bilgiler aktaran başka isimler de vardır. 10. Yüzyılda yaşayan meşhur İslâm coğrafyacısı Mukaddesî (ö. 991) bu isimlerden biridir. *Ahsenu’-Tekâsîm* isimli kıymetli eserinde bir bölümü dağın üzerine gelen güzel bir kalesi olan, ortasında insanların ellerini uzatarak suyunu alabildikleri iki zira’ derinliğinde su gözeleri bulunan ve Antakya’ya da benzeyen Âmid’in sandalye (kürsî) gibi olup kapıları ve

²⁵⁴ el-Hamevî, Mu’cemu’l-Büldân, I, s. 57.

²⁵⁵ İslâm ordularının Âmid önüne ilk geldiklerinde şehrin surlarının yüksekliği karşısında umutsuzluğa kapıldıkları ve buradan ayrıldıkları yönünde bir rivayet vardır. Bkz. İbn Şeddâd, III, s. 281. Bu rivayetin, negatif anlamda da olsa şehir surlarının Müslümanlar üzerinde yarattığı bir etkiyi aksettirmekte olduğu aşîkârdır.

²⁵⁶ İbn Havkal, s. 209-210.

²⁵⁷ K. A. C. Creswell, “Mardin and Diyarbekr”, Muqarnas, Sayı: 15, 1998, s. 2.

mazgallı siperleri bulunan bir dış sur tarafından çevrelendiğini kayıt altına alan Mukaddesî, şehri kuşatan bu sur ile kale arasında geniş bir alan bulunduğunu bildirmektedir. Yine onun kayıtlarına bakılırsa, surları siyah taştan yapılmış olup coğrafi konumu itibarıyla Müslüman âleminin suğûr bölgesinde bulunan Âmid'in beş kapısı vardır²⁵⁸ ve bunlar sırasıyla Su Kapı (Bâbü'l-Mâ'), Dağ Kapı (Bâbü'l-Cebel), Rum Kapı (Bâbü'r-Rûm), Tepe Kapı (Bâbü't-Tell) ve diğerlerine kıyasla küçük olup yalnızca savaş zamanlarında kullanılan Enes Kapı (Bâbü Enes)'dir.²⁵⁹ Öte yandan Nâsır-ı Hüsrev, anlaşılan o ki kapılardan biri kullanılmadığı için şehirde dört kapı olduğunu ve bunların tamamıyla demirden yapılmış olduklarını belirtmiştir.²⁶⁰ Bu noktada Mukaddesî'nin, kendisi ile çağdaş olan İbn Havkal'a benzer bir şekilde "bugün Müslümanların Âmid gibi müstahkem ve önemli bir sınır şehirlerinin olmadığını" kaydettiğini belirtmek ilginç olacaktır.²⁶¹

1046 yılında Âmid'den geçtiğini bildiğimiz İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in şehir ile ilgili kayıtları diğerlerine nazaran fazlasıyla detaylıdır. Diğer müelliflerimizden farklı olarak, şehrin "yekpare bir kaya üzerinde kurulu olduğunu" kaydeden seyyahın birinci elde şahitlik ederek kayıt altına aldığı verilere göre, şehir Mervânîlerin hâkimiyet sürdüğü bu dönemde en ve boy olarak birbirine eşit büyüklüğe sahipti ve iki bin adımdan müteşekkildi. Siyah taştan bir sur ile çevriliydi ve surun yapımında kullanıldığı görülen mükemmel kesimli taşlar, yüz ile bin batman²⁶² arasında değişen, hatta daha da fazla olan muhtelif ağırlıklara sahipti. Taşların kesimi o kadar iyi yapılmıştı ki, aralarına kireç ya da harç gibi bir malzeme eklenmeden üst üste dizilmiş ve bu şekilde benzersiz bir sur meydana getirilmişti. Surun yüksekliği yirmi, boy uzunluğu ise on kulaçtı. Her yüz arşında²⁶³ bir burç vardı ve sur duvarını meydana getiren taşın cinsinden mazgalları olup üzerlerinde savaşılabilecek kadar bir alan bulunan burçların yarım dairesi seksen arşın ölçüsüne sahipti. Surların şehrin içine bakan bölümünde, surların üzerine çıkmak

²⁵⁸ Şehrin kapılarına ilişkin detaylı bir okuma için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 209 ve devamı; Gabriel, s. 124 ve devamı.

²⁵⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 148, 155; Le Strange, s. 151-152; Günkut, s. 69; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 138; Claude Cahen, "XIII. Asrın Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddada Göre)", çev. Neş'et Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 1953, s. 97; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 77; Ripper, s. 485; Boran, s. 94 vd.

²⁶⁰ Nâsır-ı Hüsrev, s. 12-13. Aynı bilginin Evliya Çelebi tarafından da verilmesi, 11. Yüzyılda kullanılmayan kapının 17. Yüzyıla geldiğinde de kullanılmamaya devam ettiğini göstermektedir. Bkz. *Evliya Çelebi*, IV, s. 30.

²⁶¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 148; Le Strange, s. 151-152.

²⁶² Batman, modern manada yaklaşık yedi buçuk kilograma karşılık gelen bir ağırlık ölçüsüdür.

²⁶³ Arşın, modern manada yaklaşık yetmiş santimetreye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsüdür.

maksadıyla kullanılan birçok taş merdiven bulunuyordu. Âmid'in dört ana yöne açılan ve tamamıyla demirden yapılmış olan dört kapısı vardı ve bunlar Dicle Kapı, Rum Kapı, Ermen Kapı ve Tepe (Tell) Kapı adlarını taşıyordu.²⁶⁴ Anlaşılan o ki, İranlı seyyah daha önce Mukaddesî tarafından sözü edilen Bâbü Enes adlı beşinci kapıyı fark etmemişti. Bu konu hakkında kesin bir şey söylemek elbette kolay değil, fakat “savaş zamanlarında kullanıldığı” bilgisinden anlaşılacağı gibi, burası muhtemelen herkesin bildiği bir kapı değildi ve belki de herkesin buradan haberdar olmasına özellikle müsaade edilmiyordu. Uzaklardan gelen ve neyi amaçladığı konusunda şüpheler olan bir yabancıya zor zamanlarda bir tür tahliye tüneli olarak kullanılan böyle bir kapıdan haberdar olması hiç de sağlıklı sonuçlar üretmeyebilirdi.

Nâsır-ı Hüsrev'in Âmid'in fiziksel yapısına ilişkin olarak aktardığı bilgiler bu kadarla da sınırlı değildi. Şaşkınlıkla karışık bir hayranlıkla nakletmeye devam ettiklerine bakılırsa, şehri kuşatan surun dışında başka bir sur daha vardı ve bu da aynı siyah taştan yapılmıştı. Yüksekliği on arşın olan bu surlarda bulunan kale bedenlerinin üzerinde diğerlerine göre daha müstahkem oldukları görülen mazgallar göze çarpıyordu. Mazgalların içerisinde hatırı sayılır büyüklükte geçitler vardı ve bu geçitler, içerisinde silahlı bir adam geçebileceği, durabileceği ve hatta savaşılabileceği kadar geniştiler. Bu dış surun da ötekiler gibi demir kapıları olup bunlar iç surda bulunan kapıların karşısında yer alıyordu. İki kapı arasında on beş arşın genişliğinde bir yol vardı ve birinci kapıdan girdikten sonra şehre ulaşmak için bu yolu da kat etmek gerekiyordu.²⁶⁵ Görüldüğü gibi, Âmid ile ilgili en detaylı ve canlı tasviri sunarak bu şekilde gözleriyle gördüğü şehrin adeta gözümüzün önünde canlanmasını temin eden Nâsır-ı Hüsrev bu muhteşem şehre hayran kalmıştı. Nitekim onun şu hem heyecanlı hem de heyecan verici cümlelerinden, Âmid'den nasıl da etkilenmiş olduğu anlaşılmalıdır: “*Ben, dünyanın dört bucağında, Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum.*”²⁶⁶

Diğer kaynaklarda yer alan bilgiler de kuşkusuz mühim olmakla birlikte, şehrin en azından erken İslâmî dönemdeki fiziksel görünümüne dair en sağlıklı dökümü Mukaddesî ile Nâsır-ı Hüsrev'in kayıtlarından elde edebildiğimizi söylemek imkân

²⁶⁴ Nâsır-ı Hüsrev, s. 12-13; Le Strange, s. 153-154.

²⁶⁵ Nâsır-ı Hüsrev, s. 13; Le Strange, s. 153-154; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 139.

²⁶⁶ Nâsır-ı Hüsrev, s. 13; Le Strange, s. 153-154; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 78.

dâhilindedir. Bu ikisine, ayrıca İbn Şeddâd'ı da ilave edebiliriz. Yalnızca Âmid değil, el-Cezîre'deki hemen hemen bütün şehirler hakkında en sağlıklı bilgilerin kaynağı olan İbn Şeddâd (ö. 1234), bölgenin en önemli şehirleri arasında bulunan Mervânîlerin başkenti Meyyâfârikîn'den (Silvan) “daha güçlü ve sağlam”²⁶⁷ olduğunu belirttiği Âmid'in, biri büyük diğeri ise küçük olan iki sur ile çevrili olduğunu söyleyerek en net tasviri vermektedir. Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in şehre hâkim olduğu dönemde küçük surun yıkılarak buradan elde edilen malzemenin büyük suru tahkim için kullanıldığını da kayıtlarına ekleyen İbn Şeddâd'a bakılırsa, şehri kuşatan ve altmış adet burcu bulunan, ayrıca korunaklı siyah taştan ve demir kullanılmadan inşa edilmiş olup üzerinde beş atın yan yana yürüyebileceği kadar geniş olan surun Tepe Kapı, Su Kapı, Ferec Kapı, Rum Kapı ve kendisine müellif tarafından yalnızca Kapı olarak işaret edilen beş kapısı vardı.²⁶⁸

869 yılında şehrin surlarını büyük ölçüde yeniden inşa eden Abbâsîlerin hâkimiyet dönemi, Âmid'de yürütülen inşaat faaliyetleri bakımından oldukça hareketli olmuştu. (Âmid surlarında bulunan kitabelerin şehir surlarındaki dağılımını gösteren bir çizim için bkz. Harita 8) Bu zaviyeden ilk olarak, Âmid'in Şeybânî Araplarının reisi olan Ebu Musa İsa b. Şeyh tarafından işgal edilmesi üzerine 285/898-899 yılında buraya bir sefer düzenleyip surların da tahrip edildiği şiddetli bir saldırının ardından şehri Şeybânîlerin elinden aldıktan sonra surların boyunun kısaltılmasını emreden²⁶⁹ Halife Mu'tazîd (892-902) döneminde şehrin Dağ Kapı (Harput Kapı) (Foto 9)) tarafındaki bir kısmının önce yıkılmasını, daha sonra ise Bizans tehdidinin kendisini hissettirmeye başlaması üzerine, kapının A yüzünün doğu kısmındaki 909-910 tarihli kitabede²⁷⁰ adı zikredilen Halife Muktedir döneminde bu iş için görevlendirilen Abdurrahman b. Said et-Taşî'nin eliyle yeniden inşa edilmesini zikredebiliriz.²⁷¹ Yine aynı kapının batı yüzündeki nişin üzerinde yer alan ve üzerinde adı kayıtlı bulunan, eksik olmakla birlikte mimarlardan hareketle

²⁶⁷ İbn Şeddâd, III, s. 266.

²⁶⁸ İbn Şeddâd, III, s. 254-255; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 141.

²⁶⁹ İbn Şeddâd, III, s. 256, 294.

²⁷⁰ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Bismillahirrahmanirrahim. Allah'tan başka ilah yoktur. Müminlerin emiri Cafer el-İmam el-Muktedir Billah'ın emriyle 297 senesinde yapılmıştır. Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 36; Gabriel, s. 254; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 169-170; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 166; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 261, n. 892; Tuncer, s. 109-111.

²⁷¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 168; Sinclair, III, s. 168; Günkut, s. 79; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 26; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 261; Kejanlı, s. 354; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 254.

Abbâsîler dönemine tarihlenen kitabeden²⁷² ve aynı şekilde Halife Muktedir'in isminin Mardin Kapı'nın²⁷³ C burcunun kapıya bakan batı yüzündeki kitabede²⁷⁴ de kayıtlı olmasından Dağ Kapı ile Mardin Kapı'nın Abbâsîler devrinde tamir gördüğü anlaşılmaktadır.²⁷⁵ Öte yandan, Abbâsîler dönemine ait başka kitabelerin olduğunu da bilmekteyiz. En açık haliyle Beysanoğlu'nun olağanüstü eserinden hareket etmek suretiyle takip edebildiğimiz söz konusu kitabelerin ilki Mardin Kapı'nın dış kısmında ve sol taraftaki sur üzerinde,²⁷⁶ ikincisi Dağ Kapı'nın dış yüzünde,²⁷⁷ üçüncüsü aynı kapının sağ yanındaki burcun doğuya bakan yüzünde,²⁷⁸ dördüncüsü yine Dağ Kapı'nın sol tarafındaki burcun batıya bakan tarafında²⁷⁹ ve beşincisi de yine aynı yerdedir.²⁸⁰

Yeri gelmişken kitabeler ile ilgili kısa bir değinide bulunmak isteriz. Kitabelerin listelenmesi ve okunması noktasında van Berchem'in okumaları ile başka müelliflerin okumaları arasında fark bulunduğunu, kitabe sayılarına ek olarak bunlara ilişkin çözümlene gayretlerinin de zaman zaman farklılaştığını belirtelim. Aynı durum Albert Gabriel'in ya da merhum Şevket Beysanoğlu'nun Arapça kitabe neşirlerinden de takip

²⁷² Kitabede şu ibareler okunabilmektedir: “*Bu iş Yahya b. İshak el-Cercerâî ve Ahmed b. Cemil el-Âmidî'nin gözetiminde gerçekleştirildi.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 36; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 170; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 165; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 261, n. 893; Tuncer, s. 109. Kitabede adı geçen mimar ile ilgili olarak bkz. Zeki Sönmez, “Ahmed b. Cemil el-Âmidî”, *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1989, II, s. 55.

²⁷³ Mardin Kapı ile ilgili olarak bkz. Sinclair, III, s. 174.

²⁷⁴ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. Allah'tan başka ilah yoktur. Müminlerin emiri olan güçlü halife Cafer el-Muktedir Billah'ın emriyle imar edildi.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 34; Gabriel, s. 254; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 170; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 167; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 262, n. 894; Tuncer, s. 109.

²⁷⁵ Yousif, s. 63; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 261-262. İbnü'l-Ezrak bu bölümdeki burçta yer alan kitabelere işarette bulunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 403

²⁷⁶ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Müminlerin Emiri İmam Abdullah Cafer el-Muktedir'in (Allah ömrünü uzatsın ve izzetini devam ettirsin) emri ile dini aziz kılmak ve Müslümanları korumak için vezir Ebû'l-Hüseyn Ali b. Muhammed (Allah ömrünü uzun etsin) tarafından yaptırılmıştır. Nafakası Yahya b. İshak el-Cercerâî tarafından karşılanmış ve mühendis Ahmed b. Cemil el-Âmidî tarafından 297 yılında yapılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 170-171.

²⁷⁷ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Müminlerin Emiri İmam Abdullah Cafer el-Muktedir'in (Allah ömrünü uzatsın ve izzetini devam ettirsin) emri ile dini aziz kılmak ve Müslümanları korumak için vezir Ebû'l-Hüseyn Ali b. Muhammed (Allah ömrünü uzun etsin) tarafından yaptırılmıştır. Nafakası Yahya b. İshak el-Cercerâî tarafından karşılanmış ve mühendis Ahmed b. Cemil el-Âmidî tarafından 297 yılında yapılmıştır. Mülk ve kudret Allah'ındır.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 171.

²⁷⁸ Kitabede şu ifadeler okunmaktadır: “*Besmele. Müminlerin Emiri İmam Cafer el-Muktedir Billah (Allah onu aziz etsin) emriyle 297 yılında yapılmasını emretti.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 172.

²⁷⁹ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Ahmed b. Cemil'in gözetiminde ve Yahya b. İshak tarafından yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 172.

²⁸⁰ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Allah'tan başka ilah yoktur. Müminlerin Emiri İmam Cafer el-Muktedir Billah'ın emri üzerine 297 yılında yaptırıldı. Bismillahirrahmanirrahim.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 173.

edilebilmektedir.²⁸¹ Tez konumuzun sanat tarihi ya da epigrafya alanlarını da ihtiva edecek şekilde genişletmek genel bir Âmid panoramasına odaklanmak biçiminde kristalize edilebilecek olan genel hedefimizden sapma olacağı için söz konusu kitabelerin karşılaştırılması, okumalarının yeniden elden geçirilmesi ya da farklılıklar üzerinden yeni önerilerin sunulması şeklinde bir gayrete girmeyerek Arapça metinler ile Türkçelerini karşılaştırmaya ve mevcut hatalı okumalara mümkün merteye bazı öneriler getirmeye çalıştık. Ayrıca yaygın ifade ve cümleleri (Besmele vb.) Türkçeye çevirmeden olduğu gibi bırakmanın daha uygun olacağını düşündük. Öte yandan yalnızca kitabelerin mahiyetine ilişkin kapsamlı bir teşebbüsün fazlasıyla zor ve müstakil bir doktora çalışmasını icap ettirdiği de açıktır.

Âmid surlarının şehre hâkim olan Hamdânî ve Büveyhî idareleri dönemindeki durumu hakkında bilgi olmamakla birlikte, kaynakların, Adûduddevle Fenâ Hüsrev'in liderliğindeki Büveyhîlerin şehri işgal ettiği 978 yılında tahrip olduğunu bildirdiği surlar, burada Mervânî Emirliği'nin (984-1085) hüküm sürdüğü dönemde imar ve inşaa faaliyetlerine konu olmaya devam etmiştir. Kronolojik olarak gidecek olursak, Mervânîler dönemine ait olan ilk kitabe²⁸² Mardin Kapı üzerinde yer almaktadır ve 996 tarihli olup Emir Ebu'l-Hasan Ali dönemine aittir.²⁸³ 997 yılında Emir Ebu'l-Hasan Ali'ye karşı bir darbe tertip ederek onu öldürdükten sonra yerine geçen İbn Dimne'nin daha önce Büveyhîler tarafından tahrip edilmiş olan surları tamir etmekle kalmayıp alçak bulunduğu surları yükseltmesi ve şehrin doğu kesiminde, Dicle'ye hâkim olan sur üzerinde bir saray yaptırdıktan sonra surun duvarında sarayından çıkışını da sağlayan ve Bâbü'l-Hüve adı verilen Dicle Kapı'yı açtırması, Mervânîler döneminde şehrin surlarında yaşanan fiziksel dönüşümün boyutlarını yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.²⁸⁴ İbn Dimne'nin Âmid'deki imar faaliyetleri ile ilgili olarak kaynaklarda nakledilen ilginç bir rivayeti de buraya eklemek yararlı olacaktır. Buna göre, Emir tarafından kendisine vazife verilmeden önceki hayatında “sırtında buğday şelege”²⁸⁵ ile dolaşan bir hamal olan İbn

²⁸¹ Gabriel, s. 254.

²⁸² Kitabe metni şu şekildedir: “*Besmele. El-Mansûr Ebû Ali el-Hasan b. Mervân (Allah ona yardımını artırsın) tarafından 386 senesinde yapımı emredilmiştir.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 227; Gabriel, s. 255; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 205; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 262, n. 900; Tuncer, s. 123.

²⁸³ Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 262.

²⁸⁴ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 95; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 78-79; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 263; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 257.

²⁸⁵ İbn Şeddâd, III, s. 256.

Dimne, bir gün dinlenmek için surların yanında oturmuş ve bir asır önce Halife Mu'taz'ın tarafından boyu kısaltılan surlara bakarak kendi kendine sarayda olduğu takdirde surların bina edilmesi yönünde hüküm vereceğini söyledikten sonra "Allahım, eğer bu şehri benim mülküme verirsen, sur surlara bir boy daha ilave edeceğim" diyerek adakta bulunmuştu. Belirli bir süre geçti ve İbn Şeddâd'ın o edebî ifadeleriyle, "zamanın, ayaktakımının en düşük seviyelilerini ulu kimseler menziline çıkarma âdeti bir kez daha gerçekleşti." Mervânî Emiri olan Mümehhidüdevle, İbn Dimne'yi yanına aldı ve devlet işlerini kendisine teslim etti. Yıllar önceki adağını unutmamış olan eski hamal, surun boyunu yükselterek adağını yerine getirmiş oldu. İbn Şeddâd, hadiseyi anlattığı bölümde, kitabını kaleme almış olduğu 679/1280-1281 senesinde İbn Dimne tarafından inşa ettirilmiş olan bu ilavenin halen yerinde olduğunu kaydeder.²⁸⁶

Âmid surlarının Mervânîlerin şehre hâkim olduğu daha sonraki dönemlerde de yine sık sık tamir gördüğü bilinmektedir. Ebu Nasr Ahmed tarafından yaptırılan 46. ve 56. Burçlar üzerinde yer alan ve sırasıyla 1030-1038²⁸⁷ ve 1034-1035²⁸⁸ tarihlerini aksettiren kitabeler ile Emir Nasruddevle'nin oğlu Sadüdevle Ebu'l-Hasan'ın şehri idare ettiği döneme ait olup Keçi Burcu'ndan sonraki 8. Burç üzerinde bulunan 1045-1046 tarihli kitabe²⁸⁹ ve 54. Burç üzerinde yer alan 1052-1053 tarihli iki kitabe,²⁹⁰ döneme ait

²⁸⁶ İbn Şeddâd, III, s. 256-257.

²⁸⁷ Kitabe metni şu şekildedir: "*Besmele. Efendimiz, değerli, aziz ve muzaffer emir, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardımcısı, milletin temeli, ümmetin asaleti, emirlerin şerefi Ebû Nasr Ahmed b. Mervân tarafından yapılması emredilmiştir. 42? Senesinde gerçekleşen bu iş, Ebû Tahir b. Kâğid b. Sehl tarafından yaptırılmıştır.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 40-41; Gabriel, s. 255; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 228; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 169; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 263, n. 911; Tuncer, s. 124.

²⁸⁸ Kitabe metni şu şekildedir: "*Besmele. Efendimiz ve ulu beyimiz, şanlı ve Allah'tan yardım görmüş, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardımı, milletin rüknü, ümmetin mecdi, emirlerin şerefi Ebû Nasr Ahmed b. Mervân tarafından, masrafi kendisine ait olmak üzere, Cenab-ı Hakk'ın sevabını rica ve rahmetini dileyerek, oğlu Emir Sa'düdevle Ebû'l-Hasan Muhammed'in velayetinde bunun yapılmasını emretti. Allah her ikisinin de bekasını uzatsın, mülklerini kuvvetlendiresin. Bu iş Kadı Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Âmidî'nin idaresinde yapıldı. Sene 426. Allah bana yeter, o ne güzel vekildir.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 40; Gabriel, s. 255; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 227-228; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 168; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 263, n. 910; Tuncer, s. 120-121.

²⁸⁹ Kitabe üzerinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Allah'ın sevap ve rahmetini kazanmak için efendimiz, değerli ve muzaffer emir, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardımcısı, millerin rüknü, ümmetin asaleti, emirlerin şerefi Ebû Nasr Ahmed b. Mervân, oğlu Emir Sa'düdevle Ebû'l-Hasan Muhammed'in velayetinde yapılmasını ve masraflarının karşılanmasını emretmiştir. (Allah her ikisinin de ömrünü ve hükümdarlıklarını uzatsın.) Bu iş 437 yılında Kadı Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Âmidî ve bina ustası Nusayr b. Habib tarafından yapılmıştır.*" Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 229.

²⁹⁰ Bu kitabelerin ilkinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Şanlı, güçlü, ulu efendimiz ve beyimiz, İslâm'ın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, emirlerin şerefi Mervanoğlu Ebû Nasr Ahmed tarafından (Allah adına ve devletin bekası için) 42. Senesinde Ebû Tahir eliyle yapılmıştır.*" İkinci kitabede yer alan ibareler ise şöyledir: "*Besmele. Efendimiz, değerli ve muzaffer emir, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardımcısı, milletin temeli, ümmetin asaleti, emirlerin şerefi*

inşaat faaliyetlerinin canlı şahitleri olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Aynı şekilde Urfa Kapı'nın (Foto 5) Dağ Kapı tarafında doğru uzanan yanındaki ilk burç üzerinde yer alan 1058-1059 tarihli kitabe²⁹¹ ve Bizanslı Tavdanos'un şehre saldırdığı 1062 yılında zarar gören şehir surlarının tamir edildiğini bildiren kitabeler ile yanında Yüksek Burç ile Keçi Burcu'nun inşa edildiği²⁹² Yeni Kapı'nın doğusundaki 61. Burcun üzerindeki Emir Nizâmeddîn dönemine ait 1067-1068 tarihli kitabenin²⁹³ yanı sıra²⁹⁴ yine aynı emir adına olan İç Kale'deki 68. Burcun üzerinde ve Dağ Kapı²⁹⁵ ile Urfa Kapı²⁹⁶ arasındaki 9. Burcun üzerinde yer alan sırasıyla 1071-1072²⁹⁷ ve 1072-1073²⁹⁸ tarihli kitabeler ve adı geçen Emir'in oğlu Ebu'l-Muzaffer Mansur'un ismini taşıyıp biri tarihsiz

Ebû Nasr Ahmed b. Mervân (Allah ömrünü uzatsın ve saltanatını sürdürsün) tarafından yapılması emredildi. Parasını kendi malından karşılamıştır. 444 yılında Kadı Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ahmed el-Âmidî ve bina ustası Nusayr b. Habib tarafından yapılmıştır." Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 42; Gabriel, s. 256; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 230; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 170-172; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 263, n. 913; Tuncer, s. 125-126.

²⁹¹ Kitabe üzerinde okunabilen ifadeler şu şekildedir: "(...) İslâm'ın güzelliği, dinin nizâmı, devletin yardımcısı ve desteği (...) değerli lider (...) b. İslâm'ın izzeti, Allah (...) uzatsın, 4 (...) sene 450." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 230.

²⁹² Cantay, s. 27. Söz konusu burç ile ilgili olarak bkz. Gabriel, s. 122-123; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 103-105.

²⁹³ Kitabede yer alan ifadeler şu şekildedir: "*Besmele. Ulu bey ve efendi, dinin nizâmı, devletin güçlendiricisi, ümmetin gururu, meliklerin izzeti Ebû'l-Kâsım Nasr b. İzzü'l-İslâm bunun yapılmasını emretti. Allah varlığını uzun etsin. Bu iş Kadı Ebû'l-Hasan Abdülvâhid b. Muhammed'in eliyle 460 yılında gerçekleştirildi.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 47; Gabriel, s. 256; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 230; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 173; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 265, n. 922; Tuncer, s. 126-127.

²⁹⁴ İbn Şeddâd ve İbnü'l-Ezrak Emir Nizâmeddîn döneminde Âmid şehri surlarında birçok imar faaliyetinin gerçekleştiğini ve onun isminin surlar üzerinde görünür (kuşkusuz söz konusu imar faaliyetlerini kayıt altına alan kitabeler aracılığıyla) ve görünmez şekilde yaşamaya devam ettiğini bildirmektedirler. Bkz. İbn Şeddâd, III, s. 257, 379; İbnü'l-Ezrak, s. 516.

²⁹⁵ Harput Kapı olarak da bilinen Dağ Kapı ile ilgili olarak bkz. Sinclair, III, s. 170.

²⁹⁶ Urfa Kapı ile ilgili olarak bkz. Sinclair, III, s. 171-172.

²⁹⁷ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: "*Ebû'l-Kâsım Nasr b. İzzü'l-İslâm, meliklerin izzeti, devletin nusreti, dinin nizâmı, İslâm'ın cemali, ulu beyimiz, efendimiz yapılmasını emretti. (Allah varlığını uzun, nusretini aziz eylesin.) Bu iş vezir el-Ecellü'l-Azîz el-Kâmil Zâimüddeve Ebû Tahri Selame b. İbrahim'in (Allah günlerini devam ettirsin) gözetiminde, Kadı Ebû'l-Hasan Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülvâhid'in idaresinde, mimar Musa b. Mezîd tarafından 464 senesinde yapıldı.*" Bkz. Gabriel, s. 257; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 232; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 209-210; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 265, n. 924; Tuncer, s. 127-128.

²⁹⁸ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Ebû'l-Kâsım Nasr b. İzzü'l-İslâm, meliklerin izzeti, dinin nizâmı, İslâm'ın cemali, ulu beyimiz yapılmasını emretti. (Allah varlığını uzun eylesin.) el-Veziru'l-Ecell Zâimüddeve Ebû Tahir Selame b. İbrahim'in gözetiminde, (Allah günlerini uzun eylesin), Kadı Ebû'l-Hasan Abdülvâhid b. Muhammed'in eliyle, 465 senesinde bina ustası Musa b. Mezîd tarafından yapıldı.*" Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 233; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 174; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 265, n. 925; Tuncer, s. 128-129.

olmakla birlikte²⁹⁹ diğeri 1083-1084³⁰⁰ tarihlerini taşıyan iki kitabe de Mervânîler devrinde şehir surlarında gerçekleştirilen çalışmaları yansıtan kıymetli belgelerdir. (Bir burcun plan ve kesitlerini gösteren bir çizim için bkz. Foto 7.)

Âmid'in Mervânîlerden sonra yaşadığı Türk hâkimiyeti döneminde de, daha evvelki tamir ve tahkim faaliyetlerinin gerektiği vakit yine aynı şekilde yapılmaya devam ettiği takip edilebilmektedir. Diyârbekir'deki Mervânî hâkimiyetine son verip bölgeyi ilhak eden ve bu çerçevede Âmid'i de kontrol altına alan Büyük Selçuklular dönemine ait kitabeler, bu zaman diliminde şehir surları üzerinde yapılan inşaat faaliyetlerini göstermektedir. Selçuklular Âmid surlarını onarıp Melikşah Burcu'nu inşa etmiş, Mardin Kapı ile Yedi Kardeş Burcu (Foto 4) arasındaki Nur Burcu (Foto 2) ile Yeni Kapı yakınındaki Fındık (Fonduk) burçlarını yapmışlardır.³⁰¹ Şehri tayin etmiş oldukları valiler aracılığıyla idare eden Büyük Selçuklulardan günümüze beş kitabe kalmıştır. 28, 13, 57 ve 10 numaraları burçlarda yer alan bu kitabelerin 1088-1089 tarihini taşıyan ilki, Âmid valisi olarak görev yapan Kadı Ebu Nasr Muhammed dönemine ait olup burcun Sultan Melikşah tarafından yaptırıldığını kayıt altına alırken,³⁰² 1089-1090 tarihli ikincisi,³⁰³

²⁹⁹ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “(.....) İslâm'ın kılıcı, dinin sancağı, devletin yardımcısı Ebû'l-Muzaffer Mansûr (.....).” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 233; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 175; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 265, n. 927; Tuncer, s. 129.

³⁰⁰ Kitabede şu ibare yer almaktadır: “Besmele. Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Nizâmüddîn, emirlerin şerefi, meliklerin tacı, devletin yardımcısı, dinin bayrağı, İslâm'ın kılıcı, Allah'ın yardımını görmüş ulu beyimiz, efendimiz, masrafı kendisine ait olmak üzere yapılmasını emretti. (Allah nusretini aziz eylesin). Bu iş Kadı Ebû Nasr Muhammed İbn Abdülvâhid tarafından 476 yılının aylarında bina ustası Ebû Sa'd b. Humeys'e yaptırıldı.” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 47; Gabriel, s. 257; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 233; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 176; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 265, n. 928; Tuncer, s. 129.

³⁰¹ Cantay, s. 28; Atan, s. 244. Söz konusu burçlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Canan Parla, “Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın Diyarbakır'da Yaptırdığı Zafer Anıtı İki Burca İkonografik Yaklaşım,” Turkish Studies, Cilt: 9, Sayı: 10, 2014, s. 867-884.

³⁰² Söz konusu kitabenin metni şu şekildedir: “Besmele. Yüce sultan, sultanların en büyüğü, Allah'ın topraklarının sultanı, ülkelerinin efendisi ve halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin hâkimi, devletin büyüklüğü ve milletin lütfü, fetihler babası Melikşah b. tarafından (Allah onun zaferlerine yardımcı olsun) mülklerin direği, devletin desteği, dinin güneşi, (Allah günlerini ve cesaretini sürekli kılsın) Abdülmelik oğlu Ebû Ali el-Hasan'ın yüce valiliği sırasında Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülâhid'in eliyle bina ustası Muhammed b. Sellâme er-Rûhavî'ye 481 senesinde yaptırılmıştır.” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 48-49; Gabriel, s. 258; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 252-253; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 177; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 266, n. 931; Tuncer, s. 130-131. Adı geçen burç ile ilgili olarak ayrıca bkz. Sinclair, III, s. 173.

³⁰³ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “Besmele. Büyük Sultan, en büyük şahlar şahı, Allah'ın arzının sultanı, Allah'ın ülkesinin sahibi, din ve dünyanın izzeti, devletin yüceliği, milletin (...), Ebû'l-Feth Melikşah b. Alparslan (Allah zaferini aziz kılsın) (...), mülkün temeli, devletin direği Kavvâmü'l-Mülk Şemseddîn Ebû Ali el-Hasan b. Abdülmelik'in (Allah ömrünü uzatsın) velayetinde Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülvâhid ve bina ustası Muhammed b. Sellâme er-Rûhavî tarafından 482 yılında yapıldı.” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 253-254.

1091-1092 tarihli üçüncüsü³⁰⁴ ile 1093-1094 tarihli dördüncüsü³⁰⁵ yine aynı idareciler adına olan tamir kitabeleridir. 1093 tarihini taşıyan son kitabe ise³⁰⁶ Sultan Melikşah'ın vefatından bir süre sonra, şehri kontrol altında alan kardeşi ve ölümünden hemen sonra Selçuklu idaresini ele geçirmek maksadıyla başkaldıran ve “kâfirler gibi katliam yaptığı” Nusaybin'in ardından şiddetli bir kuşatma sonucu ele geçirdiği Âmid'i³⁰⁷ de bir süreliğine kontrol altında tutan taht iddiacısı Tâcüddevle Tutuş'un dönemine aittir ve kitabe metninde söz konusu tamiratın Şamlı Kâdı'l-Kudât Ebû'l-Mekârim Mehdî b. Ali'nin eliyle yaptırıldığı kaydedilmiştir.³⁰⁸

Kapsamlı onarımların yapılmasını sağladığı Âmid surlarında kitabeleri bulunan bir diğer siyasî yapı, 1098-1183 yılları arasında bölgede hüküm süren ve İnalıoğulları ya da bir süre sonra vezir ailesinin gücü dolayısıyla Nisanoğulları olarak bilinen Türkmen beyliğidir. Surlarda bu beyliğe ait olup üçü İlaldı, diğer dördü ise oğlu Mahmûd döneminden kalma yedi kitabe bulunmaktadır³⁰⁹ ve söz konusu kitabelerin üçü, sırasıyla 14, 51 ve 61. Burçlarda yer almaktadır. Bunların ilki, Artukluların 1163 yılındaki işgal girişimi esnasında surların zarar gören bu kısmının başarısız olan söz konusu saldırın hemen ardından Ebu'l-Kâsım tarafından onartıldığına işaret ederken,³¹⁰ 1169-1170 tarihli

³⁰⁴ Kitabede “484 senesinde yenilenmiştir” ibaresi bulunmaktadır. Bkz. Gabriel, s. 258; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 254; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 179; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 266, n. 933; Tuncer, s. 132.

³⁰⁵ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. Sultanların en büyüğü, hükümdarlar hükümdarı, dünya ve dinin hâkimi, devletin yüceliği, Ebû'l-Feth Melikşah b. Alparslan'ın saltanatı sırasında Allah'ın yücesi, devletin güvencesi, devletin mutemedi Ebû'l-Berekât Cehîr b. Muhammed'in eliyle 485 senesinde bina ustası Muhammed b. Sellâme'ye yaptırılmıştır.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 50-51; Gabriel, s. 258; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 254-255; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 180; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 268, n. 934; Tuncer, s. 133.

³⁰⁶ Kitabede şu ifadeler okunmaktadır: “*Besmele. Bu imaretin yapımı büyük sultan ve yüce şehinşah zamanında, devletin tacı, ümmetin ışığı ve milletin şerefi, müminlerin emirinin yardımcısı Sâid Tutuş b. Muhammed'in (Allah yardımcılarını aziz kılsın) emriyle kadılar kadısı ve mülkün güvencesi Ebû'l-Mekârim Mehdî b. Ali eş-Şâmî'nin eliyle 486 senesinde yapılmıştır.*” Bkz. Gabriel, s. 258-259; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 255; İbrahim Artuk, “Diyarbakır'da Ebu Şuca' Muhammed b. Melikşah Zamanında Yapılan Bir Yapı Kitabesi İle Onun Namına Kesilen Bazı Sikkelerin Mahiyeti,” *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: XVIII, İstanbul 1972, (Bir Yapı Kitabesi), s. 165-166; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 181; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267, n. 938.

³⁰⁷ İbn Şeddâd, III, s. 397; Tuncer, s. 133 vd.

³⁰⁸ Ali Şevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, (Suriye ve Filistin), s. 1; Canan Parla, “Diyarbakır Surlarının Artuklu Dönemi Figürlü Kabartmaları”, *Asos Journal*, Cilt: 4, Sayı: 33, 2006, (Figürlü Kabartmalar), s. 9; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 265-266; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 259-260.

³⁰⁹ Çevik, “Türkmen Beylikleri,” s. 147.

³¹⁰ Kitabe üzerinde şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. (...) Masrafları karşılanarak yenilenmiş bu burcun inşasını Ebû'l-Kâsım Ali b. Nisan Allah'ın hoşnut kalması için, bu asil sınır mevkiini korumak amacıyla hükümdarlığı altında efendimiz, âlim, âdil, Cemâliüddîn namını taşıyan veli, İslâm'ın ihtişamı, sınırların emiri, müminlerin emirinin yardımcısı Mahmûd b. İlaldı'nın (Allah onun adına yalvaracak olanı başışlasın) emriyle 558 senesinde yaptırılmıştır.*” Bkz. Gabriel, s. 259; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s.

ikinci kitabe 51. Burcu Ebu'l-Kâsım Ali'nin bina ettirdiğini göstermektedir.³¹¹ 55. Burcun karşısındaki kitabede Bahâeddîn Mesud tarafından yaptırıldığı kaydedilmiş olmakla birlikte üzerinde tarih olmadığı görülen 61. Burç üzerindeki kitabe³¹² de yine Nisanoğulları dönemine tarihlenmektedir. Yine 1182-1183³¹³ tarihli zarar görmüş bir kitabenin de Nisanoğulları dönemine ait olduğu sanılmaktadır.

Âmid'in, kuşkusuz bölgenin diğer şehirleri ile birlikte tarihinin en parlak dönemlerini yaşadığı Artuklular döneminde daha önce hiç olmadığı kadar imar faaliyetleri gördüğünü ve şehir içerisinde bina edilen birçok eser ile birlikte surlarının da birçok tamir ve eklemeler ile adeta yeni bir görünüme kavuştuğunu söyleyebiliriz. Şehir surlarına yeni burçlar eklenmiş ve yüksek duvarlar hayvan figürlü kabartmalarla süslenmişti.³¹⁴ Şehir surları üzerinde tamamı Hısn Keyfâ Artuklularına ait olan sekiz adet kitabe bulunmaktadır. Artukluların özellikle siyasî rakip olarak Eyyûbîlere karşı yürütmüş oldukları mücadelelerle ilişkili olarak da değerlendirilebilecek olan şehir surları üzerindeki faaliyetleri, genel manada söz konusu ettiğimiz mücadeleyi yürütmüş olan Artuklu hükümdarları II. Kutbeddîn Sökmen ile Nâsireddîn Mahmud dönemlerine aittir. 4. Yüzyılda inşa edilen Bizans dönemi surlarının dört ana kapısından biri olup 5. Yüzyıl başlarında Mar Zu'oro ve 11. Yüzyıl itibarıyla da Urfa Kapı adıyla anılmaya başlanan³¹⁵ Urfa Kapı'nın³¹⁶ kemer alınlığındaki 1183-1184 tarihli kitabe,³¹⁷ Urfa Kapı'nın

266; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 182; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 269, n. 964; Tuncer, s. 135-136.

³¹¹ Kitabenin üzerindeki ibare şu şekildedir: "Bu burç ve kulelerin inşası efendimiz, âdil, dinin yetkinliği, İslâm'ın ve Müslümanların şerefi, müminlerin emirinin yardımcısı Ebû'l-Kâsım Ali b. Nisan tarafından 565 senesinde yaptırılmıştır. Ona rahmet okuyana Allah rahmet etsin." Bkz. Parla, Türk-İslam Şehri, s. 183; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 269, n. 967; Tuncer, s. 136.

³¹² Kitabede yer alan ibare şu şekildedir: "Bismillahirrahmanirrahim. Efendimiz, emir, büyük komutan, yüce efendimiz, Tanrı'nın yardımıyla üstün gelmiş, savaşçı, âlim, âdil..." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 266; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 183-184; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270, n. 970; Tuncer, s. 135.

³¹³ Kitabenin metni, okunabildiği ölçüde şöyledir: "Bâbü's-Saâdet'in açılışı yapılmıştır. Allah'a tevekkül ederim. Adil efendimiz Bahâeddîn Mesûd Gülzâr b. Ali'nin ülkesinde. Allah ona rahmet etsin. Sene 578." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 267.

³¹⁴ Yousif, s. 59. Şehir surlarında bulunan hayvan figürleri ile ilgili olarak bkz. Yılmaz Çelik, Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2008.

³¹⁵ Parla, "Figürlü Kabartmalar", s. 2, n. 2.

³¹⁶ Urfa Kapısı'nda yer alan Artuklular dönemine ait figürlerle ilgili olarak bkz. Canan Parla, "Diyarbakır Artuklu Dönemi Urfa Kapısı'nın Figürlü Kabartmalarına İkonografik Yaklaşım," Turkish Studies, Cilt: 10, Sayı: 6, 2015, s. 763-778.

³¹⁷ Üç kapıdan müteşekkil olan Urfa Kapısı'nın en kuzeyinde bulunanın alınlık kısmında yer alan ve beyaz kireçtaşı malzemeden yapılmış bulunan kitabede müzeyyen sülüs hat ile kaleme alınan şu ifadeler yer almaktadır: "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil (Allah tarafından) teyit olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, dünyanın ve dinin nuru, adaleti dirilten, İslâm'a arka çıkan, imamın

güneyinde kalan ilk burcun batıya bakan yüzünde bulunan rastgele yerleştirilmiş yedi parçanın oluşturduğu kitabe,³¹⁸ Ulu Beden Burcu'nda (Foto 3) bulunan kitabe,³¹⁹ aynı burcun güneyindeki 1185-1201 tarihli kitabe,³²⁰ 9. Burçtaki kitabe³²¹ ile bu kitabenin içerisine yerleştirilmiş olan 1185-1201 tarihli diğer kitabe,³²² İç Kale'nin kuzeyine açılan

(Halife'nin) şereflendiricisi, halkın koruyucusu, devletin tacı, milletin direği, ümmetin büyüğü (ulusu), sultanların ve meliklerin iftiharı, kâfirleri ve müşrikleri yok eden, dinden dönenleri ve asileri kahreden, Müslüman askerlerin başı (komutanı), mücahitlerin yardımcısı, semalar yücesi, halifenin dayanağı (destekçisi), cihan pehlivani, İran'ın Hüsrev'i, Emirü'l-Mü'minîn'in yardımcısı olan melik, Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu efendimiz Melikü'l-Ümerâ, İnanç Yabgu Kutluğ Beg Ebû'l-Feth Muhammed için "yardım Allah'tandır ve fetih yakındır." Ve bu 579 (1183-1184) senesinde (oldu)." İlgili kitabenin metni ve bunun bulunduğu kısımda yer alan figürler ile söz konusu figürlerin değerlendirilmesine ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 47-50; Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 74-445; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 313; Gabriel, s. 260; Hüseyin Karaçam, Sadi S. Kucur, "Diyarbakır Surlarında Bulunan Artuklu Kitabeleri," *Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç*, (Ed.), *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı*, (381-398), Diyarbakır, 2017, s. 384; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 208-209; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270, n. 978; Parla, "Figürlü Kabartmalar", s. 3-7; Murat Pıçak, "Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu," İbrahim Özcoşar, (Ed.), II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, *Bildiriler Kitabı*, (499-522), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, s. 509; Tuncer, s. 138-139; Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, *Artuklular'ın Siyasî, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2019, s. 159.

³¹⁸ Söz konusu kitabe parçalarının Hüseyin Karaçam tarafından bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş olan yazıda şu ifadeler okunabilmektedir: "(.....) Mücahitlerin yardımcısı, (.....) (kâfir) ve müşrikleri yok eden (.....) (Artuk) oğlu Sökman oğlu (Dâvud) oğlu Kara Arslan oğlu İnanç (Yabgu Kutluğ Beg) Melikü'l-Ümerâ Ebû'l-Feth Muhammed (.....)" Kitabenin metni ve sair özellikleri ile ilgili olarak bkz. Karaçam, s. 57-58. Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 314; Pıçak, s. 510; Tuncer, s. 140.

³¹⁹ Bazalt taştan yapılmış kitabenin üzerinde yer alan müzeyyen nesih tarzındaki yazılarda şu ifadeler yer almaktadır: "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, adaleti dirilten, halkın (koruyucusu), (.....), devletin tacı, mücahitlere arka çıkan (destekleyen), (.....), cihan pehlivani, İran'ın Hüsrev'i, Emirü'l-Mü'minîn'in yardımcısı olan Melik, Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvud oğlu Kara Arslan oğlu efendimiz (Muhammed) için "yardım Allah'tandır ve fetih yakındır." Allah onun günlerini daim etsin." Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi ve metin için bkz. Karaçam, s. 59-60; Tuncer, s. 141. Bu burç ve çevresindeki diğer kitabelerle ilgili olarak şuraya da bakılabilir: Pıçak, s. 511. Ayrıca Ulu Beden Burcu ile ilgili olarak bkz. Gabriel, s. 114-118; Sinclair, III, s. 172; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 100-102; Mustafa Diğler, Seçkin Aydın, "Mardin'de Artuklu Dönemine Ait Taş İşçiliğinde Kullanılan Motiflerin Plastik Öğeleri," İbrahim Özcoşar, (Ed.), II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, *Bildiriler Kitabı*, (349-380), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, s. 375.

³²⁰ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu kulenin yapılması, dünyanın ve devletin yücesi, İslâm'ın ve Müslümanların gururu, devletin tacı, müşriklerin yok edicisi, imamların savunucusu, insanlığın koruyucusu..." Bkz. Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270, n. 979; Tuncer, s. 141. İlgili kitabe ve bunun bulunduğu kısımda yer alan figürler ile söz konusu figürlerin değerlendirilmesine ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Parla, "Figürlü Kabartmalar," s. 8-17.

³²¹ Kitabe metni şu şekildedir: "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Yüce efendimiz sultan, Salihlerin hükümdarı, dünya ve dinin yıldızı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, fethiler babası Eyyüb oğlu Sultan Kâmil, hükümdar, müminlerin emirinin yardımcısı Ebûbekir oğlu Eyyüb oğlu Ebû'l-Maâli Muhammed tarafından Şucâeddîn'in planına göre Halepli Mahmûd oğlu Cafer'in gözetiminde yapılmıştır." Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270, n. 980; Tuncer, s. 146.

³²² Kitabede "İsâ Ebû Dirhem'dir" ibaresi bulunmaktadır. Bkz. Gabriel, s. 261; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 981.

Fetih Kapısı'nın alınlık kısmında bulunan 1198-1199 tarihli kitabeye³²³ ek olarak üç metrelik kısmı yok olmuş tarihsiz bir kitabenin bulunduğu³²⁴ Ulu Beden Burcu'nun³²⁵ alt kısmında yer alan kitabe³²⁶ ve Urfa Kapı'nın kuzey "B" burcunda bulunan tarihsiz kitabe³²⁷ şehrin fiziksel dönüşümündeki Artuklu imzasını yansıtma ve inşaatlarının yanında, sözü edilen dönemde Artukluların Eyyübîler karşısında yürütmeye gayret ettikleri direnişin boyutlarını göstermesi bakımından da çarpıcı örnekler olarak dikkat çekmektedirler.³²⁸

Âmid surları üzerindeki imar ve inşa faaliyetlerinin, Artukluların Eyyübî hâkimiyetini tanımak zorunda kaldıkları Nâsireddîn Mahmud döneminden itibaren (1202-1203) de devam ettiği anlaşılmaktadır. İç Kale'deki hapishane binasının kapısı

³²³ Bazalt taştan yapılmış olup sülüs tarzı yazı ile kaleme alınmış olan kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "Bu mübarek kapının açılmasını Emîru'l-Mü'minîn'in yardımcısı, Artuk oğlu Muhammed oğlu, Diyârbekir Sultanı efendimiz Melikü'l-Mesûd Ebû'l-Muzaffer Sökman emretti. Bâbü'l-Ferec (Kurtuluş Kapısı) sene 595 mimar İsâ Ebû Dirhem Bennâü'd-dürr." Kitabe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 314; Gabriel, s. 260; Karaçam, s. 66-71; Karaçam ve Kucur, s. 387; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 210-211; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 989; Tuncer, s. 139-140.

³²⁴ Ulu Beden Burcu'nun güneydoğu yüzündeki payanda kısmında yer alan ve önemli ölçüde tahrip olmuş bulunan kitabede okunabildiği kadarıyla şu ifadeler yer almaktadır: "Besmele. Bu burcun yapılmasını, (...) müşrikleri (kahreden), (.....), imamın (halifenin) destekçisi, halkın koruyucusu (.....) emretti. Allah günlerini ve (.....) (daim etsin)." Ayrıca kitabeye ait çeşitli parçalardan da bazı kelimeler okunabilmektedir. Kitabe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 319; Karaçam, s. 76-81.

³²⁵ İnşasını Hısn Kefyâ Artuklu hükümdarı Nüreddîn Muhammed'in başlattığı burcun inşaatını Nâsireddîn Mahmûd el-Melikü's-Salih tamamlattır. Burçta yer alan kitabe metni şu şekildedir: "Besmele. Mülk, bir olan ve yok eden Allah'ındır. Bu, âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, adaleti ihya eden, din ve dünyanın yardımcısı, Müslümanların ve İslâm'ın Sultanı, sultanların ve meliklerin övüncü, emirlerin meliki, imamın (halifenin) yardımcısı, halkın koruyucusu, azametli hilafetin destekçisi, semaların yücesi, Emîru'l-Mü'minîn'in yardımcısı, Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvûd oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, efendimiz, Sultan, Melikü's-Sâlih Ebû'l-Feth Mahmûd'un 605 (1208-1209) senesinde yapılmasını emrettiği şeydir. Allah ona yardımını arttırsın ve yardımını iki katı yapsın. Ya Rab, nimetlerini onun üzerine daim et. Her taraftan, sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ona ilahi saadetini kılavuz et. Ebedi minnetler, akıl ihsan eden Allah'a mahsustur. İbrahim onu b. Cafer bina etti. Allah Teâlâ daim kılsın." Adı geçen burçta bulunan kitabenin metni ve diğer özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 82-83; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 319; Gabriel, s. 261; Karaçam, s. 87-103; Karaçam ve Kucur, s. 389; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 190-191; Parla, "Figürlü Kabartmalar", s. 8 vd.; Tuncer, s. 141; Atan, s. 240, 243; Pıçak, s. 511-512.

³²⁶ Kitabe metninde şu ifadeler okunmaktadır: "Besmele. Allah'tan gelecek yardım ve galibiyet yakındır. Hükümdar efendimiz, âlim, âdil, Allah'ın yardımını görmüş, üstün, adaleti dirilten, insanlığın (.....), devletin tacı, (.....) askerlerin koruyucusu (.....) dünya pehlivanı İranlı Hüsrev (.....), müminlerin emirinin yardımcısı Kara Arslan b. Dâvûd b. Sökmen b. Artuk'un (.....) müminlerin emirinin yardımcısının (Allah saltanatını daim kılsın) günlerinde." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 319; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 984; Tuncer, s. 141.

³²⁷ Kitabede şu ifadeler göze çarpmaktadır: "İnsanlığın (.....), İslâm'ın ve Müslümanların (.....), askerlerin koruyucusu (.....), günahkârların ve müşriklerin isteği (.....) emirlerin sultanı İnanç Beygü Kutluğ Bey, fethiler babası (Artuk) oğlu Sökmen oğlu (Dâvûd oğlu) Kara Arslan oğlu Muhammed (.....)" Bkz. Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 985; Tuncer, s. 140.

³²⁸ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270-272; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 261.

üzerinde bulunan (ve bugün yerinde olmayan) 1203-1204 tarihli kitabe³²⁹ ve yine İç Kale surunun kuzeybatı yönündeki kapı kemeri üzerinde bulunan 1206-1207 tarihli kitabe³³⁰ ile diğer iki kitabeye³³¹ ek olarak aslan tasvirlerinin bulunduğu kabartmalarla süslenmiş olup planlarının bizzat Nâsireddîn tarafından çizildiği anlaşılan Yedi Kardeş Burcu³³² olarak da bilinen 37. Burcun inşaatına başlandığını gösteren ve Artukoğlu Mahmud adına olup 1208-1209 tarihini taşıyan kitabe³³³ (Foto 10) ile Artukoğlu Muhammed adına olan ve aynı burcun ortasında yer alan tarihsiz kitabe bu dönemdeki faaliyetlere şahitlik etmektedir.³³⁴

³²⁹ Bir dönem cezaevi olarak kullanılan binanın kapısının üzerinde yer alan tek satırlık kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Yapılmasını, Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvûd oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, dinin ve dünyanın yardımcısı, Emîru’l-Mü’minîn’in yardımcısı, Sultan, Melikü’s-Sâlih Ebû’s-Senâ (övinç babası) Mahmûd (Allah saltanatını ebedî kılsın) 600 (1203-1204) senesinde emretti.*” Kitabe ve metin ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 315; Gabriel, s. 261; Karaçam, s. 82-84; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 272, n. 1000; Pıçak, s. 520; Tuncer, s. 143.

³³⁰ İç Kale’nin günümüzde büyük ölçüde yok olmuş kemer şeklindeki ana kapısında, kemerin sağ ayağından sol ayağına kadar kapının etrafında yazılmış olan ve bugün tamamı yok olan kitabenin sadece sol ayağındaki tarih kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir ve okunabilmektedir. Burada “(.....) ve 603 (1206-1207) senesinde (oldu)” ibaresi bulunmaktadır. Kitabe ile ilgili bilgi için bkz. Gabriel, s. 261; Karaçam, s. 84-86; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 211; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 272, n. 1001; Tuncer, s. 140.

³³¹ Âmid İç Kalesi’nin kuzeybatısında ve bugün taşlarla örülerek kapatılmış bulunan kapının batı yüzünde alt alta iki kitabe bulunmaktadır. Üstte bulunan kitabede “*Yapılmasını âlim, mücahid, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, efendimiz Sultan Melikü’s-Sâlih Ebû’l-Feth Mahmûd emretti*” ibaresi yer alırken, alttakinde şu kayıt göze çarpmaktadır: “*Yapılmasını âlim, âdil, mücahid, (Allah tarafından) teyid olunmuş, yardım edilmiş, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslam ve Müslümanların sultanı, [azametli hilafetin] ddestekçisi, efendimiz Sultan Melikü’s-Sâlih emretti.*” Kitabeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 323; Karaçam, s. 117-120; Tuncer, s. 143.

³³² Söz konusu burç ile ilgili olarak bkz. Gabriel, s. 119-121; Sinclair, III, s. 172. Yedi Kardeş Burcu’nun taş işçiliği ile ilgili olarak bkz. Levent Mercin, “Diyarbakır’daki Geleneksel Türk El Sanatları Örneklerinden Taş İşçiliği Üzerine İncelemeler,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (375-384), Diyarbakır, 2004, s. 380-381; Diğler ve Aydın, s. 375 ve devamı.

³³³ Yedi Kardeş Burcu’nun üzerindeki kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla ve Yüce Allah’ı zikrederek. Âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzaffer, (Allah’tan) yardım görmüş, adaleti ihya eden, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm’ın ve Müslümanların direği, devletin ulusu, meliklerin ve sultanların iftiharî, emirlerin meliki, semaların yücesi, cihan pehlivanı, İran Hüsrev’i, Emîru’l-Mü’minîn’in yardımcısı olan Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvûd oğlu Kara Arslan Muhammed oğlu Alp İnanç Beygüvâ/Baygüvâ (Yabgu) Kutluğ Beg efendimiz, Diyârbekir ve Rûm ve Ermen sultanı, Sultan Melikü’s-Sâlih Ebû’l-Feth Mahmûd, kendisine itaat edilenin (Allah’ın) emrini yerine getirdi. (Allah’ın) ona yardımı bol olsun. Melikü’s-Sâlih(in) için/emriyle/çizimiyle İbrahim es-Sırfî/Sarfi oğlu Yahyâ onu bina etti. (İbrahim es-Sırfî/Sarfi oğlu Yahyâ onu bina etti, çizim Melikü’s-Sâlih.)*” Kitabenin metni ve diğer özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 84-85; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 323; Gabriel, s. 261-262; Karaçam, s. 103-112; Karaçam ve Kucur, s. 390; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 271, n. 986; Parla, “Figürlü Kabartmalar”, s. 8 ve devamı; Tuncer, s. 142; Atan, s. 241.

³³⁴ Parla, “Figürlü Kabartmalar”, s. 18; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 271-173; Murat Akgündüz, “Artuklular Zamanında Diyarbakır’da İlmî Faaliyetler,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler

Artuklu hâkimiyetinin sona ermesiyle Âmid'in eski parlıtısını büyük ölçüde yitirdiği görülmekle birlikte, şehrin karanlık bir döneme gireceği Moğol istilasının sürecinin öncesinde az da olsa bazı imar faaliyetlerine sahne olduğu görülmektedir. 1231-1232 yılında şehre hâkim olan el-Melikü'l-Kâmil'in dış duru yıktırarak buradan elde edilen taşları iç suru tahkim etmekte kullanmasını ve 9³³⁵ ile 10.³³⁶ Burçlarda yer alan 1236-1237 tarihli kitabelerden anlaşıldığı gibi Türkiye Selçuklularına karşı şehir surlarının elden geçirilmesini bu dönemde yapılmış olan faaliyetler zümresinden sayabiliriz.³³⁷ Yine Eyyûbîler döneminde şehir surlarında onarımların yapıldığını ve Dağ Kapı'daki Akrep Burcu'nun bu dönemde inşa edildiğini belirtmek gerekir.³³⁸

Tarihin buğulu camlarındaki soluğunu neredeyse iki asra yakın bir süre görmediğimiz Âmid'in o kadim surları ile yeniden ve bir kez daha tarihin sahnesine çıkması, 14. Yüzyılın sonlarındaki Timur istilasının gerçekleşti. Rivayetlere bakılırsa, 1392-1393 yılında şehri işgal eden Timur, şehri çevreleyen surların ve surların içerisindeki bütün evlerin yıkılması yönünde emir vermiş, fakat Âmid'in büyüklüğü nedeniyle büyük cihangirin verdiği emrin ancak bir kısmı yerine getirilebilmişti.³³⁹ Nizâmüddîn Şâmî, Timur'un işgali esnasında şehir surlarının durumunu uzun uzun anlatmaktadır.³⁴⁰ Âmid, daha sonra yetmiş yıl başkentlik yapacağı Akkoyunlu

Kitabı, (189-191), Diyarbakır, 2004, (İlmi Faaliyetler), s. 189; Yousif, s. 60; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 261.

³³⁵ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Yüce efendimiz Sultan, Melikü's-Sâlih Necmü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, fetihler babası Eyyüb oğlu Sultan Kâmil, hükümdar, müminlerin emirinin yardımcısı Ebû'l-Maâlî Muhammed b. Ebûbekir b. Eyyüb tarafından Şucâeddîn'in planına göre Cafer b. Mahmûd el-Halebî'nin idaresinde 634 senesinde yapılmıştır.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 95; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 360-361; Ahmet Ali Bayhan, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, *Bildiriler Kitabı*, (285-323), Diyarbakır, 2004, s. 286; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 274, n. 1021; Tuncer, s. 145-146.

³³⁶ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Yüce efendimiz Sultan, Melikü's-Sâlih Necmü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, Ebû'l-Feth Eyyüb b. Sultânü'l-Melikü'l-Kâmil, müminlerin emirinin yardımcısı Eyyüb oğlu Ebû'l-Maâlî Muhammed tarafından Halebli Mahmûd oğlu Şucâeddîn Cafer'in sunduğu plana göre bina ustası Ebû'l-Ferec tarafından 634 senesinde yaptırılmıştır.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 95; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 361; Bayhan, s. 286; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 274, n. 1021; Tuncer, s. 145-146.

³³⁷ İbn Şeddâd, III, s. 254-255; Bayhan, s. 286; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 273-274; Kejanlı, s. 355; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 266.

³³⁸ Cantay, s. 28.

³³⁹ Nizâmüddîn Şâmî, s. 184-185; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 276.

³⁴⁰ Müellifin ifadelerini şu şekildedir: "*Kale o derece muhkem idi ki dünyada misli yoktu, yüksekliği tavsif olunamaz; bütün taşları yontma ve bağları kireç ve alçı ile bağlanmıştı. Temelleri pek derin kazılmıştı. Duvarları o kadar muhkem yapılmıştı ki bir duvarın üzerinde iki süvari yan yana at koşturabilirdi, o kadar genişti, burçları göklere kadar yükselmışti. Yapılabı dört bin üç yüz sene olduğu*

hâkimiyetine girdi. Yüz altı yıl devam eden bu dönemde, şehrin eski görkeminin yerinde artık yeller esmekteyse de, özellikle Karakoyunlulara karşı mücadele eden ve 1449-1450 yıllarında Dağ Kapı (Harput Kapı) ile Urfa Kapı (Rum Kapı) arasındaki surları tamir ettiklerini bildiğimiz³⁴¹ Akkoyunluların şehir surlarında bazı imar faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir. Bu çerçevede 73 ve 74. Burcun arasında yer almakta olup Akkoyunlu Cihangir Mirza'nın adını taşıyan 1449-1450 tarihli kitabe³⁴² başta olmak üzere, Uzun Hasan dönemine ait olan 9 ve 10. Burçlardaki 1456-1457 tarihli kitabeler³⁴³ ile Urfa Kapı'nın B burcunun ön yüzündeki 1459-1460 tarihli kitabe,³⁴⁴ Urfa Kapısı'nın Dağ Kapısı'na doğru uzanan bölümünün 7. Burcunun doğu cephesindeki 1458-1459 tarihli kitabe³⁴⁵ ve 12. Burcun doğu cephesindeki 1478-1479 tarihli kitabenin³⁴⁶ döneme şahitlik ettiği söylenebilir.³⁴⁷ Buraya kadar örneklerini vermiş olduğumuz Arapça metin olarak kaleme alınmış olan kitabelerden de anlaşılabilceği gibi, Âmid yüzyıllar içinde geçirmiş olduğu değişimler sonucunda gerçek bir İslâm şehri haline gelmiştir. Buna da şehri çevreleyen surların üzerinde bir mühür gibi durmaya devam eden kitabeleri delil olarak gösterebiliriz. Şehirde bulunan İslâmî dönem kitabelerine ilişkin çizimleriyle fevkalade bir çalışma üretmiş olan Gabriel tarafından verilen "Arapça kitabeler haritası," söz konusu ettiğimiz durumu açık bir biçimde nazara verir.³⁴⁸

rivayet olunur, şimdiye kadar hiçbir fert onu kudret ve kuvvetiyle teshire muvaffak olamamıştı." Bkz. Zafernâme, s. 184.

³⁴¹ Kejanlı, s. 355.

³⁴² Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "(.....) Allah mülkünü ve sultanlığını daimi kılsın (.....) ve o 853 senesinde (.....)" Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 464-465; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 194; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 276, n. 1048; Tuncer, s. 147.

³⁴³ Kitabede yer alan ifadeler şu şekildedir: "Âdil hükümdar, Sultan Osman oğlu Hasan Bahadır (Allah mülkünü daimi kılsın) tarafından 861 senesinde bu yenilenmenin yapımı emredilmiştir." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 465; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 195; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 277, n. 1049; Tuncer, s. 148.

³⁴⁴ Kitabede şu ibare okunmaktadır: "Âdil hükümdar, Sultan Osman oğlu Ali oğlu Hasan (Allah mülkünü ve saltanatını daimi kılsın) tarafından 864 senesinde yaptırılmıştır." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 466; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 196; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 277, n. 1050; Tuncer, s. 148-149.

³⁴⁵ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*el-Melikü'l-Âdil el-Müeyyed el-Mansûr es-Sultan Hasan b. Ali b. Osman (Allah, Muhammed ve âlinin hürmetine mülkünü daim etsin) aleyhisselâmın hicretinin 863. Senesi aylarından Şevval ayında yapılmasını emretti.*" Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 465.

³⁴⁶ Kitabede şu ifadeler vardır: "Âdil hükümdar, güçlü, üstün gelmiş sultan oğlu Osman oğlu Ali oğlu Hasan (Allah mülkünü ve saltanatını daimi kılsın) tarafından Peygamber Efendimizin hicretinin 883. Senesinin Şevval ayında yaptırılmıştır." Bkz. Parla, Türk-İslam Şehri, s. 196; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır" s. 277, n. 1051; Tuncer, s. 148-149.

³⁴⁷ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 276-277.

³⁴⁸ Gabriel, s. 159.

Bugün Âmid (Diyarbakır) surları bütün ihtişamı ile ayakta olup yüzlerce yıllık tarihin yükünü³⁴⁹ omuzlarında taşımaya devam etmektedir.³⁵⁰ Halen mevcudiyetini muhafaza eden surların yüksekliği sekiz ila on metre, genişliği üç ila beş metredir. Denetleme yolu ve mazgalı koruma duvarları ile altı kilometreden daha uzun olup kare, çokgen ve daire biçimli büyük kulelerde donanmış haldedir. Surlarda toplamda 82 burç bulunmakta olup tarih boyunca savaş ve çatışmaların en sık yaşandığı kısım olan Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasındaki burçlar sık, yuvarlak ve büyüktür. Burçlar genellikle iki katlı olmakla birlikte üç ve dört katlı olanları da vardır. Batıda Urfa Kapı, güneyde Mardin Kapı, kuzeyde Harput Kapı ve doğuda Yeni Kapı ile tarihî kimliğini muhafaza etmektedir.³⁵¹

³⁴⁹ Şehir surlarının Osmanlı dönemindeki durumu ile ilgili olarak bkz. İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlılar Zamanında Diyarbakır Kalesi ve Surları,” *Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (427-443), Diyarbakır, 2017, s. 427-443.*

³⁵⁰ Çeşitli alanlarda uzman olan bilim insanları tarafından şehrin tarihî dokusunun korunmasına ilişkin birçok öneri, değerlendirme ve eleştiri yapılmaktadır. Bunlardan biri için bkz. Türkan Kejanlı, İclal Dinçer, “Diyarbakır Kale Kenti’nde Koruma ve Planlama Sorunları,” *Megaron, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011, s. 95-108; Ahmet Suvar Aslan, “Diyarbakır Suriçi Kentsel Dönüşüm Projelerinin Değerlendirilmesi,” N. Tunga Köroğlu, (yay. haz.), 4. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu, 28-30 Kasım 2003- Mersin, Bildiriler Kitabı, (309-322), Ankara, 2013, s. 309-322; Sabri Karadoğan, Martine Assénat, “Amida (Université Paul-Valéry Montpellier 3) Atölyesi ve Çalışmaları,” *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, 2017, s. 285-292; Kamuran Sami, “Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekânsal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, s. 390-400.**

³⁵¹ Van Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida*, s. 29-31; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 136-137; Darkot, s. 602; Sinclair, III, s. 167-168; Göğünç, s. 78; Yousif, s. 59; Yıldız, s. 197; Sarıbiyık, s. 367; Haspolat, “*Hükümdarlar Kenti*”, s. 252.

İKİNCİ BÖLÜM

ÂMİD'İN SİYASÎ TARİHİ

Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli şehirleri arasında bulunan Âmid, gerek yer aldığı coğrafya, gerekse ürettiği sosyokültürel ve ekonomik birikim nedeniyle tarih boyunca birçok siyasî yapının dikkatini çekmiştir. Bundan dolayı da eskiçağlardan ortaçağlara uzanan süreçte defalarca istila edilmiş, çeşitli devletler ve hükümdarlar tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve yaklaşık 3 bin yıllık tarihi boyunca da sinesinde burada yaşamış toplumlardan birçok izler barındırmıştır. Bu tarihî şehrin sokaklarını adımlayan herkes, orada katman katman geçmiş yüzyıllara yayılan bir tarih mirasının yattığını açık bir biçimde görür. Dolayısıyla bu manada Âmid'in (Diyarbakır) yaşayan bir tarih olduğu da söylenebilir. Bu niteliği dolayısıyla bölgede bulunan diğer ortaçağ şehirlerinden daha fazla birikime sahip olduğu da söylenebilecek olan şehir, kendisini işgal eden, surlarının, mabetlerinin ve burçlarının üzerinde varlıklarından çeşitli işaretler bırakan hükümdar ve hanedanların bir çeşit tanığı olarak adeta onların armalarını muhafaza etmeye devam etmektedir. Tezimizin bu bölümü, ortaçağ ve özellikle de İslâmî döneme odaklanmak suretiyle tarih boyunca buranın siyasî tarihinin bir panoramasını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İki ana kısımdan meydana gelen bu bölümde ilk olarak tarihî zeminin daha net bir biçimde vurgulanmasını temin etmek amacıyla İslâm öncesi dönem özetlenecek, daha sonra ise Âmid'in Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra yaşadığı siyasî değişim ve dönüşümler incelenecektir.

2.1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM

Yukarı Dicle havzasının en eski yerleşimlerinden biri olan ve tarihi varlığının M.Ö. 1. Bin yılın başlarına kadar geriye gittiği tahmin edilen Âmid (o zamanki adıyla Amedi) şehri, bu dönemlerden itibaren Mezopotamya'da görünür olan Arâmîler ile öne çıkmaya başlamıştı. Güneyden gelen Arâmî toplulukları, Amedi merkezli Bit Zamani adını taşıyan krallığı kurmuş ve bölgenin hâkimi durumundaki Asurlular ile bir varlık

mücadelesi içerisine girmişlerdi.³⁵² Nitekim Arâmîler üzerine birçok sefer düzenleyen Asur krallarının askerî seferlerini konu edilen kraliyet yıllıklarında birçok kez Amedi ismi geçer.³⁵³ Bölgenin yerleşim tarihinin M.Ö. 7000’li yıllara kadar gitmesi ve M.Ö. 3000’lerde Subarruların ve M.Ö. 2000’lerde ise Hurrilerin bu coğrafyada mevcut olduklarının bilinmesi, elimizde somut veriler olmasa da şehrin iskân tarihinin çok daha eski olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.³⁵⁴ Fakat bunun yalnızca bir ihtimal olduğunu göz ardı etmemek gerekir. M.Ö. 18. Yüzyılda Asurlu tacirlerin ticaret güzergâhı üzerinde bulunan ve M.Ö. 14. Yüzyılda Hurri-Mitanni kontrolü altında olduğu görülen Amedi, daha sonra Asurluların elinde geçti.³⁵⁵ İlk kez I. Adad Nirari (M.Ö. 1307-1330) dönemi hakkındaki kayıtlarda geçtiği görülen Amedi, Yukarı Dicle havzasını hedef alan Asur harekâtlarının sıklıkla yöneldiği yerler arasındaydı.³⁵⁶ Asur Kralı II. Tukulti Ninurta’nın M.Ö. 886 yılında bölgeye düzenlediği sefer ile Aramîlerin Asurluların vassalı haline gelmesi ve bu dönemde Bit Zamani Krallığı’nın başındaki Ammebaili’nin Amedi valisi olarak kayıt altına alınmasından da anlaşılabilir gibi, burası söz konusu dönemde Asurlulara bağlı bir vilayet haline gelmişti. Bununla birlikte II. Adad Nirari (M.Ö. 883-859) dönemine kadar Asurlular ile Urartular arasında şehrin sıkça el değiştirdiğini ve tarafların bir çeşit hâkimiyet sahası haline geldiğini de biliyoruz.³⁵⁷

Öte yandan, kolaylıkla anlaşılabilir gibi Arâmîler Asurlu idaresine tabi olmaktan pek hoşnut değillerdi. Sık sık bağımsız davranışlar sergiliyor ve her fırsatta Asurlu sultanından kurtulmak için girişimlerde bulunuyorlardı. Nitekim M.Ö. 879 yılında şehre hâkim olsa da³⁵⁸ bir süre sonra burayı yeniden kaybettiği anlaşılan II. Asurnasirpal’in M.Ö. 866 yılında dönemin Bit Zamani hükümdarı İlani’yi Amedi’de

³⁵² Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 63-64; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 4-5; Gökhan Kağnıcı, “Asur Kral Yazıtlarında Diyarbakır Bölgesi İle İlgili Kayıtlar”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür*, 75. *Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, (ed. Musa Şamil Yüksel), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 133-134; N. Yıldırım, s. 1-3.

³⁵³ N. Yıldırım, s. 1; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır:”, s. 247; Haspolat, “Hükümdarlar, Kenti”, s. 242; Türksoy, s. 24-25.

³⁵⁴ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 51; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247; Sıddık Ünal, “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (169-187), Diyarbakır, 2004, (Mervanoğulları), s. 169-170.

³⁵⁵ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 59; Semple, s. 172; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 247; Ünal, s. 170.

³⁵⁶ Kağnıcı, s. 130.

³⁵⁷ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 61-63; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 4-6; Kağnıcı, s. 135-136; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 248; N. Yıldırım, s. 3; Ünal, s. 170.

³⁵⁸ Grousset, s. 48.

kuşatması bu durumu açık bir biçimde ortaya koyar. Bir diğer ifadeyle, bu dönemlerde Asurluların hâkimiyet iddiasına rağmen Arâmî kontrolündeki şehrin önemli ölçüde bağımsız olduğunu ve bu durumu koruma gayreti içerisinde bulunduğunu anlayabiliyoruz.³⁵⁹ Yine III. Salmanassar (M.Ö. 858-824) ya da V. Şamsiaded (M.Ö. 823-811) gibi Asurlu kralları döneminde bölgeye birçok seferin tertip edilmesi ve Amedi'nin birçok kez saldırıya uğraması, şehrin ilk dönemlerinde Asurlular ile Arâmîler arasında sürekli bir şekilde devam eden kıyasıyla hâkimiyet mücadelelerine tanık olduğunu göstermektedir.³⁶⁰

M.Ö. 743 yılında Urartuları bölgeden silerek burada tam bir hükümlanlık inşa eden³⁶¹ Asur İmparatorluğu, hâkimiyeti altındaki Amedi'yi buraya gönderilen idareciler vasıtasıyla idare etmeye başladı. Bu dönemlerde, kralların seyahatleri esnasında kaldıkları bir yer olmasından şehrin bir cazibe merkezi haline geldiği de anlaşılmaktadır.³⁶² Öte yandan Asurlular artık eski parlak günlerini geride bırakmışlardı ve bölgede kendini göstermeye başlayan diğer hanedan ve devletlerle mücadele ederken yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilme sürecine giriyorlardı. Nitekim Babil, Med ve İskit saldırıları karşısında daha fazla mücadele edemeyerek M.Ö. 7. Yüzyılın son çeyreğinde Asur idaresi yıkıldı. Amedi şehrinin de dâhil olduğu sahada yeni bir siyasî harita teşekkül etti.³⁶³

Amedi'nin içerisinde yer aldığı bölge M.Ö. 653 yılında İskitlerin, M.Ö. 612'de de Medlerin hâkimiyetine girdi. Bu durum, aynı yüzyılın ortalarından itibaren hızlı bir yükseliş grafiği ile dikkat çeken ve çok geçmeden Medleri tarih sahnesinden silmeyi başaran Perslerin hâkimiyet dönemine kadar sürdü. Pers hükümdarı Dârâ, M.Ö. 518 yılında Armenia'yı işgal ederek sözü edilen bölgeyi 13. Satraplık olarak yapılandırdı ve Amida'yı da bu idarî bölgeye dâhil etti.³⁶⁴ Şehirdeki Pers hâkimiyeti Büyük İskender'in bölgeye gelerek Persleri mağlup edeceği M.Ö. 322 yılına kadar sürdü. İskender'in ölümünden sonra Selevkosların idaresine girdiği görülen ve artık Amida ismiyle

³⁵⁹ Kağnıcı, s. 132-133; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248; Yousif, s. 60; N. Yıldırım, s. 3-4.

³⁶⁰ Günkut, s. 33; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 65-66; N. Yıldırım, s. 3-5; Türksoy, s. 25 ve devamı; Yousif, s. 60; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 242.

³⁶¹ Grousset, s. 57.

³⁶² Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248.

³⁶³ Günkut, s. 33-36; Türksoy, s. 60.

³⁶⁴ Grousset, s. 74; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 85; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248.

bilinmeye başlanan şehir, Mithridates döneminde kaybedildi ve Parthların eline geçti. Bu tarihlerden sonra bir dönem (M.Ö. 80-69) Armenia Kralı Tigran'ın da hâkimiyeti altına aldığı Amida,³⁶⁵ söz konusu dönemin sonunda Romalıların eline geçecek ve bundan sonra Parthlar ile Romalılar arasında sıkça el değiştirecek, sonunda da öne çıkan Pers sülalesi Sâsânîlerin Parthların yerini almasıyla Sâsânî hükümdarları ile Roma imparatorlarının her fırsatta kozlarını paylaştığı bölgenin merkezi duruma gelecekti.³⁶⁶

Romalılar ile Sâsânîler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin yoğun bir biçimde devam ettiği saha içerisinde yer alan Amida, 349 yılında şehrin kendi adı ile anılması (Constantina) arzusu içinde olan Doğu Roma İmparatoru Konstantinos tarafından Sâsânîlere karşı etrafı surlarla çevrilerken bölgenin askerî ve idarî merkezi haline getirilmişti.³⁶⁷ 325 yılında tertip edilen İznik Konsili'nin "piskoposluk" haline getirdiği ve çağdaş müellif Ammianus Marcellinus'un dediğine bakılırsa "bir zamanlar çok küçük bir yerleşim olan" Amida, kuvvetli sur ve kulelerle çevrildikten sonra burada "düşmana korku salmak için" bir de cephane kurulmuştu. Şüphesiz Sâsânîlere karşı mücadelede kullanılan silahlar burada depolanıyor ve askerî mühimmat sevkiyatı da aynı şekilde buradan yapılıyordu. 5. Lejyon adı ile bilinen muazzam askerî birlik de burada bulunuyordu. Öyle ki buranın nüfusu, Ammianus'un abartılı olması çok muhtemel olan kaydına göre bu dönemlerde 120 binlere kadar ulaşmıştı.³⁶⁸

Şehir, 359'da İranlılar tarafından işgal edilmiş olsa da,³⁶⁹ 363 senesinde İmparator Iovianus ile Sâsânî İmparatoru Şahpur arasında imzalanan anlaşma ile yeni bir tarihî

³⁶⁵ Burada Urfalı Mateos'un, şehrin kurucusunun Ermeni Kralı Tigran olduğuna dönük kaydını nakletmek ilginç olabilir. Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 257.

³⁶⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 86 ve devamı, 105 ve devamı; Dirk Krausmüller, "The Religious Life of Amida and its Monasteries in the Late Antique Period," *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 74; Yediyıldız, s. 19; Yousif, s. 60, 61; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 104; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248.

³⁶⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 110; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 8; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 157; Yücel, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 161.

³⁶⁸ Ammianus Marcellinus, I, s. 463-465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 110; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Göğünç, s. 76; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 108; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 84; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249, 255; E. Yıldırım, s. 98-99; Yalçın, s. 227-228; Ünal, s. 170.

³⁶⁹ 359 yılında gerçekleşen bu işgal esnasında Sâsânî ordusunda Kionit Hunları da bulunuyordu. Hunların, liderleri Grumbates komutasında bu mücadele içerisinde yer almaları, yazılı tarih tarafından Anadolu'da kaydedilen ilk Türk varlığına işaret etmesi bakımından dikkate değerdir. Bkz. Ammianus Marcellinus, I, s. 471-173; Gibbon, II, s. 108; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 111; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 9; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 113; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 81-82; Noel Lenski, "Two Sieges of Amida (AD 359 and 502-503) and the Experience of Combat in the Late Roman Near East,"

döneme girdi.³⁷⁰ Otuz yıllık olması planlanan bu barış anlaşması çerçevesinde yapılan yeni idarî düzenlemeler vakit kaybedilmeden işlerlik kazanmış, bu doğrultuda Nusaybin de dâhil olmak üzere Mezopotamya’da bulunan on beş Bizans kalesi İranlılara teslim edilmişti. Yine bu dönemde Nusaybin halkının Amida’ya göçü ve bu şekilde şehrin sosyal yapısının dönüşmesi de söz konusu barış anlaşmasının bir parçası olarak meydana gelen gelişmeler arasındaydı.³⁷¹ Zosimos tarafından İranlılardan kaçabilme imkânına sahip oldukları için “şanslı” olarak tavsif edilen bu insanların bir kısmı Amida surları içerisine yerleştirilirken, büyük bölümü ise surların dışında kalan ve Nisibeos adı verilen diğer yerleşim alanlarına iskân edilmişti.³⁷² Anlaşma, genelde bölgenin bütünü, özelde ise Amida şehri için yapısal nitelikleri haiz sonuçların ortaya çıkışına zemin hazırladı. Şehir Sophanene bölgesinin askerî merkezine dönüştürüldü ve bu şekilde Romalılar açısından bölgenin tamamı üzerinde kurulmak istenen kontrolün ve İranlılara karşı inşa edilmek istenen koruma hattının karargâh noktası oldu.³⁷³

Roma ile Sâsânî devletleri arasında imzalanan anlaşmanın taraflar arasında bir barış ve sükûnet döneminin oluşmasına zemin hazırladığı doğrudur,³⁷⁴ nitekim bu dönemde Amida’nın surları üzerinde yapılan tamirat ve tahkimat faaliyetleri bir sükûnet işareti olarak görülebilir. Fakat her ikisi de emperyal bir yapıya sahip olan bu devletler arasında kalıcı bir siyasî durum ya da bir tür siyasî istikrar sağlanabilmesini umut etmek herhalde aşırı iyimserce bir beklenti olurdu. Nitekim tarafların birbirlerini tartıp durduğu ve birbirlerine karşı nasıl bir politika takip etmeleri gerektiği hakkında yeni tutumlar geliştirip kendilerini tahkim ettikleri barış süreci kalıcı olmadı. 6. Yüzyılın hemen başında

Ariel S. Lewin, Pietrine Pellegrini, (Ed.), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest, Proceedings of a Colloquium, Maryis 2005-İtalya, Bildiriler Kitabı*, (219-236), BAR International Series 1717, 2007, s. 222; Konuk, “Amida’nın Ortaya Çıkışı” s. 158; M. Yücel, s. 165 ve devamı; E. Yıldırım, s. 92.

³⁷⁰ Honigmann, s. 3-4; Bulduk, s. 8; Grousset, s. 135-136; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 115-116; Sinclair, III, s. 166; Bullough, “The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence,” *The Journal of Conflict Resolution*, Cilt: 7, Sayı: 1, 1963, s. 58; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 9; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 250; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 30; Yalçın, s. 226; Alican, *Meyyâfârikîn*, s. 84; Konuk, “Amida’nın Ortaya Çıkışı”, s. 157-158.

³⁷¹ Mor Efreim, s. 24; Saîd Paşa, s. 19-20; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 116; Sinclair, III, s. 166, 370.

³⁷² Zosimus, s. 92; Gibbon, II, s. 331; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 116; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle*, s. 87-88; Tufantoz, *Diyarbakır*, s. 46; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 9; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 250; Parla, *Türk-İslam Şehri*, s. 30-31; Yalçın, s. 228; Konuk, “Amida’nın Ortaya Çıkışı”, s. 158; M. Yücel, s. 172.

³⁷³ Gibbon, II, s. 331; Honigmann, s. 4; Kleinbauer, s. 106; Tezcan, “Amida Kuşatması”, s. 108; Crow, s. 438; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 250; Tufantoz, *Diyarbakır*, s. 46.

³⁷⁴ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, A.D. 284-641*, Blackwell Publishing, y.y., 2007, s. 340.

Roma topraklarına giren Sâsânî hükümdarı Kubâd (488-531), 502 yılında önce Martyropolis'i (Silvan), 503 yılında da kaynaklar tarafından uzun uzadıya tasvir edilen ve nihayetinde şehre giden gizli bir geçidin keşfedilmesi ile sonuçlanana kadar yetmiş üç (Procopius'a göre seksen gün)³⁷⁵ gün devam eden ve Sasanilerin 30 bin kayıp vermesi (Mar Yeşua'nın kaydına göre 50 bin)³⁷⁶ ile nihayet bulan zorlu bir kuşatma sürecinin ardından Evagrius'un "Mezopotamya'nın, Roma İmparatoru'nun büyük zahmetlerle tahkim ettiği güçlü bir kenti" olarak nitelendirdiği Amida'yı ele geçirmeyi başardı.³⁷⁷ Hamdullah Müstevfi, Kubâd'ın burada bazı mevkiiler inşa ettirdiğini bildirir.³⁷⁸ Yine burada, ed-Dîneverî tarafından kaydedilen ve bölgede Âmid'in de içerisinde bulunduğu bazı şehirleri ele geçiren İran hükümdarının buranın halkından bir kısmını İran'a gönderdiği ve onlar için Fâris ve Ahvâz arasında İrkubâd isimli bir şehir bina edilerek buraya yerleştirilmelerini emrettiği şeklindeki rivayet de zikredilmeye değerdir.³⁷⁹

Süryani kaynakları Mar Yeşua ve Zacharia bu işgal hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedirler. Anlattıklarına bakılırsa şehir halkı kapıları sağlamlaştırmış, ortaya koydukları bütün mücadele azmine rağmen İranlılara engel olamamışlardı. Şehirde büyük bir katliam yapan işgalciler, daha sonra cesetlerin kokusundan rahatsız oldukları için ölüleri surların dışına taşımışlardı ki, bunların sayısı 80 bini buluyordu. Üstelik bunlar katledilmiş olanların tamamı da değillerdi.³⁸⁰ Çağdaş Süryani müellif Zacharia'nın anlattığına bakılırsa İran hükümdarı şehri ele geçirdikten sonra kiliseye giderek Hz. İsa'nın tavsirini görmüş ve onun kim olduğunu sormuştu. Kendisinin onun Tanrı olduğu söylenince de, onun kendisine "şehri almasını, çünkü burada oturanların kendisine karşı

³⁷⁵ Procopius, History of Wars, I, s. 59.

³⁷⁶ Mar Yeşua, s. 32.

³⁷⁷ Mar Yeşua, s. 30, 32; Evagrius, s. 171; Zacharia of Mitylene, s. 156 ve devamı; Procopius, History of Wars, I, s. 51 vd; İbnü'l-Esîr, I, s. 400-103; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 149; Gibbon, II, s. 109-110; Grousset, s. 224; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 119-120; Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 65; Bullough, s. 61-62; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 10; Alican, Meyyâfârikîn, s. 86; Kleinbauer, s. 105; Lenski, s. 223; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 32-33; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 257; Yalçın, s. 226, 228; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 247-248; Konuk, Yukarı Dicle Havzası, s. 28-29; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158; M. Yücel, s. 167; E. Yıldırım, s. 111 ve devamı.

³⁷⁸ Târih-i Güzide, s. 91.

³⁷⁹ ed-Dîneverî, s. 66. Burada İran hükümdarı Şahpur'un da Âmid'in de içerisinde olduğu bölgede yaşayan insanların bir bölümünü burada götürüp İran'daki Sus, Tüster ve Ahvaz bölgelerinde iskân ettiği yönündeki bilgiyi de not etmek gerekir. el-Mesûdî, Murûc ez-Zeheb, 229. Bu noktadan hareketle, İran idaresinin Diyârbekir ve el-Cezîre bölgesinden zaman zaman demografi transferi yaptığı söylenebilir.

³⁸⁰ Mar Yeşua, s. 32; Zacharia of Mitylene, s. 158; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 120; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 10; Yousif, s. 61; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158-159; M. Yücel, s. 184.

günah işlediğini” söylediğini ileri sürmüş, daha sonra da burada bulduğu bütün zenginliklere el koymuştu. Şehirdeki heykeller, güneş saatleri ve mermerler paramparça edilmiş, zenginlerin sahip olduğu mallar yağmalanmış ve yapılan tahta sallarla Dicle üzerinden götürülmüştü.³⁸¹ Süryani müellif tarafından verilen ölü sayıları ve tahribatın abartılı olduğu açıktır, fakat işgalin boyutlarına işaret etmesi bakımından değerli bilgilerdir. Nitekim burada yaşananlar İstanbul’u ürkütmüştü. Derhal harekete geçildi. Fakat Amida’yı kadim düşmanlarının elinden almak isteyen İmparator’u zorlu bir süreç bekliyordu. Doğu Roma İmparatoru Anastasios’un, bu önemli karargâh şehrini İranlılardan geri alabilmek için uzun süren başarısız bir kuşatma girişiminde bulunması,³⁸² Hun tehdidi dolayısıyla bir an önce ülkelerine dönmek isteyen Sâsânîlere 110 bin altın tutarında yüklü bir ödeme yapması, bir başka söylemeyle Amida’yı düşmanlarından satın alması gerekecekti.³⁸³

Amida bu şekilde Romalılar tarafından geri alınarak İmparator Anastasios tarafından derhal tahkim edilse (ayrıca şehir halkı vergiden muaf tutulmak suretiyle Amida’nın içinde olduğu ekonomik sıkıntılar da aşılmaya çalışılmıştı)³⁸⁴ de, daha sonraki gelişmeler, iki taraf arasındaki gerilimin aynı şekilde devam ettiğini gösterir. Nitekim

³⁸¹ Zacharia of Mitylene, s. 158-159; Saïd Paşa, s. 21.

³⁸² Kuşatma ve çatışmalar bütün hızıyla devam ederken şehirde bir kıtlık başgöstermiş, insanlar açlık ve hastalıklar nedeniyle ölmeye başlamışlardı. Buna bağlı olarak şehre vahşi hayvanlar da musallat olmuştu. Öte yandan şehre hâkim olan İranlılar, Amidalıların kendilerine ihanet edebilecekleri endişesiyle son derece tedirgin davranışlar sergiliyorlardı. Bundan dolayı şehirde bulunan erkeklerin hepsini bağlayarak amfiteyatroya hapsedmiş, kadınları ise ekmek ve yemek yapmaları için kullanmışlardı. Erkeklerin birçoğu açlık ve sefalet içerisinde hayatını kaybetti. Kadınlar ise gruplar halinde sokaklara çıkıp güçlerinin yettiği kadın, erkek ya da çocukları yakalayıp götürüp keserek etlerini yiyorlardı. Mar Yeşua ve Zacharia’nın bu manzaralara ilişkin dramatik sahneleri, şehrin bu sırada ne kadar kötü bir durumda olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bkz. Mar Yeşua, s. 45-46; Zacharia of Mitylene, s. 162-163; Procopius, History of Wars, I, s. 69; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 120-122; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 10-11; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 33; Konuk, Yukarı Dicle Havzası, s. 29-30; Sibel Şahin, XI.-XIV. Yüzyıllarda Seyyah ve Coğrafyacıların Gözüyle Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Sosyal ve İktisadi Yapılanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2018, s. 51.

³⁸³ Mar Yeşua, s. 46 ve devamı; Zacharia of Mitylene, s. 163; Procopius, History of Wars, I, s. 75; Procopius, Buildings, s. 99; Grousset, s. 224; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 125-126; Honigmann, s. 7; Tufantoz, Diyarbakır, s. 47; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 11; Warren Treadgold, A History of the Byzantine State and Society, Stanford University Press, y.y., 1997, s. 169-170; Bullough, s. 62; Ian Alfred Ovens Kelso, Ammianus Marcellinus and Procopius of Caesarea: The Eastern Campaigns of Julian and Justinian, 4th and 6th Centuries AD, (Unpublished Master Thesis), Dalhousie University, Nova Scotia, 1998, s. 64; Alican, Meyyâfârikîn, s. 86; Yalçın, s. 226, 229; M. Yücel, s. 186.

³⁸⁴ Söz konusu sıkıntılardan söz eden Mar Yeşua, “kılıçtan, hançerden kaçıp kurtulan” Amida halkının belini kıtlığın büktüğünü söyler. Onun ifadelerine bakılırsa, kadınları geceleri yiyecek bir şeyler bulabilme umuduyla sokaklara çıkıyorlar, açlıktan ölümlerini etlerini yiyorlardı. Bkz. Mar Yeşua, s. 33, 40, 55; Yousif, s. 61. Ayrıca vergi muafiyetinin yedi yıl süreli olarak belirlendiğine ilişkin bir bilgi için bkz. Procopius, History of Wars, I, s. 61.

öncelikli hedef olarak iç politikaya yönelen ve bundan dolayı da doğu sınırında bir *statüko* oluşturabilmenin en doğru adım olacağı kanaatine varan İmparator I. Iustinianos'un Sâsânîlerle barış arayışına girip bunu sağlamak adına Mezopotamya'daki siyasi egemenliğinden taviz vermekten imtina etmemiş olması da söz konusu gerilime tanıklık etmektedir. Iustinianos, anlaşılan son derece hoşnutsuz olduğu Sâsânî sınırındaki karmaşaya bir son verebilmek adına 532 yılında Sâsânîler ile masaya oturdu ve her yıl bir miktar vergi ödemeyi de kabul ederek beklenmedik bir şekilde hayatını kaybeden Kubâd'ın yerine Sâsânî hükümdarı olan I. Hüsrev Anuşirvân (531-579) ile herhangi bir zaman kısıtı olmayan ve sonsuza dek devam etmesi planlanan bir "ebedî barış" anlaşması yaptı.³⁸⁵

Roma ve Sâsânî yönetimlerinin imzaladığı "ebedî barış" anlaşması, 540 yılında İranlı askerî birliklerin Suriye'ye girmesi ile sarsıntı geçirse de İmparator'un ölümüne kadar devam etti. Iustinianos, Sâsânî hükümdarı ile yapmış olduğu anlaşmayı sürdürmek konusunda kesin bir kararlılık sergiliyor ve buna bağlı olarak da ödemeyi taahhüt ettiği vergi konusunda hiçbir ihmalkârlık göstermiyordu. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Bizanslı üst düzey yöneticiler arasında pek de hoş karşılanmayan ve bir tür aşağılanma olarak değerlendirilen barış anlaşması, akıllı bir siyasetçi olduğu konusunda hiç şüphe bulunmayan Iustinianos'un ölümünden hemen sonra sona erdi. İmparator'un ölümünden sonra tahta çıkan yeğeni II. Iustinos (565-578) Sâsânîlere vergi ödemeyi reddetmiş ve taraflar arasındaki eski gerilim yeniden başlamıştı. İran orduları 577 yılında harekete geçerek Theodosiopolis (tarihî Erzurum) üzerinden yaklaşık yüzyıllık bir sükûnetin son demlerini yaşamakta olan Mezopotamya'ya girdiler. Başta Martyropolis olmak üzere Sophanene bölgesindeki bazı şehir ve yerleşimleri ele geçirseler de, bir süre muhasara ettikleri Amida'yı ele geçirme konusunda başarılı olmadılar.³⁸⁶

İranlıların saldırısına karşı bir misilleme düzenleyen Mavrikios komutasındaki Bizans birlikleri, harekâtı idare eden İranlı Tam-Hüsrev'i takip ederek saldırganların arkalarından Erzurum havalisine kadar ilerleyecek ve bu sırada Sâsânîler tarafından işgal edilen birçok yerleşimi de geri alacaklardı. Yine bu seferin güzergâhı üzerinde bulunan on bin civarında Ermeni'nin yerlerinden edilerek Kıbrıs tarafına sürülmesi, Bizanslıların

³⁸⁵ el-Mesûdî, Murûc ez-Zeheb, s. 234-235; Ostrogorsky, s. 65-66; Tufantoz, Diyarbekir, s. 48; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 35; Yalçın, s. 226, 229-230; Konuk, Yukarı Dicle Havzası, s. 40.

³⁸⁶ Ostrogorsky, s. 66; Honigmann, s. 20; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 128; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 12; Tufantoz, Diyarbekir, s. 48; Alican, Meyyâfârikin, s. 88.

Sâsânîlere dönük politikalarında yeni ve eskisine nazaran daha kararlı olduğunu söyleyebileceğimiz bir siyaset benimsemek istedikleri şeklinde değerlendirilebilir.³⁸⁷ Fakat öte yandan her iki tarafta da eski günlere geri dönmek isteyen bir iradenin bulunduğunu burada not etmek gerekir. Nitekim Iustinos'un 578 yılındaki ölümü üzerine imparator olan II. Tiberios ile Hüsrev'in halefi IV. Hürmüz arasında yapılmış olsa da olumlu bir sonuca ulaşmayan barış görüşmelerini bu çerçevede ele almak hata olmayacaktır.³⁸⁸

Bizanslılar ile Sâsânîler arasındaki mücadeleler daha sonraki dönemlerde de aralıksız bir biçimde devam etti. 500'lü yılların son çeyreğinde özellikle Arzanene bölgesinde yaşayan Ermeni nüfusu tehcir etmeye yoğunlaşan Bizanslılar, bölgeyi bir şekilde Sâsânî etkisinden uzak tutma yolunda adımlar atıyorlardı. Bu çerçevede Karadeniz kıyılarından Sophanene bölgesine kadar inen ve *limes* denilen sınır hattında müstahkem kaleler inşa etmiş veya mevcut kalelerden bazılarını tahkim ederek takviye ettikleri garnizonlar ile buraları sınır üslerine dönüştürmüşlerdi.³⁸⁹ Amida da görkemli duvarları ve müstahkem yapısı ile bu politika çerçevesinde sınır garnizonu haline getirilmiş şehirlere biriydi ve Bizans savunma sisteminin adeta merkezi konumunda idi.³⁹⁰ Öte yandan Sâsânîler de boş durmuyor ve Bizans'ın bu girişimlerini boşa çıkarmaya çalışıyorlardı. Nitekim bu çabalarının sonucunu elde ettiler ve 589 yılında Martyropolis'i yeniden ele geçirmeyi başardılar.³⁹¹ 607 yılına gelindiğinde Sâsânî etkisi daha da genişlemiş ve Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas'ın hâkimiyet döneminde Amida da İranlıların eline geçmişti.³⁹²

Çalışmamızın en temel kaynakları arasında yer alan İbn Şeddâd bölgedeki bu Sâsânî hâkimiyetini kayıt altına alır ve bölgenin, "19. Sâsânî kısrası Kubâd b. Firûz"

³⁸⁷ Grousset, s. 238; Honigmann, s. 20-21; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 128; Alican, Meyyâfârikîn, s. 88-89.

³⁸⁸ Grousset, s. 238; Alican, Meyyâfârikîn, s. 89.

³⁸⁹ Diyârbekir bölgesinde İslâm öncesi dönemden itibaren inşa edilgelelen sınır koruma kaleleri ile ilgili bilgi için bkz. İbn Şeddâd, III/I, s. 246 vd.; İbnü'l-Ezrak, s. 113; Tufantoz, Diyarbekir, s. 445; Crow, s. 435-455; Alican, Meyyâfârikîn, 84-85; Yalçın, s. 225.

³⁹⁰ Sinclair, I, s. 93, III, s. 374.

³⁹¹ Gregory Abû'l-Farac, I, s. 166; Evagrius, s. 301; Grousset, s. 239; Honigmann, s. 24-25; Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 100; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 12; Tufantoz, Diyarbekir, s. 48; Alican, Meyyâfârikîn, s. 89.

³⁹² Gregory Abû'l-Farac, I, s. 167; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 258. Bu dönemde Bizans-Sasan mücadelesini ele alan bir çalışma için bkz. Mehmet Tezcan, "VII. YY. Başında Sasani-Bizans Savaşları ve Hısn-Keyfa'nın Sasanilerce Zaptı (606)," Salim Cöhce, Adnan Çevik, (Ed.), I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008-Batman, Bildiriler Kitabı, (229-239) Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, I, s. 229-239.

döneminden itibaren İranlılar tarafından kontrol edildiğini ve “Hürmüz b. Anuşirvân’ın hükümdarlığının on birinci senesinde” burayı geri alan Bizans İmparatoru Heraklius dönemine kadar da onların hâkimiyeti altında kaldığını belirtir.³⁹³ Nitekim 625 yılında bölgeye geniş kapsamlı bir harekât tertip eden İmparator Heraklius, Amida da dâhil olmak üzere bölgedeki birçok yeri kontrol altına almayı başardı.³⁹⁴ Şehir, Heraklius’un bölgeye düzenlediği harekâtın üzerinden yaklaşık on yıl geçtikten sonra el-Cezîre coğrafyasını büyük ölçüde fethetme başarısını gösterecek olan Müslümanların gelişine kadar Bizanslıların elinde kalmaya devam edecekti.³⁹⁵

2.2. İSLÂMÎ DÖNEMDE ÂMİD

2.2.1. Âmid’in Fethi ve Erken İslâmî Dönemde Şehrin İdarî Durumu

Hız. Peygamber’in vefatından sonra hızlı bir fetih çağına giren Müslümanlar, Hicret’in 15. yılından itibaren Âmid’in de içerisinde bulunduğu el-Cezîre topraklarında görünür olmaya başlamışlardı. 15/636 yılında meydana gelen Kadisiye Savaşı ile Sâsânîleri ortadan kaldırdıktan kısa bir süre sonra gerçekleşen Yermük Savaşı’nda Bizanslıları mağlup eden Müslümanlar, el-Cezîre coğrafyasını fethetmeye giriştiler.³⁹⁶ İbn Şeddâd’ın hiçbir vakit “*birbirlerinden ayrılmadıkları (ve her zaman bir arada zikredildikleri) için ikisini birlikte ele alma gereği duyduğunu*”³⁹⁷ özellikle vurguladığı tarihî Âmid (Diyarbakır) ve Meyyâfârikîn (Silvan) şehirlerinin fethi de Halife Hz. Ömer dönemine tekabül eden bu süreç içerisinde gerçekleşti.³⁹⁸ İslâm ordularının kumandanı olan ve 18/639-640 yılında Suriye’de yaşanan meşhur Amvâs vebasında hayatını

³⁹³ İbn Şeddâd, III/I, s. 278-280; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 167.

³⁹⁴ Theophanes, s. 20; Gabriel, s. 91; Grousset, s. 264; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 13; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 258; Alican, Meyyâfârikîn, s. 90; Yalçın, s. 226.

³⁹⁵ İbn Şeddâd, III/I, s. 280; Grousset, s. 260-264; Honigmann, s. 22 ve devamı; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 13; Alican, Meyyâfârikîn, s. 90.

³⁹⁶ Ebû'l-Fidâ, I, s. 225 ve devamı; İbnü'l-Verdi, I, s. 138 ve devamı; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 155-156; Abdurrahman Acar, “Diyarbakır’ın İslamla/Sahabeyle Tanışması,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (s. 61-69), Ankara 2010, (İslamla Tanışma), s. 64.

³⁹⁷ İbn Şeddâd, III/I, s. 278.

³⁹⁸ el-Hamevî, Mu’cemu'l-Büldân, V, s. 238; İbn Şeddâd, III/I, s. 281-282; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 156; Acar, “İslamla Tanışma”, s. 64.

kaybeden³⁹⁹ Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından görevlendirilen ünlü komutan İyaz b. Ganem el-Cezîre içerisine doğru ilerleyerek bölgedeki şehirleri birer birer fethetmiş, bu harekât esnasında Hâlid b. Velid ile Eşter en-Nehâî'yi “*üç bin kişilik bir süvari birliği*” ile Diyârbekir havalisine sevk etmişti.⁴⁰⁰ Bununla birlikte, gerek Âmid'in fethedilme tarihi, gerek söz konusu fethi gerçekleştiren komutan, gerekse de şehrin sulh yoluyla ya da savaş yoluyla alındığı hususunda farklı rivayetler, dolayısıyla da tartışmalar olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁰¹

İslâm tarihçileri Halife b. Hayyât (ö. 854-855), Belâzurî (ö. 892) ve İbn A'sem el-Kûfî (ö. 320/932'den sonra) tarafından “bilâkıtâl” (savaşsız) fethedildiği kaydedilmiş olmakla birlikte,⁴⁰² rivayetlere bakılırsa 20 bin Hıristiyan'ın ikamet ettiği Âmid'in fethi esnasında Müslümanlar ile Âmidliler arasında bir mücadelenin yaşandığını biliyoruz.⁴⁰³ İbnü'l-Esîr ve Yâkût el-Hamevî, el-Cezîre fetihleri esnasında İyaz b. Ganem'in 20/640-641 yılında Âmid'e gelerek şehir halkı ile savaştığı ve sonra onlarla bir anlaşma yaptığı bilgisini verse de,⁴⁰⁴ anlaşılan, şehre ondan önce Hâlid b. Velid ile Eşter en-Nehâî

³⁹⁹ Kudâme İbn Cafer, s. 43; Ebû'l-Fidâ, I, s. 228; İbnü'l-Verdî, I, s. 141; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 15.

⁴⁰⁰ el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, V, s. 238; İbn Şeddâd, III/I, s. 281-282; İbnü'l-Ezrak, s. 98.

⁴⁰¹ Abdurrahman Acar, “Âmid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakıdî'ye Göre),” Diele Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I, Diyarbakır, 1999, (Âmid'in Fethi), s. 196; Acar, “İslamla Tanışma”, s. 66-67.

⁴⁰² el-Kûfî, I, s. 259; Halife b. Hayyât, s. 171; Belâzurî, I, s. 283; Acar, “İslamla Tanışma”, s. 68.

⁴⁰³ İbnü'l-Ezrak, s. 98. İslâm müellifi el-Vâkıdî, İslâm öncesi dönemde Âmid'in siyasî durumu ile ilgili olarak efsanevi nitelikli bilgiler aktararak Müslümanların bölgeye geldikleri esnada Âmid'in Meryem-i Dârâ isimli bir kadının idaresi altında olduğunu kaydeder. Müellifin anlattıklarına bakılırsa, Müslümanlar buraya geldiklerinde şehirde Petrus ve Yuhanna isimli iki kardeş hüküm sürüyor, kardeşlerin ilki şehrin doğu tarafında, ikincisi ise batı tarafında oturuyordu. Petrus'un Safura, Yuhanna'nın ise Rağura isimli birer kızları vardı. Bir gün Yuhanna evlenmek istemiş ve Dârâ hükümdarı Martavus'un zeki ve kurnaz kızı Meryem ile evlenmişti. Bu kız Âmid'e gelip de şehrin güzelliğini görünce gözleri kamaştı ve buraya hâkim olmanın hayalini kurmaya başladı. Bir zaman sonra Petrus kardeşinin kızını oğlu Laven'e istedi. Fakat taraflar anlaşamadılar ve iki kardeşin arası açıldı. Her ikisi de şehrin kendilerine ait olan kısmına çekilip birbirleri ile irtibatlarını kestiler. Meryem bu durumu kendisini açısından fırsata dönüştürdü ve uzun zamandır planladığı şeyi yapmak, Âmid'i ele geçirmek için işe koyuldu. Sözde iki kardeşin arasına bulmak için büyük bir ziyafet tertip etti. Ziyafete gelen her iki tarafa mensup kimselere bizzat kendi elleriyle zehirli şaraplar ikram etti ve bu şekilde hepsini öldürdü. Artık geride hanedan mensubu hiç kimse kalmamıştı. Kendi hükümdarlığını ilan etti ve şehirde bulunan insanların gönüllerini de kazanarak kendisini onlara sevdirmeyi başardı. Şehrin Rum Kapısı tarafında, Bizans coğrafyasında benzeri bulunmayan muazzam bir kilise inşa ettirdi ve ülkenin dört bir yanından getirdiği âlimleri şehirde himaye ederek burayı bir ilim merkezine çevirdi. Müslümanlar Âmid'e geldiğinde, Meryem şehirdeki on ikinci hâkimiyet yılını sürüyordu. Bkz. el-Vâkıdî, II, s. 189-190; Günkut, s. 73-74; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 155-156, n. 2; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 35-36; Acar, “Âmid'in Fethi”, s. 197 vd.; Yıldız, s. 200-201; Alican, Meyyâfârikîn, s. 91-92.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, II, s. 489; el-Hamevi, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 56-57.

gelmişti.⁴⁰⁵ Buna göre, iki kumandan Âmid önüne geldikleri zaman buranın surlarının yüksekliğini görerek endişeye kapılmışsalar da şehri muhasara etmiş ve Âmidlilerle şiddetli bir mücadeleye girmişlerdi.⁴⁰⁶ Şehri kuşatan İslâm ordusu ile Hıristiyanlar arasındaki mücadele bir süre devam etmiş ve Müslümanların oldukça müstahkem olan Âmid'i ele geçirmeleri kolay olmamıştı.⁴⁰⁷ Bizanslı tarihçi Theophanes, “Constantia” ismiyle zikrettiği şehri Müslümanların kuşatma altına alarak içerisinde bulunanlarla savaşa tutuştuklarını ve mücadele sırasında da “üç bin Romalıyı” öldürdüklerini kaydeder.⁴⁰⁸ Kaynaklar tarafından nakledilen bir rivayete bakılırsa, şehrin fethi kimsenin beklemediği ilginç bir hadise sayesinde gerçekleşti. Müslümanlar arasından bir kimse, artık iyice uzamaya başlayan şehrin muhasarası esnasında şehrin Dicle Kapısı'na bakan doğu yönünde Âmid'e giden su hattının çıkışında bir köpek görmüş, bu köpeğin bir süre şehir dışında dolaştıktan sonra aynı yerden içeri girerek gözden kaybolduğuna şahit olmuştu. Köpeği takip ettiğinde ise onun izlediği güzergâhın şehrin içine çıktığını şaşkınlıkla görmüş, hemen geri dönüp durumu Hâlid b. Velid'e bildirmişti.⁴⁰⁹ Hava karardıktan sonra

⁴⁰⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 98. Âmid'i fetheden ordunun komuta kademesi ile ilgili farklı bilgilerden hareketle yapılan bir tartışma için bkz. Şeşen, Harran Tarihi, s. 9; Cuma Karan, “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi”, s. 829-830.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 98; Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 33. İbn A'sem el-Kûfi tarafından nakledilen ilginç bir rivayete de burada temas etmek yerinde olacaktır. Söz konusu rivayete göre, Müslümanlar Âmid önüne gelmiş ve şehri ele geçirmenin kolay olmadığını görmüşlerdi. Bunun üzerine İslâm askerleri hep birlikte tekbir getirmiş ve ortaya çıkan yüksek sesi duyan Âmidliler olduğundan çok daha büyük bir ordunun kendilerine saldırdığı düşüncesiyle elçi göndererek anlaşmak istemişlerdi. Şehrin fethi bu şekilde gerçekleşti. Bkz. el-Kûfi, I, s. 259; Rukiye Tosun, Belâzûri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 87.

⁴⁰⁷ Evliya Çelebi tarafından nakledilen bir rivayete göre, İslâm ordusunda 70 bin nefer bulunuyordu ve şehirde bulunan Bizans askerleri büyük bir korkuya kapılmış, bir kısmı kendilerini İç Kale'nin surlarından aşağı atarak telef olmuşlardı. Bkz. Evliya Çelebi, IV, s. 24.

⁴⁰⁸ Theophanes, s. 40.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 98. Bir rivayete göre surun çevresinde yaptığı keşif gezilerinden birinde bizzat Hâlid b. Velid tarafından fark edilen gizli geçide ilişkin hikâyenin el-Vâkîdî tarafından nakledilen biçimine bakılırsa, çadırını Su Kapısı tarafına kurmuş olan Hâlid b. Velid yanında bulunan askerlerle birlikte şehrin bu tarafına gözcülük ediyordu. Onun Humam adlı bir kölesi vardı ve bu köle arpa unundan yapılmış birkaç ekmeği her gün onun çadırına bırakıyordu. İki üç gün boyunca çadırında ekmeğini bulamayan Hâlid kölesine bunun nedenini sormuş, her akşam aynı yere ekmekleri bıraktığını söyleyen köle ise o akşam yine ekmekleri bıraktıktan sonra çadırı gözetlemeye başlamıştı. Gece vakti surların dibinden gelen bir köpeğin ekmekleri alıp gittiğini gördü. Köpeği takip ettiğinde ise, hayvanın ekmekleri aldıktan sonra surların bir yerinde bulunan bir yolu takip ederek içeri girdiğini gördü ve bu durumu derhal efendisine bildirdi. Durumu tahkik eden Hâlid b. Velid, Humam'ın anlattıklarının doğru olduğunu gördü ve yanına aldığı yüz kişi ile birlikte İyaz b. Ganem'in yanına giderek olanları ona anlattı. Gece yarısı bunlar şehre girip tekbirler getirerek şehir kapılarını açtılar. Olanları gören şehrin hâkimesi Meryem, sarayından dışarı açılan gizli bir geçitten geçmek suretiyle Bilâd-ı Rûm'a gitti. Bkz. el-Vâkîdî, II, s. 199; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 156-157, n. 4; Acar, “İslamla Tanışma”, s. 67; Murat Akgündüz, “Diyarbakır'da Sahâbe İzleri,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (71-74), Ankara, 2010, (Sahabe İzleri), s. 72.

bu kimseyi de yanına alan Hâlid b. Velid bir grup asker ile birlikte şehre girdi. Şehir halkı büyük bir korku ve şaşkınlık içerisinde kalsa da Müslümanların Âmid'i ele geçirmelerine mani olamadılar. Takvimler 18/639 yılını⁴¹⁰ gösteriyordu.⁴¹¹

İlk olarak şehrin tam ortasında bulunup daha sonra bütünüyle İslâmî bir mabede dönüştürülecek olan ve bugünkü Ulu Camii'ye karşılık gelen Mar-Tahoma (Aziz Thoma) kilisesinin bir kısmı Müslümanların ibadeti için camiye çevrildi.⁴¹² Hâlid b. Velid, rivayete bakılırsa oğlu Süleyman'ı da şehit verdiği⁴¹³ epeyce bir zahmetin ardından silah zoruyla hâkim olduğu şehirde, 50 bin dinar ile huzuruna gelen patrik ve şehrin "merzuban"ı (idareci) ile bir barış anlaşması yaptı.⁴¹⁴ Daha önce Urfa'nın fethi esnasında uygulanan (ve yine Meyyâfârikîn'in fethinde de takip edilecek olan) şartları ihtiva eden söz konusu anlaşmaya göre, Âmidli Hıristiyanlar şehirde bulunan her bir kimse için Müslümanlara iki ya da dört dinar, iki kafız buğday, bir müd zeytinyağı, bir müd sirke ve bir müd bal verecek, mabetleri ve çevresi kendilerinde kalacak olmakla birlikte yeni mabet yapımları mümkün olmayacak, anlaşma şartlarına uygun davranmadıkları takdirde kendilerine verilen güvence ortadan kalkacak, yine şehirde bulunan bir mahalle de

⁴¹⁰ Âmid fethi tarihi ile ilgili olarak 17-20/638-640 arasında bulunan değişik tarihlendirmelerin kaynaklar tarafından nakledilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu tarihler ile ilgili temas ve değerlendirmeler için bkz. Acar, "Âmid'in Fethi", s. 196; Acar, "İslamla Tanışma", s. 66-67; Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi", s. 831-832.

⁴¹¹ İbnü'l-Ezrak, s. 98; Göğünç, s. 77; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 260; Ünal, s. 170. İbn Şeddâd, Âmid şehrinin fethi esnasında yaşanan bir başka ilginç hadise daha nakleder. Buna göre, İslâm ordusu Âmid'e girdiği zaman büyük bir korkuya kapılan halkın bir kısmı şehirde bulunan büyük bir kiliseye sığınmıştı. Bunları takip ederek kiliseye giren Müslümanlar, içeride, kilise mahzeninin kapısında bekleyen bir kadından başka kimseye rastlamadılar. Ona insanların nereye gittiği sorulduğunda, mahzeni göstererek oraya girdiklerini söyledi. Burada bir tünel vardı. Tünelden içeri giren fâtiler, bu gizli yolun ucunun şehrin dışına gittiğini ve "Diyâr-ı Rûm"a çıktığını şaşkınlık içerisinde gördüler. Burada girenler Bizans topraklarına kaçmışlardı. Bkz. İbn Şeddâd, III, s. 258-259.

⁴¹² İbn Şeddâd, III/I, s. 281-282; el-Hamevi, Mu'cemü'l-Büldân, V, s. 238; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 160; Acar, "İslamla Tanışma", s. 67; Cantay, s. 27.

⁴¹³ Saîd Paşa, s. 31; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Mehmet Azimli, "İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabilerle İlgili Bazı Mülâhazalar", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (819-824), Diyarbakır, 2004, (İlk İslam Fetihleri), s. 823.

⁴¹⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 98. İbnü'l-Esir tarafından nakledilen bir rivayete göre, Âmid'in fethinden sonra bu şehirdeki bir hamama giren Hâlid b. Velid, bu sırada içerisinde şarap bulunan bir malzeme süründüğü gerekçesiyle Halife Hz. Ömer tarafından vazifesinden azledilmişti. Bkz. İbnü'l-Esir, II, s. 489; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 160. Fakat böyle bir rivayetin doğru olmadığı yine kaynaklarda yer alan bilgilerden teyit edilebilmektedir. Bkz. Azimli, "İlk İslam Fetihleri", s. 820. Yine Bedri Günkut tarafından nakledilen tamamlayıcı bilgilere bakılırsa, Hâlid b. Velid'in, hamam hadisesine ek olarak kendisini metheden Eş'as isimli bir şaire on bin dirhem vermesi de Halife'yi kızdırmıştı. Halife'nin emri ve Ebû Ubeyde'nin uygulaması ile Medine'ye gönderilmiş, mallarına el konulsa da bir süre malları kendisine iade edilmişti. Bkz. Günkut, s. 75; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 161, n. 7.

Müslümanların ikametine tahsis edilecekti.⁴¹⁵ İbn A'sem el-Kûfi, anlaşmanın 5 bin dinar nakit ve kişi başı 4 dinar cizye şeklinde yapıldığını kaydeder.⁴¹⁶ Bunun dışında, şehrin fethi sırasında Âmid'de katliam yaşandığına dönük bazı iddiaların hayal ürünü olmalarının yanında tutarsız olduklarını da belirtmek gerekir.⁴¹⁷ Âmid'in fethi sırasında, bir kısmı iç kalenin alınması sırasında gerçekleşen çatışmalarda şehit olan ve onlara ait olduğu sanılan türbelerin bugün de halk arasında büyük bir teveccüh gördüğü sahabeler de vardı.⁴¹⁸

Burada şehrin fethine dair Evliya Çelebi tarafından zikredilen ve başka bir yerde rastlamadığımız diğer bir rivayete daha temas etmek gerekir. Söz konusu rivayete göre, Hâlid b. Velîd 70 bin kişilik ordusuyla gelerek Âmid'i fethetmiş, fakat bir süre sonra bu şehir yeniden "küffârın eline" düşmüştü. Bir süre sonra "Abbâsî mensuplarından Sultan Evhadullah'ın oğlu derya misali askeri ile Diyârbekir" üzerine gelerek şehri muhasara etti ve yedi ay boyunca kuşatma altında tuttu. İç Kale'de kuşatma altına alınanlar, belirli bir zaman sonra açlık ve kıtlık korkusuyla teslim olma yoluna gittiler ve bu şekilde şehir bir kez daha fethedilmiş oldu. Aynı rivayete bakılırsa, şehirde bulunanlar teslim olmak için yedi şart öne sürmüşlerdi. Bu şartlar doğrultusunda Âmidliler "ahd-i Ömer" üzere birer altın cizye verecek, İç Kale'deki kiliseleri yıkılmayacak, din adamları haraç vermeyecek, tacirleri Müslümanlar gibi gümrük öşrü ödeyecek, İç Kale'deki evlerinde ikamete devam edecekler, eski mezarlıklarına ölüler gömülmeyecek ve mezarlıkları bağ ve bahçe haline getirilmeyecek ve muhtemeldir ki ayırt edici bir kıyafet ya da başlık olan "alaca destârlarını" kullanmalarına kimse engel olmayacaktı. Bu şartlara karşılık olarak teslim olmayı kabul eden İç Kale'dekilerin elinde halen eski sultanlardan kalma "yarlıg" olduğu bilgisini veren Evliya Çelebi, Osmanlı hükümarı Yavuz Sultan Selim'e kadar şehre hâkim olan idarecilerin söz konusu yarlıgı yenilediklerini belirtir.⁴¹⁹ Başka bir yerde rastlamadığımız bu fetih hikâyesinin geleneksel anlatının belli ölçüde bozulmuş ve yeni

⁴¹⁵ Kudâme İbn Cafer, s. 43; İbn Şeddad, III/I, s. 281-282; İbnü'l-Ezrak, s. 98-99; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, I, s. 56-57, V, s. 238; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 161; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 17-18; Acar, "İslamla Tanışma", s. 67-68; Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi", s. 833.

⁴¹⁶ el-Kûfi, I, s. 259; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 19.

⁴¹⁷ Fetih esnasında şehirde katliam olduğuna dair iddialar ve bunlara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Azimli, "Diyarbakır Bölgesi", s. 77-78; Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi", s. 832-834. Şehirde katliam olmadıktan başka burada yaşayan kimseler karşı herhangi bir dinî zorlama da olmadığını biliyoruz. Bununla birlikte şehirde yaşamakta olan Hıristiyanların bir kısmının Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 160.

⁴¹⁸ Âmid'in fethine katılan ve katılmadığı halde katıldığı yönünde rivayetler olan sahabeler ile ilgili bir çalışma için bkz. Azimli, "İlk İslam Fetihleri", s. 819-824.

⁴¹⁹ Evliya Çelebi, IV, s. 24-25; Bruinessen ve Boeschoten, s. 191-192.

eklemelerle farklılaştırılmış bir versiyonu olarak halk arasında yaşamaya devam eden öykülerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Müslümanlar tarafından Hz. Ömer döneminde ve el-Cezîre'nin fethi çerçevesinde ele geçirilen Âmid, bu dönemden itibaren bölgenin siyasî durumu içerisinde yerini aldı. Bir diğer ifadeyle, şehrin siyasî serüveni, İslâmî dönemde el-Cezîre'nin siyasî idaresi çerçevesinde bir anlam elde etti. Bu bakımdan, Âmid, fetihten sonraki dönemde ilk olarak İyaz b. Ganem'in ve onun tarafından görevlendirilen nâiblerin idaresindeydi.⁴²⁰ Fetihden hemen sonra şehre idareci olan Sa'sa b. Savhan el-Abdi'yi tayin eden⁴²¹ İyaz'ın kısa bir süre sonra vefatı üzerine⁴²² bölge idaresine Hz. Ömer tarafından Said b. Hazim tayin edildi.⁴²³ İbn Şeddâd tarafından verilen listeye bakılırsa, Halife Hz. Ömer bölgenin yönetimine sırasıyla Habib b. Mesleme ile Velid b. Ukbe'yi, Furat b. Hayyân ile Hind b. Amr'ı ve daha sonra da Umeyr b. Sa'd'ı getirdi. Umeyr, Hz. Ömer'in Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü tarafından şehit edildiği 30 Ekim 644 (22 Zilhicce 23) tarihine kadar bölgenin idaresini yürütecekti.⁴²⁴ Üçüncü İslâm halifesi Hz. Osman döneminde yeniden bölgenin idaresine getirildiği görülen Umeyr b. Sa'd, yakalandığı bir hastalık dolayısıyla ailesinin yanına dönmek için Halife Hz. Osman'dan izin isteyecek ve kendisine bu iznin verilmesinden sonra da el-Cezîre havalisi Şam valisi Muaviye'nin kontrol ettiği yerler cümlesine dâhil edilecekti.⁴²⁵

Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye'nin hâkimiyet sahası içerisine eklenen el-Cezîre bölgesi ve dolayısıyla da Âmid'in de içlerinde yer almakta olduğu şehirler, daha önce olduğu gibi valiler aracılığıyla yönetilmeye devam etti. Muaviye bölgeye ilk olarak Habib b. Mesleme b. Mâlik'i, daha sonra ise Dahhak b. Kays el-Fihri'yi tayin etmişti.⁴²⁶ Hz. Osman'ın şehit edildiği Eylül-Ekim 646 (Zilhicce/25) tarihine kadar bölgede vali

⁴²⁰ İyaz b. Ganem, şehrin fethinden hemen sonra buranın idaresine Sa'saa isimli birini getirmiş, fakat bu zat bir süre sonra fetih esnasında aldığı yaraların etkisiyle hayatını kaybetmişti. Türbesi kendi adını taşımakta olan ve bugünkü belediye bahçesi olan yerde bulunan bir camide olsa da, hem türbe hem de cami, 1920'li yılların ikinci yarısı ile 1940'ların başında iki dönem Diyarbakır belediye başkanlığı yapan Nazım Önen (ö. 1967) tarafından yıktırılarak bahçe haline getirilmiştir. Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 161; Akgündüz, "Sahâbe İzleri," s. 72.

⁴²¹ Said Paşa, s. 32; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 161; Acar, "İslamla Tanışma", s. 67; Akgündüz, "Sahâbe İzleri", s. 73.

⁴²² İbnü'l-Ezrak tarafından bildirildiğine göre, İyaz'ın ailesi Âmid'de kalmıştı ve onun vefatından sonra da burada kalmaya ve şehrin ileri gelenleri arasında bulunmaya devam ettiler. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 102.

⁴²³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 162; Akgündüz, "Sahâbe İzleri", s. 73.

⁴²⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 283; Ebû'l-Fidâ, I, s. 230-231; İbnü'l-Verdî, s. 142.

⁴²⁵ Kudâme İbn Cafer, s. 45; İbn Şeddâd, III/I, s. 283-284; İbnü'l-Ezrak, s. 138; Saîd Paşa, s. 33.

⁴²⁶ ed-Dîneverî, s. 154.

olarak görev yapan Dahhak, Hz. Ali'nin halife olmasıyla birlikte, muhtemelen Halife ile Muaviye arasında yaşanmakta olan gerilimin de etkisiyle azledildi ve yerine Malik el-Eşter en-Nehâî ile Kusem b. el-Abbas tayin edildi. Hz. Ali ile oğlu Hz. Hasan'ın kısa hilafet dönemlerinde el-Cezîre'yi yöneten bu iki isimden sonra, Muaviye döneminde bölge bir süre Mervan b. Hakem'in kontrol ve yönetimi altında kaldı. Yine Muaviye'nin vefatından sonra Emevî halifesi olan oğlu Yezid döneminde buraya Es'ad b. Yahya el-Heşlî'nin tayin edildiğini ve Yezid'in ölümüne kadar da buradaki vazifesini devam ettirdiğini biliyoruz.⁴²⁷

64/683-684 yılı sonunda Emevî halifesi olan Mervan b. Hakem el-Cezîre'nin valiliğini yapması için Saîd b. Kays es-Sekafi'yi görevlendirmiş ve bu zat onun ölümüne kadar Emevî idaresi adına bölgeyi yönetmişti. Abdülmelik b. Mervân dönemi, el-Cezîre coğrafyasında bazı karışıklıkların çıktığı ve buradaki Emevî idaresinin zayıfladığı bir dönem oldu. Muhtâr b. Ebû Ubeyd isyan ederek Diyârbekir ve Irak'ı da içerisine alacak şekilde bölgenin tamamında kontrolü ele geçirdi. Bununla birlikte merkezî idare bölgeyi isyancılara bırakmama konusunda gayret içerisinde olmayı sürdürüyordu. Bu çerçevede Diyârbekir valiliğine İbrahim b. el-Eşter en-Nehâî tayin edilmiş, Abdullah b. Müsavir'in nüfuzunun güçlü bir biçimde hissedildiği bu bölgede devlet adına idareyi deruhte etmişti. Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra Abdülmelik b. Mervân yeniden bölgenin tamamına hâkim oldu ve bölgeyi kardeşi Muhammed İbn Mervân'a iktâ etti. Muhammed tarafından Âmid ve Meyyâfârikîn şehirlerinin idaresi ile görevlendirilen Âmir b. Nufeyl, vazifesini Halife Abdülmelik ve oğlu Velid dönemleri boyunca sürdürecekti, Süleyman b. Abdülmelik dönemine gelindiğinde ise yerini Muhammed b. İbrahim b. el-Eşter en-Nehâî'ye bırakacaktı.⁴²⁸

Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde el-Cezîre ve Suğûr bölgesi valiliğine Meymûn b. Mihrân getirilmiş, Âmid ve Meyyâfârikîn idaresi de onun kardeşi Sa'd b. Mihrân'a tevdi edilmişti. Mihrân ailesi döneminde belli ölçüde istikrarlı bir idareye kavuştuğunu söylemekte bir mahsur olmayan bölge, Yezid b. Abdülmelik döneminde yine bu aileden olan Mihrân b. Meymûn b. Mihrân'ın idaresine verildi ve bu zat 724 yılında Yezid'in ölümüne kadar Suğûr havalisinin Âmid ve Meyyâfârikîn'i de içerisine alan kısmına hâkim oldu. Bununla birlikte Yezid'in ölümünden sonra halifelik makamına

⁴²⁷ İbn Şeddâd, III/I, s. 284; İbnü'l-Ezrak, s. 264.

⁴²⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 285; İbnü'l-Ezrak, s. 271; Kazvinî, Târih-i Güzide, s. 214 ve devamı.

geçen Hişam b. Abdülmelik onu görevinden azledecek ve bölge idaresini “Eşek” (Himâr) lakabı ile meşhur olan Emevî hanedan mensubu Mervân İbn Muhammed’e verecekti. Bu coğrafyadan Bizans topraklarına düzenlenen birçok gazâ seferine liderlik eden⁴²⁹ Mervân; Halife Hişam, Velid b. Yezid, Yezid b. Velid ve İbrahim b. Velid dönemleri boyunca, bizzat hilafet makamına geçtiği 127/744-745 yılına kadar yaklaşık yirmi yıl bölgenin yegâne hâkimi olacak,⁴³⁰ Halife olduktan sonra da Âmid ve Meyyâfârikîn idaresine Ebâ Âmir b. Ebân ile İsmail İbn Sa’d’ı getirecekti. Bu isimler, Halife Mervân’ın öldürülerek Emevîlerin tarih sahnesinden çekileceği 750 tarihine kadar görevlerini ifa edeceklerdi.⁴³¹ Kolaylıkla anlaşılabilceği gibi Emevîler dönemi Âmid ve çevresi açısından önemli ölçüde problemlili bir dönemdi. Diyârbekir, el-Cezîre ve Ermeniyye bölgelerinin sıkça değişen siyasî durumu ve buralara atanan birçok vali, âmil ve naibin kalıcı bir yapı tesis etme imkânlarına sahip olmaması, bölgenin siyaseten inişli çıkışlı dönemler yaşamasına neden olmuştu.⁴³²

Emevî Halifeliği’nin yıkılarak yerini Abbâsîlere bırakması, el-Cezîre bölgesinin idarî durumunda da kendisini etkili bir biçimde göstermişti. “Çokça kan döken kimse” anlamına gelen “Seffâh” lakabı ile bilinen ilk Abbâsî Halifesi Ebû’l-Abbâs, Diyârbekir ve Suğûr idaresi için kardeşleri Ebû Cafer el-Mansûr ve Musa İbn Musab’ı görevlendirmişti.⁴³³ Bu dönemde ve daha sonrasında söz konusu bölgeye birçok idareci gönderildi. Kısa süreli görevlerinde genellikle fazla zaman geçirme fırsatı bulamadan azledilen ve yerlerine başkaları tayin edilen bu isimler, el-Cezîre havalisinin erken Abbâsî çağındaki siyasî karakteristiği hakkında bize iyi bir fikir verebilirler. İbn Şeddâd tarafından bize sunulan listeye göre, Abbâsîler döneminde el-Cezîre ve Suğûr havalisinde görev yapan, dolayısıyla da Âmid’i de ihtiva eden bölgeye hâkim olan yöneticiler şunlardı: Mukâtil b. Hakîm el-‘Akkî, Humeyd b. Kahtabe, Abdussamed b. Ali, Musab b. Musa, Heysem b. Saîd, Müseyyeb b. Züheyr, Abdussamed b. Ali b. Ömer, Züfer b. Âsım el-Hilâlî, İbn Ali ve Fazl b. Sâlih. Halife Musa el-Hâdî döneminde Ebû Hureyre Muhammed b. Furûh, Muhammed b. İbrahim b. Ali ve Abbas b. Muhammed’in görev yaptığı bölge, Halife Harun er-Reşîd döneminde Abdurrahman b. Abdülmelik ez-Zâhirî, Şeybe b. Abdullah, Ali Süleyman el-Hâşimî, Muhammed b. Sâlih ve Abdülmelik b. Sâlih;

⁴²⁹ İbnü’l-Verdî, I, s. 175.

⁴³⁰ Ebû’l-Fidâ, I, s. 287; İbnü’l-Verdî, I, s. 178.

⁴³¹ İbn Şeddâd, III/I, s. 286-287.

⁴³² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 164.

⁴³³ İbnü’l-Verdî, I, s. 184.

Halife el-Emin döneminde Abbas b. Musa ve Saîd b. İmrân tarafından idare edildi. Oğlu Abbas'ı el-Cezîre ve Suğûr bölgesine tayin eden Halife el-Me'mûn'un döneminde Abbas'ın nâiplerince yönetilen söz konusu havali, Halife el-Mu'tasım tarafından Harun el-Vâsık'a iktâ edildi. İktâsına sahip olduğu dönemde buraya Nasr b. Saîd, Abdullah b. Kesîr ve Muhammed b. Ma'rûf'u gönderen el-Vâsık, hilafet döneminde Âmid ve Meyyâfârikîn idaresine Abdullah b. Zeyyât, Muhammed b. el-Abbâs b. el-Me'mûn, Saîd b. Abdullah, Muhammed b. er-Rabî' ve el-Vezîr gibi isimleri getirdi. Halife el-Mütevekkil dönemine kadar görev yapan bu isimlerden sonra bölgenin idaresi Halife el-Mustansır dönemine kadar Nasr b. Hâkân, Saîd b. Ali ve Muhammed b. Ubeydullah tarafından yürütüldü. El-Mustansır döneminde Saîd b. el-Hüseyin ve Abdullah b. Seyyâr; Halife el-Müstâîn ve el-Mu'tezz dönemlerinde Abdullah b. Meymûn, Nasr b. Sâlih b. Hâkân, Ebû'l-Fazl b. İsa el-Hâşimî ve Abdurrahman b. Saîd; Halife el-Mühtedî'nin döneminde ise Âmid ile Meyyâfârikîn'e Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh b. es-Selîl eş-Şeybânî, Erzen'e ise Musa b. Zurâre tayin edildi.⁴³⁴

Kısaca idarî durumu ve idarecileri hakkında bilgiler vermiş olmakla birlikte fazla bir detay sahibi olmadığımız bu dönemde genel manada Diyârbekir, özelde ise Âmid'de zaman zaman huzursuzlukların patlak verdiğini eklemek gerekir. Nitekim 187/803 yılında Âmid'de isyan edip şehre hâkim olsa da Yahya b. Saîd el-Ukaylî tarafından etkisiz hale getirilmiş olan Abdüsselâm isimli bir zat bu çerçeve içerisinde zikredilebilir.⁴³⁵ Bu dönemde doğrudan Abbâsî kontrolü altında olup Bağdat'tan gönderilen valiler tarafından idare edilen bölgenin, Diyârbekir coğrafyasının yeni bir siyasî çağa adım attığı İsa b. Şeyh'ten önce de, tıpkı daha sonra olduğu gibi Bizans saldırılarına maruz kaldığı da not edilmelidir. Sözü edilen dönemde gerçekleştirilen bu saldırılar karşısında mücadele vazifesini deruhte edenler de yine söz konusu vali ve naipler idi. Bu cümleden olmak üzere, mesela 242/856-857 yılında Sümeysat taraflarına büyük bir saldırı düzenleyen Petronas komutasındaki Bizanslılar Âmid'e kadar gelmiş, buralarda yağma ve tahribatlarda bulunmuşlardı.⁴³⁶ Aynı şekilde 248/862-863 yılında Bizanslılar tarafından

⁴³⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 287-291.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, VI, s. 170; Saîd Paşa, s. 48; Adnan Demircan, "Diyâru Bekr'de Hâricî İsyancıları," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (161-168), Diyarbakır, 2004, (Hâricî İsyancıları), s. 164-165.

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, VII, s. 74; ez-Zehebî, Târihu'l-İslâm, XVIII, s. 8-9; Ostrogorsky, s. 212; Honigmann, s. 55-56; Casim Avcı, "Abbâsîler Döneminde Bizansla İlişkiler," *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*,

tertiple edilen ve suğur hattını hedef alarak Meyyâfârikîn ve Âmid civarlarında ciddi katliam ve yıkımlar yapıldığı saldırıyı da burada zikredebiliriz.⁴³⁷

2.2.2. Şeybânîler

Halife el-Mühtedî tarafından bölgenin idaresine tayin edilen Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh eş-Şeybânî ile birlikte Diyârbekir bölgesinde yeni bir dönem başladı. Ebû Musa'nın kendisine tevdi edilen vazifeyi aşan ve bir süre sonra da iyice başına buyruk bir hale evrilen tavırları ile Diyârbekir'deki Abbâsî hâkimiyeti bir tür çözülme sürecine girmişti. Böylece el-Cezîre temelde bölgesel ve Bağdat'a bağlı olmakla birlikte bağımsızlık eğilimleri içerisine giren yeni hanedanların zuhur ettiği bir bölge haline geldi. Kurucu figürü İsa b. eş-Şeyh ile başlayan Şeybânîler hanedanı, Âmid üzerindeki Abbâsî etkisinin azaldığı bir dönemi başlatan ve yeni dönemin başlangıcını da teşkil eden ilk hanedandı. Halife el-Mühtedî döneminde Bağdat'a başkaldırdığı görülen İsa b. eş-Şeyh, bölgede çeyrek asırdan daha uzun bir süre hüküm sürecek olan Şeybânîler (Şeyhîler) idaresini tesis etti ve bölgede Âmid merkezli bir emirliği kurmaya dönük ilk adımları attı.⁴³⁸

Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde Azerbaycan bölgesinde patlak veren birtakım isyanların bastırılmasında mühim rol oynadığı bilinen İsa b. eş-Şeyh, Bekrî Araplarının en kalabalık oymaklarından biri olan ve savaşçılık özellikleri ile ön plana çıkan Şeybânîlerin reislerindendi. Halife el-Mühtedî döneminde hizmetlerine karşılık Şam'a vali naibi olarak tayin edilmişti.⁴³⁹ Dımaşk, Ürdün ve Filistin bölgelerinin âmili olarak görev yapıp hatırı sayılır bir servet edindiği bu dönemde gücüne güç katan İsa, Halife el-Müstaîn döneminde merkeze olan bağlılığını tabir yerindeyse gevşetmiş ve 256/870 yılında tahta çıkan Halife el-Mu'temid'e biat etmemişti. Hilafet

Abbâsîler-II, (Ed. Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, VI, s. 380; Âdem Apak, Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, Abbasiler Dönemi, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, IV, s. 278.

⁴³⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 390; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 166.

⁴³⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 166; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 24; Adnan Demircan, "Diyârü Bekr'de Şeyhoğulları Hanedanı," Ufuk Bircan, Aytâç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1251-1256), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, (Şeyhoğulları Hanedanı), II, s. 1253; Demircan, "Hâricî İşyanları," s. 166; Ömer Tokuş, "Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbakır ve Ermîniye'de Bir Emirlik 'Şeyhoğulları'," Asos Journal, Cilt: 5, Sayı: 40, 2017, (Şeyhoğulları), s. 213.

⁴³⁹ İbn Şeddâd, III/I, s. 28, 292; İbnü'l-Verdî, I, s. 226; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 149; Bulduk, s. 23; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 24; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı," s. 1252-1253; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 214-215.

merkezine göndermekle yükümlü olduğu vergiyi de kesen Şeybânî reisi, bu kadarıyla yetinmeyerek daha da ileri gitti ve Mısır'dan Bağdat'a gönderilen vergilere el koyma cüretkârlığını sergilemekten çekinmedi.⁴⁴⁰ Gelişmeler karşısında daha fazla sessiz kalmayan Halife, o sırada Filistin taraflarında bulunan İsa'nın Ermeniyye ve Diyârbekir bölgesine tayin edilme menşurunu imzaladı ve ona, bölgeyi derhal terk ederek görev yerine gitmesini emretti.⁴⁴¹

İbn Şeddâd'ın kayıtlarına göre "esas maksadı İsa'nın yakalanması"⁴⁴² olan Halife'nin emrine itaat etme konusunda pek istekli olmadığı anlaşılan İsa b. eş-Şeyh, Amacûr et-Türkî komutasında üzerine gelen halifelik kuvvetleri karşısında varlık gösterememiş ve başka çaresi kalmadığı için Diyârbekir bölgesine gitmişti. Zehebî'nin naklettiğine göre Halifelik kuvvetleri ile yaptığı savaşta bir oğlunu kaybeden ve veziri de çarımha gerilen İsa b. eş-Şeyh,⁴⁴³ buraya ulaşır ulaşmaz oğulları Muhammed ve Ahmed'i göndererek Âmid ile Meyyâfârikîn'i kontrolü altına alıp adı geçen yerleri onların idaresine verdi.⁴⁴⁴ Bu şekilde Diyârbekir havalisine hâkim olan İsa, ilk başta gelme konusunda isteksiz davrandığı bölgede sandığından çok daha fazla kazanım elde edecekti. Nitekim onun temellerini atmış olduğu ve 268/881-882 yılında burada kendi hâkimiyetini kurmak adına Abbâsî birlikleri ile yoğun mücadelelerde bulunduğu Âmid merkezli Şeybânî Emirliği, bu süreç içerisinde kuruldu.⁴⁴⁵

İsa b. eş-Şeyh'in 269/882-883 yılında vefat etmesi üzerine bir tür iktidar kavgasına girdikleri anlaşılan oğullarının taht mücadelesinden Meyyâfârikîn hâkimi olan Ahmed galip çıkmış ve Âmid'i kardeşinin elinden alarak babasının mülküne tek başına sahip olmuştu. Bu konuya ilişkin bir başka rivayet ise Muhammed'in vefat etmesi üzerine Ahmed'in Âmid'e de hâkim olduğu yönündedir. İki rivayetten hangisi doğru olursa olsun, nihai noktada Şeybânîler hanedanının başına Ahmed geçmiş, ondan sonra ise idareyi oğlu

⁴⁴⁰ İbn Şeddâd, III/I, s. 292; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 149; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 24; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı", s. 1252; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 215.

⁴⁴¹ İbn Şeddâd, III/I, s. 292; İbnü'l-Verdî, I, s. 226; Grousset, s. 362; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 24; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı", s. 1253; Demircan, "Hâricî İsyânları", s. 166; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 215-216.

⁴⁴² İbn Şeddâd, III/I, s. 292.

⁴⁴³ ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 149.

⁴⁴⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 293; İbnü'l-Ezrak, s. 394; Alican, Meyyâfârikîn, s. 98.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, VII, s. 303-304; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 149; Ali Emirî Efendi, Osmanlı Doğu Vilâyetleri (Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi), haz. Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, BKY Yayıncılık, İstanbul, 2015, (Doğu Vilâyetleri), s. 73; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1980, s. 159; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 24-25; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı", s. 1253-1254; Alican, Meyyâfârikîn, s. 98; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 216.

Muhammed devralmıştı. En parlak devirlerini Ahmed ile birlikte idrak eden Şeybânîler, Diyârbekir bölgesinin tamamını kontrol altına almış ve Abbâsîlere karşı muhalif bir güç merkezi oluşturmuşlardı.⁴⁴⁶ Nitekim Abbâsîlerin de bu durum karşısında sessiz kalmayıp 274/887-888 yılında el-Cezîre valiliğine getirilen İshak b. Kündacık'ın eliyle bölgedeki Şeybânî hâkimiyetini kırmaya çalıştıklarını ve vefat etmeden önce bölgede dört yıl görev yapan İshak'ın bu süre boyunca Şeybânî iktidarını ortadan kaldırmak için yoğun gayretler sarf ettiğini ve 280/893 baharında taraflar arasında bir anlaşma yapıldığını biliyoruz.⁴⁴⁷ Yine aynı yıl içerisinde bölgede etkili olan Hâricî reislerinden biri olan Muhammed b. Ubâde'nin, Hâricîler arasındaki mücadeleler esnasında mağlup olup Âmid'e giderek burada hüküm sürmekte olan Ahmed'e sığındığını, fakat Ahmed'in onu esir alıp Abbâsî Halifesi el-Mu'tazîd'a gönderdiğini de belirtmek gerekir. İbnü'l-Esîr'in ifadelerine göre, İslâm ülkelerinde meydana getirdikleri karmaşa dolayısıyla Hâricîlere karşı öfkeli olan Halife bu duruma çok sevinecek ve Muhammed'in derisini "aynen koyunun derisini yüzer gibi" yüzdürecekti.⁴⁴⁸ Bununla birlikte, daha erken dönemlerde Şeybânîlerin Hâricî isyanlarına belli ölçüde destek olduklarını da unutmamak gerekir.⁴⁴⁹

Ahmed b. İsa'nın 285/899 yılında ölümünden sonra o sırada Musul'da bulunan oğlu Muhammed hızla hareket ederek Âmid'e gelmiş ve zor kullanmak suretiyle şehre hâkim olmuştu.⁴⁵⁰ Fakat haklı olarak Şeybânîlerin eski güçlerine artık sahip olmadıklarını düşünen Abbâsîler hiç vakit kaybetmeden harekete geçtiler. Halife el-Mu'tazîd, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 285/899 yılında bizzat sefere çıktı ve Diyârbekir bölgesine yöneldi. Kısa süre içerisinde Âmid'e ulaşmış ve şehri kuşatma altına alarak kuvvetli surlarını mancınıklar ile dövdürmeye başlamıştı. İbnü'l-Esîr'in nakline göre kendisi ve yakınları için aman dileyen, fakat kaçmayı düşündüğü için çok geçmeden tevkif edilen⁴⁵¹ Şeybânî Emiri Muhammed, Halife karşısında elinden geldiği ölçüde

⁴⁴⁶ İbn Şeddâd, III/I, s. 293; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı", s. 1254.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, VII, s. 358, 377, 286; İbn Şeddâd, III/I, s. 29 ve devamı.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, VII, s. 387; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 25; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 219.

⁴⁴⁹ Adnan Demircan, "Şeybân," DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1010, XXXIX, s. 37; Mehmet Azimli, "İlk İslam Fetihleri Döneminde Batman Yöresi ve Bölgedeki Harici Ayaklanmaları Konusunda Bazı Mülâhazalar," Salim Cönce, Adnan Çevik, (ed.) I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008-Batman, Bildiriler Kitabı, (289-295), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, (Batman Yöresi), I, s. 295.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, VII, s. 409; Taberî, X, s. 68; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 25; Saim Yılmaz, "Merkezi Otoriteyi Diriltme Çabaları: Abbâsîlerin 'İkinci Kurucusu' Mu'tazîd ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)," Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci, (Ed.), İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-I, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, (Merkezi Otorite), V, s. 327.

⁴⁵¹ İbnü'l-Esîr, VII, s. 409; Yılmaz, "Merkezi Otorite", s. 327.

direnmele birlikte başarılı olamadı ve Abbâsî birlikleri bir süre sonra Âmid surlarını aşarak içeri girdiler.⁴⁵² Şehrin Harput Kapısı (Dağ Kapısı) tarafındaki surlarını⁴⁵³ tahrip ettiren⁴⁵⁴ ve Meyyâfârikîn'i ele geçirmeleri için bir birlik gönderen Halife, kendisinden bağışlanma dileyen Şeybânî Emiri ile ailesini bağışlama konusunda tereddüt göstermedi.⁴⁵⁵ Böylece İsa b. eş-Şeyh'in gayretleri ile Âmid merkezli olarak kurulan ve Diyârbekir'in her yanına yayılan Şeybânî idaresi daha yarım asra bile ulaşmadan sona ermiş, Abbâsîler bölgedeki asileri temizlemeyi başarmışlardı.⁴⁵⁶ Bir süre Âmid'de ikamet edip bölgenin idarî yapısını rehabilite etmekle meşgul olan Halife, daha sonra el-Müktefî ismiyle hilafet makamına geçecek olan oğlu Ali'yi Kinnesrîn, Avâsım ve el-Cezîre bölgelerinin valiliğine tayin etti. Bölge ekonomisinin yönetiminde, zekât ve haraç gelirlerinin toplanmasında ona yardımcı olması için Hıristiyan kâtip Hüseyin b. Amr'ı görevlendirecek,⁴⁵⁷ Âmid ile Meyyâfârikîn'in idaresini de Suğûr hattının tamamının güvenliğinden sorumlu tuttuğu Fazl b. İmrân'a teslim ederek geri dönecekti.⁴⁵⁸

Diyârbekir seferini başarıyla tamamlayıp Bağdat'a geri dönen Halife el-Mu'tazıd aradan çok zaman geçmeden hayatını kaybetti ve yerine oğlu el-Müktefî geçirildi. Babasının son yılında el-Cezîre'de görev yaptığı için coğrafyanın durumuna vâkıf olan Halife el-Müktefî Fazl b. İmrân'ı görevinin başında bırakmış, ayrıca Ali b. Mansûr el-

⁴⁵² Taberî, X, s. 70; İbnü'l-Esîr, VII, s. 409; İbnü'l-Cevzî, XII, s. 379, 398; İbnü'l-Ezrak, s. 403; İbn Kesîr, XIV, s. 682; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 25-26. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî tarafından bildirildiğine göre, şehri Muhammed'den teslim alan Halife şehrin surlarını yıktırmıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, s. 409; Demircan, "Şeyhoğulları Hanedanı", s. 1254; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 220.

⁴⁵³ İbnü'l-Ezrak, hem Mu'tazıd'ın hem de Halife el-Mu'temid'in adının surların bu kısmında bulunan burçta halen yer aldığı söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 403.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 403; İbn Kesîr, XIV, s. 682; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Göyünç, "Diyarbakır," s. 464; Yousif, s. 63; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 26; Demircan, "Hâricî İsyânları," s. 166; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 220. Bir başka rivayet, surların büyük kısmının tahrip edildiği yönündedir. Bkz. Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 261.

⁴⁵⁵ Taberî, X, s. 70.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, VII, s. 409, 411; İbn Şeddâd, III/I, s. 294; Ebû'l-Fidâ, I, s. 380; İbnü'l-Verdî, I, s. 236; el-Ömerî, s. 191; s. 42; İbnü'l-Verdî, I, s. 236; İbn Tagribirdî, III, s. 133; ed-Devâdârî, V, s. 305; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Apak, s. 345.

⁴⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla bu önemli göreve bir Hıristiyanın tayin edilmesi insanlar arasında hoş karşılanmamıştı. İbnü'l-Esîr tarafından sözü edilen Halil isimli bir şair, söz konusu hoşnutsuzluğu şu dizeleri ile dile getirmişti: "*Kur'ân'ın düşmanı Hüseyin b. Amr / O Araplara istediği gibi davranıp, istediğini yapardı. / Müslümanlar korkularından onun huzurunda, / El pençe, her biri saflar halinde dururdu. / İşte bu Hıristiyan "Câsîlik geliyor" denildiğinde / İnsanlar yalınayak başıkabak önünde divan dururlardı.*" Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, s. 411-412.

⁴⁵⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 294; İbnü'l-Esîr, VII, s. 411; İbnü'l-Ezrak, s. 403; Taberî, X, s. 71; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 167; Ali Emîrî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 73-74; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 26; Yılmaz, "Merkezi Otorite", s. 329; Alican, Meyyâfârikîn, s. 100-101; Tokuş, "Şeyhoğulları", s. 220.

Hâşimî'yi de onun yanına göndermişti.⁴⁵⁹ Bölgenin yeniden Abbâsî idaresine girdiği bu dönemde eski idarî nizamın bir daha uygulama alanına sokulmak istendiğini söyleyebiliriz. Nitekim buraya daha önce olduğu gibi birçok vali ve yönetici tayin edilmiş, oldukça istikrarsız sayılabilecek olan bu süreçte birçok kimse Diyârbekir havalisi ve Suğûr hattında vazife yapmıştı. Öte yandan bu dönemde, 295/908 yılında Bizanslılar Diyârbekir bölgesine bir saldırı başlatmış ve buradaki bazı kaleleri işgal etmeyi başarmışlardı.⁴⁶⁰ Bu şekilde bölgenin en önemli şehirleri durumundaki Âmid ve Meyyâfârikîn'in tehlikeye girmesi, bölge idarecilerinde bir tedirginliğe neden oldu. Nitekim 298/910-911 yılında saldırılarını tekrarlayan Bizanslılar, bölgeye ciddi zararlar verdiler.⁴⁶¹ Âmid ve Meyyâfârikîn'de meydana gelen güvenlik zafiyetini gidermesi ve şehir surlarını tamir ve tahkim etmesi buyruğuyla Bağdatlı et-Tâşî Abdurrahman b. Saîd'i bölgeye gönderen Halife el-Muktedir döneminde tayin edilen el-Mübarek b. el-Meymûn b. el-Halîl, Hafif el-Ertekin, Ali b. Ebî's-Selâsil, Halef b. el-Hasan, Tayyib b. Yakûb ve Muhammed b. Cinnî el-Kâtib ile Halife Râzî döneminde tayin edilen Saîd b. Âsım ve Ebû Ali b. Cafer ed-Deylemî gibi isimleri bu cümleden sayabiliriz.⁴⁶²

2.2.3. Hamdânîler

Âmid ve Meyyâfârikîn'de özel önlemler alınsa da Diyârbekir bölgesindeki güvenlik sorunu bir türlü çözülemiyor, bu coğrafyada gün geçtikçe daha yoğun bir biçimde hissedilir olan Bizans tehlikesi el-Cezîre Müslümanlarını tehdit ediyordu. Öyle ki Âmid de dâhil olmak üzere bölgede yaşayanlar durumdan o kadar rahatsız durumdaydılar ki, 317/929-830 yılında Halife el-Muktedir'e elçi göndererek Bizans hâkimiyetini kabul edip İmparator'un tebası olmalarına müsaade etmesini bile istemişlerdi.⁴⁶³ Gerek bölge halkından gelen ardı arkası kesilmez şikâyetler, gerekse devletin zafiyetini ortaya koyan gelişmeler sebebiyle dikkatini buraya teksif ettiği görülen Halife el-Muktedir, anlaşılan o ki Bizans karşısında gazâ fikrini öne çıkaran yeni bir siyasî

⁴⁵⁹ İbn Şeddâd, III/I, s. 295.

⁴⁶⁰ İbn Şeddâd, III/I, s. 298.

⁴⁶¹ İbnü'l-Ezrak, s. 407.

⁴⁶² İbn Şeddâd, III/I, s. 295-297; İbnü'l-Ezrak, s. 407-408; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 168; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 26; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 261.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 178; Apak, s. 378-379; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 29; Alican, Meyyâfârikîn, s. 108-109.

perspektif benimseme yoluna gitti ve Diyârbekir'in idaresini “Nâsiruddevle” unvanını verdiği, o sırada yine kendisine bağlı olarak Diyârrebîa'yı kontrol etmekte olan Hasan b. Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın idaresine verdi. Bu sırada Diyârbekir bölgesinin naipliği Ebû Cafer ed-Deylemî tarafından yürütülmekteydi. Bu yeni tayinin akıllıca bir seçim olduğu çok geçmeden belli oldu. Suğûr hattının en güçlü idarecisi haline gelmiş bulunan Hasan hiç vakit kaybetmeden Bizans topraklarına gazâlar tertip etmeye başlamış, Malatya ve çevresindeki birçok yerleşimi ele geçirip yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.⁴⁶⁴ Bu gelişmeler, bölgede yeni bir gazî hanedanının, Hamdânîlerin ortaya çıkmakta olduğunu ortaya koyuyordu.

Rebîa Araplarının Tağbiliyye koluna mensup olan,⁴⁶⁵ el-Cezîre bölgesine İslâm'dan önce geldikleri sanılan ve ilk dönemlerde Hâricîlerle iyi ilişkiler kuran⁴⁶⁶ Hamdânîlerin bilinen ilk önemli figürü Hamdân b. Hamdûn idi.⁴⁶⁷ Bu zat başına buyruk hareket eden bir kabile reisi olsa da Abbâsî halifesi karşısında direnmenin daha fazla mümkün olmadığı görmüş ve 284/894 yılında teslim olup hapsedilmiş, bu çerçevede aile de Abbâsîlerin hizmetine girmişti.⁴⁶⁸ Hamdân'ın oğlu Hüseyin gerek Hâricîlere gerekse Karmatîlere karşı mücadelelerde önemli roller ifa etmekle kalmamış, aynı zamanda Tolunoğullarını hedef alan Mısır seferine de iştirak etmişti.⁴⁶⁹ Bu zat bir süre sonra adı Halife el-Müktefî'yi hedef alan bir darbe girişimine karıştığı için gözden düşse de, 293/910 yılında Musul valiliğine atanan kardeşi Ebû'l-Heycâ Abdullah tarafından yürütülen bir takibatın ardından yeniden affa nail oldu. 298/910 yılında önce Kûm ve

⁴⁶⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 298-299; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Ömer Tokuş, Hamdanîler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006, (Hamdanî Sosyal Tarihi), s. 20 ve devamı.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 418; el-Ezdî, s. 19; M. Canard, “Hamdanids”, Encyclopedia of Islam, Brill, Leiden 1971, III, s. 126; M. Sobernheim, “Hamdânîler”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, V/I, s. 179; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 27; Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdânîler”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1997, XV, s. 446; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 27; Abdullah Ekinci, “Hamdânîler,” İsmail Hakkı Atçeken, Mustafa Demirci, (Ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VII, s. 329; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 7.

⁴⁶⁶ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlar, Kronolojik Soykütüğü*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 134; Demircan, “Hâricî İşyanları,” s. 167; Ekinci, s. 331; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 11-12.

⁴⁶⁷ Canard, “Hamdanids”, s. 126; Sobernheim, s. 179; Karaarslan, s. 446; Yılmaz, Abbâsîler, 152; Bosworth, s. 134; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 27; Ekinci, s. 329; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 10.

⁴⁶⁸ Canard, “Hamdanids”, s. 126; Sobernheim, s. 179; Karaarslan, s. 446; Yılmaz, Abbâsîler, s. 349; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 27; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 13.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 419; el-Ezdî, s. 22; İbn Tagribirdî, III, s. 218; Canard, “Hamdanids”, 126; Sobernheim, s. 179; Karaarslan, s. 446; Bosworth, s. 134; Yılmaz, Abbâsîler, s. 349; Ekinci, s. 332-333; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 13-14.

Kâşân, daha sonra da Diyârbekir valiliğine getirildi.⁴⁷⁰ Fakat onun başına buyruk davranması ve Abbâsîlerin onlarla mücadele etmek adına Hısn Mansûr (Adıyaman) ve Tarsus gibi sınırdaki bulunan şehirlerdeki birlikleri içeri çekmesi nedeniyle buraların Bizans saldırısına uğraması⁴⁷¹ Halife'nin aileye olan güveninin sarsılmasına neden olmuştu. Emir Mûnis Muzaffer komutası altındaki Abbâsî birlikleri bölgeye bir sefer tertip ederek Hüseyin'i mağlup ve esir ettiler.⁴⁷² Diğer kardeşleri ile birlikte tutuklanarak Bağdat'ta hapsedilen Hüseyin, burada da Halife'ye karşı birtakım faaliyetlere giriştiğinin anlaşılması üzerine 306/918 yılında idam edildi ve cesedi Dicle nehrine atıldı.⁴⁷³ Bu sırada kaçıp kurtulmayı başaran Hüseyin'in oğullarından biri Diyârbekir bölgesine gitmiş, fakat Âmid'de görev yapan vali tarafından mağlup ve katledildikten sonra gövdesinden ayrılan başı Bağdat'a gönderilmişti.⁴⁷⁴ Bizans saldırılarının sınır bölgelerini hedef aldığı bu dönemde önce Horasan ve Dînever yolunun güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiş olan Ebû'l-Heycâ 314/926 yılında yeniden Musul valiliğine getirilmiş ve 317/929'da da vefat etmişti. Halife onun yerine oğlu Hasan'ı tayin etti. Halife'nin "Nâsıruddevle" unvanını vererek Diyârrebîa idaresini de kendisine tevdi ettiği Hamdânî reisi bu zattır.⁴⁷⁵ Öte yandan aynı yıl içerisinde Bizanslılar Malatya taraflarına bir saldırı harekâtı başlatmış ve onların yaptıkları kötü işleri öğrenen Âmid halkından bir grup Bağdat'a giderek kaygılarını bildirdikleri halifeden yardım talebinde bulunmuşlardı.⁴⁷⁶

Elde ettiği başarılarla her geçen gün öne çıkan ve bölgedeki hâkimiyetini tahkim ettiği görülen Emir Nâsıruddevle, 323/934-935 yılında Diyârbekir havalisini kardeşi Seyfûddevle Ali'ye tevdi etmiş, onu bu bölgenin naipliğine getirmişti.⁴⁷⁷ Bu şekilde

⁴⁷⁰ el-Ezdî, 21-22; Miskaveyh, I, s. 5 ve devamı, 15-26; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 164; İbn Tagribirdî, III, s. 194; Canard, "Hamdanids", s. 126; Sobernheim, s. 179; Karaarslan, s. 446; Bulduk, s. 25; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 168; Yılmaz, Abbâsîler, s. 350; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 28; Ekinci, s. 333; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 15.

⁴⁷¹ Ebû'l-Fidâ, I, s. 295; Miskaveyh, I, 36-37; Honigmann, s. 65.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, VIII, s. 81-84; el-Ezdî, s. 22-23; Ebû'l-Fidâ, I, s. 295; Miskaveyh, I, s. 36-38; İbn Tagribirdî, III, s. 217-218; Honigmann, s. 65; Bulduk, s. 25; Canard, "Hamdanids", 126; Karaarslan, s. 446; Ekinci, s. 333; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 16.

⁴⁷³ el-Ezdî, s. 23; Miskaveyh, I, s. 5 ve devamı; İbn Tagribirdî, III, s. 218; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 168; Bulduk, s. 25; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 168; Canard, "Hamdanids", 126; Karaarslan, s. 446; Ekinci, s. 333.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 82; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 16.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 420; el-Ezdî, s. 25-26; Bulduk, s. 25; Yinanç, "Diyarbakır," s. 608; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 168-169; Canard, "Hamdanids", 127; Karaarslan, s. 446; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 28; Ekinci, s. 333-334; Alican, Meyyâfârikî, s. 106-107; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 17.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 420; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 29.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 421; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Ekinci, s. 336.

Bizans ile Müslümanlar arasındaki sınır hattını meydana getiren bölgede bir anlamda kendisine bağlı bir direniş hattı meydana getiriyordu. Nitekim 324/935-936 senesinde Ioannes Kurkuas kumandasında Âmid ve Sümeysat taraflarına saldıran Bizanslılar, karşılarında kendilerine geçit vermeyen Seyfüddevle'yi buldular.⁴⁷⁸ Bizanslıları ağır bir hezimete uğratarak Meyyâfârikîn tarafına dönen Seyfüddevle, Musul'da bulunan kardeşi Nâsıruddevle'nin yanına dönmeden önce, bu sırada Erzen'de olan ve muhtemelen her geçen gün artan Hamdânî etkisinden rahatsız olduğu için isyan girişiminde bulunan Ebû Cafer ed-Deylemî'nin üzerine yürüyerek onu muhasara etmiş, aman dilemesi üzerine ona aman vererek şehri kontrol altına almıştı. Daha sonra Musul'a, ağabeyinin yanına gitti.⁴⁷⁹

Diyârbekir havalisinin Hamdânîlerin kontrolüne girdiği bu dönemde, Âmid de buraya Emir Nâsıruddevle'nin tayin ettiği naipler tarafından idare ediliyordu. İbn Şeddâd ve İbnü'l-Ezrak tarafından nakledilen bir hadiseye bakılırsa, bu sıralarda şehir Bizanslıların ele geçirme çabası içerisinde olduğu yerler arasındaydı. Rivayete göre, Bizanslıların şehri hedef aldığı 339/950-951 yılında Âmid'de yaşamakta olan bir Hıristiyan Bizanslılarla mektuplaşıyor, şehri ele geçirmelerine katkı sağlayacak bilgileri onlara aktararak kendilerini burayı almaya teşvik ediyordu. Hatta o bu kadarla da kalmamış, muhtemelen birlikte hareket ettiği bir grup işbirlikçi ile beraber yaklaşık dört mil mesafeden Âmid içerisine çıkan bir tünel de kazmıştı. Fakat kurdukları planın işlemediğini biliyoruz. Müslümanlar bir vesile ile kazılan tüneli fark edip Bizanslılarla irtibat halinde olan adamı yakalayıp katlettiler.⁴⁸⁰ Bu hadisenin, naipleri aracılığıyla Âmid'i idare etmekte olan Hamdânîlerin hem şehirdeki hem de bölgenin genelindeki prestij ve itibarlarını artırdığını söyleyebiliriz.

Hamdânîlerin dirayetli idaresi sayesinde Diyârbekir bölgesinde bir sükûnet ve istikrar hali tesis edilmiş olsa da, Bizanslıların bu coğrafyaya dönük emellerinden vazgeçemediklerini ve her fırsatta saldırıya geçtiklerini biliyoruz. Bu çerçevede 943 yılında Ioannes Kurkuas komutasında yeni bir saldırı düzenlemiş,⁴⁸¹ 339/950 yılında

⁴⁷⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 300-301; İbnü'l-Ezrak, s. 421; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXIV, s. 40; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Mehmet Ersan, "Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Diyarbakır Yöresi," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (509-513), Diyarbakır, 2004, (Diyarbakır Yöresi),s. 509; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 60; Alican, Meyyâfârikîn, s. 108; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 22.

⁴⁷⁹ İbn Şeddâd, III/I, s. 300-301; İbnü'l-Ezrak, s. 421.

⁴⁸⁰ İbn Şeddâd, III/I, s. 303; İbnü'l-Ezrak, s. 429.

⁴⁸¹ İbnü'l-Verdî, I, s. 268; Ostrogorsky, s. 259; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 50.

bölgeye gelerek Âmid'i kuşatmış, fakat Halep taraflarından hızlı bir şekilde gelerek kendilerine baskın yapan ve kısa bir süre sonra Bizans topraklarını verimli bir sefer düzenleyecek olan Emir Seyfüddevle karşısında kaçmak zorunda kalmışlardı.⁴⁸² 341/952 yılında Âmid'i hedef alan bir harekât başlatmış, yine Seyfüddevle karşısında başarısız olup bir kez daha hezimetle uğramışlardı. Bu sırada Hamdânîler de Bizans topraklarına misilleme akınları tertip ediyor, düzenli bir şekilde düşman topraklarına saldırıyorlardı.⁴⁸³ Somut bir sonuca ulaşmayan yıpratıcı mücadeleler her iki tarafı da bunaltmış olmalı ki, çok geçmeden, 342/953-954'te aralarında barış anlaşması imzalandı.⁴⁸⁴

Sınır hattındaki mücadeleleri bir süre boyunca dindirdiği anlaşılan söz konusu anlaşma, doğal olarak uzun sürmedi. 345/956-957 yılında Seyfüddevle tarafından düzenlenen akına sessiz kalmayan,⁴⁸⁵ yeterince toparlanarak düşmanları karşısında bu sefer başarılı olacaklarına kanaat getiren ve 347/958-959 yılında İslâm dünyasında meydana gelen büyük kıtlığı da fırsat bilerek Âmid, Erzen ve Meyyâfârikîn taraflarına saldırarak burada bazı kaleleri ele geçirip Bar Hebraeus'a bakılırsa 1500 kişiyi, el-Antâkî'ye göre ise "5 bin kadar" kişiyi katleden ve 3 binini de esir olan Ioannes komutasındaki Bizanslılar,⁴⁸⁶ 348/959-960 yılında yeniden taarruza geçtiler.⁴⁸⁷ Evvela Meyyâfârikîn'e gelip şehri bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra Âmid'e yürüyerek burayı muhasara ettiler. İbn Şeddâd'a bakılırsa, Âmid kuşatması yedi sene sürdü. Kuşatma aletleri kurup şehri işgal etme konusunda mutlak bir kararlılık ortaya koyan ve adeta şehrin etrafında kendilerine bir hayat kuran Bizanslılar, muhasara zarfında Bâbü'l-Cebel (Dağ Kapı) tarafına üzüm asmaları dikmiş ve burada kaldıkları müddet boyunca da

⁴⁸² İbnü'l-Ezrak, s. 428; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 190; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXV, s. 46; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 509-510.

⁴⁸³ İbnü'l-Ezrak, s. 429-430; Ebû'l-Fidâ, I, s. 435; İbnü'l-Verdî, I, s. 274, 276, 277; Miskaveyh, II, s. 143; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 191; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Ripper, s. 40; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 52.

⁴⁸⁴ İbn Şeddâd, III/I, s. 304; İbnü'l-Ezrak, s. 430.

⁴⁸⁵ Ebû'l-Fidâ, I, s. 438; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 192; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 30; Ripper, s. 40; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 52.

⁴⁸⁶ el-Antâkî, s. 88; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 259; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 192-193; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXV, s. 225; İbn Kesîr, XV, s. 234; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 30; Alican, Meyyâfârikîn, s. 111-112; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 53.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Ezrak'ın kayıtlarından, bu sırada Hamdânî Emiri ile Büveyhi hükümdarı Muizzüddevle Ahmed b. Büveyh arasında bir gerginlik olduğunu anlıyoruz. Buna göre, 347/958-959 senesinde Diyârbekir bölgesine gelen Muizzüddevle burada bulunan Müslüman şehirlerine yönelmiş ve Halep tarafına dönmeden önce Meyyâfârikîn ile Âmid'de bir süre kalmıştı. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 430. Bu dönemde bölgede ciddi bir güvenlik sorununa neden olan Bizans saldırılarının bu durum ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 30-31.

artık üzüm vermeye başlayan bu asmaların meyvelerinden yemişlerdi. Fakat sonunda pes ederek Âmid'i ele geçirmeye dair ümitlerini yitirecek, belki bunca zaman sonra elleri boş dönmek için önce Nusaybin'e gidip burada bir müddet kaldıktan sonra da güzergâhları üzerinde bulunan Dârâ, Hettâh, Fundûku'r-Ra's ve Tell-Meymûn'u tahrip ederek ülkelerine döneceklerdi.⁴⁸⁸ Bar Hebraeus'un bu kadar detay vermeden naklettiği bu saldırı esnasında, saldırganlar Âmid'de 100 kadar savaşıyı öldürüp 30 kadarını da esir almışlardı.⁴⁸⁹ 349/960-961 yılında Hamdânîler sözü edilen Bizans saldırısına karşı bir misilleme harekâtı tertip etmiş olsalar da,⁴⁹⁰ İbn Şeddâd'ın muhtemelen biraz da abartılı bir şekilde hikâye ettiği bu saldırıdan sonra da Bizans saldırıları devam etti. Bizanslı birlikleri 351/962-963 yılında bölgeye saldırıp Halep'e kadar ilerlemekle kalmadılar, Hamdânîlerin reisi Seyfûddeve'ye de zor günler yaşattılar.⁴⁹¹ Bir yıl sonra yeni bir harekât için bölgeye yürüdüler ve birçok işgal ve katliama imza attılar.⁴⁹² 355/965 yılı baharında bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra bıraktıkları Âmid taraflarını yağmalayıp 300 kadar Müslüman'ı katledip 400 kadarını esir alarak Meyyâfârikîn'e doğru ilerledilerse de Seyfûddeve'yi yine karşılarında buldular ve bir kez daha perişan oldular.⁴⁹³ 356/966 yılında bizzat Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas Diyârbekir üzerine yürüdü ve başarılı olamayıp Suriye tarafından doğru ilerlemek zorunda kalacaksa da yalnızca surlarına biraz zarar verebileceği Âmid şehrini kuşatma altına aldı.⁴⁹⁴ Bizanslıların bu saldırıları gerçekleştirmekle bölgede yarattığı dehşet duygusu o kadar güçlüydü ki, halk büyük bir tedirginliğe kapılmış ve ne yapacaklarını bilemez hale gelmişlerdi. Nitekim söz konusu ettiğimiz dönemde Hatip Abdurrahim'in hutbelerde bu kötü duruma işaretle halkı cihada davet ettiğini İbnü'l-Ezrak kaydetmektedir.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 305-306; İbnü'l-Ezrak, s. 431; İbnü'l-Verdî, I, s. 278; İbnü'l-Cevzî, XIV, s. 114; Grousset, s. 468.

⁴⁸⁹ Gregory Abû'l-Farac, I, s. 260.

⁴⁹⁰ Ebû'l-Fidâ, I, s. 439; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 193; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 54.

⁴⁹¹ Ebû'l-Fidâ, I, s. 441-442; ez-Zehabî, Düvelü'l-İslâm, s. 194-195; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Ripper, s. 41; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 55-56.

⁴⁹² Ebû'l-Fidâ, I, s. 443-444; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 31; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 58.

⁴⁹³ İbnü'l-Esir, VIII, s. 493; İbnü'l-Ezrak, s. 437; İbn Kesîr, XV, s. 283; Honigmann, s. 92; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 31; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 59.

⁴⁹⁴ el-Antâkî, s. 115; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 265; Ebû'l-Fidâ, I, s. 444; İbnü'l-Verdî, I, s. 282; Grousset, s. 479; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174-175; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Göğünç, s. 77; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Ripper, s. 41; Ekinci, s. 339; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 59.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 431; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 174-175.

Hamdânîlerin bölgedeki hâkimiyeti, Emir Seyfûddevlî'nin hayatını kaybettiği 356/967 yılından⁴⁹⁶ sonra da devam etti. Bu sırada Âmid, 963 yılında beri Emir'in oğlu Ebû'l-Meâlî tarafından idare ediliyordu. Onun, babasının vefatından sonra Halep'e gitmesi ile şehre önce halk üzerinde büyük etkisi olan kız kardeşi Cemile ile Ümmü Hasan hâkim olmuş, sonra da kuzeni, amcası Emir Seyfûddevlî'nin kızı ile evlenen Ebû Tağlîb el-Gazanfer Musul'dan Âmid'e gelerek şehirde hâkimiyet tesis etmişti.⁴⁹⁷ Şehrin idaresini Hezarmerd'e veren Ebû Tağlîb, 360/970-971 senesinde amcasının azatlısı olan Tâkî'nin idaresindeki Meyyâfârikîn'i de kontrolü altına alarak Diyârbekir sahasına hükmetmeye başlamıştı.⁴⁹⁸ 362/973 yılında Bizans'ın Doğu Domestikosu Mleh bölgeye gelerek Âmid'i kuşattığında şehir yönetiminde Hezarmerd bulunuyordu. Urfalı Mateos'un anlattıklarına bakılırsa, Mleh ile Müslümanlar arasında şehir önünde şiddetli bir muharebe olmuş, Müslümanlar büyük kayıplar vererek can havliyle Âmid içine kaçmışlardı. Daha sonra Bizanslılar şehir yakınlarında karargâh kurmuş, fakat aradan çok zaman geçmeden kimsenin beklemediği bir şey olmuş ve ortalığı büyük bir fırtına almıştı. Bizanslılar bu fırtına dolayısıyla çok zor duruma düşmüş ve "Allah'ın kendi yanlarında olduğunu anlayan" Müslümanlar Mleh'in ordusuna saldırıp yaklaşık 50 bin kişiyi kılıçtan geçirmişlerdi.⁴⁹⁹ Ebû Tağlîb'in yardıma gönderdiği kardeşi Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Nâsıruddevlî'nin desteğiyle Bizanslı Mleh'i ağır bir hezimete uğratan ve kendisine son derece nazik davrandığı Bizanslı kumandanı esir alarak zehirli bir çıban yüzünden hayatını kaybedeceği⁵⁰⁰ Musul'a gönderen Âmid hâkimi Hezarmerd,⁵⁰¹ bir yıl sonra bu hezimetin öcünü almak için⁵⁰² yeniden saldırıya geçen Çimiskes komutasındaki

⁴⁹⁶ Ebû'l-Fidâ, I, s. 446; İbnü'l-Verdî, I, s. 283; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 67b; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 175; Ersan, "Diyarbakır Yöresi", s. 510; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 31; İkinci, s. 339.

⁴⁹⁷ Emir'in vefatından sonra Diyârbekir bölgesinin hâkimiyeti için yaşanan aile içi mücadeleler için bkz. Ebû'l-Fidâ, I, s. 449-450.

⁴⁹⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 317; Ebû'l-Fidâ, I, s. 350 ve devamı; İbnü'l-Verdî, I, s. 292; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 176-177; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 31; Alican, Meyyâfârikîn, s. 115; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 41.

⁴⁹⁹ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 19-20; Smbat Sparapet, s. 5; Honigmann, s. 96; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 176-177; Ripper, s. 45-46; Alican, Meyyâfârikîn, s. 166.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr'in anlattıklarına bakılırsa, Bizanslılar sayıca fazla olmasına rağmen Müslümanlar onları atlarının hareket edemeyecekleri bir geçitte kısırmış ve ağır bir mağlubiyete uğratmışlardı. Bizanslı kumandana çok iyi muamele edilmiş, hatta Ebû Tağlîb onun hastalığının iyileşmesi için en iyi hekimlerini seferber etmişti. Buna rağmen iyileşememiş ve hayatını kaybetmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 538.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 539; el-Antâkî, s. 148-149; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 268; Ebû'l-Fidâ, I, s. 453; İbn Kesîr, XV, s. 337; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 177.

⁵⁰² Urfalı Mateos, bir önceki yıl Mleh'in uğradığı büyük hezimetin öcünün alınması ile ilgili olarak dikkate değer bilgiler vermektedir. Buna göre, 973 yılında 50 bin kişinin kılıçtan geçirildiği savaş sırasında

Bizanslılara da geçit vermedi. Müslümanlar Bizanslı saldırganlar karşısında ezici bir zafer kazanıp bol miktarda da ganimet elde ettiler.⁵⁰³ Grousset, Çimiskes'in Âmid'i işgal ettiğini ve şehirde bulunanların "kurtarmalık" ödemek suretiyle kendilerini kurtarabildiğini kaydetmiş olsa da, bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

Ebû Tağlîb, Melike Cemile'nin de etkin bir rol oynadığı⁵⁰⁵ Âmid savunmasından bir süre sonra Hamdânîlerin bölgedeki etkinlikleri sona ermeye başlamıştı. Büveyhî hükümdarı Adudüdevle'nin kâtibi Ebû'l-Vefâ, Bizanslıların bölgeye yeni bir saldırı düzenleyerek mağlup oldukları 368/978-979 yılının⁵⁰⁶ sonunda ya da bir sonraki yılın başında Meyyâfârikîn üzerine yürüyüp şehri kuşatma altına aldı. Bu sırada şehrin idaresinden sorumlu olan Hezarmerd önce kuşatmacılara karşı direnmekle birlikte bir süre sonra hayatını kaybetti ve Ebû Tağlîb ile yazışan şehirdekiler emirlerinin talimatıyla onun yerine hanedandan biri olan Munis'i göreve getirdiler. Fakat şehirde bulunanların fazla direnme güçleri yoktu ve fazla zaman geçmeden aman dileyip teslim oldular. Abbâsî birliklerinin Meyyâfârikîn üzerine yürüdüğü sırada Âmid'e çekilen Ebû Tağlîb buradan gelişmeleri takip ediyordu. Şehrin düşüşü üzerinde burada kalmayıp ayrıldı. Onun ayrılmasında sonra Âmid'de bulunanlar bütün direnme eğilimlerine rağmen fazla dayanamadılar. En sonunda aman dilemekten başka bir çare bulamadılar. 369/980 yılında

Bizans ordusunda bulunan üst düzey kırk komutan esir alınmış ve bunlar Âmid'e gönderilmişti. Fakat Müslümanlar bu kadar önemli ismi bir arada görünce korkmuş ve Bizans İmparatoru'nun kendilerinden intikam almak üzere üzerlerine yürüyeceğinden endişelenmişlerdi. Fakat bu sırada İmparator Nikephoros öldü ve onlar da ellerinde bulunan esirleri Bağdat'a gönderdiler. Sözü edilen komutanların tamamı Bağdat'ta hayatını kaybetti. Öte yandan Mleh buradaki esareti sırasında İstanbul'a şu iç kıyıcı mektubu göndermişti: "*Biz, huristiyanlık nizamları üzere aziz toprağa defnedilmeğe nail olmayıp, melun bir toprağa ve katillere mahsus bir mezara konulduk. İşte biz, mukaddes Roma İmparatorluğunun tahtına oturmuş olan seni tanımıyoruz. Şayet Amit şehrinde intikam almazsan, Cenabı Hak, Kıyamet gününde, Amit şehrinin önünde dökülen kan ile yabancı bir yerde vukubulan ölümümüzü senden soracaktır.*" Bunun üzerine Bizanslılar intikam almak üzere derhal harekete geçtiler ve Çimiskes komutasındaki bir ordu Müslümanlar üzerine sefere çıktı. Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 20. Aynı bilgiler Ermeni müverrih Smbat tarafından da nakledilmektedir. Bkz. Smbat Sparapet, s. 6.

⁵⁰³ el-Antâkî, s. 149; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 177; Ripper, s. 444.

⁵⁰⁴ Grousset, s. 488; Ripper, s. 43. Öte yandan Urfalı Mateos da alınan bir vergiden söz etmektedir. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 23.

⁵⁰⁵ Urfalı Mateos, bu hususta da diğer kaynaklarda mevcut olmayan bilgiler vermektedir. Onun bildirdiğine göre, Çimiskes Bağdat hudutlarına kadar uzanan sahada büyük bir tahribat yaparak birçok ganimet elde etmiş ve daha sonra Âmid önlerine gelmişti. Şehrin hâkimesi olan Melike Cemile ile daha önceden "töhmetli bir münasebeti" olduğu için şehrin düşmesi için yeteri kadar gayret göstermedi. Öte yandan Melike de şehrin surları üzerine çıkarak Çimiskes'e seslenmiş, ona, bir kadına karşı harbetmek suretiyle kendisini küçülttüğünü söylemişti. Buna karşılık Çimiskes de şehrin surlarını yıkmaya yemini ettiğini, fakat halka dokunmayacağını belirtmişti. Bu sefer Melike ona gidip Dicle üzerinde bulunan köprüyü yıkmasını ve bu suretle de yeminini yerine getirmiş olacağını söyledi. Bu teklifi makul bulduğu anlaşılan Çimiskes onun dediğini yaptı ve yüksek miktarda altın ve gümüş karşılığında şehri Melike Cemile'ye bıraktı. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 23.

⁵⁰⁶ el-Antâkî, s. 188; İbn Kesîr, XV, s. 385; Honigmann, s. 151.

şehir düştü ve buranın idaresine Ebû Ali et-Temîmî tayin edildi.⁵⁰⁷ Burada, sözü edilen siyasî karmaşa devam ederken Âmid başta olmak üzere bölgede bulunan şehirlere Bağdat'tan kadı tayin edildiğini not etmek ilgi çekici olabilir.⁵⁰⁸

2.2.4. Mervânîler

370'li (980'ler) yıllardan itibaren Diyârbekir bölgesinde daha önce kimse tarafından adı sanı duyulmamış bir adam öne çıkmaya başladı. 980 yılında yönetimine Ebû Ali et-Temîmî'nin tayin edildiği Âmid'in, 983 yılında Halep Hamdânî Emiri Sâdüddeve'nin idaresi altında olduğuna ilişkin kayıt⁵⁰⁹ muhtemelen hatalı olsa da, anlaşılan o ki Hamdânî bakiyeleri halen bölgede varlık mücadelesi içerisindeydiler. Fakat bölgenin siyasî haritasında yeni gelişmeler olmak üzereydi. İsmi Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Dustek olmakla birlikte Bâz el-Kürdî namıyla bilinen ve Kürt Humeydiyye kabilesinin Harbuhtî oymağından olan söz konusu zat, ilk olarak Hizan ile Maden arasındaki Bahesmi dağlarında ortaya çıkmış ve yanına topladığı kalabalıkla yol kesmeye başlamıştı. Oldukça sert ve acımasız bir karaktere sahip olan ve ilk başlarda Van gölünün kuzeydoğu kıyılarında etkili olup bir rivayete göre Diyârbekir sınırlarında gazâ ile meşgul bulunan⁵¹⁰ Bâz, Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin ölümünden sonra Diyârbekir bölgesinde meydana gelen siyasî boşluktan yararlanarak hızlı bir şekilde sivrilmiş ve etrafına birçok kimseyi toplamıştı.⁵¹¹ 374/984 yılına gelindiğinde evvela kardeşi Ebû'l-Fevâris'i idaresine getirdiği Meyyâfârikîn'e, sonra da Âmid şehirlerine hâkim olmuştu.⁵¹² Bununla birlikte, anlaşılan o ki Bâz Meyyâfârikîn merkezli bir hâkimiyet tesis ettikten

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 600-601; el-Antâkî, s. 188; İbn Şeddâd, III/I, s. 325; İbnü'l-Ezrak, s. 444; Ebû'l-Fidâ, I, s. 461-462; İbnü'l-Verdî, I, s. 292; İbn Kesîr, XV, s. 389; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 178; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Honigmann, s. 151; Apak, s. 434.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, XIV, s. 284.

⁵⁰⁹ Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Tokuş, Hamdanî Sosyal Tarihi, s. 43.

⁵¹⁰ Ruzrâverî, III, s. 84; İbnü'l-Esîr, IX, s. 36-37; Tufantoz, Diyarbakır, s. 61; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 32-33.

⁵¹¹ Ruzrâverî, III, s. 83-84; İbnü'l-Ezrak, s. 453; İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 69; İbnü'l-Esîr, IX, s. 37; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1130; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 179; Tufantoz, Diyarbakır, s. 59-61; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 32-33; Ripper, s. 22-23; Ömer Tokuş, "Mervânîler (990-1085)", *Kürtler (Tarih)*, (Ed. Adnan Demircan, Mehmet Akbaş), Nida Yayıncılık, İstanbul, 2015, (Mervânîler), s. 171.

⁵¹² İbnü'l-Ezrak, s. 453; İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 70; İbnü'l-Esîr, IX, s. 37; İbn Şeddâd, III/I, s. 327; Grousset, s. 495-496; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 179-180; Faruk Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, (Türk Beylikleri), s. 50; Ripper, s. 148; Ünal, s. 172-174; Tokuş, "Mervânîler", s. 171.

sonra güney yönünde genişleme eğilimlerine hız vermiş ve Diyârbekir havalisinin idaresine çok fazla müdahalede bulunmamıştı. Bu çerçevede, sözü edilen yıllarına dair detaylı bilgi edinemediğimiz Âmid'in, Suriye'ye doğru uzanan coğrafyada Hamdânî ve Büveyhî hanedanları ile mücadele halinde olup bir ara Musul'u da kontrolü altına almayı başaran⁵¹³ Bâz'ın hâkimiyetini kabul etmiş olmakla birlikte daha önce olduğu gibi Ebû Ali et-Temîmî tarafından idare edilmeye devam edildiğini tahmin edebiliyoruz. Bâz'ın 387/997'de vefat etmesinden sonra onun yerine geçerek hanımı ile evlenen ve Mervânî Emirliği'nin de kurucusu olan yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân'ın bir süre sonra Meyyâfârikîn'in yanında en azından kendisine tabi olma bağlamında Âmid'i de kontrol altında tutması da bunu gösterir.⁵¹⁴

Bâz'ın yaşadığı süre boyunca buraları idare ettiği anlaşılan et-Temîmî, onun vefat etmesinden sonra da aynı şekilde Âmid'de ikamet ediyor ve şehri yönetmeyi sürdürüyordu. Bununla birlikte, kaynaklardan elde ettiğimiz verilere göre halk ondan pek memnun değildi. Âmid'de asayiş sağlama konusunda yeterli olamıyor, ayaktakımının çıkardığı huzursuzlukları engelleyemiyordu. İşin aslı onlarla birlikte hareket ettiği ve Âmid'deki hâkimiyetini onların desteğiyle sürdürebildiği için onlara karşı bir tavır içerisine giremiyordu. Dolayısıyla da bozguncular tarafından halkın mallarına el konulup mahremlerine tecavüz edilirken et-Temîmî olanlar karşısında acizlikten başka bir tavır ortaya koyamıyordu. Olanlara daha fazla tahammül etmek istemeyen Âmidliler, şehirde yaşayan ve halk arasında sözü dinlenen, fikrine müracaat edilen ve büyük bir itibarı olan Şeyh Abdülberr'in yanına giderek durumlarından şikâyetle kendisine akıl danıştılar. Şeyh, onlara, et-Temîmî'yi öldürmelerini tavsiye etti. Onun sözlerine uyan ve şehir idaresinde bir darbe gerçekleştirerek et-Temîmî'yi öldüren Âmidliler yönetime Abdülberr'i getirdiler.⁵¹⁵

Dayısı Bâz'ın ölümünün ardından hem yengesi ile evlenen hem de emirliğin idaresini eline alarak Meyyâfârikîn'e hâkim olan Ebû Ali Hasan b. Mervân gün geçtikçe

⁵¹³ Ruzrâverî, III, s. 86-87.

⁵¹⁴ Ruzrâverî, III, s. 178; İbnü'l-Ezrak, s. 459, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 77; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 179-182; Ünalın, s. 175-176; Tokuş, "Mervâniler", s. 176-177.

⁵¹⁵ İbn Şeddâd, III/I, s. 327-331; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470; İbnü'l-Verdî, I, s. 298. İbn Şeddâd ve Ebû'l-Fidâ ilgili kısımda et-Temîmî'nin öldürülmesi ile alakalı oldukça detaylı bilgiler sunmakla birlikte, buradaki bilgilerin daha sonra Mervânî Emiri Ebû Ali Hasan'ın öldürülmesi esnasında yaşananlarla karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, et-Temîmî'nin şehir idaresinden uzaklaştırılması ve onun yerine Abdülberr'in geçmesi ile alakalı sürecin bu şekilde işlemiş olması akla uyundur. Meseleyi bu çerçevede ele alan bir metin için bkz. Ünalın, s. 176-177.

kuvvetlense de başkentinde arzu ettiği otoriteyi bir türlü tesis edemiyor, Meyyâfârikînîlilerle anlaşmazlıklar yaşıyordu.⁵¹⁶ Halk da kendisini bir türlü sevmiyordu. Meyyâfârikînîlilerin onun otoritesine tabi olma konusundaki isteksizliğinin nedeninin halkın Hamdânîlere olan muhabbeti olduğunu bildiren İbnü'l-Ezrak'a bakılırsa, şehirde bazen sarhoşlar ve ayaktakımından cahil kimseler Emir'in askerlerine saldırıyor, bu şekilde idareden hoşnutsuzluklarını ortaya koyuyorlardı. Bir gün, halkın büyük saygı gösterdiği ve kimsenin atla girmesine müsaade edilmediği Bezciler çarşısına Emir'in amcaoğullarından biri atıyla girmiş, burada bulunan insanlar bu duruma çok sinirlenmişlerdi. Birkaç gün sonra aynı adam yine buraya gelmiş ve aynı şekilde atıyla içeri girmişti. Dükkânlarda alışveriş yapıp işini bitirdikten sonra gitmek üzere atına bindiğinde atı yere pisledi. Orada bulunanlar bu zâtı atından indirip atın pisliğini elbisesinin eteğine koyup dışarı atma konusunda sıkıştırdılar. Bu işi hizmetçisinin yapması konusunda ısrar etse de onu dinlemediler ve atının pisliğini ona temizlettiler. Bu durum Emir'in çok zoruna gitmişti.⁵¹⁷

Emir Ebû Ali, Mem isimli tecrübeli ve akıllı veziri ile birlikte iyi bir idarecilik örneği sergiliyor, hatta 382/992 yılındaki gibi Bizanslılara karşı savaşarak gazâ geleneğini de devam ettiriyordu. Şehir halkını uslandırmak ve onlara kim olduğunu göstermek maksadıyla bazı girişimlerde de bulundu. Vezirin yönlendirmeleri ile bir süre bekleyen ve fırsat kollayan Emir Ebû Ali, 994-995 yılında bir rivayete göre Ramazan, bir rivayete göre ise Kurban Bayramı gününde halkın şehirden çıkıp namazgâha gidişini fırsat bilerek onlardan intikam almak istedi. Kendisinin de bayram namazı için şehirden çıkacağı söylentisini yaydı ve bu şekilde herkesin şehirden ayrılmasını temin etti. Fakat kendisi şehirden çıkmadı ve halk namazdan geri dönünce de kapıları kapatıp içeri girmelerine müsaade etmedi. Sonra halkın bir kısmını belirli bir plan doğrultusunda içeri alarak kendisine karşı olan menfî havanın sorumluları olarak gördüğü ileri gelen bazı kişileri cezalandırdı. Şehirdeki muhalefetin öncüsü olan Ebû Sakr surlardan aşağı atılarak katledildi. Yine bu sırada birçok kişi infaz edildi ve dışarıda bekleyen şehir halkının çoğunluğunun içeri girmesine izin verilmedi. Bunlar çeşitli şehir ve köylere dağılacak, bir kısmı Emir'in ölümünden sonra Meyyâfârikîn'e geri döneceklerdi. Ebû Ali bu şekilde

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, IX, s. 65; İbnü'l-Ezrak, s. 456; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 182; Tufantoz, Diyarbakır, s. 67-69.

⁵¹⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 456; İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 77; İbn Şeddâd, III/I, s. 333; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 182; Tufantoz, Diyarbakır, s. 69-70; Tokuş, "Mervânîler", s. 178.

büyük bir korku iklimi oluşturup Meyyâfârikîn halkı üzerinde otoritesini tesis etmiş ve şehirde hiçbir muhalif bırakmamıştı.⁵¹⁸

Ebû Ali, ortaya koyduğu zorbalık pahasına başkenti Meyyâfârikîn’de kontrolü sağlasa da artık burada kalmak istemiyor, Âmid’e yerleşmeyi arzu ediyordu. Öte yandan bu sırada Meyyâfârikîn’de yaşananlar Âmid’de de büyük bir yankı uyandırmıştı ve şehri idare etmekte olan Abdülberr korku içerisinde aynı şeyin kendisine de yapılacağından endişe ediyordu. Öte yandan Ebû Ali Meyyâfârikîn’den ayrılarak Âmid’e doğru hareket etmiş ve bu sırada Halep’e elçiler göndererek 200 bin dinar mehir karşılığında Hamdânî Emiri Sa’düddeve’nin kızına talip olmuştu. Meyyâfârikîn ileri gelenlerinin hanımlarından oluşan bir zümrenin de içerisinde olduğu bir grup, Halep’e giderek gelini alacak ve Âmid’e getireceklerdi. Emir Ebû Ali’nin Âmid’e doğru ilerlediği esnada kabile de gelini alarak buraya doğru yola çıkmıştı. Fakat onlar Âmid’e henüz ulaşmadan, Emir’in Âmid önlerinde öldürüldüğü haberini aldılar. Bu haberden sonra gelin geri gönderilirken Ebû Ali’nin adamları da Meyyâfârikîn’e gitmek üzere rotalarını değiştirdiler.⁵¹⁹ Bununla birlikte, burada İbnü’l-Esîr tarafından zikredilen farklı bir rivayet olduğunu ve buna göre, Ebû Ali’nin Hamdânî Emiri’nin kızı Sittünnâs ile evlendiğini, eşinin yanına ulaştığını ve fakat onunla birlikte zifafa girmek için Âmid’e gitmek istediğini not etmek gerekir.⁵²⁰

Emir Ebû Ali’nin öldürülmesi ile sonuçlanan süreç Meyyâfârikîn’de yaşanan olayların Âmid’de duyulması ile başlamıştı. Meyyâfârikîn’de bıraktığı veziri Mem’in oğlu Şerve’yi de yanına alarak Âmid’e gitmek üzere yola çıkan Emir, yanında kardeşlerini de götürmekteydi. Bunlar arasında bulunan Ebû Nasr Ahmed b. Mervân ile arası iyi olan ve Ebû Ali’den pek de hazzetmeyen Şerve, Ebû Nasr’ın emir olmasını istiyordu. Yolculuk sırasında Âmid’den Ebû Ali’yi ziyarete gelerek ona kıymetli hediyeler getiren Abdülberr’i kışkırtmaya çalışmış ve ona “Emir’in kendisine iyi davranması karşısında aldanmamasını, Meyyâfârikîn’de yaptığı şeyleri Âmid’de de yapabileceğini” söylemişti. Abdülberr, Şerve’nin sözlerine “biz onun köleleriyiz, bize

⁵¹⁸ İbnü’l-Ezrak, s. 456-457, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 82-84; İbnü’l-Esîr, IX, s. 65-66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 183; Tufantoz, Diyarbakır, s. 70; Tokuş, “Mervâniler”, s. 178.

⁵¹⁹ İbnü’l-Ezrak, s. 459-460, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 86-87; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 183-184; H. F. Amedroz, “The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleven Centuries A.D.,” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1903, s. 125-126; Tufantoz, Diyarbakır, s. 70; Ripper, s. 208-209; Alican, Meyyâfârikîn, s. 126; Ünalın, s.176; Tokuş, “Mervâniler”, s. 178.

⁵²⁰ İbnü’l-Esîr, IX, s. 66.

istediği gibi davranabilir” diye cevap verse de, Emir’i karşılamak üzere Âmid’e dönünce hemen hazırlıklara başladı. Ebû Sakr’ın başına gelenlerin kendi başına gelmesine de müsaade etmeyecekti. Şehrin ileri gelenlerini bir araya topladı ve onlara “Emir’in zalim birisi olduğunu ve Meyyâfârikîn’de yaptıklarının herkes tarafından bilindiğini” söyledi. Şerve’nin sözlerini de onlara aktardıktan sonra nasıl bir tedbir almaları gerektiği hususunda onlarla istişare etti. Onu dinleyen Âmidliler, kendisinin sözünden çıkmayacaklarını ve dediği gibi hareket edeceklerini söylediler. Bunun üzerine Abdülberr, Emir’i öldürmeleri gerektiğini söyledi ve planını anlattı. Ebû Ali şehir kapısından içeri girdiğinde üzerine paralar saçacak, Emir paralardan korunmak için elleriyle yüzünü kapatınca da üzerine saldırıp onu öldüreceklerdi. Abdülberr dinleyenlere bunları anlattıktan sonra ekledi: “İçinizden kim onu öldürürse şehrin emiri o olacak ve ben de kendisine tabi olacağım.”⁵²¹

Abdülberr’in söylediklerinden sonra yemin ederek kendisine biat eden ve sözlerinden dönmeyeceklerini belirten Âmidliler beklemeye başladılar. Emir Ebû Ali, ertesi gün kendisini karşılamak için şehir surlarının dışına çıkan Âmid halkının coşkulu çığlıkları arasında kapıdan içeri girdiğinde herkes heyecan içerisindeydi. Planda bir aksilik yoktu. Emir dış kapıdan içeri girdiğinde Abdülberr onun üzerine paralar saçtı. Ebû Ali kendisinden beklendiği gibi elleri ile yüzünü kapatınca Ebû Tâhir b. Dimne ileri atıldı ve bir rivayete göre elindeki gürz ile başına vurdu, bir başka rivayete göre ise atının terkisine atladıktan sonra ellerindeki bıçaklarla yan taraflarından onu bıçakladı. Şehrin kapıları kapatılmış, Emir’in maiyetinde bulunan askerlerin büyük kısmının içeri girmesine izin verilmemişti. İbn Dimne’nin saldırısının ardından orada bulunanlar derhal saldırarak Emir’i ve yanında bulunan az sayıdaki askerini katlettiler.⁵²² Şerve ve yanındakiler dışarıda merak içerisinde olacakları bekliyorlardı. Ebû Ali’nin başı ve cesedi üzerlerine atıldı. Cesedi alan Şerve, Emir’in kardeşi Ebû Mansûr’un yanına gitti ve hadiseyi ona aktardı. Âmid’de vakit kaybetmeden Meyyâfârikîn’e geri döndüler. Takvimler 387/997 yılını gösteriyordu. Vezir Mem burada onları karşılayıp

⁵²¹ İbnü’l-Ezrak, s. 460-461, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 88-90; İbnü’l-Esîr, IX, s. 66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 184-185; Amedroz, s. 126; Tufantoz, Diyarbakır, s. 70.

⁵²² İbnü’l-Ezrak, s. 461, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 90; İbnü’l-Esîr, IX, s. 66; Ebû’l-Fidâ, I, s. 470; İbnü’l-Verdî, I, s. 299; Amedroz, s. 126; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 186; Tufantoz, Diyarbakır, s. 71; Tokuş, “Mervâniler”, s. 178-179.

“Mümeħhidüddeve” lakabını verdiği Ebû Mansûr’u emirlik makamına getirecek, o da Şerve’yi kendisine yaver yapıp devlet işlerini Mem ile oğluna bırakacaktı.⁵²³

Mervânî Emirliği tarihinde ilk kez bir lakap alarak tahta çıkan Mümeħhidüddeve’nin döneminde Âmid Abdülberr’in kontrolü altındaydı. O, Emir adına hutbe okutup sikke kestirse de kendi başına hareket ediyor, şehri adeta bağımsız bir hükümdar gibi idare ediyordu. Kızı ile evlendiği İbn Dimne’yi vaat ettiği gibi şehre emir yaparak devlet işlerini ona bırakarak kendisini şehrin en güçlü adamı haline getirmiş,⁵²⁴ öte yandan Şerve’ye elçi göndererek yıllık 200 bin dirhem vergi ödeme karşılığında şehirdeki konumunu Emir Mümeħhidüddeve’ye de kabul ettirmişti. İbn Dimne idarî işler ile meşgul olurken Abdülberr de her gün kadılık makamına gidiyor ve burada halkın dilek ve şikâyetlerini dinledikten sonra gerekli tedbirlerin alınması için kayınpederinin yanına geliyordu.⁵²⁵ Aralarında herhangi bir sorun yokmuş ve uyum içerisinde Âmid’i idare ediyorlarmış gibi görünse de, İbn Dimne ile damadının arası sanılabileceği gibi iyi değildi. Emir Ebû Ali’yi öldürdüğü için kendisinde Âmid’i yönetme noktasında daha büyük bir hak görmüş olması ihtimal dâhilinde olan İbn Dimne, Abdülberr’i öldürmek ve şehre tek başına hâkim olmak istiyordu. Nitekim bir gün, halk için özel bir ziyafet tertip etti. Bu sırada evine gittiği Abdülberr’i öldürüp başını kılıçla kestikten sonra geri döndü.⁵²⁶ İbnü’l-Ezrak’ın ifadelerine göre bu cinayeti kızının gözleri önünde işleyen İbn Dimne, ziyafete davet ettiği şehir ileri gelenlerinin yanına gitti ve onlara, “*Abdülberr’in Şerve ile anlaşma yapıp Âmid’i ona teslim etmeyi ve Mümeħhidüddeve’nin de veziri olmayı*” planladığını söyledi. Bu nedenle ondan önce davranarak Abdülberr kendilerini öldürmeden onu öldürmeye muvaffak olduğunu belirtti ve kanlı başını da önlerine fırlattı. Bu sırada kendisine itaat edenlerin hizmetinde olacağını, isyan edenleri cezalandırma konusunda tereddüt göstermeyeceğini eklemeyi de ihmal etmemişti. Abdülberr’in kanlı başını gördükleri vakit büyük bir korkuya kapılan Âmidliler ona itaat etme konusunda

⁵²³ İbnü’l-Ezrak, s. 461, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 90-91; İbnü’l-Esîr, IX, s. 66; Ebû’l-Fidâ, I, s. 470; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 185-186; Amedroz, s. 126; Tufantoz, Diyarbakır, s. 71; Ünalın, s. 177; Tokuş, “Mervâniler”, s. 179.

⁵²⁴ İbnü’l-Ezrak, s. 463, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 93; İbnü’l-Esîr, IX, s. 66; Ebû’l-Fidâ, I, s. 470; İbnü’l-Verdî, I, s. 299; Amedroz, s. 126; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 186; Tufantoz, Diyarbakır, s. 72; Stefan Heidemann, “A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010- and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide,” ARAM, Sayı: 9-10, 1997-1998, s. 601.

⁵²⁵ İbnü’l-Ezrak, s. 463, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 93; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 186.; Amedroz, s. 126-127; Tufantoz, Diyarbakır, s. 72.

⁵²⁶ İbnü’l-Ezrak, s. 463, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 94; İbnü’l-Esîr, IX, s. 66; Ebû’l-Fidâ, I, s. 470; İbnü’l-Verdî, I, s. 299; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127.

tereddüt etmeyip yemin ederek kendisine tabi oldular. Şehri kontrol altında aldıktan sonra Şerve'ye mektup gönderen İbn Dimne, Emir'e asi olmadığını ve Âmid valisi olarak kabul edilmesini istemiş, bu isteği de Abdülberr'e koşulan vergi ödeme şartlarının aynen devam etmesi koşuluyla kabul edilmişti.⁵²⁷

Şehir hazinesini açan İbn Dimne, burada olan kıymetli malları Âmid halkına dağıtarak gönüllerini hoşnut etmiş, onlara çok iyi ve adaletli davranıp gerçek bir hükümdar gibi hareket etmiş ve Halife Mu'taz'ın muhasarasından beri surları ziyadesiyle kötü durumda olan şehri imar edip güzelleştirmişti.⁵²⁸ Şehrin doğu kısmında, surlar üzerinde Dicle'ye nazır bir saray yaptırmış, yine buradan, şehir surlarında Dicle'ye açılan ve Su Kapısı adını verdiği bir kapı yaptırmıştı.⁵²⁹ Kaynaklarda İbn Dimne'nin Âmid'i imarı ile alakalı ilginç bir rivayet yer almaktadır ki söz konusu rivayeti burada zikretmeden konu eksik kalır. Buna göre, talihi yüzüne gülüp de yüksek mevkilere gelmeden önce hamallık yapan İbn Dimne, bir gün sırtında taşıdığı bir şelek buğday ile Tell Kapısı (Mardin Kapı) tarafında bulunan değirmene gitmiş, buğdayı öğütüp de un haline getirdikten sonra sahibinin evine götürmüştü. Hava çok sıcak olduğu için yorulmuş olan İbn Dimne, surların önüne gelmiş ve dinlenmek için burada bir süre oturmuştu. Bu sırada şehrin surlarına bakmış ve bunların Âmid gibi bir şehrin layık olduğu güzellikte olmadıklarını düşünmüştü. Surlar yeterince sağlam olmakla birlikte boyları olması gerekenden daha kısaydı. Bu haliyle şehri kuşatan bir düşman ordusu karşısında fazla direnebilmesi mümkün değildi. İbn Dimne, bir yandan surlara bakarken diğer yandan da "keşke bu surları güzelleştirebilme ve sağlamlaştırabilme imkânım olsaydı" diye düşünmüş, "Allah tarafından bu şehre melik yapıldığı takdirde surların boyunu yükselteceğine" dair adakta bulunmuştu. Sahih kabul edilen kaynaklar tarafından nakledilen bu hikâyenin ne kadar doğru olduğunu bilemeyiz, belki de İbn Dimne döneminde uydurulmuş romantik bir öyküden ibarettir, fakat o kayınpederini infaz edip

⁵²⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 463-464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 94-95; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127; Tufantoz, Diyarbakır, s. 72.

⁵²⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 94; İbn Şeddâd, III/I, s. 331; Amedroz, s. 127; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187.

⁵²⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 95; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127.

Âmid'in tek hâkimi olduktan sonra bu sözünü yerine getirmiş ve şehir surlarını yükseltip tahkim etmişti.⁵³⁰

İbn Şeddâd'ın İbnü'l-Ezrak'a atıfla yirmi sekiz yıl boyunca Âmid'i yönettiğini kayıt altına aldığı ve İbnü'l-Esîr'in ise hâkimiyet döneminin yirmi üç yıl olduğunu belirttiği İbn Dimne'nin iyi bir idareci olduğu kesindir. O, Âmid'de kontrolü sağladıktan sonra bölgede hâkim olduğu toprakları genişletmiş, Abbâsî ve Fâtımî Halifelerinin yanı sıra Bizans İmparatoru ile de irtibata geçerek onlar tarafından tanınmıştı. Nitekim hem Bağdat, Mısır ve İstanbul'dan ona hediyeler ve tevkîler gönderildiğini, hem de birçok emirin kendisini tebrik edip kıymetli hediyeler yolladığını biliyoruz. Hatta bu sırada etrafında birçok ilim adamı ve şair de toplanmış, Tihâmî isimli bir Arap şairi onu öven üç methiye kaleme almıştı. *“Bineğine bindiği vakit yanında eyerleri altın ve kıymetli cevherlerle işlenmiş yetmiş binek daha olurdu”* diyen İbn Şeddâd'dan anladığımız kadarıyla, İbn Dimne Âmid'i idare ettiği dönem içerisine her geçen gün gücüne güç katmış, zenginleştiğiçe zenginleşmişti.⁵³¹

Mervânî Emiri Mümeħhidüddeve'nin yakın adamı Şerve ile bir rivayete göre onun gulâmı, bir başka rivayete göre ise oğlu olan İbn Felyûs tarafından Hettah kalesinde 1011-1012 yılında öldürülmesi,⁵³² Diyârbekir bölgesinde yeni gelişmelere sahne oldu. Emir'i öldüren Şerve, İbn Felyus ile birlikte Meyyâfârikîn'e gelip şehrin idaresini ve emirlik hazinelerini ele geçirdikten sonra bu sırada Siirt'te bulunan Emir'in kardeşi Ebû Nasr Ahmed'i bertaraf etmek üzere 500 kişiden meydana gelen bir askerî birliği harekete geçirmiş, söz konusu askeri birlik bölgedeki birçok kale ve yerleşimi ele geçirse de,⁵³³ Mervânîlere bağlı olarak Erzen'i idare etmekte olan Hoca Ebû'l-Kâsım tarafından onun bu girişimine engel olunmuştu. Ebû Nasr'a haber göndererek olanları haber veren ve derhal yanına gelmesini isteyen Ebû'l-Kâsım, onun Erzen'e gelmesinden sonra halkı ve şehrin ileri gelenlerini toplayarak durumu anlatmış, yeni emir Ebû Nasr Ahmed'e itaat

⁵³⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 96; İbn Şeddâd, III/I, s. 331-332; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187-188.

⁵³¹ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 95-96; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; İbn Şeddâd, III/I, s. 332; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127; Ripper, s. 464.

⁵³² İbnü'l-Ezrak, s. 468, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 100-103; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66-67; İbn Şeddâd, III/I, s. 336-338; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1130; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470; İbnü'l-Verdî, I, s. 299; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 189-190; Amedroz, s. 128-129; Tufantoz, Diyarbakır, s. 72-73; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 36; Ünal, s. 178; Tokuş, “Mervânîler”, s. 180-181.

⁵³³ İbnü'l-Ezrak, s. 468-469, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 104, 106-107; İbn Şeddâd, III/I, s. 339-341; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470; İbnü'l-Verdî, I, s. 299; Amedroz, s. 129-130; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 190-191; Tufantoz, Diyarbakır, s. 75; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 36; Ünal, s. 178; Tokuş, “Mervânîler”, s. 182.

edip onun devlet idaresine hâkim olmasına kadar kendisiyle birlikte savaşıacaklarına dair kendilerinden söz almıştı. Taraflar arasında yapılan ilk çatışmalar Emir Ebû Nasr Ahmed lehine sonuçlanıp da asi Şerve zaferden ümidini kesince önce Bizans İmparatoru ile irtibata geçip şehri ona teslim etmeyi düşünmüş, fakat bu planının çok fazla tepki çekmesi nedeniyle Âmid hâkimi İbn Dimne'ye mektup yazmaya karar vermişti.⁵³⁴

Âmid hâkimi olmasına katkı sağladığı ve uzun zamandır kendisi ile dost olduğu İbn Dimne'ye mektup yazan Şerve, ondan, vakit kaybetmeden hemen Meyyâfârikîn'e gelmesini, bunu yapamayacaksa da en azından güvendiği birini göndermesini istedi. Bunun üzerine eski dostunu yalnız bırakmak istemediği anlaşılan İbn Dimne damadı ve yakın arkadaşı olan ordu kumandanı Mürtec'i Meyyâfârikîn'e göndermiş ve Şerve'ye, "emrinde olduğunu ve ne isterse onu yapacağını" bildirmişti. Meyyâfârikîn'e gelerek Şerve ile bir araya gelen Mürtec, ondan emirlik hazinelerini sandıklar içerisinde teslim almış, daha sonra bunlar Âmid'e gönderilmişti. Aynı şekilde İbn Dimne de Şerve'ye bağlılık andı içmiş, bundan sonra birlikte hareket edip birbirlerine sahip çıkacaklarına söz vermişlerdi. Fakat süreç planladıkları gibi gitmedi. Bütün olan bitenden İbn Felyus'u sorumlu tutan Meyyâfârikîn halkı isyan etmiş, "fesadın başı olarak gördükleri" bu adamı öldürüp kendisine aman verdikleri Şerve'yi de esir almışlardı. Bununla birlikte Meyyâfârikîn'e gelip şehri kuşatan Emir Ebû Nasr, bir süre sonra idam edeceği Şerve'nin akıbeti ile ilgili olarak şehir ileri gelenleri ile yaptığı uzun müzakerelerin ardından 401/1011 sonunda Meyyâfârikîn'e girip buraya hâkim oldu. Bu şekilde hakkı olan emirlik mücadelesini kazanmış ve Diyârbekir'in tamamı onun kontrolü altına girmişti.⁵³⁵

Meyyâfârikîn'e hâkim olarak 1021'de emirliğin başına geçen ve Hoca Ebû'l-Kâsım'ı kendisine vezir yapıp devlet işlerini onun yönetimine bırakan Ebû Nasr Ahmed, kısa süre içerisinde ülkesinde asayişini temin etmekle kalmamış, aynı zamanda halkın gönlünü de kazanmasını bilmişti. Emir in giderek daha fazla güç sahibi olduğunu gören Âmid hâkimi İbn Dimne de bir süre sonra damadı Mürtec'i Meyyâfârikîn'e göndermiş, hem daha önce Âmid'e nakledilmiş olan malları hem de birçok kıymetli hediyeyi

⁵³⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 471, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 109-110; İbnü'l-Esîr, IX, s. 67; Ebû'l-Fidâ, I, s. 470-471; İbnü'l-Verdî, I, s. 299; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 191-192; Amedroz, s. 130-131; Tufantoz, Diyarbakır, s. 76; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 36; Tokuş, "Mervâniler", s. 182.

⁵³⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 471-473, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 110-115; İbn Şeddâd, III/I, s. 343; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1130; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 192-194; Amedroz, s. 131; Tufantoz, Diyarbakır, s. 76-77; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 36; Ünal, s. 179; Tokuş, "Mervâniler", s. 182.

kendisine arz ettiği Ebû Nasr'ın hükümdarlığını kutlamıştı. Mümeħhidüdevle döneminde olduğu gibi Emir'in adını hutbelerde okutmaya ve rutin vergisini ödemeye devam etmek suretiyle Âmid'deki hâkimiyetinin tanınmasını talep ediyordu. İsteği kabul edilen İbn Dimne, yeni emire bağlı olarak Âmid'i idare etmeye devam edecekti.⁵³⁶ Öte yandan bu sıralarda Abbâsî ve Fâtımî Halifeleri ile Bizans İmparatoru Emir'e birçok hediyeler ve tebrik mesajları gönderecek, Abbâsî Halifesi'nin "Nasruddevle" unvanı ile birlikte Diyârbekir'in hâkimiyet menşurunu gönderdiği Ebû Nasr Ahmed'e Fâtımî Halifesi de "İzzüdevle" lakabını tevcih edecekti.⁵³⁷

Bütün Diyârbekir'e hâkim olmakla birlikte Âmid üzerindeki kontrolü İbn Dimne'nin kendisine tabi olmasından öteye geçmeyen ve tabir yerindeyse şekilde kalan Nasruddevle, 415/1024 yılında burayı doğrudan kendi topraklarına dâhil edeceği bir fırsat elde etti. Bu yıl efendisinin ve kayınpederi İbn Dimne'nin emriyle her zaman olduğu gibi yıllık vergi, hediye ve ödemeleri arz etmek için Âmid'den Meyyâfârikîn'e gelen Mürtec, Emir Nasruddevle ile baş başa görüşüp ona "Âmid'i isteyip istemediğini" sormuştu. Emir'in olumlu cevap vermesi üzerine de ondan ve vezirinden "İbn Dimne'nin mallarının kendisine verilmesi, ayrıca kendisi hakkında kimsenin sözüne itibar edilmemesi" hususunda söz almış ve Âmid'e döner dönmez de hemen faaliyete başlamıştı. Çokça mal ve mülk elde ettiği, şehirde büyük bir güç kazandığı için kendisini hoş karşılamayan kayınpederinden korkuyor ve bir an önce de bu durumdan kurtulmak istiyordu. Kendilerine ziyadesiyle güvendiği dört adamı ile bir plan yaptı ve bu plan doğrultusunda derhal harekete geçtiler. İbn Dimne'nin huzuruna çıkan bu dört adam ondan olağan ödeme ve istihkaklarını istemiş, aralarında münakaşa başlamıştı. Bir süre devam eden münakaşanın ardından İbn Dimne'ye saldırarak onu öldürdüler. Bu sırada komplocular dışında içeride bulunan tek kişi olan hizmetçi çığlıklar atarak ortalığı birbirine katmış ve bu şekilde halk da sarayın önünde toplanmıştı. Kapıları zorlayıp içeri girdiklerinde kendisinden pek memnun oldukları İbn Dimne'nin kanlar içerisindeki cesediyle karşılaştılar. Cinayete şahit olan hizmetçi kalabalığın içerisinde bir anda fırlayıp Mürtec'in üzerine yürüdü ve "onu sen öldürdün" diyerek boğazına bir bıçak saplamak

⁵³⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 474, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 115-116; İbn Şeddâd, III/I, s. 356-357; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 194-195; Amedroz, s. 128; Tufantoz, Diyarbakır, s. 78; Tokuş, "Mervâniler", s. 182-183.

⁵³⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 476-477, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 118-119; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 195-196; Abdurrahim Tufantoz, "Mervâniler", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, s. 231; Tufantoz, Diyarbakır, s. 78; Ripper, s. 179; Ünal, s. 179.

suretiyle onu öldürdü. İçeride bulunan kalabalığın bağıriş-çağırışları arasında hazine dairesine ulaşan katil hizmetçi kaşla göz arasında burada bulunan kıymetli taş ve mücevherleri alarak Hevt Kapısı'ndan (Su Kapı) dışarı çıkmış ve Meyyâfârikîn'in yolunu tutmuştu. Bir an önce Emir'in huzuruna ulaşip olanları haber vermeyi ve elbette ödüllendirilmeyi umuyordu.⁵³⁸

Hizmetçi Mürtec'i öldürüp şehirden kaçarken Âmid halkı da oluşan kargaşayı fırsat bilerek sarayı yağmalamış ve bulabildikleri her kıymetli şeyi almış, öte yandan Mürtec'in oğulları da hızlı ulakları yola çıkararak Nasruddevle'ye haber gönderip durumu bildirmişlerdi. Hizmetçiden önce Meyyâfârikîn'e ulaşan ulaklardan hadiseleri öğrenen Emir Nasruddevle hiç vakit kaybetmeden harekete geçmiş ve Âmid'e doğru yola çıkmıştı. Olanları bir kez de yolda karşılaştığı ve yanındaki kıymetli mücevherleri kendisine teslim eden hizmetçiden dinleyen Emir, ondan aynı zamanda İbn Dimne'nin kıymetli eşya, mal ve paralarının nerede olduğunu ve kargaşa esnasında kimlerin hangi malları yağmaladığını da öğrenmişti. Hızlı bir şekilde yoluna devam etti ve Âmid'e ulaştı. Fakat burada kendisini bir sürpriz bekliyordu. Şehirdeki kontrolü ellerine alan Mürtec'in oğulları Âmid'in kapılarını kapatmış ve silahlarıyla birlikte surların üzerine çıkmışlardı. "Babalarının katili kendilerine teslim edilmediği takdirde şehri teslim etmeyeceklerini" söylediler. Emir katili teslim etmeyeceğini söyleyip asilere rest çekse de, yanında bulunan veziri Hoca Ebû'l-Kâsım'ın kendisine "Âmid gibi bir şehrin sıradan bir hizmetçiye değiştirilemeyeceğini, hem İbn Dimne'nin öldürülmesinin kendi müsaadesiyle olduğunu" söylemesi üzerine geri adım attı. Mürtec'in oğullarına teslim edilen hizmetçi hiç duraksanmadan katledilirken, Emir babalarına verdiği sözün aynısını oğullarına da vermiş ve bu şekilde onlar da Âmid'in kapılarını açmışlardı. Böylece şehre giren Emir Nasruddevle, Âmid'i de doğrudan Mervânî hâkimiyeti altına almış oldu. Takvimler 415/1024 yılı başlarını göstermekteydi.⁵³⁹

Âmid'e hâkim olduktan sonra bir süre burada kalan Emir Nasruddevle, İbn Dimne'den kalan malları toplamış ve yağmalanmış olanları da yağmacılardan geri almıştı. Burada kaldığı süre boyunca şehir halkına iyi davranan, onlar arasında adaleti yayan ve kendisini de sevdiren Emir, şehrin yönetimine ise Harran ve Urfa hâkimi olan

⁵³⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 483-484, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 128-130; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 198; Amedroz, s. 128-129; Tufantoz, Diyarbakır, s. 79.

⁵³⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 483-484, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 130; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 198; Tufantoz, Diyarbakır, s. 80; Tokuş, "Mervâniler", s. 183.

arkadaşı Ebû'l-Hâris Zeng b. Evan'ı tayin etti. Bununla birlikte, daha Âmid'den ayrılmadan bu zatın vefat etmesi üzerine bu sefer aynı göreve kendi oğlu Ebû'l-Hasan'ı getirmiş, çok sevdiği ve "Sadüddeve" unvanını verdiği bu oğlunun yanına, bir de İbn Hammâr (Şarapçioğlu) adını taşımakta olup daha sonra isminin hoş karşılanmaması nedeniyle Nehvâr ismiyle anılacak olan bir kâtip görevlendirmişti.⁵⁴⁰ Emir Nasruddevle Âmid'deki işlerini bitirip Meyyâfârikîn'e döndükten sonra, anlaşılan o ki buradaki hâkimiyetini kalıcı hale getirmek maksadıyla Âmid'e bir de kadı tayin etti. Ebû Abdullah Hüseyin b. Seleme el-Mâlikî adlı bu kadı aynı zamanda Meyyâfârikîn kadısı olarak da görev yapıyordu ve vefat edeceği 428-429/1036-1037 yılına kadar bir ay Meyyâfârikîn'de bir ay ise Âmid'de kalacaktı.⁵⁴¹ İbnü'l-Adîm'e bakılırsa, Nasruddevle'nin döneminde Âmid gerçek bir gazâ üssü haline gelmiş ve oldukça hareketli zamanlar geçirmişti. Bu sırada şehirde "murabıtların" ikamet ettiği on ev vardı ve on bin mücahit Âmid'e konuşlanmıştı. Yine burada bulunan silahların da haddi hesabı yoktu.⁵⁴²

Surlarının onarıldığı, Dağ Kapısı Burcu'nun üzerinde bir caminin inşa edildiği ve şehir yakınlarındaki Hev Suyu üzerindeki köprüünün yapımına başlandığı, aynı şekilde kendisine bağlı olan ya da olmayan Türkmen topluluklarının bölgeye gelerek akınlarda bulunduğu⁵⁴³ Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e tabi olunarak bu tabiyet çerçevesinde kale içerisinde Türk muhafızların yerleştirildiği⁵⁴⁴ Emir Nasruddevle devri,⁵⁴⁵ Âmid açısından oldukça parlak bir döneme karşılık gelir. Kadı Ebû Abdullah'ın vefatından sonra bu

⁵⁴⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 484, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarşan, s. 130-131; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 199; Tokuş, "Mervâniler", s. 183.

⁵⁴¹ İbnü'l-Ezrak, s. 484, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarşan, s. 131; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 199.

⁵⁴² İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1131.

⁵⁴³ Bu dönemde bölgeye düzenlenen Türkmen akınları ile ilgili olarak bkz. Abdurrahim Tufantoz, "Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbakır'ı İstilas (432-435/1041-1044 Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (153-159), Diyarbakır, 2004, (Arslan Yabgu Oğuzları), s. 153-159; Tufantoz, Diyarbakır, s. 89 ve devamı.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr'in nakline bakılırsa, Büveyhî Emiri Ebû Kâlicâr, 439/1047-1048 yılında büyük bir ordu ile Âmid'e yürümüş ve şehirde bulunanların da kendisine destek vermesiyle içeri girmişti. Burada halkın da yardımıyla şehirde bulunan Tuğrul Bey'in askerlerine saldırdılar ve bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir aldılar. Selçuklu Sultanı olanları haber alınca Rey'den hareket ederek onunla savaşmak üzere Âmid üzerine yürüdü. Bkz. İbnü'l-Esîr, IX, s. 412. Başka bir yerde denk gelmediğimiz bu rivayet oldukça ilgi çekicidir. Bununla birlikte, söz konusu meselenin bölgeye akınlarda bulunan Türkmen beylerinin Meyyâfârikîn'den sonra Âmid tarafına gidip şehri kuşatmalarına dair rivayetle ilgili olması daha muhtemel görünmektedir. Bkz. Azimî, s. 6.

⁵⁴⁵ Gregory Abû'l-Farac, I, s. 300; Şeref Han, s. 25; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 201; Ali Sevim, Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 40; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 16-17; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, (Anadolu'nun Fethi), s. 48; Ünal, s. 180.

makama tayin edilen ve Âmid'in yerli ailelerinden birine mensup bulunan İbn Beğal ismiyle meşhur Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî'nin, Musullu Şeyh Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr'in Mervânî ülkesine gelip Emir Nasruddevle'nin veziri olmasına aracılık etmesi ya da Emir'in Âmid nâibi olan Zenek'in Urfa'yı Mervânîler adına kontrol altına alması hadisesi gibi birtakım örneklerde de görülebileceği gibi, Âmid şehri ve burada görevli idareciler bu dönemde öne çıkmaya başlamışlardı.⁵⁴⁶ Bununla birlikte, örneğin İbn Beğal'in bu şekilde öne çıkması Meyyâfârikîn'de bir tür tereddüt ile karşılanmaktaydı. Bizzat İbn Beğal tarafından ortaya konulan gayretler sonucu Emir Nasruddevle'nin veziri olan İbn Cehîr sözü edilen bu durumu fark etmiş ve Emir'e, "*Âmid kadısının halkın gönlünü fethettiği ve haddini alan bir kudrete mâlik olduğunu*" söylemiş, İbn Beğal'in oğlu Ebû'l-Kâsım'ı Meyyâfârikîn kadılığına tayin etmesini tavsiye etmişti. Bu şekilde oğlunu babasına karşı bir çeşit rehine gibi elinin altında tutarak Âmid kadısının başına buyruk davranmasının önüne geçecekti. Emir'in, kendisine oldukça makul geldiği anlaşılan bu tavsiyeye uyduğunu ve Ebû'l-Kâsım'ı başkent kadısı olarak tayin ettiğini biliyoruz. Nitekim yeni kadı, kısa süre içerisinde babası İbn Beğal, kardeşi Ebû'l-Hasan ve Âmid'in ileri gelenlerinden İbn Ebû Eyyûb ile birlikte Meyyâfârikîn'e gelip görevine başladı. Bununla birlikte, anlaşılan Emir Nasruddevle Âmid kadısı hakkındaki kuşkularından bir türlü kurtulamayacak ve bu hadisenin üzerinden yaklaşık iki yıl geçtikten sonra, 451/1059 yılında İbn Beğal'i tutuklatarak Meyyâfârikîn'de hapsedecek ve kısa süre içerisinde hayatını kaybeden kadı Âmid'e götürülerek Rum (Urfa) Kapı dışındaki mezarlıkta defnedilecekti.⁵⁴⁷ Tüm bunlara rağmen, Emir Nasruddevle devri genelde Diyârbekir'in bütünü, özelde ise bu dönemde bir ilim ve kültür havzasına dönüşen ve İslâm dünyasının her yanından ilim adamlarını kendilerine çektiği görülen Âmid ile Meyyâfârikîn için altın çağ olma özelliği taşımaktaydı. Dolayısıyla onun hâkimiyeti döneminde Âmid önemli bir merkez haline gelmiş, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak da göz alıcı bir gelişme kaydetmişti. Nitekim 10 Aralık 1046 tarihinde Âmid'e gelen İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in şehir hakkındaki kayıtları, şehrin bu dönemdeki ilgi çekici bir panoramasını bize aksettirir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 491, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 143-144; İbnü'l-Esîr, IX, s. 268-269; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 201-202; Tufantoz, Diyarbakır, s. 86 ve devamı.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 504, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 165; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 211-212; Amedroz, s. 136-137.

⁵⁴⁸ Nâsır-ı Hüsrev, s. 12-14; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 207-209.

Elli üç yıl süren uzun bir hükümdarlık döneminin ardından 29 Şevval 453 (9 Kasım 1061) tarihinde vefat eden Emir Nasruddevle'nin yerine, vezir İbn Cehîr tarafından, emirin, ölümünden önce kendisinden sonra tahta çıkacak veliahdı olarak belirlediği Nizâmüddîn (bazı kaynaklarda Nizâmüddevle) Ebû'l-Kâsım Nasr geçirildi. Âmid idaresine ise diğer oğlu Saîd getirilmişti.⁵⁴⁹ Rivayetlere bakılırsa kırktan fazla oğlu olan Nasruddevle'nin en büyük üçüncü oğlu olan Nizâmüddîn'in tahta çıkmasına kimse karşı çıkmamış olsa da, Âmid idaresine tayin edilen ağabeyi Saîd bir süre sonra bu durumdan rahatsız olduğunu göstermeye başlamıştı. Nitekim kendi hakkı olduğuna şüphe duymadığı emirliği uhdesine almak için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yanına giderek vefat eden emirin en büyük oğlu olması hasebiyle hükümdarlık hakkının kendisine ait olduğunu ve bu hususta kendisine yardımcı olmasını istemişti. Sultan Tuğrul Bey'in, yanına beş bin asker ile birlikte emirlerinden birini de verdiği Saîd, Diyârbekir'e geri dönüp Meyyâfârikîn'i muhasara edecek, fakat vezir İbn Cehîr iki kardeşin arasını bularak her birinin diğerini kendi hâkim olduğu bölgenin emiri olarak tanımasını temin etmek suretiyle mücadelenin daha fazla büyümesine mani olacaktı.⁵⁵⁰

Emir Nasruddevle'nin ölümünden sonra Diyârbekir havalisinde siyasî istikrar sekteye uğramış, Nizâmüddîn Ebû'l-Kâsım Nasr emirlik makamına geçse de, söz konusu istikrarsızlık durumunu gidermesi mümkün olmamıştı. Bir yandan Türkmenler bölgede cirit atarak akınlar düzenlemek suretiyle yağma ve talan faaliyetlerinde bulunuyor,⁵⁵¹ diğer yandan da durumundan kendilerine pay çıkarmak isteyen Bizanslılar bölgeyi tazyik ediyorlardı. Hatta Âmid hâkimi Saîd, bu sıralarda Kadı Ebû Ali aracılığıyla Türkmen reislerinden biri olan Hanoğlu Harun⁵⁵² ile irtibat kurarak kardeşi Nizâmüddîn'e karşı onunla ittifak bile kurmuştu. Fakat onun kardeşine karşı başarılı olmasının mümkün

⁵⁴⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 505, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 166; İbn Şeddâd, III/I, s. 368-369; İbnü'l-Esîr, X, s. 34; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 102; Ebû'l-Fidâ, I, s. 537-538; İbnü'l-Verdî, I, s. 355; Şeref Han, s. 26; Tufantoz, Diyârbekir, s. 103-104.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 506-507, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 169; Beysanoğlu, Diyârbekir Tarihi, I, s. 213; Tufantoz, Diyârbekir, s. 104-105.

⁵⁵¹ Türkmenlerin bu dönemde gerçekleştirdikleri akınlar sonucunda elde etmiş oldukları Hıristiyan esirleri başta Âmid olmak üzere Mervânî şehirlerinde sattıklarını biliyoruz. Urfalı Mateos, bu durumu Mervânîlerin Hıristiyan halka karşı duyduğu merhamet ile açıklamak istemektedir. Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 114.

⁵⁵² Hanoğlu Harun ile ilgili olarak bkz. Ali Sevim, "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Hanoğlu Harun", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, I, s. 63-82; Ali Sevim, "Hârûn b. Han", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 63-66.

olmadığını fark eden Harun ittifakı bozarak Âmid'den ayrılmıştı.⁵⁵³ Mevcut istikrarsızlığı kendisi açısından bir fırsata dönüştürmek isteyen Bizans İmparatoru Konstantinos Dukas, hiç vakit kaybetmemiş ve Normandiyalı komutanı Frankopol Herve kumandasındaki bir orduyu Diyârbekir havalisine sevk etmişti. Bizans'ın Urfa valisi Tavdanos'un da askerî birlikleri ile iştirak ettiği ordu, 1061 yılının sonbaharında Âmid'i kuşatma altına aldı. Fakat şehir önünde meydana gelen şiddetli muharebede kuşatmacılar ağır bir hezimete uğrayacak, rivayete göre Herve'nin şehirdekilerden "10 bin dahekân"⁵⁵⁴ rüşvet aldığı ve Urfa valisinin hayatını kaybettiği ve iki taraftan yaklaşık 15 bin kişinin hayatını kaybettiği savaş sonucunda Bizanslılar, her ne kadar Mervânî Emirliği eski gücüne sahip değilse bile Âmid'i işgal etmenin sandıkları kadar kolay olmadığını acı bir biçimde anlayacaklardı.⁵⁵⁵ Öte yandan bu sıralarda Yenovk (Mateos'a göre Ehnug) isimli Ermeni bir çeteci de 5 bin askeri ile birlikte daha önce yağmalanan sürülerini geri alabilmek için Âmid'e saldırmış, birçok ganimet elde ederek sığınağı durumundaki Severag kalesine dönmüş, fakat bir süre sonra üzerine gelen Müslümanlar karşısında mağlup olmuştu.⁵⁵⁶

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Mısır seferi sırasında Diyârbekir bölgesine doğru ilerlediği esnada Mervânî Emiri Nizâmüddîn ile kardeşi Saîd arasındaki anlaşmazlık yeniden gün yüzüne çıktı. Âmid'i idare etmekte olan Saîd şehirde çok seviliyordu. Halkın işleri ile her zaman büyük bir ciddiyetle ilgileniyor, yoksul ve ihtiyaç sahiplerini gözetiyordu.⁵⁵⁷ Herkesin gönlüne taht kurmuştu ve muhtemeldir ki ağabeyi ile arasında mevcut olan anlaşmazlığında bu noktaya ilişkili bir tarafı vardı. Rivayete bakılırsa Sultan'ın huzuruna giden Saîd, ondan kendi hakkı olan emirlik makamını kendisine tevdi etmesini istemiş, diğer taraftan Sultan Alparslan'ın bunu yerine getirmesi

⁵⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 114-115; Ali Sevim, Suriye Selçukluları I, (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, (Suriye), s. 19-20; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 36-37; Tufantoz, Diyarbakir, s. 106; Cöhce, s. 133-134.

⁵⁵⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 116.

⁵⁵⁵ Gregory Abû'l-Farac, I, s. 316; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 116-117; Smbat Sparapet, s. 28; Grousset, s. 595; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Refet Yinanç (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, (Türkiye Tarihi), I, s. 49; Beysanoğlu, Diyarbakir Tarihi, I, s. 214; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, (Selçuklular Tarihi), s. 153-154; Sevim ve Yücel, s. 8, 48; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 57-58; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 19-20; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, (Ünlü Selçuklu Komutanları), s. 6; Tufantoz, Diyarbakir, s. 106-107; Mehmet Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, (Ermeniler), s. 27-28; Ripper, s. 195-196.

⁵⁵⁶ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 117; Grousset, s. 595.

⁵⁵⁷ Şeref Han, s. 26; Ripper, s. 241.

için görevlendirerek Meyyâfârikîn'e gönderdiği veziri Nizâmülmülk ile müzakerelerde bulunan Nizâmüddîn ise pek çok kıymetli hediyeler ile birlikte kardeşinin kendisine teslim edilmesini talep etmişti. Mervânî Emiri'ni tahtından indirmek üzere Meyyâfârikîn'e gelmiş olmasına rağmen burada gerek Emir'in tavrı ve tutumundan, gerekse saraydaki hanımların ricalarından etkilenen vezir, ona, isteğini yerine getirme sözü verip geri döndü. Hem Sultan hem de vezir iki kardeşe arzularını yerine getirme sözü vermiş, fakat aralarında bu işi istişare ettikten sonra Sultan durumun sonuçlandırılmasını vezirine bırakarak sefere çıkmıştı. Böylece kendi inisiyatifi ile hareket etme imkânı bulan Nizâmülmülk, Saîd'i kardeşine teslim etti ve emirlik iddiasındaki Mervânî şehzadesi kardeşi tarafından Hettah kalesine hapsedildi.⁵⁵⁸ Fakat Emir Nizâmüddîn, bir süre sonra Selçuklu vezirinin tavsiyesiyle ağabeyini Hettah'taki hapisten çıkararak⁵⁵⁹ Âmid'in idaresine getirecek, böylece onunla uzlaşmayı bir kez daha kabul edecekti.⁵⁶⁰ Öte yandan Sultan Alparslan, Mısır seferi esnasında Âmid'e de gelerek⁵⁶¹ burada bulunan Harşefiyye mevkiinde karargâh kuracak ve şehrin görkemli surlarından etkilendiği için teberrük maksadıyla Dağ Kapı'nın yanındaki burcu okşayıp⁵⁶² surlara dokunduğu ellerini göğsüne sürüp bir anlamda müstahkem bir yerleşim olarak Âmid'e duyduğu hayranlığı da sergilemiş olacaktı.⁵⁶³

Emir Nizâmüddîn ağabeyine Âmid'i vererek onun burada beylik yapmasına razı olsa da bir süre sonra böyle bir şeyi kabul ettiğine pişman olmuş ve onu kendisi açısından bir engel olmaktan sonsuza dek çıkaracak olan bir plan yapmıştı. Bu plan doğrultusunda

⁵⁵⁸ İbnü'l-Verdî ve İbn Kesîr Saîd'in 455/1063 senesinde, Ebû'l-Fidâ ise 456/1063-1064 senesinde vefat ettiğini yazar. Bkz. İbnü'l-Verdî, I, s. 358; İbn Kesîr, XV, s. 791; Ebû'l-Fidâ, I, s. 541.

⁵⁵⁹ Bu noktada Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin anlattıkları zikredilmeye değerdir. Onun bildirdiğine göre, Emir Nizâmüddîn kardeşini hapisten çıkarıp Meyyâfârikîn'de ağırladığı sırada Saîd'in Ferruh isimli hizmetçisi efendisine fırsatı kaçırmamayı ve ağabeyini öldürerek emirlik idaresine tek başına hâkim olmayı önermiş, fakat o bu teklifi şiddetle reddetmişti. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 180; Ripper, s. 252.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 512, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 174-176, 178; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 180; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 216; Tufantoz, Diyarbakır, s. 111; Ripper, s. 252.

⁵⁶¹ Urfalı Mateos'a bakılırsa, Sultan Alparslan Âmid önünde karargâh kurduğu zaman, karargâhta bulunan hanımının doğum yapması üzere şehirdekilere karşı merhametli davranmıştı. Sultan, bu sırada dünyaya gelen oğluna Tutuş adını vermişti. Sonraki dönemlerde Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurarak Selçuklu hâkimiyetini Mısır sınırlarına kadar taşıyacak olan Selçuklu emiri budur. Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 138; Smbat Sparapet, s. 35-36.

⁵⁶² Cantay, s. 27.

⁵⁶³ İbnü'l-Esir, X, s. 71; İbn Şeddâd, III/I, s. 374; İbnü'l-Esir, X, s. 71; el-Bundârî, s. 36; Gregory Abû'l-Farac I, s. 320; ez-Zehbî, Târihu'l-İslâm, XXXI, s. 10; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 61; Ramazan Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 252; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 217-218; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 170; Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000, (Mefkûre), s. 191; Sevim ve Yücel, s. 60; Tufantoz, Diyarbakır, s. 110; Ripper, s. 246; Mustafa Alican, Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 85.

evvela güzel bir cariye satın aldı ve ona, “emrettiği şeyi yaptığı takdirde kendisi ile evleneceğini ve onu ülkesine sultan yapacağını” söyledi. Emir Nizâmüddîn, yaptığı vaatler ile kendinden geçtiği anlaşılın cariyeyi Âmid’e gönderdi ve Saîd’e de haber yollayarak “çok güzel olan bu cariyeyi kendisine hediye ettiğini” bildirdi.⁵⁶⁴ Cariyenin güzelliği karşısında büyülenen Âmid’in hâkimi, kardeşinin bu etkileyici hediyesi karşısında duygulanmış olmalıdır. Ondan bir an bile ayrılmıyor, vaktinin büyük kısmını aşkı ile kendinden geçtiği cariye ile geçiriyordu. Bunun kendisine kurulan haince bir tuzak olduğunu hiçbir zaman fark etmediği anlaşılmaktadır. Son tahlilde, bir zaman sonra hoşça vakit geçirdiği cariyesinin kendisine verdiği mendil ile tenasül organını silerken hiç tereddüde kapılmadı⁵⁶⁵ ve birkaç gün içerisinde de hayatını kaybetti.⁵⁶⁶ Bir tür zehir ile kendisine suikast tertip edilmişti. Emir Nizâmüddîn’in sözünde durduğunu biliyoruz. Kardeşinin ölümünden hemen sonra Âmid’e geldi ve şehri kontrol altına alıp Meyyâfârikîn’e döndükten sonra yanında götürdüğü Sitte Azize isimli cariye ile evlendi.⁵⁶⁷ Ondan, sadece dört yaşına kadar yaşayacak olan Ahmed isimli bir oğlu olacaktı.⁵⁶⁸

Hâkimiyeti devrinde hem Meyyâfârikîn hem de Âmid surlarında birçok tamirat yapan ve 974 yılında Bizanslılar tarafından yıkılan on gözlü Dicle Köprüsü’nü yeniden inşa ettiren Nizâmüddîn, 472 yılının Zilhicce ayında (Mayıs 1080) hayatını kaybetmiş ve veliâht olarak tayin ettiği oğlu Nasruddevle Ebû’l-Muzaffer Mansûr, Zaîmüddevele lakabı ile bilinen veziri Ebû Tâhir es-Sellâme tarafından tahta çıkarılmıştı.⁵⁶⁹ Nasruddevle

⁵⁶⁴ İbnü’l-Ezrak, s. 512, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 179; Sıbt İbnü’l-Cevzî, s. 181-182; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 216; Amedroz, s. 142-143.

⁵⁶⁵ Mervâniler hakkındaki doktora tezi ile bilinen Thomas Ripper, cariyenin, banyoya girmek için yanından ayrılan Saîd’e zehirli bir havlu verdiğini ve Saîd’in bu havluyu kullandığı için zehirlendiğini ve bu hadiseden de üç gün sonra hayatını kaybettiğini kaydeder. Bkz. Ripper, s. 252.

⁵⁶⁶ Sıbt, cariyenin Saîd’in cinsel organını mendil ile sıkıp kopardığını ve Âmid hâkiminin bunun üzerine (muhtemelen kan kaybından) düşüp öldüğünü kaydetmektedir. Bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzî, s. 182.

⁵⁶⁷ Bununla birlikte Sıbt İbnü’l-Cevzî hadiseyi daha farklı bir şekilde anlatmaktadır. Onun bildirdiğine göre, Saîd’in zehirlenmek suretiyle ölümünden sonra Âmid halkı bir araya gelerek onun küçük yaştaki oğlunu tahta çıkarmak istemişlerdi. Çocuk bunu kabul ederek şehre gelmiş ve tahta çıkmış, emirlik işlerini de bu sırada Ebû Ali b. Beğal’in uhdesine vermişti. Ebû Ali Âmid’deki idareyi muhafaza edebilmek adına bölgede bulunan Türkmenlerle işbirliği gayretleri içerisinde girmiş, fakat girişimleri sonuçsuz kalmıştı. En nihayetinde Emir şehre gelerek burayı teslim aldı ve bu şekilde Mervânî tahtının da tek sahibi oldu. Bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzî, s. 114-115; Ripper, s. 239-240.

⁵⁶⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 369-370; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 216-217; Amedroz, s. 143; Cöhce, s. 133; Ripper, s. 253; Tokuş, “Mervâniler”, s. 194.

⁵⁶⁹ İbnü’l-Ezrak, s. 516-518, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 184-186; İbn Şeddâd, III/I, s. 379-380; İbnü’l-Esîr, X, s. 112; Sıbt İbnü’l-Cevzî, s. 232; Ebû’l-Fidâ, II, s. 6; İbnü’l-Verdî, I, s. 368; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 74b; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 218; Amedroz, s. 145; Tufantoz, Diyarbekir, s. 113.

Mansûr, dirayetli bir devlet adamı olan veziri Ebû Tâhir sayesinde emirlik idaresini bir süre iyi bir şekilde sürdürse de, bu durum fazla devam etmedi. Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânı olan Ebû Sâlim adlı Hıristiyan bir hekimin etkisi altına giren Emir, çok geçmeden her şeyini borçlu olduğu Ebû Tâhir'i vezirlik görevine son verdikten sonra hapsedmiş ve onun yerine Ebû Sâlim'i tayin etmişti. Fakat onun bu tavrı, başta şehir halkı ve devlet adamları olmak üzere, kimse tarafından hoş karşılanmadı. Emir'in bu düşüncesiz davranışı, zaten sınırlı olan hükümdarlık otoritesini de tüketmişti. Öte yandan, bir zamanlar Mervânîlerin vezirliğini yapmış olup daha sonra Abbâsî Halifesi'ne de vezirlik yapan İbn Cehîr'in Bağdat'taki görevine bu sıralarda son verilmiş ve o da soluğu Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanında almıştı. Sultan'a, iyi bildiği Diyârbekir bölgesinin kontrol altına alınması gereken zenginlikleri ve Mervânî Emirliği'nin içerisinde bulunduğu içler acısı durum hakkında bilgi vererek bir an önce harekete geçilmesi hususunda onu teşvik etmişti. Selçuklu idaresi tarafından, Tuğrul Bey döneminden beri olduğu hal üzere bırakılan ve atalarının sahip olduğu topraklara hâkim olmalarına izin verilen Mervânîlerin artık bu işi layıgınca yürütme konusunda başarılı olamadıkları açıldı ve Diyârbekir havalisinin ilhak edilme vakti gelmişti. Dinledikleri karşısında ikna olduğu anlaşılan Sultan Melikşah, yanına, içlerinde Artuk Bey'in⁵⁷⁰ de olduğu kimi büyük ve meşhur emirlerinin bulunduğu bir orduyu emrine verdiği Fahruddevle b. Cehîr'e Diyârbekir'i fetih ve Mervânî Emirliği'ni ortadan kaldırma vazifesini verdi.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ Fahruddevle'nin önce sefere çıktığı, Artuk Bey'in ise onun ardından başka bir ordu ile gönderildiği başka bir rivayet için bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 259; el-Ömerî, s. 221. Artuk Bey'in bu sefere katılması ve seferdeki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde, II, s. 543; İbrahim Artuk, Artuk Beğ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 23 ve devamı; Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (Artuk Bey), I, s. 161-186; Ali Sevim, "Artuk b. Eksük Salâr", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 11-18.

⁵⁷¹ İbnü'l-Ezrak, s. 519, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 186-190; İbnü'l-Esîr, X, s. 122; İbn Şeddâd, III/I, s. 383; el-Bundârî, s. 76; İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2017, (Ortaçağ Şairi), s. 39-40; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 258-259; ed-Devâdârî, VI, s. 409; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 106; İbrahim Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, (Mardin), s. 9-10; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 219; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 202; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2004, (Doğu Anadolu), s. 153; Sevim ve Yücel, s. 87-88; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 105-106; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s. 59; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, (Müslüman Türk Devletleri), s. 57; Salim Koca, "Sultan Melikşah'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi," Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Berikan Yayınevi, Ankara, trs, (Güneydoğu Anadolu Politikası), s. 152; Tufantoz, Diyarbakır, s. 114; Ripper, s. 269; Muharrem Kesik, 1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, (Malazgirt), s. 160; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular," *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (Ed. Mehmet Ersan, Yusuf Ayönü), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, s. 72-73.

Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından kendisine adeta yarı bağımsız bir valinin sahip olduğu yetkiler verilen İbn Cehîr,⁵⁷² hiç vakit kaybetmeden oğlu Zaîmürresâ Ebû'l-Kâsım ve emrine verilen Selçuklu ordusu ile birlikte Mervânî ülkesine yöneldi. 477/1084 yılının yazında Diyârbekir'e vasıl olan İbn Cehîr, evvela Âmid'e yönelip burayı kuşatma altına aldı.⁵⁷³ Bu sırada Selçuklu ordusunun büyük kumandanlarından Emir Çubuk da yetişip kendilerine katılmıştı. Öte yandan Mervânî Emiri Nasruddevle Mansûr da boş durmamış, ülkesini Selçuklulardan korumanın yollarını aramıştı. Meyyâfârikîn'i yerine vekil bıraktığı veziri Ebû Sâlim'e teslim ederek şehirden ayrılmış, bir yandan Sultan'ın nezdinde girişimlerde bulunmaya çalışırken, diğer yandan Musul ve Halep havalisine hâkim olan Arap Emiri Şerefüddevle Müslim ile ittifak kurmaya çalışarak başta Âmid olmak üzere bölgedeki birçok yeri kendisine vermeyi vaat etmişti. Bunun üzerine, daha önce araları pek iyi olmasa da, taraflar, varlıklarını hedef alan bir tehditle karşı karşıya olduklarını gördükleri için anlaşarak birlikte Âmid'e gelmişlerdi.⁵⁷⁴ Fahruddevle b. Cehîr komutasındaki Selçuklu ordusu buraya gelip de şehri muhasara ettiği vakit onlar da Âmid dışında karargâhlarını kurmuş olup Selçuklu askerlerinin oluşturduğu kuşatma hattı içerisinde kalmışlardı. Şerefüddevle Müslim, Selçuklu ordusunun büyüklüğüne karşı durmanın mümkün olmayacağını gördüğü için barış yapmanın yollarını arayıp, Selçukluların karargâhına "hem kendisinin hem de Mervânî Emiri'nin Selçuklulara tabi olması" dolayısıyla yapılacak savaşın manasız olduğu yönünde haber gönderse de, Fahruddevle, Âmid'e saldırma konusunda pek istekli değildi. Rivayete bakılırsa kavmiyet hassasiyeti dolayısıyla Âmid'deki Arapların kırılmasına da gönlü razı olmayan Fahruddevle, Şerefüddevle ile anlaşma yoluna gitti ve Selçuklu ordusunu geri çekerek emirin ülkesine gitmesine müsaade etmeyi kabul etti. Fakat Artuk Bey onunla aynı fikirde değildi. Sultan'ın Âmid'i fethetme emri son derece açık iken bu emri yerine getirmekten nasıl imtina edebilir, Selçuklu sancağını geri çekmeyi nasıl

⁵⁷² Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 255; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 106-107; Tufantoz, Diyarbakir, s. 114; Ripper, s. 274.

⁵⁷³ İbnü'l-Ezrak, s. 519; İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarşlan, s. 191; İbnü'l-Esîr, X, s. 125; İbn Şeddâd, III/I, s. 384; Ebû'l-Fidâ, II, s. 7; İbnü'l-Verdî, I, s. 369; ed-Devâdârî, VI, s. 408-409; Müneccimbaşî, I, s. 55; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 238-239; Sevim ve Yücel, s. 88; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 106; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 262.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, X, s. 125; el-Bundârî, s. 77; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 259; ed-Devâdârî, VI, s. 409; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 108; Artuk, Mardin, s. 10; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 239; Sevim, "Artuk Bey", s. 142; Sevim ve Yücel, s. 88; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 113; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 106; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları s. 60; Sevim, Suriye, s. 85; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 152; Kesik, Malazgirt, s. 160; Tokuş, "Mervânîler", s. 195-196.

düşünebilirdi? Fahruddevle'nin geri çekilme emrini kesin bir dille reddetti. Bu sırada şehri ele geçirdiklerinde sahip olacakları ganimeti düşünüp ellerini ovuşturdukları anlaşılan Türkmenler de olanları duymuş ve “Âmid'e çok uzaklardan ganimet için geldiklerini, Araplarla anlaşma yapmanın kabul edilebilir bir şey olmadığını ve buradan eli boş dönmeyeceklerini” söyleyerek huzursuzluk çıkarmaya başlamışlardı. Nitekim huzursuzluklarını eyleme dönüştürme konusunda tereddüt etmediler ve etrafında toplandıkları Emir Çubuk'un idaresi altında 12 Rabûlevvel 477'de (31 Temmuz 1084) Şerefüddevle'nin karargâhına saldırdılar.⁵⁷⁵

Türkmenlerin ani baskını karşısında ne yapacağını şaşırان Şerefüddevle ve askerleri, bütün ağırlıklarını karargâhlarında bırakarak can havliyle kaçışmış ve Emir bir fırsatını bulup Âmid kalesine sığınmıştı. Şerefüddevle'nin askerlerinin ardına düşen ve birçok kişiyi öldürüp pek çoğunu esir alan Türkmenler, Arap karargâhını yağmalamayı da ihmal etmediler. Onlar bu kadarıyla yetinmemiş, başta Şerefüddevle'nin mensup olduğu Ukayl kabilesi olmak üzere esir aldıkları Arap kabile şeflerini boyunlarına ipler takıp Âmid kapılarına getirerek köle gibi satışa çıkarmışlardı. Bunların büyüklerini on, biraz daha az itibar görenlerini beş, geri kalan diğer kadın ve erkek esirleri ise birer ikişer dinara satmışlardı. Elde ettikleri ganimet miktarı o kadar çoktu ki, Arap karargâhından yağmaladıkları on bin mızrağı ihtiyaç duymadıkları için kırıp yemek kazanlarının altında yakmış, en kaliteli Arap atlarını beş ve develeri birer dinara, koyun ve eşekleri ise birkaç dirheme vermişlerdi.⁵⁷⁶

Olanlar karşısında sessizliğini koruyan ve bir anlamda görünürde değilse de içten içe Türkmenlerin davranışlarını tasvip ettiği anlaşılan Artuk Bey ile Fahruddevle arasında bir tür gerilim sabık Abbâsî vezirinin orduya komutan tayin edildiği ilk günden beri vardı ve bu da süreç içerisinde bir sinir harbine dönüşmüştü. Artuk Bey'in Türkmenler üzerindeki etkisini bildiğinden dolayı yapılanları onun onayına bağladığı anlaşılan

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 259; el-Bundârî, s. 77; İbnü'l-Kalânîsî, s. 117; Azimî, s. 24; Şeşen, “el-İsfahânî'nin Kayıtları”, s. 259; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII, s. 19-20; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 108; Artuk, Mardin, s. 10; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 240; Sevim, “Artuk Bey”, s. 143; Sevim ve Yücel, s. 89; Sevim, Suriye ve Filistin s. 113; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 107; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s. 60-61; Sevim, Suriye, s. 85; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 154-155; Tufantoz, Diyarbakır, s. 116; Ripper, s. 275-276; Kesik, Malazgirt, s. 160-161.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 125-126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 259; Şeşen, “el-İsfahânî'nin Kayıtları”, s. 259; ed-Devâdârî, VI, s. 409; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 108-109; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 240; Sevim, “Artuk Bey”, s. 143-144; Sevim ve Yücel, s. 89; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 108; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s. 61; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 155-156; Tufantoz, Diyarbakır, s. 116; Tokuş, “Mervâniler”, s. 196.

Fahruddevle, onu zor duruma düşürmek için kendisine haber göndermiş ve Araplardan yağmalanmış olan her şeyin Sultan'a gönderilmesi gerektiğini söylemişti. Fakat kurt bir devlet adamı olan Artuk Bey, bu hilekârca teklifi duraksamadan reddetti. Kendisi bir askerdi ve Türkmenlerin adetleri arasında askerlerin yağmaladıkları şeylerin geri verilmesi gibi bir uygulama yoktu. Bunun üzerine yeni bir hamle yapan Fahruddevle, ordunun komutanlığından çekilerek bu konumu Altuntak'a bırakacağını bildirdi ve Artuk Bey'den, Âmid kalesine sığınmış olan Şerefüddevle'nin yolunu kesip onun kaçmasına izin vermemesini istedi. Fahruddevle, bu şekilde olanların bütün sorumluluğunu kendisini pek sevmediğini anladığımız Artuk Bey'in üzerine yıkacak, dolayısıyla da kendisine yöneltilmesi çok muhtemel olan "Araplarla mücadele etmekten imtina ettiği" şeklindeki itham ve suçlamadan da sıyrılmış olacaktı. Öte yandan olanları takip ettiği anlaşılan Şerefüddevle, komutanlar arasındaki anlaşmazlığı kendi lehine dönüştürmek için gizlice Artuk Bey ile temas kurmuş, kaçmasına göz yumması durumunda kendisine pek çok kıymetli mal ve para vermeyi vaat etmişti. Selçuklu emiri Şerefüddevle ile anlaşmayı kendisi açısından faydalı bulmuş ve onun yaptığı teklifi kabul etmişti. Dolayısıyla da Ağustos ayında yanında bulunan adamları ile birlikte Âmid kalesinden çıkıp Rakka'ya kaçan Şerefüddevle'nin gittiğini kimse fark etmedi.⁵⁷⁷ Birkaç gün sonra Artuk Bey'in kendisi de yanında bulunan Türkmenlerle birlikte Arap Emiri tarafından vaat edilen kıymetli malları da teslim alacağı Sincar'a çekilecek, onun yaptıklarını Sultan Melikşah'a bildiren Fahruddevle ise oğlu Zaîmürresâ'yı Âmid kuşatmasında bırakıp yanında bulunan birçok Selçuklu komutanı ile birlikte Meyyâfârikîn üzerine yürüyecekti.⁵⁷⁸

Bunlar olurken, Mervânî Emiri Nasruddevle Mansûr bir çıkar yol bulabilmek umudu ile İsfahan'a gitmek üzere harekete geçmişti. 477 yılı sonlarında (Ocak-Şubat 1085), yanında Meyyâfârikîn'in ileri gelenlerinden birçok kimse de olduğu halde Sultan Melikşah'ın yanına giderek huzuruna çıktı. Rivayetlere bakılırsa, Sultan Melikşah ona son derece iyi davranmış ve Meyyâfârikîn ile Âmid'i kendisine bırakmayı teklif etmişti.

⁵⁷⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 125-126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 259-260; Ebû'l-Fidâ, II, s. 7; İbnü'l-Verdî, I, s. 369; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 259; ed-Devâdârî, VI, s. 409; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXXII, s. 20; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 109-110; Artuk, Mardin, s. 10; Sevim, "Artuk Bey", s. 145-146; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 158-159.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 132; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 330; Bundârî, s.77; Ebû'l-Fidâ, II, s. 7; İbnü'l-Verdî, Ortaçağ Şairi, s. 40; el-Ömerî, s. 221; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 110; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 240-241; Sevim ve Yücel, s. 89-90; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 113; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 108-109; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s. 61-62; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 160; Kesik, Malazgirt, s. 160-161.

Sultan'ın teklifini düşünmek için ondan mühlet istemiş ve bu sırada veziri Ebû Sâlim'e haber göndererek durumunu haber vermişti. Ebû Sâlim, efendisine gönderdiği mektupta endişelenmesini gerektirecek bir durum olmadığını, ülkenin durumunun gayet muhkem bulunduğunu ve yirmi yıl devam edecek bir kuşatmaya bile dayanabileceklerini bildirdi. Bundan cesaret alan Emir Nasruddevle Mansûr, Sultan'ın önerisine olumlu cevap verme konusunda ayak diremeyi tercih etti ve daha iyi bir teklif alabileceği beklentisiyle İsfahan'da zaman geçirmeye devam etti.⁵⁷⁹ Fakat yaptığı şeyin hata olduğunu kısa bir süre sonra anlayacaktı. Âmid çok zor durumdaydı.

Fahruddevle'nin Meyyâfârikîn'e gitmek üzere ayrılmasından sonra yanındaki askerî birliklerle Âmid'i muhasara etmeyi devam ettiren oğlu Zaîmürrüesâ 478 yılı başlarında (1085 Nisan) kuşatmayı iyice şiddetlendirmiş, şehirde bulunanların kurtuluş umudu kaybolmaya yüz tutmuştu. Şehir çevresindeki bağ ve bostanların tahrip edilmesi ile buna bağlı olarak Âmid'de başlayan kıtlık ve pahalılık, içeride bulunanları açlık raddesine getirmişti. Öte yandan şehirde ikamet eden Hıristiyanların mevcut kötü koşulları kendileri açısından bir kazanç kapısı haline getirme çabaları halk arasında münaferet çıkmasına sebebiyet vermişti. Âmid'de ikamet eden Rûm, Ermeni ve Süryânî tebanın ellerinde bulunan zahire ve gıda maddelerini Müslümanların istifadesine sunma noktasında kıskançça davranmaları ve onlardan astronomik ödemeler talep etmeleri, Müslümanlar arasında bu kimselere karşı yoğun bir öfkenin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Şehri Selçuklu birliklerine teslim etmeye karar verdiler. Ebû'l-Hasan isimli birinin liderliği altında toplanan bir grup Müslüman, surların üzerine çıkıp dışarıda bulunan Selçuklu askerlerini şehre davet ederek kapıları açtılar. Muharrem ayının ilk Çarşamba'sında (478/4 Mayıs 1085) şehir düştü.⁵⁸⁰ Zaîmürrüesâ'nın askerleri ile birlikte şehre girmesinden sonra yaşadıklarının intikamını almak isteyen Müslümanlar Âmidli Hıristiyanlara saldırarak ve zor zamanda kendilerini yalnız bırakarak şahsi menfaatlerini

⁵⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 520, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 191-192; İbn Şeddâd, III/I, s. 384; İbnü'l-Esîr, X, s. 126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 235; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 111-112; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 242; Amedroz, s. 146-147; Sevim ve Yücel, s. 91; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 109-110; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 165-166; Tufantoz, Diyarbakır, s. 115; Ripper, s. 280-281.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 520-521, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 193; İbnü'l-Esîr, X, s. 132; İbn Şeddâd, III/I, s. 385; Ebû'l-Fidâ, II, s. 9; İbnü'l-Verdî, I, s. 370; İbnü'l-Verdî, Ortaçağ Şairi, s. 41; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 115; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Göğünç, s. 77; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 242; Amedroz, s. 147; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 203-204; Sevim ve Yücel, s. 91-92; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 110; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 169-170; Ripper, s. 282.

her şeyin önünde tutan komşularının mallarını yağma etme konusunda hiçbir tereddüt göstermeyeceklerdi.⁵⁸¹

Meyyâfârikîn kuşatmasını devam ettiren Fahruddevle b. Cehîr, Âmid'in düştüğüne çok sevinmiş ve askerlerine muhasaraya devam etmelerini tembih ederek kendisi de buradan ayrılıp Âmid'e gelmişti. Aylardır devam etmekte olan kuşatmadan dolayı ekonomik sıkıntı içerisinde olan ve açlık çeken halka emân verip dışarıdan getirttiği erzak ve zahireyi onlara dağıttırarak gönüllerini hoş etti. Daha sonra şehrin idaresini oğlu Zaîmürresâ'ya bırakarak Meyyâfârikîn kuşatmasına katılmak üzere Âmid'den ayrıldı. Giderken, şehrin güvenliğinden sorumlu olan şahnelik makamına da Çubuk Bey'i tayin etmişti.⁵⁸² İbnü'l-Ezrak, kendi yaşadığı dönemde Emir Çubuk'un neslinden gelen halen bölgede yaşamaya devam ettiklerini ve Hısn Keyfâ'da Artukluların hizmetinde bulduklarını kaydetmektedir.⁵⁸³

Âmid'in düşmesi, Diyârbekir bölgesindeki durumun değişmesi noktasında adeta bir anahtar işlevi gördü. Sözü edilen şehirden önce Siirt, Erzen, Bitlis ve Hısn Keyfâ gibi yerler zaten ele geçirilmişti. Ebû Sâlim'in idaresindeki Meyyâfârikîn direnmeye devam etmekteyse de Mervânî Emirliği'nin elinde çok fazla yer kalmamıştı.⁵⁸⁴ Olanları haber alan ve ülkesini tamamen kaybetmek üzere olduğunu anlayan İsfahan'daki Emir Nasruddevle, Sultan ile bir kez daha görüşerek daha önce yapmış olduğu teklifi kabul etmek istediğini bildirdi. Fakat iş işten geçmişti artık. Talebi reddedildi. Bunun üzerine son bir hamle daha yaparak Sultan'a damat olmak isteyen Emir, 60 bin altın mehir ödeme karşılığında Selçuklu hükümdarının kızlarından biri ile evlenmek istese de, bu sefer reddedilmekle kalmayıp kendisine yöneltilen istihzalar ile de baş etmek zorunda kaldı.⁵⁸⁵ Bütün olanlara rağmen İsfahan'dan ayrılmamış ve bir umut, gidişatı değiştirecek bir mucizenin olmasını beklemeye başlamıştı. Rivayetlere göre bu sırada çok kötü durumdaydı. Parasız kalmıştı ve sefil bir haldeydi. Üzgündü ve ne yapması gerektiğini bilemez haldeydi. Anlaşılan o ki, Emir Nasruddevle'nin durumuna merhamet eden Sultan

⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 132; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 268; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 115-116; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 242; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 170; Tufantoz, Diyarbakır, s. 118; Ripper, s. 282.

⁵⁸² İbnü'l-Ezrak, s. 521, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 193-194; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 242; Sevim ve Yücel, s. 92; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 110-111; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 170.

⁵⁸³ İbnü'l-Ezrak, s. 521.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Esîr, X, s. 132-133.

⁵⁸⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 266; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 114-115.

Melikşah, ona haber göndererek ülkesine karşılık kendisinden ne istediğini sordurdu. Psikolojik bakımdan da çökmüş durumda olan Mervânî Emiri, kuşkusuz içerisinde bulunduğu derin umutsuzluğa atıfta bulunarak “artık yalnızca *harbe* istediğini” söyledi. Aslına bakılırsa, *harbe* kelimesi “kısa mızrak” anlamına geliyordu ve Emir Nasruddevle de “artık kendisinin sadece ölmek istediğini” söylemekteydi. Onun söylediklerini Sultan’a iletenlerin sözlerindeki ironiyi anlayıp anlamadıkları meçhuldür. Belki de anlamışlardı ve Mervânî Emiri’nin içler acısı haline acıdıkları için söylediklerini Sultan’a başka türlü aksettirerek “Emir’in ülkesine karşılık Harbe’yi istediğini” bildirmişlerdi. Bunun üzerine Sultan, Bağdat’ın kuzeyinde olup yıllık geliri 30 bin altın civarında olan Harbe’yi Nasruddevle’ye ikta etti.⁵⁸⁶ Elimizde kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Mervânî Emiri’nin olanlar karşısında pişmanlıkla dolu olarak acı acı tebessüm ettiğini ve en azından hayatını devam ettirebilmesi için kendisine yetecek kadar bir gelire sahip olduğu için şanslı hissettiğini tahmin edebiliriz.⁵⁸⁷

2.2.5. Âmid’de Türk Hâkimiyeti

2.2.5.1. Selçuklular

Selçuklu hükümdarı tarafından Diyârbekir bölgesinin ilhakı ile görevlendirilmiş olan Fahruddevle b. Cehîr, Meyyâfârikîn’in zapt edilmesinden sonra buradan elde ettiği bir milyon dinar civarında miktara ulaşan büyük ölçekli ganimet mallarını daha önce Âmid’in idaresini kendisine bıraktığı oğlu Zaîmürrüesâ ile birlikte İsfahan’a, Sultan Melikşah’a göndermişti. Sözü edilen ganimet malları 479 yılının Şevval ayında (Ocak 1086) Sultan’a teslim edilirken, Fahruddevle de Meyyâfârikîn’de, sonraki iki yıl boyunca

⁵⁸⁶ İbnü’l-Ezrak, s. 521, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 194; İbn Şeddâd, III/I, s. 385-386; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 243; Sevim ve Yücel, s. 92; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 111; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 168-172; Tufantoz, Diyarbakır, s. 119.

⁵⁸⁷ Selçuklu-Mervânî ilişkilerini ele alan ve Diyârbekir bölgesinin Selçuklular tarafından ilhak edilmesini konu edinen müstakil bir metin için bkz. Mustafa Alican, “Selçuklu-Mervânî İlişkileri”, Turkish Studies, Cilt: 8, Sayı: 11, 2003, s. 1-15; Bahattin Keleş, “Selçuklu-Mervanoğulları İlişkisi ve Diyarbakır Bölgesi’nin Selçuklu Hakimiyetine Alınması”, Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (209-216), Diyarbakır, 2004, s. 209-216.

idare edeceği bölgenin yönetimini yapılandırmakla meşguldü.⁵⁸⁸ Bu iki yıl boyunca Zaîmürrüesâ'nın idaresi altında olan Âmid, daha sonra, Mervânî hazinelerinin önemli bir kısmını kendi hesabına topladığı tespit edildiği için Sultan tarafından görevinden azledilen babası Fahruddevle'nin yerine 482/1089 yılında Diyârbekir bölgesi emirliğine atanan devrin meşhur fıkıh âlimlerinden Kıvâmüddîn Amîdülmülk Ebû Ali el-Belhî'nin idaresi arasındaki yerler cümlesine dâhil oldu.⁵⁸⁹

Ebû Ali adil bir yönetici olup halkın hakkını gözetme konusunda son derece hassas olsa da, Meyyâfârikînîliler onun görevinden alınmasını ve yerine yeniden Fahruddevle'nin getirilmesini istiyorlardı. Hatta şehrin ileri gelenlerinden bir topluluk İsfahan'a giderek Ebû Ali hakkında Sultan'a şikâyetle bulunmuş ve yaptıkları çalışmalar sonucu onun azledilmesini sağlamaya muvaffak olmuşlardı. Onun yerine ise daha önce Mervânîlere vezirlik yapmış olan el-Enbârî tayin edilse de, payitahttaki siyasî hesaplar, birkaç gün içerisinde onun vazifeye atanma menşurunun iptal edilmesi ile sonuçlandı. Rivayete bakılırsa, Fahruddevle'nin oğlu ve Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün damadı olup Abbâsî Halifesi'ne vezirlik de yapmış bulunan Amîdüddeve kayınpederi ile görüşerek, onu, “üç yılda bir milyon dinar” ödeme önerisi ile Diyârbekir'in kendisine verilmesi hususunda ikna etmişti. Amîdüddeve, 483/1090 yılında Diyârbekir Emirliği'ne tayin edildi ve derhal bölgeye giderek görevine başladı.⁵⁹⁰ Bu şekilde Âmid de onun idaresi altına girmiş oluyordu.

Diyârbekir emirliğine tayin edildikten sonra Meyyâfârikîn'e yerleşip bir süre bölgeyi idare eden Amîdüddeve, bu dönemde Diyârbekir'de bulunan şehirlerin bütünüün vergilerini toplamakla kalmamış, aynı zamanda babasından kalmış olduğu rivayet edilen hazineleri de bir araya getirmişti. Onun, yeniden Abbâsî Halifesi'nin veziri olarak Bağdat'a gittiği 484 yılının Zilkâde'sine (Aralık 1091) kadar devam eden emirliği esnasında Âmid kardeşi Kâfiüddeve Ebû'l-Berekât tarafından yönetiliyordu. Bağdat'a giden ağabeyinin kendi yerine nâib sıfatıyla bıraktığı Kâfiüddeve, bir süre Diyârbekir

⁵⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 521-524, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 196; İbn Şeddâd, III/I, s. 386; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 243-244; Sevim ve Yücel, s. 93; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 112; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 172-173; Ripper, s. 290-291; Tokuş, “Mervânîler”, s. 197.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 524, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 199; İbn Şeddâd, III/I, s. 389; İbnü'l-Esir, X, s. 143; el-Bundârî, s. 77; Şeşen, “el-İsfahânî'nin Kayıtları”, s. 260; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 245; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 173; Tufantoz, Diyarbakır, s. 120; Ripper, s. 292-293.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 525-526, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 200-202; İbn Şeddâd, III/I, s. 393; el-Bundârî, s. 78; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 245-246; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 173; Tufantoz, Diyarbakır, s. 121; Ripper, s. 295.

hâkimi olarak görev yapmış ve Sultan Melikşah tarafından yanına çağrılınca da yerine oğlu Ebû'l-Hasan'ı bırakarak bölgeden ayrılmıştı. Fakat henüz Selçuklu payitahtına ulaşmadan, 16 Şevval 485'te (25 Kasım 1092), yolculuk esnasında Sultan'ın vefat ettiği haberi geldi.⁵⁹¹

Diyârbekir bölgesi her ne kadar Ebû'l-Hasan'ın idaresi altında olsa da Sultan'ın vefatı ülkenin her yerinde olduğu gibi burada da bir karışıklığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Halk arasında bölgenin kim tarafından yönetilmesi gerektiği hususunda anlaşmazlıklar zuhur etmiş, bir kısmı Sultan Melikşah'ın kendisine iktâ ettiği Harbe'de ikamet eden sabık Mervânî Emiri Nâsıruddevle Mansûr'un davet edilerek atalarının topraklarının kendisine teslim edilmesini arzu ederken, bir kısmı da yeni Selçuklu hükümdarı Sultan Berkyaruk'a mektup yazılması ve gelip de ülkesine ait olan bu topraklara sahip çıkması talebini dile getiriyordu. İkinci fikrin taraftar kitlesi daha baskın çıkınca, Meyyâfârikîn ileri gelenleri Sultan Berkyaruk'a bir mektup yazıp "Diyârbekir'in babası Sultan Melikşah'ın memleketi olduğunu ve başka birinin hâkimiyetine girmesini istemediklerini" bildirdiler ve bir an önce ya kendisinin gelmesini ya da güvendiği birini göndermesini istediler. Öte yandan da geçici olarak, Sultan'ın ya da onun gönderdiği bir idarecinin gelişine kadar Meyyâfârikîn'i idare etmesi için başlarına Şeyh Ebû Sâlim Yahya b. el-Hasan b. el-Muhavver isimli birini geçirdiler. Bu konuda pek istekli olmadığı anlaşılan Ebû Sâlim, şehir eşrafının ısrarları sonucu görevi kabul etmek zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra işlerin umdukları gibi gitmeyeceği anlaşıldı. Meyyâfârikînîliler tarafından Sultan'a gönderilen mektuba bir cevap verilmediği gibi, ne Sultan'ın kendisi ne de gönderdiği bir başkası hiçbir zaman buraya gelmeyecekti.⁵⁹²

Sultan Berkyaruk'un veya göndermesi beklenen temsilcisinin gelmemesi üzerine şehir halkı yeniden anlaşmazlığa düşmüş, Meyyâfârikîn'in ileri gelenleri, Sultan Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan sonra saltanat davasına girişmiş olup o sırada Nusaybin'de bulunan Tutuş'un yanına giderek şehri kendisine teslim etme arzusunda

⁵⁹¹ İbnü'l-Ezrak, s. 527, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 203-204; İbn Şeddâd, III/I, s. 394; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 246; Tufantoz, Diyarbekir, s. 121; Ripper, s. 297-298.

⁵⁹² İbnü'l-Ezrak, s. 528, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 205-206; İbn Şeddâd, III/I, s. 395-396; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 247; Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (Selçuklu Melikliği), I, s. 96; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (Tutuş), I, s. 426; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 142; Sevim, Suriye, s. 109; Tufantoz, Diyarbekir, s. 122; Ripper, s. 301-302.

olduklarını bildirmişlerdi. Fakat şehirde bulunan şair İbn Esed başta olmak üzere, Meyyâfârikîn'de Mervânî Emiri'nin davet edilmesi gerektiği fikrinde ısrar eden bir kesim halen mevcuttu ve bunlar, şehir eşrafı Nusaybin'de iken Emir Nâsiruddevle'ye haber göndererek onu davet etmişlerdi. Bu sırada gelişmeleri takip ettiği anlaşılan Emir de Cizre'ye gelmiş ve burada hâkimiyet kurduktan sonra şair İbn Esed'e haber göndererek Meyyâfârikîn'in kendisine teslim edilmesi halinde hem kendisini ödüllendireceği hem de halka iyi davranacağı sözünü vermişti. Nâsiruddevle Mansûr 486/1093 yılı başlarında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tâcuddevle Tutuş'un⁵⁹³ yanına gittikleri için eşrafının bulunmadığı Meyyâfârikîn'e girdiğinde, burası, Melik Tutuş'un yanına giden heyette yer alan babası tarafından kendi yerine bırakılan Ebû'l-Hasan Ali b. el-Muhavver'in idaresi altındaydı.⁵⁹⁴

Meyyâfârikîn'e hâkim olup "Muhyiddevle" unvanını verdiği şair İbn Esed'i vezirliğe tayin eden Emir Nâsiruddevle Mansûr, Ebû'l-Hasan Ali ile görüşüp ona emân vermiş, şehirden ayrılmasına müsaade etmişti. Bunun üzerine babasını ve şehir eşrafını bulup olanları aktarmak için Nusaybin'e geçmeyi planladığı Âmid'e yöneldi. Fakat o henüz Âmid'deyken Tutuş da gelmiş ve Ahmed b. Mahmud'un anlattıklarına bakılırsa biraz da zalimâne şeyler de yaparak şehre hâkim olmuştu.⁵⁹⁵ Selçukluların yeni hükümdarı olduğunu ilan etmiş olan Tutuş, Âmid'de yaptığı birtakım idarî düzenlemelerin ardından Meyyâfârikîn'e gitmek için buradan ayrıldı. 486 Rabûlevvel'inde (Nisan 1093), burayı, ülkesinde geçirdiği son emirlik dönemi beş ay süren ve çekileceği Diyârrebîa'da bir süre sonra hayatını kaybedip amcasının kızı ve hanımı Sittünnas tarafından Âmid'de defnedilecek olan Mervânî Emiri'nin elinden almakta güçlük çekmeyecek, böylece Diyârbekir'in tamamına hâkim olacaktı.⁵⁹⁶

⁵⁹³ Tâcuddevle Tutuş ile alakalı olarak bkz. Ali Sevim, "Tutuş", Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 167-180.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 528-529, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 205-209; İbn Şeddâd, III/I, s. 396; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 247-248; Sevim, "Tutuş", s. 427; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 142; Sevim, Suriye, s. 109; Ripper, s. 302.

⁵⁹⁵ Ahmed b. Mahmud, II, s. 32. Ahmed b. Mahmud, Âmid'in önünde meydana gelen savaşta her iki taraftan da toplamda 12 bin kişinin hayatını kaybettiğini ve Arap kadınlarının "rezil olmak korkusundan" hançerlerle kendilerini öldürdüklerini yazmaktadır ki, bu bilgiyi başka bir mecrada teyit edemediğimizi belirtelim. Bununla birlikte Ripper de bu iddiayı tekrarlamaktadır. Bkz. Ripper, s. 299. Öte yandan İbn Şeddâd'ın da Tutuş'un şehirde uyguladığı şiddete temas ettiğini, fakat örneğin Ahmed b. Mahmud kadar detay vermediğini de not edelim. Bkz. İbn Şeddâd, III/I, s. 397.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 529-530, 535, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 208-209, 216; İbn Şeddâd, III/I, s. 396-397, 404; İbnü'l-Esîr, X, s. 190; İbnü'l-Kalânisî, s. 123; İbnü'l-Verdî, II, s. 6; Ahmed b. Mahmud, II, s. 32; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 248-250; Amedroz, s. 151-152; Artuk, "Bir Yapı Kitabesi", s. 165; Sevim, "Selçuklu Melikliği", s. 96; Sevim, "Tutuş", s. 427;

Meyyâfârikîn’de bir süre kalıp başta aşar olmak üzere halkın üzerinden birçok vergiyi kaldıran ve örneğin Kadı Ebûbekir gibi kendisini şehre davet eden muteber kimselere çeşitli mal ve mülkler ihsan eden Tutuş, Meyyâfârikîn’i yönetmesi için Tuğtekin’i görevlendirdikten sonra buradan ayrıldı.⁵⁹⁷

Bu dönemde Âmid, Diyârbekir havalisinde kontrolü sağladıktan sonra buradan ayrılan Tutuş’un görevlendirdiği Tuğtekin’e tabi olan İltaş’ın idaresindeydi. Rivayetlere bakılırsa hiç de sevilen bir idareci olmayan İltaş, yaptığı kötülüklerle dikkat çeken zalim bir kimseydi ve bundan dolayı da Âmidliler kendisinden memnun değillerdi.⁵⁹⁸ Nitekim 1095 yılında onun kötü idaresine son vermek maksadıyla isyan bayrağını açtılar. Fakat olanları öğrenen Tuğtekin hışım içerisinde Âmid’e geldi ve isyanı kanlı bir şekilde bastırdıktan sonra kalkışmada rolü olduğu tespit edilen kimseleri acımasızca katletti.⁵⁹⁹ Öte yandan Selçuklu Sultanı olma iddiasını sürdüren Tutuş olanları hoş karşılamamıştı. Zaten yeteri kadar taraftarının olmadığı ve en ufak bir sempatiye bile ihtiyaç duyduğu bir dönemde bu şekilde halkın gözüne kötü gösterilmeye tahammül etmesi mümkün değildi. Tuğtekin’i derhal bölge idaresinden azletti ve yerine, belki de Diyârbekir’e verdiği önemi göstermek amacıyla oğlu Dukak’ı tayin etti.⁶⁰⁰ Selçuklu hanedanına uzun yıllardan beri hizmet eden Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi büyük beyleri de yanına alıp hakkı

Ali Sevim, “İnaloğulları”, Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 87; Sevim ve Yücel, s. 205; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 142-143; Sevim, Suriye, s. 110; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s. 80; Tufantoz, Diyarbakir, s. 122; Ripper, s. 302-304; Mustafa Alican, “Tâcuddevle Tutuş: Bir Selçuklu Meliki’nin Siyasî Biyografisi”, Tarih Okulu Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, s. 75-76.

⁵⁹⁷ İbnü’l-Ezrak, s. 531, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 20-210; İbn Şeddâd, III/I, s. 398; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 249; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 192; Amedroz, s. 152; Artuk, “Bir Yapı Kitabesi”, s. 166; Sevim, “Tutuş”, s. 427; Sevim, “İnaloğulları”, s. 87; Ali Sevim, “Tuğtekin”, Makaleler, E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, III, s. 157; Sevim ve Yücel, s. 205; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 249; Sevim, Suriye, s. 110; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 265; M. Remzi Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, (Hısn-ı Keyfâ), s. 22; Tufantoz, Diyarbakir, s. 122; Ripper, s. 303; Halil İbrahim Gök, “Atabeglikler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (Ed. Mehmet Ergan, Yusuf Ayönü), Sıyer Yayınları, İstanbul 2018, X, s. 433.

⁵⁹⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 403-404.

⁵⁹⁹ İbnü’l-Ezrak, s. 531-532, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 211; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 249; Artuk, “Bir Yapı Kitabesi”, s. 196; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 23; Ripper, s. 303. Söz konusu isyanın İltaş’a değil de doğrudan doğruya Tutuş’a karşı gerçekleştiği hakkında bir yaklaşım için bkz. Coşkun Alptekin, Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 6.

⁶⁰⁰ İbnü’l-Kalânisî, s. 131; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 249; Koca, “Güneydoğu Anadolu Politikası”, s. 176; Efe Durmuş, “XII. Yüzyılda Diyarbakır’da Bir Türk Beyliği,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (103-115), Diyarbakır, 2004, s. 218.

olduğuna inandığı tahtı ele geçirmek üzere İnan'a doğru ilerlediği bu dönemde arkasının güvende olduğuna emin olmalıydı.

1095 yılı başlarında yeğeni Berkyaruk ile yaptığı Rey yakınlarındaki savaşta mağlup olup hayatını kaybeden Tutuş'tan sonra kurucusu olduğu Suriye Selçuklu Melikliği oğlunun, Rıdvan'ın idaresi altında varlığını devam ettirse de, Diyārbekir bölgesi idarī açıdan büyük bir istikrarsızlığa sürüklendi. Bu coğrafyada her zaman etkin oldukları bilinen Türkmen liderleri durumu kendileri açısından fırsata dönüştürmekte gecikmemiş, Suriye Selçuklularının elinde, babası Tutuş'un mirasını korumaya alışan Dukak'ın kontrolü altındaki Meyyāfārikīn'in dışında bir yer kalmamıştı. Bu sırada Āmid de Sadr isimli bir Türkmen beyinin eline geçmiş, şehri işgale yeltenen Musul Emiri Kürboğa'nın saldırısını başarıyla püskürten bu zatın 1097'de vefat etmesinden sonra ise Āmid'e kardeşi Emir Ynal (İnal⁶⁰¹) hākim olmuştu.⁶⁰² Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki, özellikle Sultan Melikşah'ın vefatından sonraki süreçte Selçuklu idaresinde yaşanan siyasī gelişmeler ve buna bağlı olarak bölgede meydana geldiği görülen istikrarsızlık, Āmid'i de içerisine alan havzada çok yönlü bir bozulmanın ortaya çıkmasına da neden olmuştu. Nitekim 493/1099-1100 yılında Dukak'ın yanında Sökmen b. Artuk olduğu halde Meyyāfārikīn'e gelip bölgede siyasī anlamda düzenlemeler yapmaya çalıştığını İbn ředdād kaydetmektedir.⁶⁰³ Fakat anlaşılan o ki, ortada ciddi bir siyasī kriz bulunuyordu. Bölgesel anlamda şehirlerdeki idarī yapıların güçlü veya muktedir olmasından te, İbnü'l-Ezrak'ın kayıtlarından da görüleceği üzere bölgesel bir buhran vardı. Bir zamanlar Mervānī Emirliği'nin başkenti olan ihtişamlı Meyyāfārikīn'den Āmid'e ya da başka şehirlere güvenlik içerisinde ulaşabilmek imkānı kalmamıştı. Ticaret kervanları yanlarında muhafızlar olmadan hareket edemiyor, eşkıyaların saldırılarına maruz kalıyorlardı. Dolayısıyla Āmid'in nispeten zayıf bir hanedan olan Ynaloğullarının elinde bulunması bir yana, Artukluların sözü edilen bölgedeki yükselişleri istikrarın

⁶⁰¹ Türkçe bir kelime olan Ynal ile alakalı etimolojik ve kültürel bir değerlendirme için bkz. Koca, "Tarihi şahıs ve Yer Adları", s. 330-331.

⁶⁰² İbnü'l-Ezrak, s. 532; İbnü'l-Ezrak, ev. M. Emin Bozarıslan, s. 229; İbn ředdād, III/II, s. 511; Müneccimbaşı, II, s. 169; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 251; Artuk, "Bir Yapı Kitabesi", s. 196; Sevim, "İnaloğulları", s. 87; Sevim ve Yücel, s. 205; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfā, s. 23; Koca, "Güneydoğu Anadolu Politikası", s. 176; Tufantoz, Diyarbakır, s. 123; evik, "Türkmen Beylikleri", s. 139-140; Ripper, s. 308; E. Durmuş, s. 218.

⁶⁰³ İbn ředdād, III/II, s. 416.

sağlanmasına katkı sağlamıştı. Nitekim İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd da eserlerinde bu durumu açık bir biçimde ifade etmektedirler.⁶⁰⁴

2.2.5.2. Yınaloğulları ve Nisânoğulları

Âmid hâkimi olan Sadr'ın ölümünden sonra şehrin yönetimini üstlenen kardeşi Emir Yınal bir süre sonra vefat etmiş ve yerine oğlu İbrahim geçmişti. 1098 yılında Emir Kürboğa tarafından Haçlılara karşı gerçekleştirilen taarruzda görev alan emirler arasında Âmid hâkimi İbrahim de bulunuyordu.⁶⁰⁵ Bölgede devam etmekte olan siyasî krizi kendi lehine çevirmeyi başaran beylerden biri olup bu sırada otuz köyü uhdesine alan⁶⁰⁶ Yınaloğlu İbrahim'in Âmid'deki emirliği Suriye Selçuklu Meliki Tutuş tarafından onaylanmış ve kendi idaresine tabi olarak buradaki hâkimiyetini devam ettirmesi kabul edilmişti. Dolayısıyla, İbnü'l-Esîr'in, Tutuş'un bölgeyi ele geçirdikten sonra şehri İbrahim'e verdiği yönündeki kayıt, kronolojik açıdan hatalı olmalıdır.⁶⁰⁷

İbrahim Bey, Suriye Selçuklularına tabi olarak Kürboğa ile birlikte hareket etmiş olsa da, Musul hâkiminin Âmid'i işgal etme arzusuna mani olamamıştı. 494/1100-1101 yılında bu arzusunu gerçekleştirmek için harekete geçen Kürboğa, daha önce Tutuş tarafından öldürülen Aksungur'un oğlu Zengî'yi de yanına alarak Âmid üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. Bu durum karşısında büyük bir korkuya kapılan İbrahim, kendisine yardım etmesi için Ahlat Emiri Sökmen Bey'i çağırmış, bunun üzerine Sökmen de kardeşinin oğlu Yâkûtî ile birlikte hiç vakit kaybetmeden harekete geçerek Âmid hâkiminin imdadına koşmuştu. Yeni gelen taze kuvvetlerle İbrahim'in güç kazanması Kürboğa'yı endişelendirmiş, taraflar arasındaki ilk çatışmalarda müttefiklerin üstünlük göstermesi onun endişelerinde hiç de haksız olmadığını ortaya koymuştu. Dağılmaya yüz tutan ordusunu toparlamak için Zengî'yi kağan askerlerinin önüne süren ve "bir zamanlar efendileri olan Aksungur'un oğlu için" onlara savaşmaktan vazgeçmemelerini söyleyen Emir Kürboğa, bu akıllıca hareketinin meyvelerini hemen toplamaya başladı. Askerler geri dönerek hızlı bir şekilde toparlanmış, İbrahim ile Sökmen'in kuvvetlerine karşı

⁶⁰⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 556; İbn Şeddâd, III/II, s. 429.

⁶⁰⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 258; Sevim, "İnaloloğulları", s. 87; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 141; E. Durmuş, s. 218.

⁶⁰⁶ İbn Şeddâd, III/II, s. 427.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 343; Faruk Sümer, Türk Beylikleri, s. 21.

saldırıya geçmişlerdi. Nitekim müttefikleri mağlup da ettiler. Bununla birlikte Yâkûfî'yi esir olarak Mardin kalesine hapsedtiren Kürboğa, son derece müstahkem bir şehir olan ve surlarını aşmanın hiç de kolay olmadığı Âmid'i ele geçirmesinin mümkün olmadığını anlayacak ve kuşatmayı bırakarak hızlı bir şekilde bölgeden uzaklaşacaktı.⁶⁰⁸

1105 yılında Meyyâfârikîn'e gelip atabeyi Humartaş'ı buraya idareci olarak tayin eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a tabiyet arz eden emirler arasında bulunduğu görülen⁶⁰⁹ ve onun Musul seferine de katılan, fakat savaş esnasında Meyyâfârikîn hâkimi ile birlikte Sultan'ı yalnız bırakarak ülkesine dönen Âmid hâkimi İbrahim Bey,⁶¹⁰ 503/1110 yılında hayatını kaybetti.⁶¹¹ Rivayete bakılırsa kötü ahlaklı olan ve halka oldukça kötü davranan, bundan dolayı da insanların yurtlarını terk edip başka yerlere hicret etmesine neden olan İbrahim'in yerine oğlu Sa'düddeve İlaldı geçti.⁶¹² Döneminde yanan Ulu Cami'nin tamir edildiğini bildiğimiz Emir İlaldı, Mardin Artuklu Emiri Necmeddîn İlgâzî'nin kızı Yümna Hatun ile evlenmiş ve bu şekilde Yınaloğulları ile Artuklular arasında bir akrabalık bağı tesis edilmişti.⁶¹³ Böylece iki hanedan arasındaki ilişkileri biraz daha yakın hale gelmişti.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 541, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarşlan, s. 226; İbnü'l-Esîr, X, s. 316; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 258; Sevim ve Yücel, s. 205; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 42.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 546, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarşlan, s. 232; İbnü'l-Esîr, X, s. 143; Artuk, Mardin, s. 40; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, (Türkiye), s. 137; Turan, Doğu Anadolu, s. 106; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 134; Sevim, "İnalöğulları", s. 88; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269; Mehmet Ersan, Mustafa Alican, Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı, Türkiye Selçukluları, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 52; Mehmet Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (Ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, s. 181; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 141.

⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 343; İbnü'l-Kalânîsi, s. 157; Münecceimbaşı, II, s. 11; Claude Cahen, "Le Diyar Bakr Au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique*, Sayı: 227, 1935, (Le Diyar Bakr), s. 231; Sevim, "İnalöğulları", s. 88; E. Durmuş, s. 218.

⁶¹¹ Burada, Âmid şehrinin Sultan Kılıçarslan'ın akıbeti hususundaki yerine dair konumu bakımından bir anekdot aktarmak yerinde olabilir. Sultan Kılıçarslan, Âmid hâkiminin de kendisine tabi olduğu bu süreçte Musul hâkimi Çavlı Sakavu ile savaşmak üzere bölgeden ayrılmış, en nihayetinde 499 ya da 500 (1106-1107) yılında Habur Nehri'nde boğulmak suretiyle hayatını kaybetmişti. Sultan'ın tabutunun evvela Meyyâfârikîn'e getirilerek burada, Kubbetü's-Sultan adı verilen türbede defnedildiğini ve 538/1143-1144 senesine kadar da burada kaldığını biliyoruz. Fakat bu sene, merhum hükümdarın oğlu Sultan Mesûd'un teşebbüsleri ile tabut yerinden çıkarıldı ve Konya'ya götürülmek üzere Âmid'e getirildi. Sultan Konya'dan geldi ve tabut Meyyâfârikîn'e geri götürüldü. İbnü'l-Ezrak'ın döneminde halen de orada bulunuyordu. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 546-547.

⁶¹² İbnü'l-Esîr, X, s. 383; İbn Şeddâd, III/II, s. 511-512; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, s. 18; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259; Sevim, "İnalöğulları", s. 88; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 142; E. Durmuş, s. 218.

⁶¹³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 258-259; Turan, Doğu Anadolu, s. 190; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 143; E. Durmuş, s. 219; Şeyhmus Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 66.

Türkiye Selçuklularının Diyârbekir coğrafyasını kontrol ve idare etmeye başladığı bu dönemde, tıpkı bölgedeki diğer emirlikler gibi Âmid'i idare eden Yıvaloğulları da Selçuklu Sultanı'nın tabileri arasındaydı. Nitekim 508/1115 yılında Meyyâfârikîn'e Karaca Sâkî'yi tayin eden Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev, Âmid'i de Karaca'nın sorumluluğuna vermiş ve bölgenin idaresini Musul'a bağlamıştı.⁶¹⁴ Selçuklular ile Yıvaloğulları arasında bu tabilik ilişkisi daha sonra da devam etti. Selçuklu hükümdarının 1118 yılında Meyyâfârikîn idaresini de kendisine verdiği Mardin Artuklu Emiri İlgâzî ile yeğeni Belek'in Haçlılara dönük saldırılarında Âmid askerlerinin de yer almasını bu bağlam içerisinde ele almak gerekir.⁶¹⁵

Yıvaloğulları döneminde siyasî bakımdan birtakım sorunlar yaşadığı görülen Âmid, sosyal açıdan da kusursuz bir yer değildi. Kuşkusuz siyasî iradenin istikrarsız yapısına bağlı olarak ortaya çıkan bu durum, zaman zaman şehir içerisindeki barış ortamını tehdit de ediyor ve halk arasında huzursuzluk çıkmasına neden oluyordu. Nitekim bu dönemlerde Âmid'de dikkate değer biçimde etkin olmaya başlayan İsmâîlîlerin halk üzerinde baskı oluşturması ve onlara giderek artan bir ivme ile zarar vermeye başlamaları sonucu Âmidliler kendi aralarında teşkilatlanarak 518/1124 yılında bunlara saldırmış ve içlerinden 700 kadarını katledip kalanları da şehri terk etmeye zorlamışlardı.⁶¹⁶ Bu dönemlerde Artuklu idaresinde bulunan Timurtaş'ın söz konusu Şî-İsmâîlî katliamından dolayı kendisine suikast tertip eden İsmâîlî fedaileri tarafından katledildiğine ilişkin zayıf rivayet, bir taraftan Âmid'i de ihtiva eden Diyârbekir bölgesinde İsmâîlîlere dönük olumsuz bakışı yansıtmakla birlikte, aynı zamanda söz konusu hareketin bölgede sahip olduğu etkinliğin boyutlarını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.⁶¹⁷

Âmid'in içerisinde bulunduğu durum, çevrede bulunan diğer siyasî yapıların dikkatini çekerek iştahlarını kabartıyor, onlarda bu kadim şehre sahip olma arzusunu uyandırıyor. Bunlar arasında, 1129 yılında Âmid yakınına kadar gelerek şehir yakınlarında bulunan köyleri yağmalayan Frank kumandan Joscelin gibi gayrimüslimler

⁶¹⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 550-551; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259.

⁶¹⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259.

⁶¹⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 494; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 268; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXV, s. 301; İbn Kesîr, XVI, s. 265; Saîd Paşa, s. 73; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 261; Cahen, "Le Diyar Bakr", s. 238; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 142; Adem Arıkan, Büyük Selçuklular Döneminde Şîa, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 210, s. 305; E. Durmuş, s. 219.

⁶¹⁷ Arıkan, s. 305.

olduğu gibi,⁶¹⁸ Diyârbekir’de yer alan diğer şehirleri idare eden Müslüman emirler de vardı. Nitekim Musul ve Halep hâkimi olan İmâdeddîn Zengî’nin Meyyâfârikîn hâkimi Artuklu Hüsâmeddîn Timurtaş ile birlikte 528/1134 yılında Âmid’e yürüyerek şehri kuşatması bu durum ile alakalıdır. Öte yandan Âmid’e hükmeden Yıvaloğullarının da kendilerine göre müttelikleri vardı ve bu kuşatmadan dolayı Emir İlaldı, Hısn Keyfâ ve Harput hükümdarı olan Artuklu hanedanından Emir Dâvûd’u yardıma çağırdı. İmâdeddîn Zengî ile birlikte hareket eden ve gündün güne güçlenen Mardin Artuklu Emiri Timurtaş’ın daha fazla büyümesinin kendisi açısından tehlikeli olduğu gören Emir Dâvûd, İlaldı’nın bu talebine olumlu cevap vererek oğlu Kara Arslan ile birlikte Âmid’e yönelse de kuşatmacılar karşısında mağlup olup geri çekilmek zorunda kalacak, muhasarayı bir müddet daha devam ettiren İmâdeddîn ile Hüsâmeddîn ise şehri almanın kolay olmadığını anlayarak bölgede Âmid şehri civarındaki ağaçları da kestikleri külliyetli bir talan yaptıktan sonra ülkelerine döneceklerdi.⁶¹⁹ Âmid’in iştahını kabarttığı kimseler arasında Mervânî emirlerinin soyundan gelen ve bu dönemlerde Hettâh kalesine hükmeden Emir Ahmed de vardı. Bu zat, muhtemelen ailenin eski görkemli günlerine geri dönmenin mümkün olabileceği ve şehri ele geçirebildiği takdirde hanedanını yeniden diriltebileceği umuduyla 1136 yılında Âmid’i işgal etme teşebbüsünde bulunmuş, fakat müstahkem şehir surları ona da geçit vermemişti.⁶²⁰

Güçlü bir hükümdar olmamakla birlikte çeyrek yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca Yıvaloğullarının reisi olarak Âmid’e hükmeden İlaldı Bey 536/1142 yılında vefat etmiş ve yerini oğlu Cemâlüddîn Şemsülmülk Mahmûd’a bırakmıştı.⁶²¹ Aynı yıl

⁶¹⁸ Gregory Abû'l-Farac, II, s. 361; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 261; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 62-63; Remzi Ataoğlu, “Hısn-ı Keyfâ Artuklu Hükümdarı Davud’un Siyasi Faaliyetleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 27, Ankara, 1992, (Davud’un Siyasi Faaliyetleri), s. 37; Çevik, “Türkmen Beylikleri”, s. 142; E. Durmuş, s. 219.

⁶¹⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 575-576, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 61; İbn Şeddâd, III/II, s. 436; İbnü'l-Esîr, XI, s. 23-24; İbnü'l-Kalânîsî, s. 243; Azimî, s. 58; ed-Devâdârî, VI, s. 512; Münecceimbaşı, II, s. 171-172; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 261; Turan, Doğu Anadolu, s. 173, 190; Sümer, Türk Beylikleri, s. 71; Sevim ve Yücel, s. 206; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 200; Cahen, “Le Diyar Bakr”, s. 245; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 247, 270; Carole Hillenbrand, “The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century”, Studia Islamica, Sayı: 54, 1981, s. 144; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 65; Ataoğlu, “Davud’un Siyasi Faaliyetleri”, s. 38-39; Halil İbrahim Gök, “Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri,” İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (159-210), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, (İlişkiler), I, s. 167; E. Durmuş, s. 219; Yusuf Metin Yardımcı, “Mardin Artuklularında Siyasi İlişkiler,” İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (267-284), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 275.

⁶²⁰ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 262.

⁶²¹ İbnü'l-Ezrak, s. 582; İbn Şeddâd, III/II, s. 512; Azimî, s. 65; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 80b; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 262; Turan, Doğu Anadolu, s. 190; Sevim, “İnalğulları”, s. 88;

içerisinde İmâdeddîn Zengî'nin bölgeye sefer düzenleyeceği haberlerinin gelmesi üzerine adına hutbe okunmaya başladığını bildiğimiz Âmid'de yeni bir dönem başlamıştı.⁶²² Yıvaloğulları tarihi boyunca şehrin idaresini en uzun süre devam ettiren hükümdar olan Mahmûd Bey, kırk yılı aşan bir emirlik dönemine sahip olsa da, görünen o ki babası İlaldı'dan çok daha zayıf bir yöneticiydi ve onun döneminde devletin idaresi hanedanın vezirliğini yürütmekte olan Nisânoğulları ailesinin eline geçti. Nisânoğullarının bilinen ilk mensubu olan ve İlaldı'nın son yıllarından itibaren devlet idaresini adeta uhdesine alan Nisân, onun ölümünden sonra adeta bir hükümdar gibi hareket etmeye ve Emir'i devlet işlerine karıştırmamaya başlamıştı. Yıvaloğulları açısından bakıldığında, görünürde Mahmûd Bey'in isminden başka bir şey yoktu.⁶²³ Aslına bakılırsa Müeyyedüddîn İbn Nisan'ın şehirdeki etkisi yeni ortaya çıkmış da değildi. İbnü'l-Ezrak tarafından nakledildiğine göre, bu zat daha önce Meyyâfârikîn'den Âmid'in mütevellisi olarak tayin edilmiş olan en-Nâsîh Ali b. Ahmed el-Âmedî'ye görevden el çektirmiş, hatta bu kadarıyla da kalmayarak 30 bin dinarını da müsadere etmişti.⁶²⁴ İmâdeddîn İsfahânî tarafından nakledilen bilgilere bakılırsa, dışarıda bir elçi geldiği zaman vezir onu emirin huzuruna götürüyor, kendi yaptığı işleri Mahmûd Bey'in yaptığından bahisle Âmid hâkimini etkilemeye yoluna gidiyor, fakat elçi ile yalnız kaldıklarında ona “aslında Mahmûd'un hiçbir gücü olmayan bir gulâm olduğunu, devlet işlerinde hiçbir söz hakkı bulunmadığını ve zaten kendisine de bir şey sorulmadığını” söylüyordu.⁶²⁵ Etrafında bir korku halesi oluşmuştu ve herkes vezirin şerrinden çekiniyor, devlet işlerini de o ve adamları yürütüyordu. Nitekim Nisân'ın vefatından sonra vezirlik makamına oğlu Müeyyedüddîn Ebû Ali Hasan b. Ahmed geçmiş ve ailenin Âmid'deki konumu daha da fazla kuvvetlenmişti.⁶²⁶ Bu sırada İmâdeddîn Zengî de Âmid'e kadar uzanan saldırılar yaptığı görülen Haçlılar ile kıyasıya mücadele ediyor ve el-Cezîre bölgesindeki hâkimiyetini giderek daha köklü bir hale getiriyordu.⁶²⁷

Sevim ve Yücel, s. 206; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 270; Çevik, “Türkmen Beylikleri”, s. 142; E. Durmuş, s. 219.

⁶²² İbnü'l-Esîr, XI, s. 86; ed-Devâdârî, VI, s. 536-537; Gök, “İlişkiler”, s. 171.

⁶²³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 262-263; Sevim, “İnalogulları”, s. 88-89; Çevik, “Türkmen Beylikleri” s. 142.

⁶²⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 566.

⁶²⁵ el-Berku's-Şâmî, V, s. 60; Şeşen, “İsfahânî'nin Kayıtları”, s. 294; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 295.

⁶²⁶ Hüseyin Kayhan, “Fahredden Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi”, Belleten, Cilt: LXXII, Sayı: 263, Ankara, 2008, (Kara Arslan Devri), s. 60-61; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 262-263.

⁶²⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 94; İbnü'l-Ezrak, s. 583.

Emir Mahmûd adına hareket eden ve elbette birçok zaman onun tasvip etmesinin mümkün olmayacağı adımlar da atan Nisânoğulları, muhakkak kendi geleceklerini de garanti altına almak için Yıvaloğulları ailesinin ve Âmid'in konumunu muhafaza etme gayreti içinde idiler. Özellikle şehrin Mardin Artukluları karşısında korunaklı hale gelmesi için bu hanedan ile iyi ilişkiler kurmanın gerekli olduğu aşikâr görünüyordu. Bu doğrultuda Mardin Artuklu Emiri Hüsâmeddîn Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun'u Emir'e eş olarak almanın uygun olacağını düşünmüş ve bunu gerçekleştirmek için de derhal harekete geçmişlerdi. Vezir Müeyyüddîn Ebû Ali'nin oğlu İzzuddevle Nasr, 543/1148 yılında Meyyâfârikîn'e giderek 50 bin altın başlık parası karşılığında Timurtaş'tan kızını istedi. Artuklu Emiri'nin teklifi makul bularak kabul ettiğini ve Zümrüt Hatun'u Âmid hâkimi Mahmûd'a eş olarak verdiğini biliyoruz. Nikâh akdi dönemin önemli âlimlerinden biri olan el-Hatib Tâcû'l-Ulemâ el-Haskefi tarafından gerçekleştirildi ve gelin Şaban ayının sonunda (Aralık/Ocak) Âmid'e götürüldü.⁶²⁸ Fakat tertip edilen tantanalı bir düğünün ardından Âmid'e getirilen gelin, İlaldî'ya daha sonra Cemâlülmülk adıyla tahta çıkacağını bildiğimiz bir erkek çocuk verse de⁶²⁹ aradan bir yıl geçtikten sonra beklenmedik biçimde hayatını kaybetti. Henüz kendisine vaat edilen başlık parasını alamamış olan Hüsâmeddîn Timurtaş, ittifak ettikleri meblağın derhal kendisine gönderilmesini istemiş, fakat bu para kendisine gönderilmemişti. Nisânoğullarının Âmid'in durumunu korunaklı hale getirmek için attıkları adım bu şekilde sonuçsuz kalmış, hatta büyük bir tehlike ile de karşı karşıya gelmişlerdi. Başlık parasını alamadığı için öfkeye kapıldığı anlaşılan Artuklu Emiri, 546/1151 yılında sefere çıkarak Âmid önlerine geldi ve şehri kuşattı. Âmid bir kez daha direndi ve teslim olmadı.⁶³⁰ Bunun üzerine şehri alma konusundaki ümidini yitiren Timurtaş çevredeki köy ve yerleşimleri yağmalayıp geri dönmüş olsa da, daha sonra Âmid hâkimi ile yazışarak o yılın hasatının kendisine verilmesi karşılığında anlaştilar. Fakat Müeyyedüddîn Ebû Ali'nin, Mardin hükümdarını kışkırttığı gerekçesiyle gönderdiği iki fedai marifetiyle Artuklu veziri Zeyneddîn'i öldürtmesi nedeniyle Hüsâmeddîn Timurtaş bir süre sonra Âmid'i ikinci kez kuşatacak, taraflar arasında uzun süre devam eden şiddetli ve sonuçsuz çatışmalar, ancak

⁶²⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 592; İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 87; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 142; E. Durmuş, s. 220; Nayır, s. 67.

⁶²⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 604, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 104-105.

⁶³⁰ Emir Mahmûd'un, şehrin kuşatılması üzerine başlık parasını ödediği ve Timurtaş'a tabi olduğu yönünde bir rivayet daha vardır. Bkz. Turan, Doğu Anadolu, s. 190.

Ahlat Emiri II. Sökmen'in veziri Bahâeddîn Avs'ın araya girerek bir uzlaşma zemini oluşturmasıyla sona erecekti.⁶³¹

550/1155 yılında Âmid kadısı Muhammed b. Ebû Ya'lâ'yı azlederek onun yerine kendisine aynı zamanda Âmid vakıflarının idaresi de teslim edilen Bahâuddîn Ebû Tâhir b. Nubâte'yi tayin eden Yınaloğullarının veziri Nisânoğlu Müeyyedüddîn Ebû Ali aradan fazla zaman geçmeden, 551/1156'da vefat etmiş ve yerine oğlu Cemâlüddevle Kemâlüddîn Ebû Ali geçmişti.⁶³² Müeyyedüddîn'in göreve getirdiği Bahâuddîn onun ölümünden sonra Âmid'den ayrılp Meyyâfârikîn'e geri dönse de,⁶³³ vezir ailesinin şehirdeki hâkimiyeti aynı şekilde, hatta eskisinden daha yoğun bir biçimde devam ediyordu. Hatta Cemâlüddevle Erzen hâkimi Fahreddîn Devletşâh'ın kızı ile de evlenmiş ve bu şekilde durumunu daha da kuvvetlendirmişti.⁶³⁴ Hısn Keyfâ ve Harput hâkimi olup daha önce Âmid'in muhafazası için babası ile birlikte İlaldı'ya yardıma da gelmiş olan Kara Arslan, Hüsâmeddîn Timurtaş'ın vefatından sonra Mardin Artuklu hükümdarı olan Necmeddîn Alpı ile görüştü ve herkesin dilinde olan Âmid emiri Mahmûd Bey'in durumunu kendileri açısından fırsata dönüştürmeye karar verdiler. 558/1163 yılında bir araya gelen iki emir, Mahmûd Bey'i veziri Cemâlüddevle'nin tasallutundan kurtarmak üzere harekete geçtiler ve Kara Arslan, Mardin birlikleri ile de desteklediği ordusuyla birlikte gelerek Âmid'i kuşatma altına aldı. Şehirdekiler, ihanet edecekleri konusunda kuvvetli şüphe sahibi oldukları Hristiyan ve Yahudileri şehirden atarak savunma pozisyonuna geçmişler, kuşatmacılar ise şehirden dışarı çıkarılan bu kimseleri derhal esir almışlardı.⁶³⁵ Yaklaşık dört ay devam eden kuşatma sırasında hem kuvvetli mancınıklar, hem de hareketli kuleler üzerine kurulan başka savaş aletleri ile surlar dövülse de bir sonuç alınamadı. Öte yandan vezir Nisanoğlu Cemâlüddevle, Dânişmendli Yağıbasan'a haber gönderip ondan yardım talebinde bulunmuş, bu talebi kabul eden Yağıbasan ise

⁶³¹ İbnü'l-Ezrak, s. 598-599, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 95-96; Artuk, Mardin, s. 79; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 263; Sevim, "İnaloğulları", s. 89; Sevim ve Yücel, s. 206; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 270-271; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 142-143; E. Durmuş, s. 220; Yardımcı, s. 275.

⁶³² İbnü'l-Ezrak, s. 611-612, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 116-117; İbn Şeddâd, III/II, s. 512; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 82b; Sevim, "İnaloğulları", s. 89; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 143; E. Durmuş, s. 220. İbnü'l-Esir, Müeyyedüddîn Ebû Ali'yi Mürîdüddîn b. Nisân, Cemâlüddevle Kemâlüddîn Ebû Ali'yi ise Kemâleddîn Ebû'l-Kâsım ismiyle kayıt altına alır. Bkz. İbnü'l-Esir, XI, s. 184.

⁶³³ İbnü'l-Ezrak, s. 613, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 117.

⁶³⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 621, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 129; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 143; E. Durmuş, s. 220.

⁶³⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 622, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 131; Artuk, Mardin, s. 87; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 87-88; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 143-144; Kayhan, "Kara Arslan Devri", s. 61.

Kara Arslan'ın hâkimiyeti altında bulunan Harput taraflarına yürüyerek buralarda yağma ve tahribat faaliyetleri içerisine girmişti.⁶³⁶

Ülkesinin tehdit altında olduğunu gören Kara Arslan, Âmid kuşatmasını kaldırarak Necmeddîn Alpi ile birlikte Dânişmendli emirinin üzerine yürüdü. Aradan çok fazla zaman geçmeden, yaklaşık bir yıl sonra Âmid'e yeni bir sefer daha tertip ederek şehri kuşatma altına alacak, satın aldığı muhafızlar vasıtasıyla iki kuleyi ele geçirmeyi başarsa da askerleri mağlup olup buradan atılacak, geçit vermeyen surlar karşısında bir kez daha umutsuzluğa kapılıp içeridekilerle barış yaparak ülkesine geri dönecekti.⁶³⁷ Burada konu ettiğimiz Âmid kuşatması ile ilgili olarak 12. Yüzyılda yaşayan müellif ve bürokrat Üsame İbn Münkız'ın kayıtlarını zikretmek ilgi çekici olabilir. Üsame'nin yazdıklarına bakılırsa, kendisinin de Kara Arslan'ın hizmetinde olduğu sırada gerçekleşen söz konusu kuşatmada ilginç hadiseler yaşanmıştı. Uzun süreden beri Âmid'i almak isteyen Artuklu hükümdarı Kara Arslan şehirde bulunan bir Kürt emiri ile anlaşmış ve onun yardımıyla burayı ele geçirmeyi planlamıştı. Yapılan plana göre, kararlaştırılan vakitte Kara Arslan'ın birlikleri belirledikleri yere giderek hain emirin dışarı sarkıttığı iplere tırmanmak suretiyle şehre gireceklerdi. Plan kusursuzmuş gibi görünse de işlemedi. Kara Arslan'ın süreci idare etmesi için tayin ettiği Frenk kölesi Yaruk'a askerler arasında duyulan antipati, onun emirlerini yerine getirme konusunda ağırdan almalarına neden olmuştu. Ordudaki beyler ile Yaruk'un iletişim sorunları yaşadığı bir yolculuğun ardından şehir önlerine geldiklerinde aralarındaki anlaşmazlık iyice su yüzüne çıktı. Yaruk'un içerideki işbirlikçi emirin sarkıttığı iplere tırmanmalarını emrettiği askerler onun sözünü yerine getirme konusunda tereddüt ettiler. Kimse iplere tırmanmadı. İçeridekiler bu sefer aşağıya inip şehrin kapılarını kendilerine açsalar da onlar bu kapılardan da girmeye yanaşmadılar. Bu sırada şehirdeikler de kendilerine kurulan komplonun farkına varmış, Ali b. Nisân derhal harekete geçip hainlerin cezalandırılması

⁶³⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 625-626, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 135; Artuk, Mardin, s. 87; Turan, Türkiye, s. 228; Turan, Doğu Anadolu, s. 79, 190; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 244, 271; Remzi Ataoğlu, "Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi," İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (1-10), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 7; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 88; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 144; Kayhan, "Kara Arslan Devri", s. 61-62; E. Durmuş, s. 220; Yardımcı, s. 277.

⁶³⁷ İbnü'l-Ezrak, s. 626, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 135; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 361, 405; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 264; Turan, Doğu Anadolu, s. 190; Sevim, "İnaloğulları", s. 89; Sevim ve Yücel, s. 206; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 244, 271; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 89; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 144; Kayhan, "Kara Arslan Devri", s. 62; E. Durmuş, s. 220.

emrini vermişti. Kendilerini şehir surlarından aşağı atan ve bazıları da aşağı sarkıttıkları ipleri kullanarak aşağı inmeyi başaran Kürt emir ve yanında bulunanların büyük kısmı öldürüldü.⁶³⁸ Harekât, Artuklu askerlerinin efendileri tarafından kendilerine komutan tayin edilen Yaruk'u kabullenmemeleri yüzünden başarısızlığa uğramıştı.

Bu tarihlerden itibaren Yıvaloğulları ile Artuklu emirleri arasındaki gerilimin çözülme sürecine girdiğini anlayabiliyoruz. Nitekim 560 yılı Muharrem'inde (1164 sonları) iki Artuklu hanedanının akrabalık bağlarını sağlamlaştıran, Necmeddîn Alpı'nın oğlu Kutbeddîn İlgâzî ile Kara Arslan'ın kızının evlendirildiği Mardin'deki düğün merasimine katılanlar arasında, başta vezir Nisânoğlu Cemâlüddevle ve kardeşi İzzuddevle olmak üzere Âmid'den gelmiş olan bazı katılımcılar da vardı. Öte yandan, aynı yıl içinde Âmid kadısı Nasîhuddîn de Hısn Keyfâ'ya giderek Kara Arslan ile bir araya gelmiş ve taraflar arasında aracılık yapmak suretiyle buranın emiri ile Âmid hükümdarı arasındaki gerginliğin giderilmesini sağlayan bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuştu.⁶³⁹

Bölgedeki diğer emirlikler ile arasını düzeltmiş olan ve 534/1139-1140 yılında şehre gelen İbn Havkal'ın müstensihisi ile 565/1169-1170 yılında Ahlat'a giderken Âmid'e uğramış olan İmâdeddîn İsfahânî'nin anlattıklarından anlaşılabilceği gibi⁶⁴⁰ şehirde korku ve tedirginliğe dayalı despotik bir idare kuran vezir Nisânoğlu Cemâlüddevle, 550/1165 yılında kendisini ziyaret ettiği Artuklu Emiri Necmeddîn Alpı'ya tabi olarak hüküm sürdüğü nispeten sakin ve güven içinde geçirdiği uzunca bir dönemin ardından 1179 yılında vefat etti. Vezirlik makamına ondan sonra oğlu Bahâüddevle Mesûd'un atanmasından anlaşılabilceği gibi Nisânoğulları ailesi Âmid'deki tahakkümlerini devam ettirmekteyseler de artık onların parlak dönemlerinin sonuna gelinmişti. Vezir Bahâüddevle Mesûd, Yıvaloğulları devletini yeniden toparlayabilecek kudreti haiz bir kimse olmadığı gibi, bıçağın kemiğe temas ettiği halk da Nisânoğullarının tahakkümünden bıkmış durumdaydı. Bahâüddevle'nin vezirlik dönemi, Yıvaloğullarının ve onların ardında kendi ailelerini hâkim kılan Nisânoğullarının son dönemi oldu. İslâm dünyasının bütününü kontrol altına almayı hedef olarak benimseyen yeni bir siyasî

⁶³⁸ Üsâme İbn Münkız, s. 124-125.

⁶³⁹ İbnü'l-Ezrak, s. 634, İbnü'l-Ezrak, çev. Ahmet Savran, s. 145; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 264-265; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 271-272; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 92; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 144; E. Durmuş, s. 220.

⁶⁴⁰ İbn Havkal, s. 210; el-Berku's-Şâmî, V, s. 61; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 294; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 295.

vizyonun temsilcisi olarak temayüz eden ve hızlı bir yükseliş performansı sergileyen Selahaddîn Eyyûbî, bu dönemde bölgeye gelerek on yıllardır rüyalarını süslediği hiçbir emire yar olmayan Âmid'i muhasara edip ele geçirecekti.⁶⁴¹

Rivayete bakılırsa, Harput Artuklu Emiri Nüreddîn Muhammed, babası Kara Arslan'ın hâkimiyeti boyunca ele geçirmek için birçok gayret gösterdiği, ancak bir türlü zapt edemediği ve en sonunda da buranın hâkimleri ile anlaşma yoluna gittiği Âmid'i almak istiyordu. Bunun için de bölgenin parlayan yıldızı olup kendisi de dâhil olmak üzere Müslüman hâkimlerin hiç duraksamadan kendisine tabiyet arz ettikleri Sultan Selahaddîn Eyyûbî'yi şehrin zapt edilmesi ve daha sonra da kendisine verilmesi hususunda teşvik ediyordu. Bunun için aralarında bir anlaşma da yapmışlardı.⁶⁴² Nitekim Selahaddîn, evvela Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînellâh'a haber göndererek Âmid'in fethi için ondan bir menşur aldıktan sonra harekete geçti ve Artuklu birliklerinin de iştirak ettiği kuvvetli ordusuyla Diyârbekir havalisine ulaştı. Nüreddîn Muhammed'e, Âmid'i alıp kendisine vereceğine sair söz vermişti.⁶⁴³ Birçok kişi onun verdiği bu sözün anlamsız olduğunu ve surlarının sağlamlığı dillere destan olan Âmid'in zapt edilmesinin mümkün olmadığını söylerken, Selahaddîn'in burayı alacağından hiçbir şüphesi yoktu. 17 Zilhicce 578 (13 Nisan 1183) tarihinde Selahaddîn Eyyûbî'nin Artuklular tarafından desteklenen birlikleri tarafından Âmid kuşatma altına alındı.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 265; Turan, Doğu Anadolu, s. 117, 188; Sevim ve Yücel, s. 206; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s.144-145; E. Durmuş, s. 220-221.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr, XI, s. 384, 391; el-Berku's-Şâmî, V, s. 9; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 275, 293; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 104; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 145; Ziya Polat, "Diyarbakir'in Selahaddin Eyyubi'nin Hakimiyetine Girmesi", (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Müstafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 294-295; E. Durmuş, s. 221.

⁶⁴³ Artuklu ve Zengî ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Kayhan, "Artuklular-Zengîler İlişkileri", Yeni Türkiye, (Orta Doğu Özel Sayısı, III), Cilt: 22, Sayı: 84, Ocak-Haziran 2016, s. 137-143.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 391; İbn Şeddâd, III/II, s. 514-515; Ebû'l-Fidâ, II, s. 148; el-Berku's-Şâmî, V, s. 66; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 90a; Müneccimbaşı II, s. 175; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 297-398; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 294-296; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 200-201; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 272; Ramazan Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1983, (Selahaddîn Devri), s. 49; Ramazan Şeşen, Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, (Kudüs Fatihî), s. 78; Erdoğan Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Eyyubiler, Yönetim Diplomasi, Kültürel Hayat*, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (Münasebetler), s. 177; Remzi Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," *Eyyubiler, Yönetim Diplomasi, Kültürel Hayat*, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (İlişkiler), s. 211; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 107; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 145; Halil İbrahim Gök, Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, (Musul Atabegliği), s. 313-314; Polat, s. 297.

Devrin kaynaklarında yer alan bilgilere bakılırsa⁶⁴⁵ Nisânoğullarının kötü yönetimi nedeniyle zor durumda olup birçoğu evlerini barklarını bırakarak Âmid'i terk etmiş bulunan halk Selahaddîn'in şehri bir an önce fethetmesini, yaşadıkları kötü günlere bir son vermesini istiyordu. Nüreddîn Muhammed şehrin fethi konusunda pek umutlu değilse de, gün geçtikçe şiddetlendirdikleri muhasara karşısında Âmid'i muhafaza eden askerî birliklerin dirayetlerini yitirdiğini gören kuşatmacılar daha bir şevkle mücadele ediyorlardı. Kuvvetli mancınıklarla şehir surları dövülüyor, kazılan lağımlardan Âmid'e girmenin yolları aranıyordu. Öte yandan Nisânoğlu da boş durmuyor, bir yandan şehre taş güller yağdıran mancınıkları yakıp etkisiz hale getirmenin yollarını ararken, diğer yandan da tespit edilebilen lağımları yıktırıp günden güne umutlarını yitiren askerlerini yıllardır bütün saldırıları püskürtmeyi başaran Âmid'in bu sefer de düşmeyeceğine ikna etmeye çalışıyordu. Selahaddîn Eyyûbî'nin saflarından fırlatılan okların ucundaki kâğıtlarda yer alan ve Sultan'ın teslim oldukları takdirde kendilerine uygun göreceği muamele ile savaşmaya devam etmeleri durumunda karşılaşılabilecekleri şeyleri bildiren vaatler ve tehditler, depolar zahire ile dolu olmasına rağmen bunları Âmidlilere dağıtmayan vezire öfke besleyen halkı etkilemiş ve buna bağlı olarak şehirde, "gelenlerin kâfir olmadığı" konuşulmaya başlanmıştı. Adaleti ve dindarlığı ile bilinen Sultan Selahaddîn'e teslim olmak, kendi iktidarını sağlama almaktan başka bir düşüncesi olmayan vezir Bahâüddeve'nin idaresi altında olmaktan daha iyi değil miydi?⁶⁴⁶

Âmid halkının ve şehri korumaya çalışan askerlerin psikolojik dirençlerinin yıkılması, Bahâüddeve'nin de umutlarının tükenmesine neden olmuştu. Gelinek noktada, artık ne halk ne de askerler kendisine itaat etmiyor, kimse sözünü dinlemiyordu. En yakınında bulunanlar bile ona sırt çevirmişti. Bir yolunu bulup Selahaddîn Eyyûbî ile anlaşmaktan başka bir şansı kalmamıştı. Âmid surlarının da artık yıkılmak üzere olduğu bir sabah, şehirden çıkan bir grup kadın karargâha gelerek Sultan'ın kendisine çokça itibar ettiği Kadı el-Fâzıl'ın huzuruna çıktı. Selahaddîn Eyyûbî'ye haber göndererek onu

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, XI, s. 391-392; İbn Şeddâd, III/II, s. 514; el-Berku's-Şâmî, V, s. 60; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 294; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 296; Turan, Doğu Anadolu, s. 117; Ataoğlu, "İlişkileri", s. 211; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 107; Gök, Musul Atabegliği, s. 313-314; Polat, s. 294.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 391-392; İbn Şeddâd, III/II, s. 514-515; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 431; el-Berku's-Şâmî, V, s. 74; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 299-300; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 296-297; Turan, Doğu Anadolu, s. 117, 188-189; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 272; Merçil, "Münasebetler", s. 177; Ataoğlu, "İlişkiler", s. 211; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 107-108; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 145; Gök, Musul Atabegliği, s. 314; Polat, s. 297-298; E. Durmuş, s. 221; Pıçak, s. 503-504.

durumdan haberdar eden Kadı, içlerinde emirin ve vezirin kızları ile hanımlarının da yer aldığı kadınların af talebinde bulduklarını bildirdi. Emân istiyorlardı. Sultan'ın emriyle bunlara emân verildi ve dilerseleler Âmid'de kalmalarına, dilerseleler de şehirden ayrılmalarına müsaade edildi. Bu şekilde Selahaddîn'den emân alabilen vezir Bahâüddîn Mesûd, hükümdardan taşıyabileceği kadar mal alıp şehirden çıkabilmesi için üç günlük mühlet ve askerleri kendisine itaat etmediği için de mallarını taşımasına yardımcı olacak adamlar istedi. Selahaddîn Eyyûbî onun bu isteklerini de kabul etti. Şehrin dışında bir karargâh kuran Bahâüddîn, hizmetine verilen adamlarla birlikte şehirden bu karargâha üç gün boyunca mal taşıdı. İçlerinde altın ve gümüş kaplar, sayısız kıymetli taş ve mücevherat, altın işlemeli halı, kumaş ve dokumalar, elbiseler, zırhlar ya da akla gelebilecek her türlü eşyanın bulunduğu mallar 300 kişi tarafından üç gün boyunca taşınmasına rağmen, üç günün sonunda Bahâüddîn'in onca yıldır biriktirdiği eşyanın çok azı taşınabilmişti. Gerek şehirde bulunan askerler, gerekse vezir eşyalarını taşıyabilsin diye onun yanına verilen kimseler bu malların içerisinde kendilerini zengin edecek miktarda kaçırmışlardı. 14 Muharrem 579 (9 Mayıs 1183) günü Bahâüddîn'e verilen üç günlük mühlet sona erip de kendisi Türkiye Selçuklu ülkesine gitmek üzere Âmid'i terk ettiğinde, geride halen birçok kıymetli mal kaldığı (Bar Hebraeus, Emir'in sahip olduğu malların ancak onda birini alabildiğini kaydeder⁶⁴⁷) gibi, şehir burçları, evler ya da depolar halen zahire ve erzak, alet ve edevat, silah ve mal ile doluydu.⁶⁴⁸

Âmid'in fethi tamamlanıp şehir burçlarına Selahaddîn Eyyûbî'nin sancakları çekilmiş, Sultan ile Nûreddîn Muhammed Urfa ya da Halep kapısından şehre girerek İç Kale'de bulunan emirlik sarayına geçmişlerdi. Sultan şehrin gerçek sahibi olan ve kendisine maaş bağlatacağı Mahmûd'u huzuruna getirterek ona ve ailesine çok iyi davranmış, şehrin ileri gelenleri ile bir araya gelerek onların biatlerini kabul etmiş, Nûreddîn'e de kendisine sadakat yemini ettirmişti. Buna göre, Artuklu Emiri Selahaddîn'e asi olmayacak, gayrimüslimlere karşı düzenlenen gazâlarda askerleriyle

⁶⁴⁷ Gregory Abû'l-Farac, II, s. 430-431.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr, XI, s. 392; İbn Şeddâd, III/II, s. 515-516; Ebû'l-Fidâ, II, s. 148; İbnü'l-Verdî, II, s. 91; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 430-431; el-Ömerî, s. 306; el-Berku's-Şâmî, V, s. 78; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 300-301; el-Hamevî, et-Târih el-Mansûrî, v. 90a; el-Aynî, II, s. 7; İbn Kesîr, XVI, s. 562; Müneccimbaşı, II, s. 175; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 297-298; Turan, Doğu Anadolu, s. 117, 189; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 220, 272; Merçil, "Münasebetler", s. 177-178; P. M. Holt, Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 57; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 49; Şeşen, Kudüs Fatihî, s. 79; Ataoğlu, "İlişkiler", s. 211; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 107-108; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 146; Gök, Musul Atabegliği, s. 314-315; Polat, s. 298-301; E. Durmuş, s. 221; Pıçak, s. 504.

birlikte ona iştirak edecek, düşmanlarıyla anlaşma yapmayıp memleketi imar edecek, adaletle hükmedip halk üzerinden haksız vergileri kaldıracaktı. Bazı kimseler Selahaddîn'e "şehirdeki malların değerinin bir milyon dinarı aştığını, Âmid'i Artuklu hükümdarına bırakma sözü vermişse de bu malların söze dâhil olmadığını, öte yandan Emir'in de şehri almakla ziyadesiyle bahtiyar olacağını" söylemişlerdi. Fakat Sultan, Nûreddîn'in kendi adamları arasında olduğunu ve kendisinden bir şey esirgemenin adetleri arasında olmadığını beyan ile Âmid'i olduğu gibi ona bıraktığını ilan etti.⁶⁴⁹ Onun beratı İmâdeddîn İsfahânî tarafından kaleme alındı. O sırada Selahaddîn'in yanında bulunan ve gerek şehirde elde edilen mallarının teftiş ve sayımı, gerekse de muhtelif hükümdarlara gönderilen fetihnâmelerin yazımında⁶⁵⁰ görev yapan İmâdeddîn İsfahânî'nin bildirdiğine göre, ambarlar zahire (rivayete bakılırsa şehirde bulunan zahirenin değeri 3 milyon dinar tutarındaydı) ve silahhâneler silah ile dolu olup bunları sayabilmek mümkün değildi. Daha sonra şehrin yöneticisi tarafından yedi yıl boyunca satılarak ancak tüketilecek olan bu malların içerisinde Âmid'de imal edilmiş kumaş ve elbise, halı, kilim ve çadır gibi şeylerin yanında yüksek miktarda pamuk da bulunuyordu. Bir kısmını saymak için görevlendirilen memurların raporlarına göre, şehir burçlarından sadece birinde, İsfahânî'nin geceleri yazı yazmak maksadıyla bir kısmını almasına rağmen bunları taşımanın mümkün olmaması dolayısıyla geri bıraktığı 80 bin mum vardı. Ayrıca burada, kaynaklarda sayıları şüphesiz abartılı bir şekilde 1 milyon 40 bin olarak gösterilen pek çok kitaptan oluşan muazzam bir kütüphane vardı. Selahaddîn Eyyûbî'nin

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 392; İbn Şeddâd, III/II, s. 516; Ebû'l-Fidâ, II, s. 149; İbnü'l-Verdî, II, s. 91; Michael the Syrian, s. 203; Gredory Abû'l-Farac, II, s. 431; el-Ömerî, s. 306; el-Berku's-Şâmî, V, s. 80; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 302; el-Hamevî, et-Târîh el-Mansûrî, v. 90a; el-Aynî, II, s. 7-8; İbn Kesîr, XVI, s. 562; Müneccimbaşî, II, s. 175; Ali Emîrî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 76-77; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465-466; Turan, Doğu Anadolu, s. 117-118, 189; Holt, s. 57; Sümer, Türk Beylikleri, s. 37; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 201; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 245, 272; Merçil, "Münasebetler", s. 177-178; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 49; Şeşen, Kudüs Fatihî, s. 79; Ataoğlu, "İlişkileri", s. 211-212; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 146; Gök, Musul Atabegliği, s. 315; Muharrem Kesik, Selçukluların Haçlılarla İmtihanı, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, s. 426; Polat, s. 301-303; Pıçak, s. 505.

⁶⁵⁰ Her ne kadar İmâdeddîn bizzat yazdığı fetihnâmelerden söz etmiş ve elbette kendisi de bazı fetihnâmeler kaleme almış olsa da, bu işin esas itibarıyla Kadı el-Fâzıl'a ait olduğunu belirtmek gerekir. Kadı el-Fâzıl, Âmid'in ele geçirilmesinden sonra gerek Diyâbekir havalisinde gerekse diğer coğrafyalarda yaşayan hükümdarlara birçok mektup yazarak fethi müjdelemişti. Onun özellikle Hilafet Dîvânı'na yazdığı mektup oldukça uzun ve detaylıdır. Söz konusu mektupta şehre düzenlenen seferin arka planı ile beraber kuşatma süreci de anlatılmış, her şeyin Halife'nin emir ve arzusu doğrultusunda yapıldığı özellikle vurgulanmıştır. Yine şehrin Nûreddîn Muhammed'e bırakılmasının nedeni olarak, onun herkesten önce Sultan'ın hizmetine girmesi ve Haçlılara karşı mücadele konusunda inisiyatif almayı vaat etmesi gösterilmiş, kendisine yapılan nasihat ve uyarılar açık bir biçimde aksettirilmiştir. Bkz. el-Berku's-Şâmî, V, s. 82 ve devamı; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 303 ve devamı; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 300-301; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 109; Gök, Musul Atabegliği, s. 316.

Kadı el-Fâzıl'a hibe ettiği ve onun da içlerinden yetmiş yük halinde bir kısmını seçip kendisine ayırdığı söz konusu kitapların akibeti bilinmemekle birlikte, onların gerek Âmid'de gerekse Diyârbekir'in diğer yerlerinde bulunan cami ve medreselere dağıtılıp kullanılmış olması muhtemeldir.⁶⁵¹

2.2.5.3. Hısn Keyfâ Artukluları

Babasının hayatı boyunca almak isteyip de bir türlü alamadığı Âmid'i akıllı bir siyaset takip ederek kendisine ittiba ettiği Selahaddîn Eyyûbî'nin marifetiyle kontrol altına almış olan Nûreddîn Muhammed, kendisine yapılan bu ihsanın kıymetini biliyordu. Üzerlerinden çeşitli angarya ve haksız vergileri kaldırmak için hiç vakit kaybetmediği Âmidlilere çok iyi muamele ediyor, onları adalet ve merhametle idare ediyordu. Halk da kendisini çok sevmiş, yaptıklarına karşı kadirbilirlikten şaşmayarak ona hürmet etmekte kusur işlememişti. Yönetenler ile Âmid halkı arasında iyi bir münasebet tesis edilmişti. Nûreddîn'in vefat edeceği 14 Rabûlevvel 581 (15 Mayıs 1185) tarihine kadar devam edecek bu yeni dönem Emir'in halefleri döneminde de aynı şekilde sürecek, tahrip olan surları tamir edilen, imar ve inşa faaliyetleri hız kazanan ve bu süreçte süratli bir şekilde hareketlenen Âmid yeniden hareketli ve şenlikli bir şehir haline gelecekti.⁶⁵² Süryani Mihael'in, Nûreddîn'in Âmid'de birçok kiliseyi yerle bir ettiği ile ilgili kaydına başka hiçbir yerde rastlamadığımız için bu bilginin dinî fanatizm ile üretilmiş bir söylenti olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁵³ Âmid'in daha önceki hâkimi Mahmûd'a da çok iyi davranan Nûreddîn'in şehrin alınmasından sonra ortaya koyduğu imar ve tamir faaliyetlerini, örneğin Urfa Kapısı üzerinde bulunan 579/1183-1184 tarihli, dolayısıyla da şehrin alınmasından hemen sonrasına işaret etmekte olan tamir kitabesinden de takip edebiliyoruz.⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Gregory Abû'l-Farac, II, s. 431; el-Berku's-Şâmî, V, s. 80; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 302; el-Aynî, II, s. 7-8; Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 77; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 324; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 299, 302; Turan, Doğu Anadolu, s. 189; Merçil, "Münasebetler", s. 177-178; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 269; Ataoğlu, "İlişkileri", s. 212; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 108-109; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 147; Gök, Musul Atabegliği, s. 314-315.

⁶⁵² İbn Şeddâd, III/II, s. 518; Ebû'l-Fidâ, II, s. 152; el-Berku's-Şâmî, V, s. 79 vd.; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 302 ve devamı; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 303; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 109; Parla, "Figürlü Kabartmalar", s. 2; Pıçak, s. 505.

⁶⁵³ Michael the Syrian, s. 205.

⁶⁵⁴ İbn Şeddâd, III/II, s. 518; Turan, Doğu Anadolu, s. 189.

Nûreddîn Muhammed'in vefatından sonra, yaşı küçük olan oğlu Kutbeddîn Sökmen Âmid hâkimi oldu.⁶⁵⁵ Fakat bu çocuk şehri idare etme olgunluğundan yaşça yoksun olduğu için devletin ileri gelen adamları, özellikle de el-Kıvâm b. Summâka onun adına şehre hükmediyordu.⁶⁵⁶ Nitekim bu durumun farkında olan Selahaddîn Eyyûbî'nin yanında bulunan bazı bürokratlar ona Âmid'in Artuklulardan alınmasını tavsiye etmiş, Nûreddîn vefat ettiğine göre buranın artık onlara bırakılmasının da bir anlamı olmadığı söylemeye başlamışlardı. Fakat son derece akıllı, tecrübeli ve sabırlı bir devlet adamı olan Selahaddîn, onlara bu hususta acele edilmemesi gerektiğini ve Âmid'deki durumu düzeltmek için hemen bu şekilde sert tedbirler almanın doğru olmadığını, evvela elçi göndermek suretiyle meseleyi halletmeye çalışmanın daha uygun olacağını söyledi. Sultan'ın yanında bulunan İmâdeddîn İsfahânî, bu sırada Kutbeddîn Sökmen'in vezirliğini yapmakta olup daha önce Nûreddîn Muhammed ile Selahaddîn Eyyûbî arasındaki yakınlığın tesis edilmesinde büyük payı olan yakın dostu el-Kıvâm b. Summâka mektup yazmış ve ona, derhal yanına kıymetli hediyeler alarak Emir ile birlikte o sırada Musul'da bulunan Selahaddîn Eyyûbî'nin huzuruna gelmesini tavsiye etmişti. Kadı Şemseddîn Muhammed b. Muhammed el-Ferrâş reisliğinde yola çıkan Eyyûbî elçileri Âmid'e gittiğinde, Kutbeddîn Sökmen ile vezirini Sultan'ın yanına gitmek üzere hazırlıklar yaparken buldular. İşlerini bitirip bir an önce geri dönen elçiler, Sökmen'in Selahaddîn'in huzuruna geleceğini ve bunun için hazırlıklar içerisinde olduğunu bildirdiler. Selahaddîn, Âmid hâkimi ile vezirinin İsfahânî'nin de içlerinde bulunduğu önemli devlet adamları tarafından bir konaklık mesafede karşılanması için emir verdiği gibi kendisi de onları şehrin dışında karşıladı. Sökmen'e son derece iyi davranıp kıymetli hediyeler ihsan ederek izzet ve ikramlarda bulundu. Hil'atler giydirdi ve çok geçmeden de kendilerini Âmid'e yolcu etti.⁶⁵⁷

Kutbeddîn Sökmen'in Selahaddîn Eyyûbî'nin huzuruna gelerek Âmid'deki idaresini tahkim etmesini sağladığı için itibarı iyice yükselmiş olan vezir el-Kıvâm b. Summâka, bu süreç içerisinde doğal olarak Âmid'in en güçlü adamı olmuş, devlet işlerini

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, XI, s. 407; İbn Şeddâd, III/II, s. 519; Ebû'l-Fidâ, II, s. 152; İbnü'l-Verdî, II, s. 93; el-Ömerî, s. 307; el-Aynî, II, s. 42; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLI, s. 131; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 114.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 407; Ebû'l-Fidâ, II, s. 152; İbnü'l-Verdî, II, s. 93; el-Ömerî, s. 307; el-Aynî, II, s. 42; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLI, s. 131; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 114.

⁶⁵⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 407; Ebû'l-Fidâ, II, s. 152; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 337-338; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 303-304; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 115-116.

büyük ölçüde kendi kontrolü altına almıştı. Bu ise onun kendisine haddinden fazla güvenmeye başlamasına sebep olmuş ve Âmid’de oldukça etkin olan komutan es-Salâh Kutluğ Aba ile aralarında bir tür çekişmenin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bürokrasi ile ordu arasında her zaman görülebilen anlaşmazlık türünden bir gerilim olan söz konusu çekişmeden dolayı vezir ile kumandanın birbirlerinden şüphe etmeye ve birbirlerini kendileri için tehdit olarak görmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu durum ise anlaşılır bir şekilde her ikisinin de diğerini saf dışı bırakmak için fırsat kollamasına neden olmuş, önce davranan vezir Kutluğ Aba’yı tevkif ettirip hapse attırmıştı. Onu sürgüne göndermeyi ve bu şekilde kendisinden kurtulmayı planlıyordu. Fakat geç kalmıştı. Kutluğ Aba’nın etkisinde oldukları anlaşılan bazı devlet adamları, düzenledikleri bir darbe ile makamından indirdikleri veziri öldürdüler ve hapisteki Kutluğ Aba’yı çıkararak Sökmen’in vezirliğine getirdiler. Emirlik idaresine hâkim olan Kutluğ Aba, hemen bir tasfiye hareketine girişti. Evvela el-Kıvâm b. Summâka’nın adamlarını teker teker ortadan kaldırarak mallarını müsadere edecek, daha sonra ise veziri öldürüp kendisine idarenin yolunu açanları infaz ederek Âmid’in tek hâkimi olacaktı.⁶⁵⁸

Kutbeddîn Sökmen’in dönemi, Âmid’in her geçen gün daha fazla gelişip imar gördüğü bir dönem oldu. Şehri gerek fizikî olarak güzelleştiren gerekse Mesûdiye Medresesi örneğinde olduğu gibi yaptığı imar faaliyetleri ile kültür ve medeniyet bakımından daha da gelişmesini temin eden Sökmen, yaşının küçüklüğü dolayısıyla ilk zamanlarının tecrübeli devlet adamlarının etkisi altında olduğu hâkimiyeti döneminde Âmid’e altın çağlarından birini yaşattı. 597/1200 senesinde vakit geçirmek için gittiği Hısn Keyfâ’daki köşkünün damından düşerek vefat ettiği zaman, ardında veliaht olarak, pek de hoşlanmadığı ve şehirde râfizî olduğu yönünde dedikoduların dolaştığı kardeşi Melikü’s-Sâlih Nâsiruddîn Mahmûd’u (ki onu emirlik merkezinden uzaklaştırmak amacıyla Hısn Mansûr’a göndermişti) değil de aynı zamanda kızkardeşi ile evlendirerek kendisine damat da edindiği Ayaz isimindeki bir kölesini bırakmıştı.⁶⁵⁹ Kutbeddîn Sökmen’in vefatından sonra Âmid tahtına Ayaz çıkmak istese de, emirliğin bey ve

⁶⁵⁸ Şeşen, “el-İsfahânî’nin Kayıtları”, s. 343-344; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 304-305; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 117.

⁶⁵⁹ İbnü’l-Esîr, XII, s. 147; İbn Şeddâd, III/II, s. 519; Ebû’l-Fidâ, II, s. 190; İbnü’l-Verdî, II, s. 116; ed-Devâdârî, VII, s. 151; Münecimbaşı, II, s. 177; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 306-307; Turan, Türkiye, s. 284; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 245; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 127-128; Mehmet Suat Bal, “Anadolu’da Siyasî Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri”, İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (73-88), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 83; Pıçak, “s. 505.

emirleri bunun uygun olmadığına karar vererek Âmid'e davet ettikleri Melikü's-Sâlih'i tahta çıkarıp ona biat ettiler. Ayaz bu duruma karşı çıkararak kendisine bırakılan mirasa sahip çıkmak istese de başarılı olamadı. Bir süre sonra Türkiye Selçuklu Sultanı'nın aracılık yapmasından dolayı serbest bırakılacak olup zamanla Sultan Süleymanşah'ın en önemli beyleri arasına gireceğini bildiğimiz Ayaz tevkif edilerek hapse atılmıştı.⁶⁶⁰

Melikü's-Sâlih Türkiye Selçuklularına tabi olarak onlarla iyi ilişkiler tesis etmiş ve aynı zamanda kayınbiraderi de olan sabık Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'i Âmid'de ağırlama imkânı da elde etmişti. Tahtını terk etmek zorunda kaldıktan sonra Suriye taraflarına giden ve burada bazı yerleri dolaşıp Diyârbekir'e gelen Gıyâseddîn, saygılı bir şekilde elini öpüp atının dizgini taşıyan, ülkesinin anahtarlarını kendisine sunan ve kendisinin hatırına halka hediyeler dağıtıp ziyafetler veren, saçılar saçan Artuklu Emiri tarafından hürmetle karşılandığı şehirde son derece iyi ağırlanacak, kız kardeşi ile bir müddet vakit geçirip Ahlat tarafına yönelecekti. Kız kardeşinin kendisine şehirde kalmasını teklif ettiğini, fakat onun bu teklife sıcak bakmadığını biliyoruz. Daha sonra yeniden hükümdar olma ümidini bütünüyle kaybeden Gıyâseddîn, buradan Karadeniz'e çıkarak deniz yoluyla Bizans başkenti İstanbul'a gidecekti.⁶⁶¹

Ağabeyi Kutbeddîn Sökmen'in tahmin ettiğinin aksine Âmid'e parlak günler yaşatan ve 615/1218 yılının yaz aylarında Eyyübî hükümdarı Melikü'l-Âdil adına okunmakta olan hutbeyi iptal ederek Selçuklu hükümdarı adına okutmaya başlayan⁶⁶² Melikü's-Sâlih Nâsiruddîn Mahmûd 619/1222 yılında rivayete bakılırsa ülserden vefat etti.⁶⁶³ İbn Kesîr'in bildirdiğine göre cesur bir adam olup âlimleri çok seviyordu.⁶⁶⁴ Fakat İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere bakılırsa, Nâsiruddîn halka karşı son derece kötü ve zalimce davranan bir emirdi. Anlatılanlar eğer doğruysa, öldükten sonra bedenlerin yeniden diriltilmeyeceğini iddia eden filozofların fikirlerini benimsemişti.⁶⁶⁵ Ebû Şâme ve İbn İyâs'ın "akıllı ve cesur olup âlimlere muhabbet ettiğini" bildirdikleri Melikü's-

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, XII, s. 147; İbn Şeddâd, III/II, s. 519; Ebû'l-Fidâ, II, s. 190; İbnü'l-Verdî, II, s. 116; Müneccimbaşı, II, s. 177; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 307; Turan, Türkiye, s. 284; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 245; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 128; Bal, "Siyasî Birlik", s. 83; Pıçak, s. 505.

⁶⁶¹ İbn Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (Selçuknâme), çev. M. Nuri Gencosman, Notlar ilave eden: F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s. 29-30; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 307-308; Turan, Türkiye, s. 292; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 208.

⁶⁶² Ebû Şâme, s. 109; el-Aynî, III, s. 350-351.

⁶⁶³ Ebû'l-Fidâ, II, s. 226; İbnü'l-Verdî, II, s. 140; el-Ömerî, s. 353; ed-Devâdârî, VII, s. 264; el-Aynî, IV, s. 43; ez-Zehebî, Târihu'l-İslâm, XLIV, 430; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 140.

⁶⁶⁴ İbn Kesîr, XVII, s. 101.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, XII, s. 372; İbn Şeddâd, III/II, s. 520; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 140-141.

Sâlih'in yerine "fâsık bir kimse olan" kardeşi⁶⁶⁶ Melikü'l-Mesûd Mevdûd geçti.⁶⁶⁷ Onun döneminde bütün Yakınoğu coğrafyası siyasî olarak adeta bir keşmekeş içerisine sürüklenmiş, Moğol istilası bütün acımasızlığıyla kendisini hissettirmeye başlamıştı. 623/1226 yılında Diyârbekir bölgesine bir sefer tertip ederek Âmid'e bağlı birçok yeri kontrol altına alan Sultan Alâeddîn Keykubâd karşısında yapabileceği fazla bir şey yoktu.⁶⁶⁸ Dönemin şartlarını iyi okuduğu görülen Mevdûd, duruma göre bazen Eyyûbîlere,⁶⁶⁹ bazen Selçuklulara tabi olmuş, en sonunda da, nihaî noktada başarısız olmakla birlikte İslâm dünyasının tamamını kontrol altına almak için harekete geçerek Selçukluları karşısına alan ve bölgede fırtınalar estiren Harezmsâh Celâleddîn'e biat etmişti. 627/1229 yılı yazında Ahlat'ı kuşatan Celâleddîn'e tabiyet arz eden bölge idarecileri arasında Âmid hükümdarı Mevdûd da bulunuyordu.⁶⁷⁰ Fakat Harezmsâhlara karşı birlikte hareket etmekte olan Selçuklu ve Eyyûbî otoritelerini hiçe sayan bu hareketinin sonuçları ağır olacak, Celâleddîn'in hedeflerini yerine getirme konusunda başarısız olarak hayatını kaybetmesinden sonra Âmid doğal olarak açık hedef haline gelecekti.

Celâleddîn Harezmsâh'ın bir rivayete göre Âmid civarında⁶⁷¹ öldürülmesi,⁶⁷² bölgedeki siyasî dengelerin yeniden düzenlenmesi yönünde bir süreci başlatmıştı. Eyyûbî

⁶⁶⁶ Ebû Şâme, s. 124; el-Aynî, IV, s. 43.

⁶⁶⁷ İbn Şeddâd, III/II, s. 520; Ebû'l-Fidâ, II, s. 226; İbnü'l-Verdî, II, s. 140; el-Ömerî, s. 353; ed-Devâdârî, VII, s. 264; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 142

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr, XII, s. 420-421; el-Aynî, IV, s. 140-141; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 335; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 145, Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 225.

⁶⁶⁹ İbn Bibî, s. 110.

⁶⁷⁰ İbn Şeddâd, III/II, s. 460; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 308; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, (Anadolu), s. 80; Ataoğlu, "İlişkiler", s. 225; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 144; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 67; Ahmet Demir, "Eyyûbîler'e Tabi Olarak Artukiler", İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (89-118), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 107.

⁶⁷¹ Celâleddîn Harezmsâh'ı Âmid civarına getiren rotaya ilişkin bir çalışma için bkz. Hasanbala Sadıkov, "Gence'den Amid'e: Harezmsâh Celâleddîn'in Ölüm Yolu", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (117-124), Diyarbakır, 2004, s. 117-124.

⁶⁷² İbn Şeddâd, III/II, s. 462; İbnü'l-Esîr, XII, s. 460-461; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 529-530; Ebû'l-Fidâ, II, s. 247; el-Ömerî, s. 361-363; Kazvîni, Âsârü'l-Bilâd, s. 331; Kiragos Ganjaketsi, s. 194; Vartan, "Vakayiname", *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, (haz. Hasan Oktay), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 168; A. G. Galtsyan (Ermeniceden Rusçaya çev. ve haz.) "Ermeni Kaynakları Moğollar Hakkında (XIII.-XIV. Y.Y Elyazmalarından Parçalar)", çev. Mehmed Mürselov, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, (haz. Hasan Oktay), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 212-213; ed-Devâdârî, VII, s. 302; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 3011; Aydın Taneri, Harezmsâhlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 90; Aydın Taneri, "Celâleddîn Harizmşâh", Makaleler, (yay. haz. E. Semih Yalçın, Saadet Lüleci), Berikan Yayınevi, İstanbul, 2004, II, s. 62; Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, Türkçe çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001, s.

hükümdarı Melikü'l-Kâmil Muhammed, yanına aldığı Eyyûbî melikleri (kardeşi el-Melikü'l-Eşref ve oğlu el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb) ile birlikte Diyârbekir'e gelip 629/1232 yılında Âmid'i kuşatma altına aldı. Âmid hâkiminin Sultan'a elçi olarak gönderdiği veziri Şeref el-A'lâ'nın kendisine verilen görevi yerine getirmeyip Eyyûbî hükümdarını teşvik ettiğini, bunun üzerine Melikü'l-Kâmil'in burayı alma konusundaki kararlılığının arttığını da burada not etmeden geçmemek gerekir.⁶⁷³ Neticede Âmid muhasara edilerek kuşatma aletleri kurulmuş, şehir surları mancınıklar ve arradelerle gülle bombardımanına tutulmuştu. Melik Mevdûd bir süre direniş gösterse de, düşkün olduğu sefahat dolayısıyla kendileri ile yeterince ilgilenmediği Âmidlilerin şehri savunma arzusu içerisinde olmadıkları anlaması uzun sürmedi. Şehir halkı onu sevmiyor, bütün vaktini kendi eğlence ve zevkine ayırarak, içki ve musıkî meclislerinde gününü gün ederek, hatta esir olmayan kızlar ile gayri ahlâkî bir şekilde düşüp kalkarak⁶⁷⁴ ve bu şekilde kendisine bulunan 500 kız ile ilişki kurarak geçirdiği için onun yönetiminde kalmaya devam etmek istemiyorlardı. Daha fazla direnmenin kendisine bir fayda getirmeyeceğini anlayan Mevdûd, boynuna bir mendil takmak suretiyle şehirden çıkarak Sultan'ın huzuruna çıktı. 14 Zilhicce 629'da (1 Ekim 1232) Âmid ele geçirildi.⁶⁷⁵ Melikü'l-Kâmil tarafından Mısır'a götürülerek bir müddet burada tutulup kendisine bir iktâda da verildikten sonra Moğolların yanına gideceğini bildiğimiz⁶⁷⁶ Mevdûd'un bir naibi

256; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 151; Mustafa Kılıç, "Celaleddin Harizmşah'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler", *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s. 231; Önder Kaya, Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, (Selahaddin Sonrası), s. 17; Abdülkerim Öner, "Moğolların Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme", *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 320.

⁶⁷³ ed-Devâdârî, VII, s. 306; el-Aynî, IV, s. 265-266; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 341; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 311; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 152-153; Önder Kaya, "Eyyubi Meliklerinden el-Eşref Musa'nın Artuklu Melikleri İle İlişkileri", *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (el-Eşref Musa), s. 282-283; A. Demir, s. 109.

⁶⁷⁴ İbn Şeddâd, III/II, s. 520. el-Ömerî'nin naklettiğine göre, Emir'in kendisine kadın temin eden Eza isminde bir adamı vardı ve bu şehir ileri gelenlerinin ve emirlerinin hanımlarını ona ayarlardı. Bkz. Mesâlikü'l-Ebsâr, s. 364.

⁶⁷⁵ İbn Şeddâd, III/II, s. 522 ve devamı; Ebû Şâme, s. 124; Ebû'l-Fidâ, II, s. 252; İbnü'l-Verdî, II, s. 140, 154; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 532; Kazvîni, Âsârü'l-Bilâd, s. 331; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 341; el-Ömerî, s. 364; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1290; Galtsyan, s. 232; ed-Devâdârî, VII, s. 264; el-Aynî, IV, s. 43; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 311-312; Cahen, Anadolu, s. 85; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 245; Ataoğlu, "İlişkiler", s. 227; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 153-154; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasî Münasebetleri", *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 197; Kaya, "el-Eşref Musa", s. 283-284; Kaya, Selahaddin Sonrası, s. 48; A. Demir, s. 109; Pıçak, s. 506.

⁶⁷⁶ Ebû Şâme, s. 124; Ebû'l-Fidâ, II, s. 253; İbnü'l-Verdî, II, s. 145; el-Ömerî, s. 364; ed-Devâdârî, VII, s. 265; el-Aynî, IV, s. 43; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLIV, s. 382-383; İbn Kesîr, XVII, s. 102.

tarafından idare edilmekte olan Hısn Keyfâ da bir süre sonra düşecek ve böylece Artukluların Âmid ve Hısn Keyfâ şubesi tarih sahnesinden çekilmiş olacaktır.⁶⁷⁷

Kösedağ Bozgunu'ndan önceki dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya birçok akın düzenleyerek bölgedeki birçok şehri işgal eden⁶⁷⁸ Moğolların Âmid'e dokunmamaları, şehir için bir tür talih olmuştu.⁶⁷⁹ Aslına bakılırsa bu dönemde Moğolların Diyârbekir bölgesine kadar gelerek burada yağma ve tahribat faaliyetlerinde bulduklarını biliyoruz.⁶⁸⁰ 626/1228 yılında Diyârbekir'e saldırarak birçok insanı katledip mallarını yağmalamış,⁶⁸¹ 628/1231 yılına geldiği vakit ise Harezmşah hükümdar Sultan Celâleddîn'i takiple Doğu Anadolu'daki Eyyübî ve Artuklu beldelerini istila etmişlerdi. Bu çerçevede Âmid de dâhil olmak üzere Bargiri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Erzen, Meyyâfârikîn, Siirt, Mardin, Tanza, Sincar ve Harput gibi yerler onların gazabına maruz kalmıştı. Sayılarının 15 bin olduğu bildirilen bu Moğollara kimsenin karşı durmaması ve rahatça istediklerini yapmış olmaları ilginçtir.⁶⁸² Fakat bütün bu karmaşa içerisinde Âmid en az zarar gören yerler arasında kaldı. Başta Meyyâfârikîn olmak üzere bölgede bulunan birçok şehir Moğol işgali ile çok kötü günler geçirip tarihlerinin en kötü zamanlarını yaşarken, hatta bazıları önemli ölçüde tarih sahnesinden silinirken Âmid kendisini muhafaza etmeyi başarmıştı. Diyârbekir coğrafyasının yaşadığı siyasî istikrarsızlıktan etkilendiği ve eski parlak devirlerinden uzaklara savrulduğu doğrudur, fakat yüzlerce yıldan beri işgalcilere geçit vermeyen müstahkem surları, sosyal, ekonomik ve kültürel birikimi ile kendisine hâkim olan bütün hükümdarların gözdesi olmuş, kendisine hep ihtimamla yaklaşmıştı. Moğol istilasının kara bir bulut gibi

⁶⁷⁷ Ebû'l-Fidâ, II, s. 253; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLV, s. 48-49; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 312; Kaya, "el-Eşref Musa", s. 285. Mısırlı müellif Nüveyrî'nin nakline bakılırsa, Sultan el-Melikü'l-Kâmil, Âmid hâkimi Mevdûd'u, kardeşi el-Melikü'l-Eşref ile birlikte Hısn Keyfâ'ya göndermiş, naibin şehri teslim etmek istememesi üzerine Eyyübî meliki, Mevdûd'u kale önünde biraz hırpalanmış ve sonra da esir Âmid hâkimi şehrin önünde, herkesin bakışları arasında saçlarını makasla kesmiş ve onunla naibi arasında bir parola olduğu anlaşılan bu hareketin ardından şehir Eyyübî askerlerine teslim edilmişti. Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 312.

⁶⁷⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 1969, (Moğollar), s. 3; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 81-82; Öner, s. 321 ve devamı.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esîr, XII, s. 462-463; Ebû'l-Fidâ, II, s. 236 ve devamı; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 308; Mustafa Alican, Tarihin Kara Yazısı Moğollar, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, (Moğollar), s. 99-100.

⁶⁸⁰ İbn Şeddâd, III/II, s. 472-473.

⁶⁸¹ el-Ömerî, s. 361.

⁶⁸² İbn Şeddâd, III/II, s. 472-473; İbnü'l-Esîr, XII, s. 462; el-Aynî, IV, s. 271-272; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLV, s. 43; İbn Kesîr, XVII, s. 185; Turan, Türkiye, s. 395; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 227; Süleyman Özbek, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler'in Siyasî İlişkileri (1175-1250)", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (ed. Mehmet Ersan, Yusuf Ayönü), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X, s. 347-348; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 81-82.

bölgenin tamamına yayıldığı söz konusu dönemde de aynı şey oldu. Emirlikler yıkılıyor, hükümdarlar tahtlarından indirilerek mal ve mülklerine el konuluyor, fakat Âmid tüm haşmetiyle ayakta durmaya devam ediyordu.

2.2.5.4. Eyyûbîler ve Türkiye Selçukluları

Âmid'i Artuklu Emiri Mevdûd'un elinden alan Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil ile birlikte şehirde Eyyûbî hâkimiyeti başlamıştı. Burayı kaybetmek istemediği anlaşılan Sultan, şehrin dış surlarını yıktırarak buradan elde edilen taşlar ile iç suru kuvvetlendirmiş, sağlamlığı ile zaten dillere destan olan Âmid'i bu şekilde daha da korunaklı hale getirmişti. Böyle yapıp henüz ilk günden Âmid'e mührünü vurmuş olan Eyyûbî hükümdarı, ülkesine geri dönerken şehrin idaresine amcasının oğlu Şemsülmülûk Ahmed'i tayin etti. Fakat onun valiliği sadece on iki gün sürdü. Yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak hayatını kaybetmiş, hükümdarlığın tadını çıkarma fırsatı bulamamıştı. Sultan el-Melikü'l-Kâmil, kuzeninin yerine bu sefer de oğlu Şihâbeddîn Gâzî'yi tayin etse de, bir süre sonra bu zatın Âmid'i Türkiye Selçuklularına teslim etmek istediği şeklinde haberler ortalıkta dolanmaya başlayınca şehirde yeni bir görev değişimine gitti. Yapılan tahkikatın ardından söylenenlerin doğru olduğu anlaşılmış, hiç vakit geçirmeden Şihâbeddîn azledilip hapsedilmişti. Nihayetinde Sultan, Âmid'in idaresini Hısn Keyfâ ile birleştirerek yeni oluşturduğu bu idarî bölgenin yönetimini oğlu Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un uhdesine verdi. Yine en çok güvendiği emirlerinden biri olup birkaç yıl sonra hayatını kaybedeceğini bildiğimiz Şemseddîn Sevâb'ı da Âmid muhafızlığına getirmiş, böylelikle şehirde kendisine doğrudan bağlı olan kuvvetli bir idare tesis etmişti.⁶⁸³

Türkiye Selçuklu Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Eyyûbîlerin Diyârbekir havalisine bu şekilde yerleşmelerinden doğal olarak memnun değildi. Bir yandan Ahlat'a kadar çıkan, diğer yandan da el-Cezîre'nin batı uçlarına kadar ulaşmış olan Eyyûbî etkisi ileride kendisi için açık bir tehdit oluşturuyordu. Moğolların Anadolu sınırlarında saldırmak için fırsat bekledikleri bir dönemde Selçuklu idaresi için tehdit oluşturacak bir oluşuma izin vermesi mümkün değildi. Taraflar arasındaki gerilim, Selçukluların 1233 yılında

⁶⁸³ Ebû'l-Fidâ, II, s. 253; ed-Devâdârî, VII, s. 306, 308; Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 78; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 353.

Eyyûbî kontrolünde olan Ahlat'ı ele geçirmeleri ile doruk noktasına ulaştı. Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil'in liderliği altında bir araya gelen Eyyûbî melikleri (bunlar irilik ufaklı hâkimiyet sahalarında hüküm süren on altı şehir ve bölge hâkimiydiler) Anadolu coğrafyasını hedef alan büyük bir sefere çıktılar. Selçuklu Sultanı gelişmeler karşısında şaşkıncıydı. Olanları bekliyordu ve iki tarafın da eninde sonunda karşı karşıya gelecekleri belliydi. Öncelikle Emir Kemâleddîn Kamyâr tarafından komuta edilen bir Selçuklu ordusu harekete geçirerek Eyyûbîlerin önünü kesmek üzere Akçaderbent tarafına sevk etti. Öncü olarak gönderilen bu ordu, Eyyûbîlerin güzergâhı üzerinde tahkimat yapacak ve geçmeleri muhtemel olan geçitleri kapatacaklardı.⁶⁸⁴

Eyyûbîler, Kemâleddîn Kamyâr'ın ardından kendisi de daha büyük bir ordu ile hareket eden Sultan Alâeddîn'in tedbirleri karşısında zora düşmüş ve askerler arasında baş gösteren iâşe sıkıntısını giderebilmek için geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat bu durum, Selçuklu tabiyetinden çıkarak Eyyûbî hükümdarına biat eden Harput Artuklularının hoşuna gitmemişti. Eyyûbîler gittiği takdirde kendisinin Sultan Alâeddîn karşısında durabilmesi mümkün değildi ve ülkesini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalırdı. Sultan el-Melikü'l-Kâmil'a haberciler göndererek, Anadolu'nun iç kısımlarına ulaşmak için kendi ülkesinden geçmelerini teklif etti. Bu, zor durumda olan Melik'in arayıp da bulamayacağı bir teklifti. Ordusunu Behesni (Besni) tarafına çekerken, Hama Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer kumandasındaki bir kısım birlikleri Harput'a sevk etti. Hısn Mansûr'u işgal ve tahrip ettikten sonra Harput'a giden Hama Meliki ve askerlerine karşı duraksamadan harekete geçerek Malatya'ya gelmiş olan Sultan Alâeddîn, şehirde fazla zaman geçirmeden hızla Artuklu ülkesine yürüyecek, Harput ovasında çetin bir savaşa tutuşacağı Eyyûbîleri hezimete uğrattıktan sonra 23 Zilkâde 631'de (20 Ağustos 1234) Harput ile birlikte bölgede bulunan yedi Artuklu kalesini teslim alacaktı. Eyyûbîlerin Artuklu idaresi aracılığıyla açmak üzere oldukları yeni ilerleme hattı bu şekilde kapatılmış oluyordu. Bundan sonra olanları haber alan el-Melikü'l-Kâmil Mısır'a geri dönecek, Sultan Alâeddîn de kışı geçirmek üzere Alâiye'ye gidecekti.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ el-Ömerî, s. 365; Ebû'l-Fidâ, II, s. 255; Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 79; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 353-354; Uyumaz, s. 199; Kaya, "el-Eşref Musa", s. 284-288; Yusuf Baluken, "Harput Artukluları", İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (221-234), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 231.

⁶⁸⁵ el-Ömerî, s. 365; Ebû'l-Fidâ, II, s. 256; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 354-355; Cahen, Anadolu, s. 86; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Neşriyat,

Selçuklular ile Eyyûbîler arasındaki çatışmalar, bölgenin hâkim gücünün kim olacağı hususunu belirleme noktasında henüz bir sonuca ulaşabilmiş değildi. Bu bakımdan, kolaylıkla anlaşılabilceği gibi devam edecekti. Nitekim Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd, soğuk kış aylarını Alâiye’de geçirdikten sonra bölgedeki Eyyûbî nüfuzunu sona erdirmek için yeniden harekete geçti. 632/1235 yılının baharında Kayseri’ye gelen Sultan Alâeddîn, Kemâleddîn Kamyâr komutasındaki bir orduyu Âmid’in fethi için görevlendirse de, bir süre sonra burayı almanın şehrin müstahkem durumu nedeniyle henüz mümkün olmadığı düşüncesiyle harekât merkezi daha batıya kaydırıldı. Sultan Alâeddîn’in de yanındaki birliklerle bizzat gelip iştirak ettiği Selçuklu orduları, 1235 yılı Haziran’ında Siverek, Rakka, Urfa ve Harran gibi Eyyûbî kontrolü altında olan şehir ve yerleşimleri zapt ettiler.⁶⁸⁶ Olanları duyduğu zaman büyük bir öfke ile derhal harekete geçen Sultan el-Melikü’l-Kâmil, hızlı bir şekilde bölgeye gelerek Urfa ile Harran’ı Selçuklulardan geri almakla kalmadı, aynı zamanda Selçuklu hükümdarına tabi olan Mardin Artuklularına saldırarak bu emirliğin başkentinde korkunç bir tahribata imza attı. Bir tür intikam duygusuyla gerçekleştirildiği anlaşılan bu saldırı sonucunda, Mardin’de Ulu Camii dışında kalan bütün binalar tahrip edilmiş, şehirde her şey talan edilip yağmalanmıştı.⁶⁸⁷

Sultan el-Melikü’l-Kâmil’in yaptıkları Selçuklu hükümdarını ziyadesiyle üzmüş ve Eyyûbîlerin Diyârbekir bölgesindeki en önemli merkezleri olan Âmid’i fethetmenin en doğru misilleme olacağına karar vermesini sağlamıştı. Kemâleddîn Kamyâr’ı huzuruna çağırarak bu planını kendisi ile paylaşan Sultan, bu önemli kumandanı beklediği teşviki göremedi. Ona göre, Âmid’i fethetmek hiç de kolay bir iş değildi ve zaten bugüne kadar da hiçbir hükümdar orayı silah zoruyla zapt edememişti. Bu şehrin fethi, o da aralıksız bir şekilde muhasaraya tabi tutulduğu ve bir şekilde şehrin kaynaklarının tüketilerek teslim olmak zorunda bırakıldıkları takdirde üç yıl sürerdi.

İstanbul, 2016, s. 64; Ersan, “Türkiye Selçuklu Devleti”, s. 228; Özbek, s. 351-352; Uyumaz, s. 199-200; Kaya, “el-Eşref Musa”, s. 287-288; Ayşe Dudu Kuşçu, “Eyyûbîler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler*, (ed. İsmail Hakkı Atçeken, Mustafa Demirci), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VII, s. 291; Baluken, “Harput Artukluları”, s. 232.

⁶⁸⁶ İbnü’l-Verdî, II, s. 156; Gregory Abû’l-Farac, II, s. 534; Münecçimbaşı, II, s. 76; Turan, Türkiye, s. 402-403; Cahen, Anadolu, s. 86; Kafesoğlu, s. 64; Sevim ve Yücel, s. 163; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 179; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 142-143; Ersan, “Türkiye Selçuklu Devleti”, s. 228; Muharrem Kesik, At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçukluları’nda Ordu ve Savaş, Timaş Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2011, s. 156.

⁶⁸⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 355; Turan, Türkiye, s. 403-404; Kafesoğlu, s. 64; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 179; Ersan, “Türkiye Selçuklu Devleti”, s. 228-229; Özbek, s. 252-253; Uyumaz, s. 200.

Önce Âmid'in etrafındaki bağ ve bahçeler ateşe verilerek buralarda bulunan çiftçiler esir alınacak, ardından şehre başka herhangi bir yerden yiyecek-içecek ve iaşe malzemelerinin gelişi engellenecek, bu sürecin sonunda da Selçuklular karşısında diz çökmeleri sağlanacaktı.⁶⁸⁸ Şehir, bu şekilde işleyecek zorlu ve uzun bir zaman diliminden sonra ancak ele geçirilebilirdi ki, bu kadar uzun ve belirsiz bir süreçte neler olabileceğini, örneğin Eyyûbî Sultanı'nın nasıl hareket edeceğini tahmin edebilmek de herhalde zor değildi.

Selçuklu Sultanı'nın, Emir Kemâleddîn Kamyâr'ın anlattıkları karşısında nasıl bir tepki verdiğini bilmiyoruz, fakat hükümdarın yanında onun gibi düşünmeyenler de mevcuttu. Bunlardan biri olan ve kendisine bir ikbal kapısının açıldığını düşünen Tâceddîn Pervâne, efendisinin oldukça neşeli olduğu bir mecliste, ona, Âmid'i ele geçirmenin aslında hiç de o kadar zor olmadığını söyledi. Eğer kendisine fırsat verilirse, altı ay ya da bundan daha kısa bir sürede şehri fethedebilirdi. Bunun üzerine Sultan Alâeddîn onu ordu komutanlığına tayin etti ve ordu ile birlikte Âmid'e gönderdi.⁶⁸⁹ 1235/1236 yılında büyük bir hevesle Diyârbekir bölgesine gelen Tâceddîn hemen Âmid'i kuşatma altına alsa da, kısa süre içerisinde bu işin onun sandığı gibi kolay bir şey olmadığı anlaşılmıştı. Eyyûbî Sultanı'na tabi olarak şehrin güvenliğini temin eden Âmid muhafızı Mubârizuddîn b. Heftî Özkeş'in liderliğindeki askerî birlikler canhıraş bir gayretle direniyorlardı. Orduda bulunan Harezm beyleri kuşatma devam ederken bölgede bulunan diğer şehir ve yerleşimlere saldırarak yağma ve talan faaliyetlerinde bulunsalar da bunlar Sultan için bir başarı değildi. O Âmid'i istiyordu. Tâceddîn'in ordusuna takviye olarak bölgeye yeni ve mükemmel biçimde teçhiz edilmiş olup içerisinde Türklere ek olarak ücretli Frank ve Alman askerlerinin de bulunduğu başka bir ordunun başına getirdiği Sahib Şemseddîn İsfahânî'yi göndermiş, fakat bundan da bir sonuç çıkmamıştı. Âmid, yüzyıllardır olduğu gibi bu sefer de kendisini hedef alan saldırılara direniyor, mancınıklardan fırlatılan dev taşlarla dövülen bedeni dimdik ayakta duruyordu. Tâceddîn ile Şemseddîn, artık başka çare de kalmadığı için kuşatmayı kaldırdılar ve "şehir tam düşmek üzereyken kış bastırıldığı için orayı almaya muvaffak olamadıklarını ve hava koşulları nedeniyle askerler arasında bir gevşekliğin meydana geldiğini, orduyu

⁶⁸⁸ İbn Bibi, s. 181; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 355; Uyumaz, s. 201.

⁶⁸⁹ Fakat bu zat başarılı olamayacak ve Sultan'ın gözünden düşecektir. Bkz. İbn Bibi, s. 182.; Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitanda İdare Mekanizmasının Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 89.

dinlendirmek amacıyla geri çekilmeleri gerektiğini” söyledikleri Sultan’ın yanına döndüler. Selçuklu hükümdarının, komutanlarının sözlerine ne kadar itibar ettiğini anlamak kolay değildir, fakat şehri alamadıkları için kendilerinden hesap sormamış, konu ile alakalı bir tazyikte bulunmamıştı. Öte yandan yanında bulunanlara hazırlıklarını yapmaları emrini verdi. Kış geçip de bahar gelince Âmid’e bizzat kendisi gidecek, bu geçit vermez şehri kendi elleriyle ele geçirecekti.⁶⁹⁰

Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd’ın bir yıl sonra, 1237 yılında Diyârbekir seferine çıkmak için ordusunu topladığı Kayseri’de zehirlenerek öldürülmesi devletin Eyyûbîlere karşı yürüttüğü politikanın sürdürülmesine mani olmamıştı. Veliht olarak kendisini çok sevdiği ve idarî yeteneklerine itimat ettiği İzzeddîn Kılıçarslan’ı tayin etmiş olan Sultan’ın vasiyetinin aksine ileri gelen devlet adamları sefahat ve eğlence düşkünlüğü ile bilinen liyakatsiz şehzade Gıyâseddîn Keyhüsrev’i tahta çıkarsalar da mevcut Eyyûbî politikası sürdürüldü. Buna bağlı olarak bölgede hüküm süren Eyyûbî meliklerini Mısır’daki merkezî Eyyûbî iktidarına karşı kendisi ile ittifak tesis etmeye ikna eden Sultan Gıyâseddîn, burada bulunan şehirleri onlarla paylaşmış, bu paylaşımından Selçukluların payına Âmid ile Sümeysat düşmüştü. Tüm bunlar olurken, Hısn Keyfâ ve Âmid hâkimi el-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb da bir tür denge politikası takip ediyor, bazen Selçuklulara bazen de Eyyûbî meliklerinden birine biat ediyor, bazen de bölgede terör estiren Harezmliler ile birlikte hareket ederek kendisine menfaat sağlamaya çalışıyordu. Öte yandan bu sırada babası el-Melikü’s-Sâlih’in vefat etmesi üzerine Âmid’i oğlu el-Melikü’l-Muazzam Turanşah’a bırakarak babasının tahtına geçip Eyyûbîlerin yeni hükümdarı olacağı Mısır’a gitti.⁶⁹¹

Halep ve Suriye’de hüküm süren beylerin, Harezmlilerin topraklarına saldırılarına karşı kendisinden yardım talebinde buldukları Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev’in bölgeye sevk ettiği askerî birlikler harekâtı başarıyla tamamlayarak dönerken Sultan’a haber gönderip Âmid’i almak istediklerini bildirmiş, o da buna çok sevinmişti. Malatya sübaşısı Zâhireddîn Mansûr’un liderliğinde bir araya getirilen Harput, Maraş ve Elbistan sübaşılıarı ile bunların birliklerinden meydana gelen Selçuklu

⁶⁹⁰ İbn Bibi, s. 182 ve devamı; Gregory Abû’l-Farac, II, s. 535; Müneccimbaşı, II, s. 76; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 356; Turan, Türkiye, s. 404; Cahen, Anadolu, s. 86-87; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 179; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 147; Ersan, “Türkiye Selçuklu Devleti”, s. 229; Özbek, s. 252; Uyumaz, s. 201-202.

⁶⁹¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 358; Cengiz Tomar, “Bir Devrin Sonu: Eyyubiler”, Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, (ed. Önder Kaya), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s. 147.

ordusunun Âmid’de doğru ilerlediği esnada, Sultan da hiç vakit kaybetmeden Sivas sübaşısı Mübârizeddîn Çavlı, Niksar sübaşısı Şemseddîn Yutaş ve Elbistan sübaşısı Hüsâmeddîn Mîr Meydân ile bunların emrindeki askerleri de takviye olarak göndermişti. Başkomutanlığına Emir Çavlı’nın tayin edildiği bu dev ordunun Âmid’i ele geçireceğine kesin gözüyle bakılıyordu.⁶⁹²

Görülmemiş büyüklükteki Selçuklu ordusunun Âmid’e ilerlediği haberi karşısında haklı olarak endişeye kapılan el-Melikü’l-Muazzam Turanşah fazla tereddüt etmemiş, emirlerini şehirde bırakarak Hısn Keyfâ’ya çekilmişti. Selçuklular gelip şehri muhasara ettiler. Surların dört bir yanını ihata edecek şekilde kurulan devasa mancınıklar çalışmaya ve Âmid’in o tarihî duvarlarını kocaman taş güllerle ezmeye başlamışlardı. Direnmenin çok da anlamlı olmadığı açıktı. Fakat Âmid askerleri direniyor, şehirlerini kuşatmacılara bırakmamak için canla başla mücadele ediyorlardı. İbn Bîbî’nin⁶⁹³ canlı tasvirlerle aktardığı muhasara korkunçtu. Neftçiler ve lağımçılar durmaksızın çalışıyor, kale kapılarının önünde büyük kütüklerle canlandırılan dev ateşler yakılıyor, ahşap kulelerden surların üzerine atlamaya çalışan Selçuklu askerleri can alıp can veriyorlardı. Bu sırada şehri muhafaza eden askerlerin reislerinden Fahreddîn b. Dinârî ile Zâhireddîn Mansûr arasında elçiler gidip geliyor, Emir Çavlı’nın talimatıyla şehirde bulunanlar teslim olmaya ikna edilmeye çalışılıyordu. Âmid naibi Nâsiruddîn ile görüşen ve duruma bir çözüm bulmaya çalışan şehir eşrafı ne yapacaklarını bilemez bir halde teslim olma konusunda birbirleri ile tartışıyorlardı. Taraflar arasında devam eden müzakereler, en nihayet anlaşma ile sonuçlandı ve Âmidliler emân dileyerek “400 bin dirhem ödeme, halkın haklarının muhafazası ve vergilerin ilgası” karşılığında şehri teslim etmeye karar verdiler. Uzun zamandır ele geçirilmek istenmesine rağmen bir türlü alınamayan Âmid 638/1240 senesinde, bölgede bulunan bazı kalelerle birlikte Selçukluların eline geçti.⁶⁹⁴ Selçuklu sancaklarının kadim burçlarından dalgalanmaya başladığı Âmid kalesinde halkın Sultan Gıyâseddîn Keyhüsrev’e biat etmesini temin eden Emir Çavlı, şehirde coşkulu şenlikler yapılırken, Sultan’a müjdeli haberi verecek ulakları yola çıkarmıştı.

⁶⁹² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 358.

⁶⁹³ İbn Bîbî, s. 204 ve devamı.

⁶⁹⁴ İbn Bîbî, s. 205-206; Gregory Abû’l-Farac, II, s. 541; ez-Zehebî, Düvelü’l-İslâm, s. 347; el-Ömerî, s. 372; ed-Devâdârî, VII, s. 343; ez-Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XLVI, s. 42; Münecimbaşı, II, s. 85; Ali Emîrî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 78; Göyünç, “Diyarbakır”, s. 466; Turan, Mefkûre, I, s. 215; Turan, Türkiye, s. 402, 436-439; Sevim ve Yücel, s. 168-169; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 149-150; Ersan, “Türkiye Selçuklu Devleti”, s. 232; Tomar, s. 147; M. Kılıç, s. 238-239; Alican, Moğollar, s. 109; Bal, s. 86.

Sefahate dayalı hayat tarzı nedeniyle kendisinden pek kimsenin hazzetmediği Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev bu büyük başarının tadını çıkarmakta tereddüt etmedi. Bölgedeki emir ve hükümdarlara Âmid'in fethini haber veren fetihnâmeler göndererek bu büyük başarısında emeği olan komutan, bey ve emirlere Diyârbekir havalisinde özgürce hareket etme izni de verdiği teşekkür fermanları yazdıracak, Âmid sübaşılığına ise Mübârizeddîn İsa Candar'ı tayin edecekti.⁶⁹⁵

Âmid fethinin üzerinden çok zaman geçmeden Babâî isyanının patlak vermesi ve güçlkle bastırabildikleri bu isyana bağlı olarak Selçukluların zor zamanlar yaşaması Eyyûbîlerde şehri geri alabileceklerine dair bir umut meydana getirmiş, Meyyâfârikîn hâkimi olan Eyyûbî Meliki Şihâbeddîn Gâzî bunu fırsata dönüştürerek 1241 yılında Âmid üzerine giderek şehri muhasara etmişti. Fakat Moğol tehlikesinin kapıda olması dolayısıyla Abbâsî Halifesi Müstansır'ın Müslüman hükümdarlar arasındaki mücadeleleri sonra erdirme gayretleri sonucunda taraflar uzlaştı ve Eyyûbî Meliki geri çekildi.⁶⁹⁶ Bu girişimi, az kalsın Meyyâfârikîn'i de kaybetmesine sebep olacaktı. Onun Âmid üzerine yürüyüp şehri işgal etme girişimi karşısında sessiz kalmayan Selçuklular, Halife'nin araya girmesinden önce kuvvetli bir ordu ile Meyyâfârikîn üzerine yürüyecek, günlerce devam eden kuşatma ve çatışmalar, söz konusu gelişmeler sonucunda anlaşma ile sonuçlanacaktı.⁶⁹⁷

1243 yılında meydana gelen Köseadağ Bozgunu ile Moğollar karşısında ciddi bir darbe alan Selçuklu idaresi, 643/1246 yılında Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'in hayatını kaybetmesi ve hemen ardından Konya'da patlak veren ve Moğolların da dâhil olduğu karmaşa ile derin bir idarî krize sürüklenmişti. 640/1242-1243 yılında, Köseadağ zaferinin ardından Ahlat üzerinden Diyârbekir'e kadar inen ve bir rivayete göre Ahlat'a ek olarak Âmid'i de ele geçiren Moğollar,⁶⁹⁸ 1251 yılında Urfa'ya kadar gelmiş ve bu geniş çaplı yağma akını sırasında 10 binden fazla insanı katletmişlerdi.⁶⁹⁹ Öte yandan Köseadağ sonrası dönemde Selçukluların Moğol tabisi haline gelmeleri ve Moğolların Anadolu'nun içlerinde faaliyetler göstermeye başlaması ile Konya'nın otoritesi büyük

⁶⁹⁵ İbn Bibî, s. 206; Münecimbaşı, II, s. 85; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 358-360; Turan, Türkiye, s. 439; Sevim ve Yücel, s. 169; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 232.

⁶⁹⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 362; Turan, Türkiye, s. 447; Sevim ve Yücel, s. 170; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 215; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 234.

⁶⁹⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 362-364; Turan, Türkiye, s. 447; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 234.

⁶⁹⁸ Ebû'l-Fidâ, II, s. 276; İbnü'l-Verdî, II, s. 168; el-Ömerî, s. 372.

⁶⁹⁹ İbn Şeddâd, III/II, s. 476; Alican, Moğollar, s. 140.

oranda sarsılmıştı. Bu durum doğal olarak Eyyûbî yönetiminin iştahını kabartmış, Şihâbeddîn Gâzî'nin ardından şehre hâkim olan el-Melikü'l-Kâmil Muhammed Âmid'i ele geçirmeye karar vermişti. Kararını kendisine ileterek birlikte hareket etme önerisinde bulunduğu Mardin Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Said Necmeddîn Gâzî ile ittifak yapan el-Melikü'l-Kâmil, derhal bir ordu hazırlayarak Âmid üzerine gönderdi. El-Melikü'l-Kâmil'in amcasının oğlu el-Melikü'l-Musammir ile büyük emirlerinden Necmeddîn Muhtâr'ın idaresinde 1257 yılı Mart'ında Âmid üzerine yürüyen Meyyâfârikîn ordusu, şehri kendilerinden korumak maksadıyla gönderilen Emir Şerefüddîn Ahmed idaresindeki Selçuklu ordusunu mağlup edip dağıtmış ve Âmid'i muhasara etmişti. Selçuklulardan yardım alma ümidini de kaybetmiş olan Âmid, başka çare kalmadığı için teslim oldu. El-Melikü'l-Kâmil tarafından sübaşılığına Seyfeddîn b. Mücellâ'nın tayin edildiği Âmid, bu şekilde Eyyûbîlerin kontrolüne girmiş oldu.⁷⁰⁰ Fakat Âmid'deki Eyyûbî hâkimiyeti uzun sürmedi. Şehrin işgal edildiğini haber alan Moğol İlhân'ı Hülâgü, el-Melikü'l-Kâmil'e haber gönderip Âmid'i Selçuklulara iade etmesini ve kendisinin de bir an önce Bağdat'a tertip etmekte olduğu sefere iştirak etmek için yanına gelmesini emretmişti. Melik'in bu teklifi reddetmesi üzerine de Bağdat'ın düşüşünden sonra 1258'de oğlu Yaşmut'u Meyyâfârikîn üzerine sevk etti.⁷⁰¹ Yaklaşık iki yıl devam eden korkunç bir muhasaranın ardından şehirde kıtlık ve pahalılık dayanılmaz hale gelip de açlık halkı kırmaya başlayınca el-Melikü'l-Kâmil teslim olmak zorunda kalarak Meyyâfârikîn'i kuşatmacılara bıraktı.⁷⁰² Melik'i esir alıp işkence görerek katledileceği Dimaşk'a gönderen Moğollar, 1259 yılının Nisan ayında Meyyâfârikîn'de görülmemiş bir tahribat gerçekleştirdikten sonra Âmid'e doğru yürüyecek ve buraya gelen Hülâgü, Seyfeddîn b. Mücellâ'dan şehri teslim alacak, Âmid böylelikle Moğol tahakkümüne girecekti.⁷⁰³ Bu şekilde Âmid'deki Eyyûbî hâkimiyeti sona erecek ve şehir İlhanlıların idaresine girecekti.

⁷⁰⁰ İbn Şeddâd, III/II, s. 482-483; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 365.

⁷⁰¹ İbn Şeddâd, III/II, s. 489 ve devamı.

⁷⁰² İbn Şeddâd, III/II, s. 500 ve devamı.

⁷⁰³ Ebû Şâme, s. 201; İbnü'l-Verdî, II, s. 196-197; Gregory Abû'l-Farac, II, s. 548; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XLVIII, s. 43; Galtsyan, s. 320; Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 79; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 365-366; Yusuf Ayönü, "Selçuklular ve Moğollar", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (ed. Mehmet Ersan, Yusuf Ayönü), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X, s. 382.

2.2.5.5. İlhanlılar, Mardin Artukluları ve Sonrası

Âmid 1259 tarihinde Hülâgü tarafından teslim alındıktan sonra Türkiye Selçuklularına bırakılmış olsa da, bu tarihten sonra şehirde Moğolların etkili oldukları görülmektedir.⁷⁰⁴ Başka bir ifadeyle, Âmid resmî olarak Selçuklu idaresinde olmakla birlikte, Selçukluların İlhanlılar tahakkümü altında olması dolayısıyla burası da bir anlamda Moğol kontrolündeydi. Selçuklu idarecileri, burada Moğol nâipleri ile birlikte görev yapmaktaydı.⁷⁰⁵ Nitekim ülkesinin batıda kalan topraklarını ikiye bölerek merkezini Ahlat'ın meydana getirdiği Van bölgesi eyaletini kuran ve el-Cezîre'nin kuzey kesimlerini oluşturan Diyârbekir, Diyârmudâr ve Diyârrebîa'yı da Musul'a bağlayarak Diyârbekir adını verdiği eyaletin altında birleştiren Hülâgü, 1290'lı yılların ortalarında bölgede görünür olmaya başlayan Uyratları bu coğrafyaya yerleştirmiş⁷⁰⁶ ve Âmid'e de bir şahne tayin etmişti. Bölgenin tamamını ihtiva eden ve kuzeyde Erzurum'dan güneyde Tikrit'e kadar uzanan geniş sahayı içerisine alan Diyârbekir eyaleti ilk dönemlerde merkez tarafından tayin edilen Tudan Noyan tarafından idare ediliyor ve buradan elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı da Hülâgü'ye gönderiliyordu.⁷⁰⁷

1265 senesinde tahta çıkan İlhanlı hükümdarı Abaka döneminde bölgede İlhanlı valisi olarak Raziüddîn Baba⁷⁰⁸ bulunuyor ve Diyârbekir bölgesinde yer alıp yıllık olarak her yıl 100 bin altın dinara ulaşan vergi gelirleri “tonluk” (elbiselik) olarak bazı Moğol hatunlarının masraflarına tahsis edilen şehirlerdeki Moğol idaresini temsil ediyordu.⁷⁰⁹ Bununla birlikte, Selçukluların meşhur devlet adamı Muîneddîn Pervâne'nin 1277 yılında idam edilmesinden sonra bölgedeki Moğol etkisinin daha da yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bu çerçevede, döneminde yine Durbay Noyan'ın da bölge valisi olarak

⁷⁰⁴ Moğolların Diyârbekir bölgesine kontrol altına alma sürecini irdeleyen bir çalışma için bkz. İbrahim Güneş, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2013.

⁷⁰⁵ İbn Şeddâd, III/II, s. 527.

⁷⁰⁶ Sümer, “Moğollar”, s. 13.

⁷⁰⁷ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 372; İsmail Aka, “Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti”, *Makaleler*, (yay. haz. E. Semih Yalçın, Şarika Gedikli), Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, I, s. 398; Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 46-48; Muammer Gül, “İlhanlılar Döneminde Diyarbakır,” Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, *Bildiriler Kitabı*, (193-208), Diyarbakır, 2004, (İlhanlılar Dönemi), s. 195, 200; Yediyıldız, s. 31.

⁷⁰⁸ Bu zat aynı zamanda dönemin bilinen şairlerindendi. Hamdullah Müstevfi ona ait olan şu beyti nakleder: “Ey padişah! İçinde benim de bulunduğum bu ülkeyi aldın; ister kadın, ister erkek olsun, onları kadına benzettin. / Bu işle güneş gibi aydınlandım, senin gözünde def çalan ile kılıç vuran eşit mi?” Bkz. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 601.

⁷⁰⁹ Reşîdüddin Fazlullah, s. 82-83, 119.

vazife yaptığı⁷¹⁰ Abaka'nın Mardin Artuklu hükümdarı Kara Arslan'a Diyârbekir ve Diyârrebîa'nın yarlıklarını verdiğini biliyoruz. Nitekim 680/1281 yılında Mengü-Timur'un kumandasındaki Moğol ordusunun Memlûkleri hedef alan Suriye seferinde Kara Arslan idaresindeki Diyârbekir askerlerinin bulunması da bu durum ile alakalıdır.⁷¹¹ Öte yandan bu dönem Selçuklu idaresinin şu ya da bu biçimde de olsa burada devam ettiği bir dönemdi ve örneğin, 679/1280-1281 yılında Abaka Han'ın katına giden Selçuklu şehzadesi Gıyâseddîn Mesûd'a Âmid, Harput ve Sivas şehirlerinin menşuru verilmişti.⁷¹²

Diyârbekir bölgesini idaresi, Gâzân Han dönemine gelindiğinde, tıpkı Selçuklular gibi İlhânlılara bağlı olarak varlıklarını devam ettirmeye çalıştıkları görülen Mardin Artuklularına tevdi edildi.⁷¹³ Devrinde ayrıca Mulay Noyan'ın Diyârbekir'in valisi olarak öne çıktığı⁷¹⁴ Gâzân Han, 1303 yılında gerçekleşen bu tayin ile Âmid'e hâkim olan Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn Gâzî'ye ayrıca "sultan" unvanı ile birlikte taç ve çetir gibi hâkimiyet alametleri de göndermişti ve adı geçen hükümdar tarafından kestirilen 698/1288 tarihli gümüş sikkelerde "Sultan" unvanını kullanmıştı. Artuklu hükümdarları içerisinde bu unvanı kullanan ilk hükümdarın Necmeddîn Gâzî olduğunu da not etmek herhalde ilginç bir anekdot olacaktır.⁷¹⁵ Necmeddîn Gâzî, her ne kadar Diyârbekir bölgesinde İlhanlı valileri var olmaya devam etse de, yaklaşık on yıl boyunca bölgedeki varlığını devam ettirecek ve 1312 yılında vefat ederek yerini oğlu el-Melikü's-Sâlih'e bırakacaktı.⁷¹⁶ Öte yandan işaret etmek gerekir ki bu dönemde Âmid'in de dâhil olduğu bölge Moğollar ile Memlûkler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin devam ettiği bir coğrafya olmuştu ve bundan dolayı da burası Memlûklerin de ilgi alanı haline gelmişti.⁷¹⁷

1305 yılında Diyârbekir valisi İl Basmış'ı azlederek yerine Sutay Noyan'ı tayin eden İlhanlı hükümdarı Olcayto döneminde bölgede önemli değişiklikler meydana geldi. Sutay'dan önce Toğaçar ve Mulay Noyanların tümenleri ile birlikte hüküm sürdüğü bölge, adeta yeni bir hanedanın doğuşuna tanıklık etti. Kuzeyde Erzurum'dan başlayarak

⁷¹⁰ Reşîdüddin Fazlullah, s. 79; Sümer, "Moğollar", s. 38; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 46.

⁷¹¹ Turan, Doğu Anadolu, s. 205.

⁷¹² Müneccimbaşı, II, s. 123; Sümer, "Moğollar", s. 55; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmaları, XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, I, s. 45; Sevim ve Yücel, s. 191; Yediyıldız, s. 32; Ersan, "Türkiye Selçuklu Devleti", s. 251.

⁷¹³ Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 372, 376.

⁷¹⁴ Reşîdüddin Fazlullah, s. 253.

⁷¹⁵ Turan, Doğu Anadolu, s. 207.

⁷¹⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 376.

⁷¹⁷ Turan, Türkiye, s. 638.

Tikrit'e kadar uzanan geniş coğrafyada İlhanlı valisi olarak görev yapan ve Memlûklerin Halep naibi Kara Sungur'a karşı yürüttüğü mücadelede başarısız olduğu görülen Sutay Noyan, yaklaşık yarım asır devam eden görevi esnasında bölgedeki Türkmenlere karşı sert bir politika takip etmişti.⁷¹⁸

1314 yılında İlhanlı hükümdarı Olcayto'nun emrine verdiği askerî birliklerle Anadolu üzerine gönderdiği Emir Çoban kısa süre içerisinde bölgede hâkimiyet tesis etmiş ve 1316'da vefat eden Olcayto'nun yerine hükümdar olan Ebû Saîd Bahadır Han'ın üzerine etkili olmaya başlamıştı. Özellikle 1317 yılında Diyârbekir'i hedef alan ve Âmid'in felakete uğraması ile sonuçlanan Memlûk saldırısından sonra onun gücünü arttırdığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'in İlhanlı hükümdarını ziyaret edip yeniden bölgeye döndüğü 1315 yazından sonra harekete geçen Memlûkler, bu sırada Olcayto'nun ölümünü de fırsat bilerek Diyârbekir'e saldırdılar. Mısır Sultanı'na bağlı olarak hareket eden Türkmen reisi Cacaoğlu Alâeddîn, ağırlıklı olarak Türkmenlerden teşekkül eden 12 bin kişilik süvari birliği ile üzerine yürüdüğü Âmid'i zorluk çekmeden işgal etti ve burada büyük bir yağma ve tahribatta bulundu. 1317 tarihinde gerçekleşen bu işgal sırasında Cacaoğlu'nun askerleri Müslüman ve Hıristiyan ayrımı gözetmeden şehir halkını yağmaladılar ve içlerinden birçok kişiyi acımasızca katlettiler. Rivayete bakılırsa bir süre sonra Müslüman esirleri serbest bırakacak olan Türkmenler, saldırı esnasında Âmid'deki bazı binaları yıkmış, Ulu Camii'nin kandil ve halılarını yağmalamış, hatta Meryem Ana Kilisesi'ni de soyup ateşe vermişlerdi.⁷¹⁹ Bununla birlikte örneğin İbn İyas gibi Memlûk kaynaklarının işgal esnasında olumsuz bir durum yaşanmadığını ve şehrin eman ile alındığını kaydettiklerini belirtmekte de yarar vardır.⁷²⁰

Rivayetler, Cacaoğlu tarafından gerçekleştirilen Âmid saldırısının gerçekleşme biçimi ile alakalı muhtelif bilgiler vermektedirler. Bunların ilkinde göre, saldırı, Halep'ten bölgeye sevk edilen Memlûk birlikleri tarafından gerçekleştirilmişti. Diğer rivayet ise oldukça farklı bir bilgi vermektedir. Buna göre, Âmid halkı Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'e isyan etmiş, bunun üzerine Melik, Cacaoğlu'nu yardıma çağırmış ve o

⁷¹⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 207; Sümer, "Moğollar", s. 77; Sevim ve Yücel, s. 340; Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 130-133; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 203; Alican, *Moğollar*, s. 155.

⁷¹⁹ İbn İyâs, I/I, s. 449; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 376-377; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 210; Karaçam, s. 179; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 275; Alican, *Moğollar*, s. 157.

⁷²⁰ İbn İyâs, I/I, s. 449.

sırada şehirde görev yapmakta olan vali Alemeddîn ile anlaşmak suretiyle şehir kapılarının işgalcilere açılmasını temin etmişti. İsyanın nedeni bölge halkının zor günler yaşamasına sebebiyet veren sosyal ve ekonomik şartlardı. Bir türlü durmak bilmeyen Moğol akınları ve yağmaları sonucu fiyatların iki katına çıkması, köylülerin tarlalarını terk ederek kaçmaları ve yaşanan ekonomik bunalıma çözüm bulmak isteyen yöneticilerin gayrimüslim halkın vergilerini ölçsüzce arttırması sosyal bir patlamaya yol açmıştı. Üstelik bir sonraki yıl yaşanan kıtlık da Âmid’de yaşanan kötü günlerin üzerine adeta tuz biber ekmişti.⁷²¹ Açlıktan pek çok insanın ölmesi ve insanların biraz yiyecek alabilmek için çocuklarını satışa çıkarmaları ya da ölü eti yemesi gibi trajik hadiseler, bu surada Âmid’de yaşanan olumsuzlukların boyutlarını gözler önüne sermesi bakımından dikkat çekmektedir.⁷²² Elimizde bulunan bu verilerden hangisi doğru olursa olsun, sonuçta olan şey Memlûklerle şu ya da bu şekilde ilişkili olduğu anlaşılan Cacaoğlu Âmid’e saldırıp buradaki İlhanlı hâkimiyetine rağmen şehri talan etmeyi başarmıştı.⁷²³ Aynı şeyin yinelenmemesi için acil tedbirler alınması gerekiyordu ve İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han, 1318 yılında Emir Çoban’ın da yönlendirmeleri ile bölgede görev yapmakta olan Sutay Noyan’ı Ahlat’a kaydirdi ve İrincin Noyan’ı Diyârbekir valiliğine getirdi.⁷²⁴ Fakat İrincin Noyan’ın bölgedeki hâkimiyeti çok sürmeyecek, yaklaşık bir yıl sonra isyan teşebbüsünde bulunduğu için yakalanarak idam edilecek ve yerine bir kez daha Sutay Noyan getirilecekti.⁷²⁵

1319 yılında ikinci kez Diyârbekir valisi olan Sutay Noyan kendine özgü yöntemlerle bölgeyi bir süre daha idare etti. 1332 yılında Musul’da vefat ettiğinde yüz yaşına ulaşmış ve dört kuşak torunlarını tanıma bahtiyarlığını yaşamıştı. Yerine, ailenin başına kendisi kadar güçlü bir karakter olmadığı anlaşılan oğlu Togay geçti.⁷²⁶ Fakat Togay babası kadar maharetli bir idareci değildi ve bölgede Uyratların etkili olduğu yeni bir siyasî vasatın teşekkül etmesine mani olamadı. Aynı zamanda İlhanlı Ebû Saîd’in dayısı da olan Uyratların reisi Ali Paşa vakit kaybetmeden bölgede hâkimiyet kurdu ve

⁷²¹ İbnü’l-Verdî, II, s. 258.

⁷²² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 377; Turan, Doğu Anadolu, s. 210; Göyünç, “Diyarbakır”, s. 466.

⁷²³ Sümer, “Moğollar”, s. 84.

⁷²⁴ Sümer, “Moğollar”, s. 83; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 102; Sait Kofoglu, “Hamidoğulları Beyliği,” *İslam Tarihi ve Medeniyeti, Anadolu Beylikleri*, (ed. Yusuf Ayönü, Levent Kayapınar), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, XI, s. 231; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 267.

⁷²⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 377; Sümer, “Moğollar”, s. 84-85; Sevim ve Yücel, s. 340; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 103; Gül, “İlhanlılar Dönemi”, s. 203; Alican, Moğollar, s. 156-157.

⁷²⁶ Turan, Doğu Anadolu, s. 207; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 104.

yeğenin yeni Diyârbekir valisi olarak kendisini tayin etmesini sağladı.⁷²⁷ Bu kadarıyla yetinmeyen Ali Paşa, 1335 yılında Ebû Saîd'in ölümü üzerine tahta çıkan Arpa Han'ın hükümdarlığını tanımadığını ilan etti ve onu devirerek yerine kendi adayı olan Musa Han'ı geçirme mücadelesine girişti. O, uzun zamandan beri bölgede yaşamakta olan Uyratların önemli bir kısmını da yanında götüreceği ve böylece Diyârbekir'de siyasî ve sosyal manzaranın değişmesine giden yol açılmış olacaktı.⁷²⁸ Öte yandan, Sutay'ın oğulları Togay ve Baranbay (ve adı devrin hadiseleri esnasında pek zikredilmeyen Fulay⁷²⁹) Ali Paşa'nın yerine bir vekil bırakıp bölgeden ayrılmasını fırsat bilerek Celâyirli Şeyh Hasan ile ittifak tesis etmiş ve 1336 senesinde Ali Paşa'nın vekili Seyfeddîn Hâfız'ı bölgeden uzaklaştırarak Diyârbekir bölgesinde yeniden hâkimiyet tesis etmişlerdi.⁷³⁰ Fakat bir süre sonra Togay ve Baranbay'ın birlikte hareket edemeyecekleri anlaşıldı. Kendi adına sikke kestirip üzerine "*es-Sultânu'l-A'zam Baranbay*" (*En Büyük Sultan Baranbay*) ibaresini yazdıran Baranbay babalarının mirasına tek başına sahip olmak istiyordu. Lakin bu arzusuna veda etmek için çok zaman geçmesi gerekmedi. Müttefiki olan Celâyirli Çobanoğlu Şeyh Hasan karşısında tutunamamaları, onu Çobanoğullarına tabi olmak zorunda bıraktı. Bölgede, Çobanoğullarının güçlü olduğu ve yaklaşık çeyrek asır devam edecek bir dönem başlamıştı.⁷³¹

İlhanlıların Diyârbekir valisi Sutay Noyan'dan sonraki süreç içerisinde bölgenin siyasî dengeleri değişmiş, onun kurmuş olduğu yapı önemli ölçüde çözülme göstermişti. Bir yandan Çobanoğullarının, diğer yandan da Celâyirli bölgenin siyaset sahnesine girmeleri ve buna bağlı olarak oğullarının Diyârbekir idaresini kontrol edememeleri gibi bir sonuç doğurmakla kalmamış, aynı zamanda ailenin ikiye bölünmesine de yol açmıştı. Togay Diyârbekir'den tam manasıyla çekilerek Erzurum-Ahlat hattına yönelmek zorunda kalırken, Baranbay'ın oğlu İbrahimşah da dedesinin yurdunu muhafaza etme gayreti içerisindeydi. Bu yeni siyasî harita, bölgede yeni bir sosyolojinin oluşmasına da zemin

⁷²⁷ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377; Sümer, "Moğollar", s. 92; Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s.133; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 204; Alican, *Moğollar*, s. 158.

⁷²⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377; Sümer, "Moğollar", s. 95-96; Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 98, 115; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 201. Bölgede bulunan Moğol bakiyesi kabileler ile ilgili olarak bkz. Aygün Attar, "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI-XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasî Yapısı Üzerine Bir Deneme)", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, *Bildiriler Kitabı*, (417-444), Diyarbakır, 2004, s. 434-435.

⁷²⁹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377.

⁷³⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 204.

⁷³¹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 377; Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 99 ve devamı; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 204-205; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 276.

hazırlamıştı. Karakoyunlu Türkmenleri Ahlat havalisindeki Togay'ın etrafında öbekleniyor, diğer taraftan Akkoyunlu Türkmenleri de Diyârbekir coğrafyasını mesken ediniyorlardı.⁷³² Bir diğer ifadeyle, bölgede İlhanlı, dolayısıyla da Uyrat hâkimiyetinin çözülmeye başlaması ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin öne çıktığı bir dönem başlamıştı.⁷³³ Diyârbekir'deki bu gelişmelerin sonuçlarının görülmesi fazla zaman almadı. Akkoyunluların desteği ile hareket eden İbrahimşah, kısa süre içerisinde büyük bir güç sahibi olmuş ve 1343 yılında mağlup ettiği amcası Togay'ı öldürerek hâkimiyet sahasını genişletmişti. Elde ettiği bu başarı, onun bölgedeki itibarını daha da arttırdı. Şüphesiz bu durumun da bir getirisi olarak Mardin Artuklu Emiri el-Melikü's-Sâlih'in kızı ile evlenmiş, karşı konulmaz bir hükümdar olma yolunda önemli adımlar atmıştı. Fakat yüzüne gülüveren talihinin tadını çıkarma fırsatı bulamadı. 1348 yılında bedenine inen felç yüzünden yatağa mahkûm olacak ve yaklaşık iki yıl süren bir yaşam mücadelesinin ardından 1350 ya da 1353 yılında hayatını kaybedecekti.⁷³⁴ Öte yandan onun yerini almak isteyen Togay'ın oğlu Pîr Muhammed bunun ilk adımı olarak kuzeninin dul eşi ile evlenmek istese de çok istediği bu düğün gerçekleştirilmeden iç mücadelelere kurban gidecek ve bu şekilde Sutaylıların tarihteki konumları sona erecek ve bölge Celâyirlilerin kontrolüne girecekti.⁷³⁵

Sutaylılar, Celâyirliler, Çobanoğulları, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin şu ya da bu biçimde dâhil olduğu tüm bu karmaşa esnasında Mardin Artuklularının da varlıklarını inatla korumaya devam ediyorlardı. Kuşkusuz temsil etmekte oldukları ve köklü sayılabilecek siyaset geleneği, ayakta kalabilmelerine ve Âmid de dâhil olmak üzere, sahibi oldukları şehir ve yerleşimleri bir şekilde muhafaza edebilmelerine imkân sağlamıştı. İstikrarlı bir yönetim sergilediği görülen el-Melikü's-Sâlih, bölgenin savruladurduğu siyasî istikrarsızlık içerisinde güçlü olandan yana tavır alma siyasetini benimsemiş, buna bağlı olarak da bölgedeki bütün etkisini kaybettiği 1336

⁷³² Akkoyunlu Türkmenlerinin Anadolu'ya ilk gelişleri ve buradaki etkinlikleri ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Düzgün, "Akkoyunluların Anadolu'ya Girişi," Salim Cönce, Adnan Çevik, (ed.) I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 15-17 Nisan 2008-Batman, Bildiriler Kitabı, (417-422), Batman Valiliği Yayını, İstanbul 2009, I, s. 417-422.

⁷³³ Turan, Doğu Anadolu, s. 212; Aka, "Diyarbakır", s. 398-399; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 118; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 206.

⁷³⁴ Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 140, 142; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 206-207.

⁷³⁵ Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 142-143; Gül, "İlhanlılar Dönemi", s. 207. Bölgeye tayin edilmiş olan ve bölgedeki faaliyetleri oldukça karmaşık ve kavranması güç olan İlhanlı valilerine ilişkin faydalı bir liste için bkz. Gül, Moğol Hakimiyeti, s. 145-147.

yılına kadar İlhanlılara, daha sonra 1350'ye kadar Çobanoğullarına ve nihayet bu tarihten sonra da Celâyirlere sadık bir metbu olmayı sürdürmüştü. Nitekim onun döneminde önce el-Melikü'l-Ömer'in, daha sonra el-Melikü's-Süleyman'ın, onun ölümünden sonra ise el-Melikü'l-Âdil'in idare ettiği Âmid'deki görece istikrarı Artukluların söz konusu denge politilasına bağlamak hatalı bir hüküm olmayacaktır.⁷³⁶

Mardin Artuklularının dengeli politilasını emirliğin varlığını devam ettirmesini temin etmekle birlikte, onların, bölgede özellikle Karakoyunlu Türkmenlerinin yıldızının parlaması ve bu enerjik topluluğun siyasî arzuları karşısında çok fazla dayanabilmeleri pek mümkünmüş gibi görünmüyordu. Nitekim el-Melikü's-Sâlih'in vefat ederek yerini el-Melikü'l-Mansûr Ahmed Küçük'e bıraktığı 765/1363 yılında Karakoyunluların Artuklu ülkesine düzenledikleri saldırıyı Celâyirli hükümdarı Sultan Üveys'ten aldıkları destekle güçbela püskürtebildiler. Karakoyunluların reisi Bayram Hoca'nın müttefiklere karşı başarılı olamayarak çekilmesi, Artukluların ömrünün ancak biraz daha uzamasına katkı sunmaktan başka bir şey sağlamadı. Selçuklulardan miras kalan köklü Artuklu Emirliği tarihî ömrünü tamamlamak üzereydi. 769/1367 yılında el-Melikü'l-Mansûr'un vefat etmesi üzerine emirlik makamına el-Melikü's-Sâlih Mahmûd geçecek, onun aynı yıl içerisinde hayatını kaybetmesi ile el-Melikü'l-Muzaffer Dâvûd emir olacak, nihayet onun da 1376'da vefat etmesi ile döneminde Emir Timur'un bölgeye gelerek Âmid'i de ele geçireceği el-Melikü'z-Zâhir Mecdeddîn İsa tahta çıkacaktı.⁷³⁷

1394 yılı baharında Diyârbekir bölgesine gelen Emir Timur, Nisan ayında Esterâbâdî tarafından ifade edildiği şekliyle “duvarları granit taşından yapılmış, hendeği sert duvarlarla örülmüş” olan Âmid'i muhasara altına aldı. Bir süre devam eden muhasaradan bir sonuç alınamıyor, asırlardan beri kuşatmacılara direnen Âmid surları bu sefer de Timur'un ordusuna geçit vermek istemiyordu.⁷³⁸ Bunun üzerine Timur, şehir içerisinde bulunan ve kendisinden çok önce namı geldiği için ondan ve askerlerinden ölesiye korktukları anlaşılan halk ile iletişime geçerek kendilerine eman verdiğini

⁷³⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 378.

⁷³⁷ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Feride, II, s. 420, 546; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 378.

⁷³⁸ Nizâmüddîn Şâmî, Karaca Kale dediği ve Timur'un kuşatmasına direnme konusundaki direncini övdüğü Âmid ile alakalı olarak şunları söylemektedir: “Kale o derece muhkem idi ki dünyada misli yoktu, yüksekliği tavsif olunamaz; bütün taşları yontma ve bağları kireç ve alçı ile bağlanmıştı. Temelleri pek derin kazılmıştı. Duvarları o kadar muhkem yapılmıştı ki bir duvarın üzerinde iki süvari yanyana at koşturabilirdi, o kadar genişti, burçları göklere kadar yükselmişti. Yapısalı dört bin üç yüz sene olduğu rivayet olunur, şimdiye kadar hiçbir fert onu kudret ve kuvvetiyle teshire muvaffak olamamıştı.” Bkz. Zafername, s. 184.

bildirdi. “Kur’ân-ı Kerîm’e el basmış ve kendilerine iyilik dışında bir şey yapmayacağını” söylemişti. Nitekim onun sözlerine inanarak şehri teslim etme konusundaki son tereddütlerini de yenen Âmidlilere içeri girdikten sonra ilk başta bir şey de yapmadı. Halk işine gücüne dönmüş, hayat normal seyrinde ilerlemeye başlamıştı. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. Anlaşıldığı kadarıyla bir süre şehri, içeride bulunanları ve ele geçirmeyi umduğu ganimetleri tartan Emir Timur, “Âlemin afeti ve Âdem sülalesinin başının belası olan Moğol keferelerini, Çağatay ve Tatar zalimlerini” sonunda halkın üzerine salarak onlara yağma ve talan izni verdi. Timur’un askerleri günlerce şehri yağmaladılar. Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmadan insanlara eziyet ve işkenceler yapıldı, kadın-erkek ya da genç-ihtiyar farkı gözetilmeksizin birçok katliama imza atıldı. Kadınlara tecavüz edildi ve insanların malları yağmalandı. Süreç bitip de Timur’un kana susamış askerlerinin acımasızca yürüttükleri katliamlar sona erdiğinde “10 bin müminin” kanı dökülmüştü.⁷³⁹ Rivayetler eğer doğru ise Âmid’de “Yunus ve Cercis peygamberlerin” kabirlerini ziyaret edip üzerlerinde birer kubbe yapılması için büyük paralar veren⁷⁴⁰ ve Osmanlıların Sultanı Yıldırım Bayezid’i ağır bir hezimete uğrattığı Ankara Savaşı’nın ardından İzmir’e giderek buranın gayrimüslim kesimini de fetheden Timur, Anadolu’dan ayrılırken Âmid’i seferleri esnasında kendisine çok yararlıkları dokunan ve ayrıca Ebûbekir Tihriânî’ye bakılırsa iyi de bir at hediye ettiği oğlu İbrahim Bey’in ortaya koymuş olduğu kahramanlıklardan etkilendiği⁷⁴¹ Akkoyunluların reisi Kara Yülük Osman Bey’e bırakacaktı.⁷⁴²

Timur’un ayrılmasından sonra Âmid ve çevresinde Akkoyunluların hâkimiyet dönemi başladı. Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Âmid’i kendisine başkent yaparak

⁷³⁹ el-Makrizî, *Dürerü’l-Ukûdü’l-Ferîde*, I, s. 522-523; Esterâbadî, s. 416-417; Metsobetsi, s. 34; İsmail Aka, *Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara, 1995, s. 30.

⁷⁴⁰ Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 268.

⁷⁴¹ Tihrani, s. 43.

⁷⁴² el-Makrizî, *Dürerü’l-Ukûdü’l-Ferîde*, I, s. 531, II, s. 420; el-Hüseynî, s. 24; İbni Arabşah, s. 279; Ali Emiri Efendi, *Doğu Vilâyetleri*, s. 81; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1984, s. 189; Göyünç, “Diyarbakır”, s. 466; Aka, “Diyarbakır”, s. 408; Halil Çetin, *Timur’un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul*, 2012, s. 110; Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Türklerin Kayıp Yüzyılı, Beylikler Devri Türkiye Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul* 2017, (Türklerin Kayıp Yüzyılı), s. 114; Kazım Paydaş, “Akkoyunlular”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Müslüman Türk Devletleri-II*, (ed. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, IX, s. 351; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 268.

Diyârbekir havalisindeki hâkimiyet alanını her geçen gün daha fazla genişletir olmuştu.⁷⁴³ Öte yandan eskiden beri Akkoyunluların rakibi durumunda olan ve Timur'un Anadolu seferi esnasında ona değil Memlûklere tabî olmayı seçen Karakoyunlular ile karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz gibiydi. Nitekim Karakoyunlu Kara Yusuf Bey 1407 yılında bir saldırı tertip ederek Âmid'i işgal etmeyi başarmış, elde ettiği bu zaferin ardından Mardin'e gelerek Artuklular üzerinde de tahakküm kurmuştu.⁷⁴⁴ Mardin Emiri el-Melikü's-Sâlih'i kendi kızlarından biri ile evlendirmiş ve onu Musul'a göndererek Mardin'i kendi kontrolü altına almıştı. Bununla birlikte taraflar arasındaki mücadelede iki tarafın da açık bir üstünlüğü söz konusu değildi ve yaklaşık bir yıl sonra, 1408 yılında aralarında anlaşmaya vardılar. Akkoyunlular Âmid'i yeniden kontrolleri altına almışlardı. İki Türkmen reisi arasındaki mücadele bir şekilde çözümlenmiş olsa da, Akkoyunlular sürekli bir şekilde Memlûklerin tacizlerine maruz kalıyorlardı. Bu çerçevede Kara Yülük Osman Bey ile Memlûklerin Suriye naibi Çekem arasında Âmid önlerine kadar ulaşan ve nihayetinde Çekem'in ölümü ile sonuçlanan kıyasıya bir mücadelenin yaşandığını⁷⁴⁵ ve başarısızlıkla sonuçlanacak olsa da bizzat Memlûk Sultanı Barsbay tarafından 836/1433 yılında Âmid'in kuşatıldığını⁷⁴⁶ biliyoruz.⁷⁴⁷

Timur'dan sonra Kara Yülük Osman Bey'in kontrolüne giren ve uzun sayılabilecek bir süre boyunca Akkoyunluların başkenti olan Âmid, bu hanedanın en önemli hükümdarı olarak nitelendirilmesi mümkün olan Uzun Hasan'ın (ö. 1478) devlet merkezini Tebriz'e taşıdığı⁷⁴⁸ döneme kadar bölgenin önemli şehirleri arasında olmayı

⁷⁴³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 380; Sevim ve Yücel, s. 449; Cüneyt Kanat, Mustafa Alican, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 122; Paydaş, s. 351.

⁷⁴⁴ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Feride, I, s. 389-390, III, s. 579; İbn İyâs, II, s. 39; Metsobetsi, s. 34.

⁷⁴⁵ İbn İyâs, I/II, s. 772; el-Askalânî, IV, s. 31; Hasan-ı Rumlu, s. 51-52; Sinclair, III, s. 403.

⁷⁴⁶ Sultan Barsbay'ın Âmid kuşatması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Gökhan, Ridvan Yiğit, "Memlûk Sultanı Barsbay'ın Diyarbakır Seferi", Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, 2013, s. 1-13.

⁷⁴⁷ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Feride, I, s. 226-227, 475, II, s. 421; İbn İyâs, II, s. 146, 148-150; el-Askalânî, III, s. 499; Müneccimbaşı, II, s. 203-204; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 248; Aka, Timurlular, s. 71; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 48; Yediyıldız, s. 32; İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 37, Ankara 2005, s. 63; İlyas Gökhan, "Dulkadir Beyliği", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Anadolu Beylikleri*, (ed. Yusuf Ayönü, Levent Kayapınar), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, XI, s. 292; Ersan ve Alican, Türklerin Kayıp Yüzyılı, s. 115.

⁷⁴⁸ Uzunçarşılı, s. 194; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Sinclair, III, s. 404-405; Yediyıldız, s. 34; Yılmazçelik, s. 5; Paydaş, s. 362; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 278; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 269; Hamza Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", Türk Kültür ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Ssayı: 38, 2006, s. 1.

sürdü. Şehir, Akkoyunlu ailesinin beylikten imparatorluğa doğru geliştiği ve Kara Yülük Osman Bey'in temellerini attığı siyasî yapının Uzun Hasan tarafından imparatorluğa dönüştürüldüğü⁷⁴⁹ zaman diliminde benzersiz bir rol üstlenmişti. Âmid'in yaşadığı ihtişamlı çağların Akkoyunlular ile birlikte sona erdiğini, en azından bir daha eski önemine sahip olmadığını söyleyebiliriz. 1507 yılında Diyârbekir'in büyük kısmını işgal eden Şah İsmail'in eline geçti ve şehrin valiliğine Ustaclu Muhammed Han getirildi.⁷⁵⁰ Dulkadiroğulları ile Ustaclu arasındaki mücadelelere sahne olan⁷⁵¹ ve tarafların 1509 yılında şehrin surlarının önünde şiddetli bir savaş yapmalarına da sebebiyet veren Âmid, bir süre Safevîlerin kontrolünde kaldı.⁷⁵² Bununla birlikte, 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'nda Safevîlerin büyük bir hezimete uğrayıp bölgedeki etkilerini kaybetmesinden sonra Âmid halkı şehir idaresine başkaldırarak buradaki Safevî birliklerini etkisiz hale getirecek ve Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'e tabiyet arz edecek, bu şekilde Âmid 1515 yılında Osmanlı⁷⁵³ idaresine girecekti.⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 148.

⁷⁵⁰ Ustaclu Muhammed Han'ın siyasî kariyeri ve Diyârbekir'e tayini ile ilgili bir metin için bkz. Namiq Musalı, "Safevîlerin Diyarbakır Beylerbeyi Muhammed Han Ustaclu ve Anadolu'daki Faaliyetleri", Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (495-521), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2017, I, s. 495-521.

⁷⁵¹ Dulkadir Türkmenlerinin bölgedeki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. İlyas Gökhan, "Dulkadir Türkmenlerinin Diyarbakır ve Yöresindeki Faaliyetleri", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (529-537), Diyarbakır, 2004, s. 529-537.

⁷⁵² Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 81-82; Gökhan, "Dulkadir Beyliği", s. 312; Paydaş, s. 359; H. Mustafa Eravcı, "Safevîler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Müslüman Türk Devletleri-II*, (ed. Muhammed Hanefi Palabıyık, Osman Çetin), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, IX, s. 415-417; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti Diyarbakır", s. 271.

⁷⁵³ Âmid'in Osmanlı idaresine girişi ile ilgili olarak bkz. Ali Emirî-i Âmidî, "Âmid Şehrini Sûret-i Feth ve Teshîri", (Neşir ve transkripsiyon: Aziz Aşan), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: VII, 2012, s. 263-288; M. Mehdi İlhan, Amid (Diyarbakır), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, (Amid), s. 73 ve devamı; Mehmet Ali Ünal, "Diyârbekir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliği'nin Kurulması," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (567-573), Diyarbakır, 2004, s. 567-573; Remzi Kılıç, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (575-589), Diyarbakır, 2004, s. 575-589; Bilgehan Pamuk, "Osmanlı-Safevî İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması)", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (599-609), Diyarbakır, 2004, s. 599-609.

⁷⁵⁴ İbn İyâs, V, s. 22; Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 82; Göğünç, s. 77; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; Yediyıldız, s. 34-35; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 278; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 271.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂMİD'İN SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ

Şehirlerin tarihi iç içe geçmiş tarihî dönemlerden oluştuğu gibi, aynı şekilde iç içe geçmiş sosyal, kültürel ve ekonomik yapılardan oluşmaktadır. Kronolojik tarih, dikey bir yaklaşıma karşılık geliyorsa, sosyoekonomik ve kültürel tarih de yatay olarak birbirlerini besleyen, birbirlerine eklenen tarih kesitlerinden meydana gelir. Bu bakımdan şehrin tarihinin tam manasıyla idrak edilebilmesi için bu yönünün de ele alınması gerekir. İşaret ettiğimiz bu çerçeve içerisinde, tezimizin üçüncü bölümünü Âmid'in sosyal, kültürel ve ekonomik tarihini anlama gayretine hasredeceğiz. Bu şekilde şehrin siyasî tarihine paralel biçimde işleyen ve zaman zaman onu şekillendiren ya da onun tarafından şekillendirilen tarihî arka plana dair bir çerçeve edinmiş olacağız.

3.1. TOPLUMSAL YAPI

Şehir, temelde organize yerleşim birimi olması dolayısıyla içerisinde yaşamakta olan toplulukların kendi sosyal, siyasî, kültürel ve dinsel yapılarını da aksettirdiği bir mekân olma özelliğine sahiptir. Bu bakımdan şehrin tarihinin burada meskûn bulunanları hariç tutarak anlaşılmasının mümkün olmadığı söylenebilir. Öte yandan toplumsal yapıyı şehir bağlamında ele alabilmek için bir tür tasnifin de yapılması zorunludur. Biz sözünü ettiğimiz bu zemin üzerinde evvela İslâm öncesi dönemde şehrin toplumsal görünümünü, daha sonra da aynı manzaranın İslâm ve Müslümanlar ile birlikte geçirdiği dönüşümü ele almak suretiyle bu tasnifi yapmaya gayret edeceğiz.

3.1.1. İslâm Öncesi Dönemde Halk ve İdare

Âmid'in de içerisinde yer aldığı bölgenin yerleşim tarihinin M.Ö. 7000'li yıllara kadar gittiği tahmin edilmekle birlikte, Yukarı Dicle havzasının ilk medeni halkının M.Ö. 3000'lerde burada yaşadıkları görülen Subarrular olduğu ve onları, M.Ö. 2000'li yıllarda Hurrilerin takip ettiği bilinmektedir.⁷⁵⁵ Şehrin adını ilk olarak Asurluların vermiş olduğu

⁷⁵⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s. 3; N. Yıldırım, s. 1-2. Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 247; Ünal, s. 169-170.

düşünülse de, buranın siyasî bir merkez olarak ilk kez Bit Zamaniler devleti döneminde temayüz etmesi, o zamanki adı ile Amedi'nin en azından ağırlıklı olarak Arâmîlerle meskûn olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁵⁶ Güneyden gelen Arâmî toplulukları krallıklarını kurdukları bölgede Amedi'yi merkez edinmiş, çağın emperyal nitelikli devleti olan Asurlular ile varlık mücadelesi içerisine girmişlerdi.⁷⁵⁷ Bu bakımdan, Âmid ve civarında bölgeyi merkeze alan ilk siyasî ve sosyal teşekkülün Arâmîlerce meydana getirildiği söylenebilir. Onlar bu bölgeye yurt edinmek için gelmişlerdi. Daha sonraki süreçlerde bölgenin başka toplulukları misafir ettiğini de biliyoruz. İskitler ve Medler bunlardan ikisidir. Fakat bölgede Perslerin etkili olmaya başladığı M.Ö. 6. Yüzyılın son çeyreğine uzanan süre zarfında incelediğimiz şehri de ihtiva eden coğrafyanın sosyal durumu hakkında elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Daha sonraki dönemlerin sosyolojisi hakkında da elimizde yeterli veri olmamakla birlikte, Medleri ortadan kaldıran Perslerin idarî bir bölge haline getirdikleri Armenia'nın içerisine Amida'yı da katmaları⁷⁵⁸ şehrin tarihinde dönüm noktası olmuş olmalıdır. Roma ile İran sınırında yer alan şehir, bu dönemlerden itibaren bir garnizon kenti haline gelmiş, bu da doğal olarak Amida'nın sosyal yapısı üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Büyük İskender tarafından ele geçirilen yerler arasında yer alan şehir daha sonra Selevkosların, ardından da Pers yönetiminin yerini almış olan Parthların kontrolüne geçmiştir. Sonraki süreçte bir süre Ermeni Kralı Tigran tarafından kontrol edildiği de bilinen Amida, evvela Romalılar ve Sasanîler, sonra da Bizanslılar ve Sasanîler arasındaki sınırdaki yer alan önemli bir karargâha dönüşmüştür.⁷⁵⁹ Bu durumun şehrin sosyal dokusunu da farklılaştırdığı tahmin edilebilir. Muhtemelen bu dönemler, şehrin genel manada askerî amaçlara hizmet eden bir yer olduğu, kuşkusuz burada meskûn bir halk kitlesi olmakla birlikte ağırlıklı olarak askerlerin, muhafızların ve silahların mevcut olduğu bir garnizon niteliğine sahip olduğu dönemlerdir.

Roma ve Bizans dönemlerinde Mezopotamya eyaletinin merkezi olan Amida'nın, siyasî ve askerî bir merkez olma vasfıyla günden güne geliştiği anlaşılmaktadır. 1. Yüzyıldan itibaren Hz. İsa'nın havarilerinden Addai ve Mari'nin gayretleri sonucunda

⁷⁵⁶ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 247; N. Yıldırım, s. 1-2.

⁷⁵⁷ Kağnıcı, s. 133-134.

⁷⁵⁸ Grousset, s. 74; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248.

⁷⁵⁹ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 257; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 248.

Hıristiyanlık ile tanışan⁷⁶⁰ Amida'ya 325 yılında iki yüz elli piskoposun katılımıyla gerçekleştirilen (konsilde Amida'nın temsilcisi Simeon'du⁷⁶¹) İznik Konsili'nde piskoposluk, daha sonraki süreçte de metropolitlik⁷⁶² statüsünün verilmesi, buranın aynı zamanda bölgedeki dinî bir cazibe merkezine dönüştüğünü ve şehirdeki Hıristiyan nüfusun baskın hale geldiğini ortaya koymaktadır.⁷⁶³ Nitekim çağdaş müellif Ammianus Marcellinus'un, "Amida'nın bir zamanlar çok küçük" bir yerleşim olduğunu kaydetmiş olması, bu dönemdeki gelişmeyi yansıtması açısından dikkate değer bir kayıttır. Öte yandan söz konusu gelişmenin çok yönlü bir gelişme olduğu da anlaşılmaktadır. Şehirde bir yandan nüfus artmış (ki burada Âmid'de az sayıda olmakla birlikte eskiden beri bir miktar Yahudi nüfusunun olduğunu da belirtmek gerekir⁷⁶⁴) ve sosyal yapı çeşitlenmiş, diğer yandan da eski garnizon olma özelliği geliştirilerek devam ettirilmiştir. Nitekim surların sistematik bir biçimde tahkim edilmesine ek olarak Amida'da büyük bir cephane yapılması ya da 5. Lejyon'un buraya konuşlandırılması da söz konusu büyümenin göstergeleri arasında değerlendirilmelidir. Fakat Marcellinus'un verdiği, "*şehrin nüfusunun bu dönemlerde 120 binlere ulaştığı*" yönündeki kayıt ihtiyatla karşılanmalıdır.⁷⁶⁵ Bununla birlikte sözü edilen rakamların, Amida'daki halk kalabalığı ile ilgili bir fikir verebileceği açıktır. Nitekim en eski dönemlerden itibaren Eğil ile birlikte bölgedeki en önemli yerleşim merkezi⁷⁶⁶ olarak temayüz eden Amida'nın siyasî ya da askerî karmaşa durumlarında doğal olarak bir çekim merkezi ve sığınılacak bir liman olarak görülmesi, buna bağlı olarak da nüfusunun belli dönemlerde olağanın üzerinde bir artış kaydetmesi de doğal kabul edilmelidir.

⁷⁶⁰ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 129-130; Özcoşar, s. 176-177; Mehmet Şimşek, "Diyarbakır'da Gömülü Süryani Azizler," Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (179-184), Ankara, 2010, s. 180-181; Bayram, s. 89.

⁷⁶¹ Parla, Türk-İslam Şehri, s. 28; Bayram, s. 104.

⁷⁶² Amida'nın bu statüye kavuşması İmparator Trajanus döneminde gerçekleşmiştir. Bkz. Bayram, s. 91.

⁷⁶³ Krausmüller, s. 74; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 28.

⁷⁶⁴ Bayram, s. 100. 1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yahudi seyyah Benyamin Haşeni, şehirde yaşayan 250 Yahudi ailesi olduğundan söz etmekte ve onlarla ilgili gözlemlerini nakletmektedir. Bkz. Melek, s. 23. Şehirdeki Yahudiler ve Yahudilik ile ilgili olarak bkz. M. Hadi Tezokur, "Diyarbakır Yahudileri", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, II, s. 243-254; Ripper, s. 348-349.

⁷⁶⁵ Ammianus Marcellinus, I, s. 463-465; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Göğünç, s. 76; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 84; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249, 255; E. Yıldırım, s. 94 ve devamı; Yalçın, s. 227-228; Ünal, s. 170.

⁷⁶⁶ Sinclair, III, s. 371.

Amida'nın, 4. Yüzyılın başlarından itibaren yakaladığı gelişme ivmesini daha sonra da devam ettirdiği bilinmektedir. Yüzyılın ikinci yarısının ilk döneminde Romalılar ile Sasanîler arasındaki mücadelelerin yoğunlaşması bölgede yeni gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. 363 yılında Bizans İmparatoru ile Sasanî hükümdarı arasında yapılan barış anlaşması⁷⁶⁷ ile burada bulunan birçok kalenin Sasanîlere teslim edilmesi Amida ve çevresinin değişimini hızlandırmış, özellikle Nusaybin'den göç ettirilen halkın buraya yerleşmesi şehirde demografik bir patlama yaşanması ile sonuçlanmıştır. Nitekim yeni gelen nüfus ile birlikte şehrin fiziksel açıdan yetersiz hale gelmesi ve surların dışında yeni yerleşim alanlarının oluşması da bu durum ile alakalıdır.⁷⁶⁸ Burada şehrin dinî manada gelişmesini daha iyi anlayabilmek için daha önceleri Nusaybin'den şehre getirilmiş olan Aziz Yakub'un kemiklerine ya da buna ilişkin dedikodulara ve bunlar etrafında oluşmuş olan dinî külte işaret etmekte yarar vardır.⁷⁶⁹ Yine şehrin sözünü ettiğimiz dönemdeki nüfus durumu hakkında bir gösterge olması bakımından Kubâd tarafından daha önce Şahpur döneminde yapıldığı gibi bölgedeki işgal faaliyetleri sonucunda birçok insanın İran'a götürülerek burada kendileri için özel olarak inşa edilen bir şehre, İrkubâd'a iskân edildiklerini de hatırlatmak yerinde olabilir.⁷⁷⁰

4. Yüzyıldan itibaren bir Hıristiyan şehrine dönüştüğü görülen Amida'daki nüfusa dair demografik bir tasnif yapabilmeyen mümkün olmadığı açıktır. Fakat eski zamanlardan beri bu bölgede bedevi Arap nüfusunun görüldüğü⁷⁷¹ bilgisinden hareketle, Diyârbekir bölgesinin diğer şehirlerinde olduğu gibi Âmid'de Hıristiyan Ermeni ve Süryanîler ile birlikte Arapların da yer aldığını söyleyebiliriz.⁷⁷² Bunların dini konusunda bir doküman yoktur, ancak büyük kısmının da Hıristiyanlığı kabul etmiş olması

⁷⁶⁷ Honigmann, s. 3-4; Bulduk, s. 8; Grousset, s. 135-136; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 115-116; Bullough, s. 58; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 250; Bayram, s. 92; Yalçın, s. 226; Alican, Meyyâfârikîn, s. 84.

⁷⁶⁸ Mor Efrem, s. 24; Zosimus, s. 92; Saîd Paşa, s. 19; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 116; Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle, s. 87-88; Tufantoz, Diyarbakır, s. 46; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 75; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 250; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 30-31; Ripper, s. 482; Yalçın, s. 228; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158; M. Yücel, s. 172.

⁷⁶⁹ Pawstos Buzandatsi, s. 30; Honigmann, s. 97.

⁷⁷⁰ el-Mesûdi, Murûc ez-Zeheb, s. 229; ed-Dîneverî, s. 66.

⁷⁷¹ Bekrî, II, s. 569; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, I, s. 57; Strange, s. 28; Saîd Paşa, s. 6; Yinanç, "Diyarbakır", s. 605; Yediyıldız, s. 19; Çevik, "İdari Taksimat", s. 44.

⁷⁷² Amida erken dönemlerden itibaren resmi düzeyde Bizans ortodoksluğunu benimsemesine rağmen burada İsa Mesih'in tek tabiatlı olduğunu öne süren Monifizit düşünce yaygın bir konumdaydı ve bundan dolayı da şehirdeki Hıristiyanlar I. Iustinos ve Iustinianos dönemlerinde baskıya maruz kalmışlardı. Bkz. Krausmüller, s. 74, 85.

muhtemeldir. Nitekim özellikle Bizans sınırının Suriye kesimi içerisinde yaşamakta olan Arapların Hıristiyan olduğu şeklindeki bilgi, bize bu değerlendirmeyi yapabileme imkânı vermektedir. Âmid'e Hıristiyanlığın muhtemeldir ki Urfa ve Antakya hattı üzerinden ulaşmış olması, sözü edilen dönemde bu çizgi üzerindeki coğrafi hatta Hıristiyanlığın etkili olması ile alakalıdır. Öte yandan şehir piskoposu Mara'nın İstanbul Konsili'nde alınan kararları kabul edip doğruluklarını ilan ederek şehirde uygulamaya sokması, Amida'da yaşayanların mensup olduğu mezhep ile Bizans'ın resmî Ortodoks din anlayışı arasındaki yakınlığı gösterebileceği gibi, Bizans İmparatoru ve adamlarının bölgedeki otoritesinin artması şeklinde de değerlendirilebilir.⁷⁷³ Bununla birlikte şehirdeki piskoposluğun Doğu Süryani piskoposluğu olduğunu ve şehrin dinî renginin 6. Yüzyıldan itibaren de Yakubî piskoposluğu ile biçimlendiğini ve örneğin bir Urfa kadar büyük bir dinî merkez olmadığını akıldan çıkarmamak gerekir.⁷⁷⁴ Amida'nın Süryanî monofizit ayrışmasının önemli kalelerinden olması ve Süryanîler açısından giderek bir merkez haline gelmesi de bunu gösterir.⁷⁷⁵ Fakat bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun Ortodoksluk noktasında aynı yerde olmadığı bu Hıristiyanlık anlayışlarını kontrol altına almaya gayret ettiğini, hatta 529 yılında İmparator Iustinianus'un Süryani Piskopos Mara'yı şehirden sürerek yerine Ortodoks bir din adamı olan Abraham Bar Kairi'yi tayin ettiğini biliyoruz. Otuz yıl boyunca şehrin piskoposluğunu yapan bu zatın şehirdeki Hıristiyanları Ortodokslaştırmak için gayret ettiğini, bir diğer ifadeyle Âmid'e bunun için tayin edildiğini anlayabiliyoruz.⁷⁷⁶ O, şehirdeki Hıristiyanları Kadıköy Konsili'ni itikadî anlayışına yaklaştırmak için büyük gayretler sarf etmiş, sayısız insanın öldürülmesi ve çarmıha gerilmesi noktasında emirler vermişti. İmparatoriçe Theodora'nın himayesini elde eden Yakubîler 1034 yılında piskoposluk haline gelecek, 1293 yılına kadar Âmid'de kalmaya devam eden⁷⁷⁷ bu Yakubî reisleri buradan ayrılarak Mardin yakınlarındaki Zaferan Manastırı'na çekileceklerdi.⁷⁷⁸

⁷⁷³ Bayram, s. 104.

⁷⁷⁴ Krausmüller, s. 85; Yousif, s. 67-68.

⁷⁷⁵ Selahattin Özkan, "Oriens Christianus'a Göre Diyarbakır Süryanî Kilisesi Patrikleri", *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 333; Kleinbauer, s. 105.

⁷⁷⁶ Âmid şehri ve çevresinde Süryanîleri hedef alan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Mehmet Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanîlere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, s. 783-807.

⁷⁷⁷ Âmid Yakubîleri ile ilgili olarak bkz. Ripper, s. 344 ve devamı.

⁷⁷⁸ Yousif, s. 68-69. Bizans İmparatorluğu'nun bütün bu çabalarına rağmen Amida'nın her halükârda Süryanî Kilisesi'nin gelişiminde önemli bir merkez olmaya devam ettiğini söylemek gerekir.

Öte yandan Âmid'in Müslümanlar tarafından fethedildiği 18/639 yılından önce şehirde bulunan Hıristiyan nüfusun yoğunluğuna ilişkin bir çözümleme yapabilmemiz mümkündür. Bu çözümlemenin ilk temeli, Müslümanlar geldiği vakit Âmid'de 20 bin Hıristiyan'ın bulunduğu ve bunların Müslüman fatihlere direndiği şeklindeki rivayettir.⁷⁷⁹ Bununla birlikte daha önce de temas etmiş olduğumuz Müslümanlar ile Âmidliler arasındaki anlaşmanın maddeleri de sözünü ettiğimiz bu rivayeti önemli ölçüde doğrulamaktadır. Buna göre, Âmid patriği ile 50 bin dinar karşılığında yapılan teslim sözleşmesinde yer alan “şehirde bulunanlar için kişi başına iki ya da dört dinar” ödenmesi şeklindeki madde, şehirdeki nüfusunun 20 binden daha az olmadığını da göstermektedir. Toplam tahsilat miktarının ikiye ya da dörde bölünmesi durumunda elimizde kalan rakamlara vergiden muaf olan kesimler de eklendiğinde, şehrin nüfusunun muhtemelen 20 binin de epeyce üzerinde olduğu sonucuna varılabilir.⁷⁸⁰

3.1.2. Fetih ve Şehrin Dönüşümü

Âmid'in, Müslümanlar tarafından fethedildikten hemen sonra hızlı bir dönüşüm süreci içerisine girdiği kesindir. Yapılan anlaşmaya göre şehirde Müslümanlar için bir mahalle tahsis edilmiş ve kılıç hakkı olarak bugünkü Ulu Cami'nin yerinde bulunan Mar Tahoma Kilisesi'nin bir bölümü mescide çevrilmişti.⁷⁸¹ Aynı şekilde ikinci İslâm halifesi Hazreti Ömer döneminde Şam valisi olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın bölgede sistematik bir iskân faaliyeti takip ettiğini ve özellikle Diyârmudâr havalisine yoğun miktarda Temîm kabilesine mensup Arapları yerleştirdiğini biliyoruz. Yine Kudâme b. Cafer, bölgedeki bazı bataklıkların kurutularak iskâna açık hale getirildiğinden ve buralara da

Sasanî baskısının artmasına paralel olarak bağımsızlaştığı görülen ve ilk patriği I. Simeon olan Amida Süryanî Kilisesi'nde daha sonra birçok patrik görev almıştır. Burada hazırlanan Süryanî teolojisine ilişkin çeviri, telif ve tefsir nitelikli dinî eserler Hıristiyanlık tarihi açısından çok önemlidir. 17-18. Yüzyıllarda yaşayan Fransız ilahiyatçı Michel Le Quien'in *Oriens Christianus* isimli eserinde şehirdeki patriklerin bir listesi verilmiştir. Buna göre Amida Kilisesi'nde görev yapan patriklerin isimleri sırasıyla şu şekildedir: I. Simeon, I. Maras, Acacius, Asterius, Paapmphilus, II. Simeon, II. Maras, Joannes, Nonnus, Thomas, II. Nonnus, III. Maras, Abraham, Eunomius, I. Cyriacus, II. Joannes, II. Cyriacus, III. Simeon ve II. Abraham. Bkz. Özkan, s. 335 ve devamı.

⁷⁷⁹ el-Vâkıdî, II, s. 190 ve devamı; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 155-156, n. 2.

⁷⁸⁰ İbn Şeddad, III/I, s. 281-282; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, V, s. 238; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 161; Karan, “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi”, s. 833.

⁷⁸¹ İbn Şeddad, III/I, s. 281-282; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, V, s. 238; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 160-161; Karan, “Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi”, s. 833; Cantay, s. 27.

Arapların iskân edildiğinden söz etmektedir.⁷⁸² Bu şekilde şehirdeki ilk Müslüman iskânının gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zaman içerisinde şehirdeki Müslüman nüfusunun arttığını söylemekte kuşkusuz bir mahzur yoktur, fakat özellikle şehrin sınır bölgesinde yer alması ve merkeze de nispeten uzak bir noktada bulunması bölge ile birlikte şehri de muhalifler açısından bir çekim merkezi haline getirebiliyordu. Nitekim 294/906 yılında, Halife el-Müktefî Billâh döneminde Zekeriyâ b. Mahrûye-i Karmatî ayaklanmış ve kendi mezhebi görüşünü açığa vurarak bölgede taraftar toplamaya başlamış, hatta Diyârbekir bölgesindeki bazı yerleri de istila etmişti.⁷⁸³

Erken dönemlerden itibaren, özellikle Ermevîler dönemi ile Abbâsîlerin ilk devirlerinde İslâm dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Diyârbekir bölgesinde de, özellikle de kırsal kesimde Hâricîlerin mevcut olduğunu biliyoruz.⁷⁸⁴ Hatta el-Cezîre'nin büyük kısmının Hâricîler ile meskûn olduğu yönünde ve Rebîa Araplarının Hâricî hareketin insan kaynağını meydana getirdiği şeklinde bilgiler de bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Nitekim bölgede hüküm süren Şeybânîlerin bazı Hâricî isyanlarında etkili oldukları da bilinmektedir.⁷⁸⁶ Bununla birlikte bu durumun fazla uzun sürmediği de anlaşılmaktadır. İlk dönemlerinde kendilerinin de Hâricîler ile şu ya da bu şekilde ilişki içerisinde olduğu görülen Hamdânîler döneminden itibaren bölge Şafî mezhebinin yayılma alanı haline gelmiştir. Hamdânî Emiri Nasruddevle tarafından desteklenen Şafî mezhebi bölgede giderek hâkim dinî düşünce olmuştur. Bununla birlikte 9. Yüzyıldan itibaren zaman içerisinde Mâlikî ve Hanbelîlik gibi Sünnî mezheplerin de yayılmaya başladığı Diyârbekir havalisinde Türklerin gelişi ile birlikte yayılan Hanefîlik ile Sünnî düşünce ana akım dinî yaklaşım haline gelmiştir.⁷⁸⁷ 12. Yüzyıla gelindiğinde İslâm dünyasının birçok yerinde olduğu gibi Diyârbekir ve burada bulunan şehirlerde dört Sünnî mezhebin kadılarının görev yapıyor olması ve sözü edilen kadıların Bağdat tarafından tayin ediliyor olması⁷⁸⁸ da bu durumu ortaya koyan en önemli veri olarak değerlendirilebilir. Bununla

⁷⁸² Kudâme İbn Cafer, s. 44.

⁷⁸³ Kazvinî, Târih-i Güzide, s. 269-270.

⁷⁸⁴ el-Mesûdî, Murûc ez-Zehab, s. 360-361. Bölgedeki Hâricî varlığı ile ilgili olarak bkz. Yediyıldız, s. 21; Demircan, "Hâricî İsyânları", s. 161-168; Tufantoz, "Mervânîler", s. 231; Zorlu, s. 858.

⁷⁸⁵ Diyârbekir bölgesini, dolayısıyla Âmid'i de içerisine alan el-Cezîre bölgesindeki Hâricî faaliyetlerini ele alan bir çalışma için bkz. İbrahim Konak, Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.

⁷⁸⁶ Demircan, "Şeybân", s. 37; Azimli, "İlk İslam Fetihleri", s. 294-295.

⁷⁸⁷ Yediyıldız, s. 21; Demircan, "Hâricî İsyânları", s. 167; Tufantoz, "Mervânîler", s. 231-232.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, XIV, s. 284.

birlikte, bütünüyle yok olmayan Hâricîliğin de az olsa yaşamaya devam ettiğini not etmek gerekir.⁷⁸⁹ Öte yandan Şafîlilik sadece bu dönemlerde değil, daha sonra, Mervânîler döneminde de bu bölgede yayılmaya devam etti. Mervânî Emiri Nasruddevle tarafından fiilî olarak desteklenen Şafîlilik faaliyetlerinden dolayı İslâm dünyasının birçok yerinden birçok âlim bu bölgeye gelmiş ve bölgede birçok önemli Şafî âlim yetişmişti.⁷⁹⁰ Bu dönemde şehirde özellikle gâzilerin sayıca çok olması ve on bin mücahidin bulunması şehrin bir üs olarak temayüz ettiğini de açık bir biçimde gösterir.⁷⁹¹ Bir diğer ifadeyle Mervânîler döneminde Âmid bir ilim ve kültür merkezi olmasının yanında İslâm dünyasının bir anlamda sınır boylarının korunduğu üs konumu ile de dikkat çekiyordu.

Şafîliliğin, şüphesiz Abbâsîlerin de güçlü desteğiyle Diyârbekir bölgesinde en yaygın mezhep haline geldiği Mervânîler dönemi,⁷⁹² Selçuklu yükselişine paralel olarak bölgedeki Türkmen nüfusun da artmaya başladığı bir dönem oldu. Emir Nasruddevle'nin hayatını kaybetmesinden sonraki süreçte bölgede etkin oldukları görülmeye başlayan Türkmen toplulukları, Mervânî Emirliği içerisinde hâkimiyet kavgalarına da karışmaya başlamış, hatta her ne kadar kalıcı olmasa bile Âmid hâkimi Saîd ile ittifak da kurmuşlardı.⁷⁹³ Bu dönemlerde genel manada Arap ağırlığından oluştuğu söylenebilecek olan şehir nüfusu önemli ölçüde homojen olmakla birlikte, Hıristiyanların da epeyce bir yekûna ulaştığı söylenebilir. Bununla birlikte söz konusu Hıristiyan nüfusunun Bizans İmparatorluğu tarafından rafizî olarak görülen azınlık mezheplerine mensup olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır.⁷⁹⁴

Öte yandan Selçuklu Sultanının bölgeyi ilhak etme kararı aldığı 1080'li yılların ortalarında bölgede yoğun bir Türkmen varlığı mevcuttu ve bu varlık giderek de yoğunlaşma eğilimindeydi.⁷⁹⁵ Nitekim sözü edilen bu yoğunlaşmanın Tutuş ile birlikte had safhaya ulaştığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bölgedeki Türkmen yoğunluğunun zaman içerisinde bölgenin dilsel haritasına da yansımaları gayet doğal bir durumdu ve

⁷⁸⁹ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 72, 99.

⁷⁹⁰ Yusuf Baluken, "Şafîliliğin Kuzey Mezopotamya'da Yayılmasında Mervânîler'in Rolü", Mehmet Bilen, (Ed.), *Uluslararası İmam Şafî Sempozyumu, 7-9 Mayıs 2010-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (67-74)*, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2012, (Şafîliliğin Yayılması), s. 69.

⁷⁹¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, s. 1131.

⁷⁹² Yedi yıldız, s. 21; Kara, s. 116.

⁷⁹³ Sevim, *Suriye*, s. 19-20; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 36-37; Yedi yıldız, s. 22-23.

⁷⁹⁴ Grabar, s. 27.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *X*, s. 125-126; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 240; Sevim ve Yücel, s. 89; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 108; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 61; Yedi yıldız, s. 22-23.

yapılan araştırmalar bunu ortaya koymaktadır.⁷⁹⁶ Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un saltanat davasını kaybetmesi ile bölgede ortaya çıkan siyasî boşluğun genelde Diyârbekir bölgesinde, özelde ise Âmid'de çok yönlü bir istikrarsızlık ortamının ortaya çıkması ile sonuçlanması, bu coğrafyada Türkmen etkinliğinin zirve yapmasına sebep olmuştu. Türkmenlerin siyasî bir belirleyen olarak temayüz ettikleri bu dönem, Âmid'in de Emir Yınal'ın kontrolüne girmesi ile sonuçlanmış, bu şekilde şehir yeni bir siyasî yapının merkezine dönmüştü.⁷⁹⁷

3.1.3. Bir İdarî Merkezin Sosyolojisi

Emir Yınal'ın idaresine girmek suretiyle yeni bir hanedanın, Yınaloğullarının payitahtı olan Âmid, yönetim merkezi haline gelmiş olsa da şehrin yeni yöneticileri yeteri kadar kuvvetli değillerdi. Uzun zamandan beri şehre hâkim olan istikrarsızlık bir türlü alt edilememiş, merkez olma vasfının şehre dinginlik kazandırması mümkün olmamıştı. Siyasî otoritenin yeteri kadar güçlü olmaması, kuşkusuz şehirde ortaya çıkan bazı sosyal problemlere de zemin hazırlıyordu. şehirdeki barış ortamını tehdit eden bu problemlerin temel nedenlerinden biri, Yınaloğulları döneminde şehirde etkili olmaya başladıkları görülen İsmâilîlerdi. Uzun zaman önce İran'daki Selçuklu hâkimiyetine karşı şiddet eylemleri ile tedhiş ortamı oluşturan bu mezhebin mensupları ile halk arasında gerginlikler çıkıyor, bu şekilde toplumsal barış zedeleniyordu. şehirdeki İsmâilî varlığına daha fazla tahammül edemeyen Âmidliler, 518/1124 yılında geniş kapsamlı bir kıyam ile İsmâilîlere saldırmış ve 700 kadarını katletmişlerdi. İsmâilî nüfusunun geri kalan kısmı da şehirde barındırılmamış ve kovulmuşlardı.⁷⁹⁸ şehirde gerçekleşen bu ilginç hadise, 12. Yüzyılın ilk yarısında Âmid'in içerisinde bulunduğu sosyal durum ile ilgili bir fikir

⁷⁹⁶ Bölgedeki Oğuz varlığı dolayısıyla şekillenen Türk dili birikimi ile ilgili olarak bkz. Eker, s. 96 ve devamı. Aynı şekilde söz konusu birikimin bir yansıması olarak Diyarbakır'daki bazı Türkçe yer isimleri ile ilgili olarak bkz. Emin Kırkıl, "XVI. Yüzyıl Diyarbakır Eyaleti Vakıf Defterlerinde Geçen Türkçe Yer Adları Üzerine", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, s. 419-438.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 229; Münecimbaşı, II, s. 169; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 251; Sevim ve Yücel, s. 205; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 494; ez-Zehebî, Düvelü'l-İslâm, s. 268; ez-Zehebî, Târihu'l-İslâm, XXXV, s. 301; İbn Kesîr, XVI, s. 265; Saîd Paşa, s. 74; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 261; Cahen, "Le Diyar Bakır", s. 238; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s. 269; Arıkan, s. 305; E. Durmuş, s. 219.

vermesi bakımından dikkate değerdir. Temel ağırlık olarak, büyük kısmını Şafî ve Hanefiler meydana getirmekle bir miktar Hanbelînin⁷⁹⁹ de yer aldığı Sünnî nüfusun bulunduğu bölgede Şîî-İsmâîlîlerin olması ilgi çekicidir.

Yınaloğulları döneminde Âmid’de meydana gelen sosyal sorunların bu kadarla sınırlı olmadığını da belirtmek gerekir. Özellikle şehir idaresinin Yınaloğullarının vezir ailesi olan Nisanoğullarının eline geçmesinden sonraki süreç birtakım toplumsal problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Nisanoğulları ailesi halk ile iyi ilişkiler kuramamış, aksine şehir halkını huzursuz eden bazı tavırlar içerisine girmişlerdi. Rivayetlere bakılırsa Nisanoğulları hiç de ideal bir yönetim sergilemiyor, şahsi çıkarlarını halkın refahından daha üstün tutmaktan imtina etmiyorlardı. İnsanların malları müsadere ediliyor, haksız yere reayaya zulmediliyordu. Bundan dolayı can ve mal güvenliklerini tehlikede gören ve geleceklerinden emin olamayan halk Âmid’i terk ediyor, Nisanoğulları zulmünden bu şekilde kurtulabilmenin de bir anlamda yollarını arıyorlardı.⁸⁰⁰ Buna ekonomik sorunlar da eşlik etmeye başlamış, Âmid’de her geçen gün daha da derinleşen zorlu günler yaşanır olmuştu. Buhran şehrin bütün ünitelerine yayılmıştı. Hiç şüphesiz Eyyûbîlerin şehri kolay sayılabilecek bir şekilde kontrol altına alabilmelerinin bir nedeni de budur. Bu durumu, ayrıca İbnü’l-Ezrak tarafından Selçuklu sonrası dönemde ortaya çıkan ve Artuklu yükselişi ile belli ölçüde kontrol alınabilen bölgesel kriz ile birlikte ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır.⁸⁰¹

Âmid’in siyasî merkez olma vasfı, şehrin Timur tarafından işgal edilmesinden sonra da devam etmiştir. Timur’un bölgeden ayrılırken Âmid ve çevresini kendisine bıraktığı Akkoyunlu reisi Kara Yülük Osman Bey tarafından da başkent olarak kullanılan şehir, bu dönemlerde adeta bir Türkmen karargâhı haline gelmişti. Buradan hareketle bölgede hâkimiyet kurma çabasında olan Osman Bey döneminde Âmid’deki Türk varlığının⁸⁰² daha da tahkim olduğu söylenebilir.⁸⁰³ Kadı Burhâneddîn’e muhalefet ettikleri bilinen binlerce Türkmenin *Diyârbekir Türkmenleri* olarak isimlendirilmesi ve

⁷⁹⁹ Ahmet Ocak, “Selçuklular’ın Din ve Mezhep Siyaseti”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (ed. Mehmet Ersan, Yusuf Ayönü), Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, s. 639.

⁸⁰⁰ İbn Havkal, s. 209-210; İbnü’l-Esir, XI, s. 391-392; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 296; Turan, Doğu Anadolu, s. 117; Ataoğlu, “İlişkileri”, s. 211; Polat, s. 294; Şahin, s. 50.

⁸⁰¹ İbnü’l-Ezrak, s. 556.

⁸⁰² Bu dönemden itibaren bölgede görülmeye başlanan Türkmen toplulukları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Aka, “Diyarbakır”, s. 398 ve devamı.

⁸⁰³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 380; Sevim ve Yücel, s. 449; Kanat ve Alican, s. 122; Paydaş, s. 351.

bir Türkmen aşireti olan Karakoyunluların kış aylarını Diyârbekir havalisinde geçirdikleri bilgisi de buna delalet etmektedir.⁸⁰⁴ Öte yandan gücünü önemli ölçüde Türkmen kaynağından alan Safevîler döneminde Âmid’de iskân faaliyetlerinin dikkat çekici ölçüde artması da bunun bir sonucu olarak görülebilir.⁸⁰⁵ Aynı şekilde 13 ve 14. Yüzyıllarda yaşamış olan Mısırlı müellif Aybek ed-Devâdârî’nin Âmid’de “Arapça konuşulmadığı, fakat tam tersinin de söylendiğini” belirtmesi, şehrin demografik ve kültürel durumu açısından veri olarak kabul edilebilir niteliktedir.⁸⁰⁶ Nitekim eserini 15. Yüzyılda kaleme alan Ebûbekir Tihârî’nin *Kitâb-ı Diyârbekriyye* adlı eserinde takip edilen Oğuz-Türk tipolojisi bölgedeki Türkmen nüfusunun yoğunluğu ile açıklanabilir.⁸⁰⁷ Bu noktada Akkoyunlular dönemi sırasında Âmid’de ve bölgenin diğer yerlerinde şair Nesîmî gibi isimler vesilesiyle İslâm’ın kutsal kitabı olan Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe mealinin okunur hale gelmesini ve yine bu dönem içerisinde Firdevsî’nin *Şehnâme*’sinin Türkçeye çevrilmiş olmasını kültürel manzaranın açık bir göstergesi olarak zikredebiliriz.⁸⁰⁸ Öte yandan Akkoyunlu camii ve mescidlerinin Hanefî ve Şafîî kısımları olan yapılar olması, şehirde bir tür mezhep dengesi olduğunu, bir başka ifadeyle ise Âmid’in “içerisindeki” Türk nüfusunun da arttığını göstermektedir.⁸⁰⁹ Fakat bütün bu gelişmelerin şehirden Türk-dışı nüfusa ilişkin bir baskı ortamına ya da onları azınlık konumuna düşürerek bir merkezi tavra işaret etmediği de unutulmamalıdır. Bilakis, Kara Yülük Osman Bey döneminde Hristiyanların Âmid’de son derece rahat ettiği, hatta Osman Bey’den müsaade alan Âmid Piskoposu Nagaş’ın Ergani’de bulunan bir manastırı yeniden inşa ettirdiği bilgisine sahip durumdayız.⁸¹⁰ Bir başka ifadeyle, şehirde bulunan gayrimüslim unsurların Müslümanlar, hatta onların hükümdarları ile temas etme ve belki de birlikte hareket etme imkânları çok açık bir biçimde mevcuttu.

Ortaçağda Âmid’in nüfus yapısına ilişkin istatistik bilgilerine sahip değiliz. Kaynaklar, bu konuda yeterince açık değildirler. Bununla birlikte, şehrin Osmanlıların

⁸⁰⁴ Uzunçarşılı, s. 165, 180.

⁸⁰⁵ Cantay, s. 28.

⁸⁰⁶ ed-Devâdârî, I, s. 109.

⁸⁰⁷ Seyfeddin Rızasoy, “Oğuz Miti ve Tarih: Diyarbakır Oğuzlarının Etnik-Manevi Düşüncesinin Mitoloji-Kozmogonik Arşetipleri”, Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (47-50), Diyarbakır, 2004, s. 47-50.

⁸⁰⁸ Eker, s. 97.

⁸⁰⁹ Belkıs Doğan, Aziz Doğanay, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimarî ve Sanat Üslubu Üzerine Bir Değerlendirme”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, 2017, s. 656.

⁸¹⁰ Sinclair, III, s. 406.

eline geçmesinden sonra burada yapılan tahrirlerin kayıt altına alındığı defterlerde yer alan bilgiler, Osmanlı öncesi döneme ilişkin bir fikir verebilme potansiyeline sahiptir. Örneğin 1518 yılında yapılan tahririn Osmanlı öncesi dönemdeki durumu yansıttığına emin olmamız için hiçbir neden yoktur. Çok kısa sayılabilecek bir süre içerisinde şehrin sosyolojik yapısı değişmiş olamayacağına göre, bu defterde yer alan verilerin aşağı yukarı daha önceki dönemi yansıtmakta olduğu da söylenebilir. *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defteri*'nde yer alan istatistiklere bakılırsa şehirde on üç mahalle vardı ve bu mahallelerin altısı Müslüman, beşi gayrimüslim, biri Yahudi ve biri de Çingene mahallesi idi. Tezimizin sınırlarını aşması münasebetiyle buradaki Müslüman ve gayrimüslim ayrımının dayandığı parametreler hakkında bir şey söylemeyeceğiz, fakat 7118'i Müslüman ve 6142'si gayrimüslim olmak üzere şehirde 13260 kişinin ikamet ettiği bilgisini verebiliriz.⁸¹¹ Öte yandan aynı defterde yer alan yer ve kişi adlarından hareketle şehir ve civarında bulunan köylerin hepsinin Müslüman köyü olduğu ve şehir nüfusundaki gayrimüslim oranının yüzde üç gibi çok cüz'î bir miktara karşılık geldiği, ilaveten bunların da yüzde seksen üçünün Âmid içerisinde yaşamakta olduğu da not edilmelidir.⁸¹² Söz konusu istatistik verilerinin, Âmid'in zor günler geçirdiği bir dönemin ardından yapılan bir tahrire ait olduğu düşünülecek olursa, ortaçağ şartları açısından bakıldığında şehir nüfusunun dikkate değer ölçüde kalabalık olduğu söylenebilir.⁸¹³ Mevcut verilerden çıkarılabilecek bir diğer netice ise şehrin demografik olarak sahip olduğu kozmopolit yapıdır.

17. Yüzyılda Âmid'i ziyaret eden Polonyalı Simeon ve Tavernier gibi seyyahların bize nakletmiş oldukları bilgiler, Selçuklularla birlikte başlayıp daha sonraki dönemlerde giderek yoğunlaşan Türk hâkimiyeti döneminde Âmid'in bir tür kozmopolit olarak nitelendirilebilecek bir şehir haline geldiğini göstermektedir. Kuşkusuz kendi ilgileri dolayısıyla Ermeniler ile irtibat kuran bu isimlerden Simeon'un söz ettiği dönemde Âmid'de bin hanelik bir Ermeni nüfusunun ya da bunların üçte ikisinin Ermeni, geri kalanının ise Nestûrî ve Yakubî olduğunu belirten Tavernier'e bakılırsa 20 bin

⁸¹¹ Göğünç, s. 78; İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s. 91-93; M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 27, 1992, (Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları), s. 57.

⁸¹² İlhan, *Amid*, s. 93 ve devamı; İlhan, "Yer ve Şahıs Adları", s. 215, 217.

⁸¹³ Bununla birlikte, 16. Yüzyılda şehirde ciddi bir nüfus artışı olduğunu da unutmamak gerekir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi*, Sayı: 50, 2009, s. 15-30.

Hıristiyan'ın olması⁸¹⁴ ve bunların darphane, gümrük ve hanlarda ağırlıklı olarak çalışması şehrin tam teşekküllü bir “merkez” haline geldiğini ortaya koymaktadır. Ermenilerin aşçılık, kebabçılık, ekmekçilik, bakkalcılık ve kasaplık gibi mesleklerde yoğunluk arz etmeleri, hatta Hıristiyanların kutsal günleri olan pazar günleri ve başka yortularda şehrin sokaklarının neredeyse ıssız hale gelmesi, hoşgörü temelli geleneksel Türk idarî anlayışının Âmid’de adeta yerleşmiş olduğu şeklinde okunmalıdır. Yine Simeon tarafından Şemsiler olarak nitelendirilen ve bir tür “mum söndü” ayini yapan “sapıklar” oldukları ve Ermenice konuştukları vurgulanan Süryanî Arevortik mezhebi mensuplarının,⁸¹⁵ bir diğer ifadeyle klasik Hıristiyanlık anlayışlarının rafizî olarak kabul ettiği din anlayışlarının da şehirde yaşamaya devam etmesi, Âmid’deki Türk ve Müslüman hâkimiyetinin sahip olduğu emperyal veçheyi yansıtmaya bakımından dikkate değerdir.⁸¹⁶

3.2. ÂMİD’İN İLİM VE KÜLTÜR TARİHİ

3.2.1. Bilim ve Kültür

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren önemli bir dinî-ilmî muhit olarak temayüz eden Amida'nın Süryanî Patrikliğinin (Patrikliğın 16. Yüzyılda bile aktif bir şekilde çalışmaya devam ettiğini Simeon anlatmaktadır)⁸¹⁷ de merkezi oluşu, kuşkusuz buradaki ilmî faaliyetlerin erken dönemlerden itibaren başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan özellikle Süryanî Kilisesi ve mensuplarını söz konusu ilmî faaliyetlerin en önemli figürleri olarak değerlendirmek imkân dâhilindedir. Bu çerçevede İslâm öncesi dönemde şehirde yetişen en meşhur âlimlerden birinin Müslüman literatüründe Atiyûs el-Âmidî olarak bilinen Amidalı Aetius olduğunu ifade edebiliriz. Amida’da dünyaya gelen bu zat, İskenderiye’ye giderek burada tıp eğitimi almış, daha sonra İstanbul’a geçip

⁸¹⁴ Tavernier, s. 287-288.

⁸¹⁵ Sözü edilen bu mezhep mensupları ile ilgili bilgi için bkz. Ahmet Taşğın, “Şemsiler”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, s. 753-762.

⁸¹⁶ Polonyalı Simeon, s. 139, 142-143. Beysanoğlu, bu topluluğa ait olan mabedin 20. Yüzyıla kadar Mardin Kapı civarında bulunan ve Şemsiler adı ile bilinen yamacın başlangıcındaki kayanın bitişiğinde bir harabe biçiminde var olduğunu, Mardin yolunun genişletilmesine dönük çalışmalar esnasında bu enkazın kaldırılmış olduğunu kaydetmektedir. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 133.

⁸¹⁷ Polonyalı Simeon, s. 140.

Bizans İmparatoru Iustinianus ve eşi Theodora'nın saray hekimliğini yapmıştır. Tıp ile ilgili yirmiye yakın kitap kaleme almış olduğu bilinen Aetius, göz hastalıkları hususunda çağının en iyisi olarak kabul edilmekteydi.⁸¹⁸ Yine 4. Yüzyıldan itibaren şehirde yaşayan Amidalı İshak, Amida Rahibi Dada (4 ve 5. Yüzyıl), Amida Matranı Mara, Amidalı Mar Yeşua (5 ve 6. Yüzyıl), Amidalı İbrahim (6 ve 7. Yüzyıl), Amidalı Yanurin (7. Yüzyıl), Amidalı Toma (7 ve 8. Yüzyıl) ve Amidalı Aetis (8. Yüzyıl) gibi Süryanî âlimleri, Amida'yı bir ilim merkezi haline getirmişler, edebiyat, ilahiyat, tarih, felsefe ve tıp sahalarında birçok eserler kaleme almışlardır.⁸¹⁹ İslâmî dönemde de devam eden Süryânî ilim geleneğine ek olarak, Müslümanların da ilk dönemlerden itibaren Âmid ve civarında ilmî ve kültürel bir birikim meydana getirdiklerini biliyoruz.

Âmid'in fethedildiği tarihten itibaren şehirde bir Hâricî anlayışı, bir diğer ifadeyle dinî bir yaklaşım farklılığının, dolayısıyla da ilmî denilebilecek bir kavrayışın yansıması olarak farklı bir anlayışın şehirde kendisine yer bulması, buranın bu dönemlerden itibaren bir ilim ve kültür coğrafyası haline geldiğini gösterir. Nitekim Şeybânîler döneminden itibaren özellikle de Sünnî kavrayışın yerleştirilmesine dönük girişimler ve bu doğrultuda bölgeye birçok âlimin gelmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte ilk göze çarpan isimlerin Hamdânîler ile birlikte tarihî kaynaklara yansımaya başladığını söyleyebiliriz. Bunun çeşitli nedenleri olabileceksede, temel anlamda şehirdeki yerleşim ve iskânın, bir diğer ifadeyle sosyolojik istikrarın bu dönemden sonra görünür olmaya başlamasıdır. Bizanslılara karşı yürütülen mücadelelerde önemli roller üstlenen Hamdânîler, Âmid'i de içerisine alan bölgede sükûnet ve güvenliği tesis etmiş, birçok âlimin bu coğrafyaya gelerek ilmî faaliyetler yürütmesine imkân sağlamışlardır. Özellikle Seyfûddeve'nin hâkimiyet dönemi esnasında Âmid de dâhil olmak üzere, Diyârbekir bölgesi bu bakımdan oldukça verimli bir çağ geçirmişti. Bu verimli ortamı daha açık bir şekilde anlamlandırabilmek adına, Seyfûddeve'nin yanında olup ona hizmet ettiklerini ve onun cihad ile meşgul olan adamlarını eğittiklerini bildiğimiz İbn Hâleveyh en-Nahvî, İbnü'l-Ezrak'ın bildirdiğine göre kendisinden önce kimsenin yazmadığı kadar güçlü hutbelerin

⁸¹⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 134; Casim Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 188; Deniz Belen, Ahmet Acıduman, "Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Eseri Tetrabilon'da Hidrosefali Üzerine Olan Çalışması", Türk Nöroşirürji Dergisi, Cilt: 18 Sayı: 3, 2008, s. 199-200; Nuray Yaşar Soydan, Çağatay Aşkit, Ahmet Acıduman, "Amidalı Aetius ve Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Değerlendirme", Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, Cilt: 61, Sayı: 1-2, 2008, s. 28-29.

⁸¹⁹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 133; Özcoşar, s. 177; Mehmet Şimşek, Süryaniler ve Diyarbakır, Kent Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, (Süryaniler), s. 58-63.

de müellifi olan⁸²⁰ Hatîbu'l-Hutabâ Abdurrahim İbn Nubâte, Ebû'l-Ferec el-Bibgâ', İbn Nubâte es-Sa'dî, Kadî Ebûbekir b. Karîa, el-Mütenebbî, Ebû'l-Firâs İbn Haras b. Hamdân ile Seyfûddeve'nin gazâlarını öven meşhur el-Mütebennî ve eş-Şimşâtî gibi dönemin önde gelen bazı âlim ve şairlerini zikredebiliriz.⁸²¹ Yine bu ilim adamlarına bir süre Âmid şehrinde de ikamet eden devrin önemli muhaddislerinden Muhammed b. Yahyâ b. Sürâka'yı da ilave etmek mümkündür.⁸²²

Hamdânîlerden sonra Diyarbakır bölgesi ile birlikte Âmid şehri de İslâmî dönemdeki en parlak devirlerini yaşamaya başlamıştır. Bu durumda Hamdânîler döneminde teşekkül etmeye başlayan birikim kadar Mervânîlerin oluşturdukları siyasî ve toplumsal geleneğin de önemli bir zemin oluşturduğu açıktır.⁸²³ Mervânîler döneminde Âmid'i idare eden İbn Dimne'nin yanında birçok âlim ve şair vardı. Bunlardan biri olan Arap şair Tihamî'nin onu öven şiirler kaleme aldığını biliyoruz.⁸²⁴ Bu önemli şair, aynı şekilde güzel karakteri, iyi ahlakı, adaleti, cömertliği ve haşinliğini övdüğü Emir Nasruddevle için de şiirler yazmıştı. Rivayete bakılırsa, Emir'i metheden üç kaside kaleme almış ve bunlara karşılık ödüllendirilmiş olan Tihamî, İbn Dimne'ye ilave olarak Mervânî veziri Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali el-Mağribî için de methiyeler kaleme almıştı.⁸²⁵ Tihamî'nin yanı sıra bölgeye gelen İbn Sinân el-Hafacî, İbn Hayyûs ve el-Gassânî⁸²⁶ gibi dönemin meşhur şairlerinin de Âmid başta olmak üzere Mervânî

⁸²⁰ İbnü'l-Ezrak, s. 428.

⁸²¹ İbn Şeddâd, III/I, s. 302; İbnü'l-Ezrak, s. 428; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 175.

⁸²² ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXVIII, s. 232.

⁸²³ Mervânîler döneminde bölgede görülen bazı ilmî faaliyetleri ele alan bir çalışma için bkz. Yusuf Baluken, "Mervânîler Döneminde İlmî Faaliyetler", M. Edip Çağmar, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, (ed.), Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı, 25-27 Nisan 2008-Silvan, Bildiriler Kitabı, (304-314), y.y., trs, s. 304-314.

⁸²⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 95-96; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; İbn Şeddâd, III/I, s. 332; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127; Ripper, s. 516-517.

⁸²⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 464, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 95-96; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; İbn Şeddâd, III/I, s. 332; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127; Ripper, s. 464; Arafat Yaz, "Nasrû'd-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi İlim Adamları", *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 195-196.

⁸²⁶ Rivayete bakılırsa, şair Gassânî, üç günlük dinlenmenin ardından hazırlıksız bir şekilde Emir Nasruddevle'nin huzuruna çıkmış, ilham gelmeyince de Meyyâfârikînî el-Hasan b. Esed'in bir kasidesini kendi kasidesi gibi okumuştur. Yâkût el-Hamevî bu hadisenin Âmid'de gerçekleştiğini haber vermektedir. Bkz. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Üdebâ, s. 841-842; Eyyüp Tanrıverdi, "X ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili ve Edebiyatı Çalışmaları", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (473-479), Diyarbakır, 2004, s. 473-474.

coğrafyasına ilmî ve edebî⁸²⁷ bir renk kattığını söylemek mümkündür.⁸²⁸ Sosyal ve siyasî istikrar, doğal olarak ilmî ve kültürel faaliyetlerin, edebiyatın da gelişmesine kaynaklık ediyordu.

Emir Nasruddevle döneminde Diyârbekir'in diğer bölgelerinde olduğu gibi Âmid'de de kültürel faaliyetler zirve noktasına ulaşmıştı. İslâm dünyasının her tarafından birçok ilim adamı bölgeye akın ediyordu. Bunlar Emir'in yanında ve onun himayesi altında çalışıyor, coğrafyayı ilmi açıdan mamur hale getiriyorlardı. Ziyaretine gelen şairlere dinlenmeleri ve kendisine sunmak istedikleri edebi eserlerini gözden geçirmeleri için üç gün müsaade eden⁸²⁹ Emir Nasruddevle'nin divan kâtibi olan Şeyh Ebû Nasr el-Menâzi'yi bu çerçevede içerisinde zikredebiliriz.⁸³⁰ Yetenekli bir şair olup şiir vezninde doğa tasvirleri yapan ve efendisi tarafından elçilik göreviyle birkaç kez Bizans İmparatoru'na gönderilen bu zat, aynı zamanda kitaplara da düşkündü. Döneminin en büyük şairleri arasında gösterilen ve Maarratü'n-Numân'da kendisi ile bir araya geldiği Ebû'l-'Alâ el-Maarrî ile dostu olduğunu biliyoruz. 437/1045-1046 yılında vefat eden el-Menâzi'nin kaleme aldığı şiirlerden günümüze ulaşan bazı mısralar İbn Hallikân tarafından⁸³¹ nakledilmektedir. Bu önemli adamın, gittiği yerlerden bulabildiği kitapları toplayarak bölgeye getirdiğini kaynaklar haber vermektedir. Onun, topladığı kitapların bir kısmını Âmid, bir kısmını ise Meyyâfârikîn'de bulunan bir camiye vakfettiğini biliyoruz. İnsanlar tarafından her iki şehirde de "el-Menâzi Kitapları" olarak anılan bu kitaplar, Selaheddîn Eyyûbî'nin Âmid'i ele geçirdiği sırada şehirde bulunan on binlerce kitabın şehirde nasıl toplandığını da açıklamaktadır.⁸³² İbnü'l-Adîm, 451/1059-1060 yılında "Âmid'deki kitap hazinesinin" halen mevcut olduğunu kaydetmektedir.⁸³³ Öte yandan sayılarının bir milyonu aştığı rivayet edilen söz konusu kitapların şehirdeki bilimsel ortamın niteliğini göstermesi bakımından son derece önemli olduğu da açıktır.

⁸²⁷ Mervânîler döneminde bölgede yapılan Arap dili ile alakalı çalışmalar için bkz. Tanrıverdi, s. 473-479.

⁸²⁸ İbnü'l-Ezrak, s. 494, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 147-148; Ripper, s. 515-517; Tanrıverdi, s. 473; Tokuş, "Mervânîler", s. 193.

⁸²⁹ Tanrıverdi, s. 473.

⁸³⁰ İbnü'l-Adîm, el-Menâzi'nin ayrıntılı bir biyografisine ek olarak şiirlerinden örnekler de sunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1279 ve devamı.

⁸³¹ İbn Hallikân, I, s. 144.

⁸³² İbnü'l-Ezrak, s. 486, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 134; Ebû'l-Fidâ, I, s. 339, 522; İbn Hallikân, I, s. 143; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXIX, s. 444; İbn Kesîr, XVI, s. 562; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 199, 207-209; George Makdisi, İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 85-86; Yaz, s. 192; Ripper, s. 517-518, 523-524; Tanrıverdi, s. 475; Tokuş, "Mervânîler", s. 193.

⁸³³ İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1284.

Emir Nasruddevle döneminde Âmid'deki ilim ve kültür ortamını takip edebileceğimiz başka örnekler de vardır. Âmid ve Meyyâfârikîn kadılıklarını kendi uhdesinde bulunduran Ebû Abdullah Hüseyin b. Seleme el-Mâlikî'nin⁸³⁴ 428/429-1036/1037 yılında vefat etmesinden sonra yerine atanan Kadı İbnü'l-Beğal,⁸³⁵ çağın en önemli Şafîî âlimleri arasında bulunup Ebû'l-Mehâsîn Abdülvâhid er-Rûyânî, Abdücelîl b. Abdücebbâr b. Abdullah b. Talhâ el-Mervezî ve Nasr b. İbrahim b. Nasr el-Makdisî ez-Zâhid gibi büyük Şafîî fakihlerinin hocası olan Ebû Adullah Muhammed b. Beyân b. Muhammed el-Kâzerûnî, Âmid'de ilmî faaliyetler ile meşgul olan Muhammed b. Hibetullah İbn Yahyâ el-Muvassal, Ebû'l-Kâsım İbnü'l-Ferâ el-Hanbelî, Abdücelîl b. Abdücebbâr b. Abdullah b. Talha el-Mervezî el-Kâdî Ebû'l-Muzaffer, Mekki b. Abdüsselâm b. Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed Ebû'l-Kâsım er-Rumeylî ile yine yolu Âmid'de düşen Ebû Mansûr Dabbe b. Ahmed eş-Şurûtî el-Mâkisinî ve Ebû Muhammed el-Mâkisinî, Farhu'l-İslâm Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî el-Fârikî, Kâsım b. Ahmed el-Hayyât el-İsfahânî, Ebû Talib Afif b. Abdullah el-Es'ardî, Ebû Mansûr Sâlim b. Muhammed b. Mansûr el-İmrânî, Abdülkerîm b. Abdussamed b. Muhammed b. Ali, el-Hasan b. Saîd b. Ahmed ve Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Kâsım el-Âmidî gibi isimleri örnek⁸³⁶ olarak verebiliriz.⁸³⁷ Âmid şehrinin yerlilerinden olan ve esas ismi Ebû Ali b. Hasan b. Ali el-Âmidî olan bu zat tanınmış bir ailenin ferdiydi. Bu şehirde doğup büyümüş, eğitimini de burada tamamlamıştı.⁸³⁸ Aynı şekilde 452/1060-1061 yılında Âmid'de vefat eden Muhammed b. Ahmed b. Abdullah ve Ahmed b. Hasan olarak bilinen Ebû'l-Hasan et-Temîmî es-Selemâsî'yi de burada anabiliriz.⁸³⁹ Oldukça da etkili bir kadı olduğunu bildiğimiz İbn Beğal'in yetiştiği eğitim sistemi düşünülecek olursa, bu dönemde Âmid'in kendi entelektüel birikimini üretebilecek bir seviyede olduğu söylenebilir. Yine Emir Nizâmeddîn döneminde de aynı ilmî faaliyetlerin devam ettiği söylememiz gerekir.⁸⁴⁰

⁸³⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 212.

⁸³⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 491.

⁸³⁶ Burada zikredilen isimlerin yalnızca örnek olduklarını, bunlar gibi onlarca ilim adamının Âmid'e geldiğini, burada yaşadığını, ilmî faaliyetlerle meşgul olduğunu, geçtiği veya vefat ettiği unutmamak gerekir. Tez çalışmamızın sınırlarını fazlasıyla aşacağı için temas etmediğimiz ilim adamları ile alakalı olarak İbnü'l-Ezrak'ın eserine bakılabilir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 671 ve devamı (Fihrist el-A'lâm başlıklı kısım).

⁸³⁷ es-Silefî, s. 158; ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXXII, s. 228, XXXIII, s. 345-346, XXXIV, s. 137; XXXVII, s. 186; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 219-220; Tufantoz, "Mervâniler", s. 231; Baluken, "Şafîîliğin Yayılması", s. 69-72; Yaz, s. 203-204, 206-207, 212, 219.

⁸³⁸ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 165.

⁸³⁹ ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXX, s. 320, 332.

⁸⁴⁰ Tanrıverdi, s. 473.

Mekanik ve otomat mühendisliği alanında tarihe damga vuran önemli işler yapıp etkileyici eserler kaleme alan, Âmid şehri için yaptığı kapının yanı sıra şehirdeki Artuklu Sarayı'ndaki iştret âlemlerinde hizmet eden, müzik aleti çalan makineler, ağzından şarap dökülen tavus kuşları, otomatik kaplar, fiskiyeler ve su terazileri gibi çağının ileri düzeydeki teknolojik ürünlerini icat etmekle de bilinen el-Cezerî gibi⁸⁴¹ büyük bir ilim adamını yetiştiren Artuklular dönemi de şehrin ilmi anlamda önemli seviyelere geldiği bir dönemdi. 562/1167 yılında Âmid'de vefat ettikten sonra cenazesi Meyyâfârikîn'e getirilerek burada defnedilen Şeyh Mübârek ez-Zâhid⁸⁴² ile daha önce Bağdat kadısı olarak da görev yapmış olup 609/1212 tarihine kadar Âmid kadılığını devam ettiren Ali b. Muhammed en-Nağr el-Yağnûnî el-Hanbelî bu dönemin dikkate değer simaları arasındadır. Ayrıca 566/1171 yılında Âmid'de vefat eden Bağdatlı Şemseddîn b. el-Vâiz et-Tabar el-Bağdâdî de ismi anılması gerekenlerden biridir.⁸⁴³ Aynı şekilde 1239-1259 seneleri arasında hüküm süren Artuklu hükümdarı Necmeddîn Gâzî dönemindeki faaliyetleri ile bilinen ve Âmid hakkında bir tarih kitabı da kaleme alan İsmail b. Ebî Sa'd b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin eş-Şeybânî el-Âmidî de ismi zikredilmesi gerekenlerdendir. Yine İslâm dünyasının başka yerlerinden de Artuklu ülkesine ilim adamları gelmekteydi ki, bunlardan biri de o dönemin tababetinin meşhur isimlerinden biri olup Şam'dan Âmid'e gelerek Artuklu hükümdarı Melik Mesûd'un (Mevdûd) hizmetine giren ve daha sonra da onun veziri olan Ahmed b. Esed Necmeddîn idi. Yine bunlar arasında, Âmid şehrinde kadılık yapmış olup 650/1252-1253 yılında vefat eden Şeyh Ebû İmrân el-Haskefi'yi, aynı şekilde şehirde kadı olarak görev yapan ve mezhepler konusunda önemli bir âlim olup 651/1253-1254 yılında Mısır'da vefat eden Kadı Sadreddîn el-Hanefî'yi, şehirde hadis okutan Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Kâsım el-İsbahânî'yi veya Âmidli olup Meyyâfârikîn'de ders okutan Ebû't-Tayyib Sellâme b. İshak b. Mahmûd b. Dâvûd el-Âmidî'yi, esasen Mardinli olmakla birlikte Âmid'de de ikamet eden ve burada vefat eden tabip Muhammed b. Abdüsselâm b.

⁸⁴¹ Ali Emîrî Efendi, Doğu Vilâyetleri s. 78; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 374; Mehmet Vural, "Abbâsiler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsiler-II*, (ed. Nahide Bozkurt, Mustafa Demirci), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, VI, s. 310; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 263. Cezerî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bayrakdar, "Diyârbakırlı Bir Makine ve Otomat Mühendisi: Ebû'l-İzz el-Cezerî," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (465-471), Diyarbakır, 2004, s. 465-471.

⁸⁴² İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 151.

⁸⁴³ İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 163.

Abdüssâtir'i veya Âmidli olmamasına rağmen bir süre burada ilmî faaliyetlerle meşgul olan bundan dolayı da nisbeleri arasına el-Âmidî'nin de eklendiği görülen Sa'd b. Muhammed b. Cafer b. İbrahim el-Esed Ebâzî Hılvânî el-Âmidî'yi ve Âmid'de dünyaya gelmiş olmakla birlikte eğitimini Dımaşk'ta tamamlayan ve orada yaşayan Ramazan b. Abdullah b. Yûsuf el-Âmidî'yi zikredebiliriz.⁸⁴⁴

Selahaddîn Eyyübî tarafından ele geçirilen Âmid'de bulunan ganimetler arasında yer alan 80 bin adet mum ve 1 milyon 40 bin adet kitaptan oluşan kütüphane, bu dönemde şehirdeki kültür seviyesini göstermesi bakımından dikkate değer veriler olarak görülmelidir.⁸⁴⁵ Söz konusu kitapların yetmiş yüklük bir kısmı Selahaddîn'in yanında bulunan Kadı el-Fâzıl tarafından alınıp götürülmüş olmakla birlikte kalanların muhtemelen yine Âmid veya bölgenin diğer şehirlerinde kalmaya devam etmesi, şehrin bilim ve kültür tarihi açısından önemli bir birikime sahip olduğu gerçeğine işaret etmektedir.⁸⁴⁶ Nitekim buradaki ilmî faaliyetlerin daha sonra da devam etmesi, aynı şekilde şehrin sahip olduğu ilmî ve kültürel birikim hanesine yazılmalıdır. Ulema Âmid şehrinde her zaman mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Artuklular döneminde burada önemli ilmî faaliyetler yürütmüş olduklarını bildiğimiz Kadı Muhammed b. Ebû Ya'lâ, Bahâuddîn Ebû Tâhir b. Nubâte, Âmid'de Şafîî fikhî üzerine eğitim vermesi için bir medrese kuran Kutbeddîn Süleyman'ın veziri Ziyâuddîn b. Şeyh es-Sellâmiyye olarak bilinen Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebû'l-Kâsım gibi isimleri zikredebiliriz. Aynı şekilde Yınaloğulları döneminde Âmid'de kadı olarak görev yaptıklarını bildiğimiz Hanefî ve Şafîî kadınları Nâsıhuddîn ile Alemuddîn Ebû'l-Hasan b. Beğâlî gibi simaları da belirtebiliriz.⁸⁴⁷ Akkoyunlular döneminde bölgede yoğunlaşmış olan Türkmen nüfusu dolayısıyla Türkçenin yayılmasını, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere birçok eserin

⁸⁴⁴ Baybars el-Mansûrî, s. 8, 11; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 4256; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXIX, s. 504-505, XLII, s. 167-168, XLVII, s. 456, LII, s. 253; Nayr, s. 78.

⁸⁴⁵ Sözü edilen kütüphane ile ilgili klasik bir metin için bkz. Ali Emirî-i Âmidî, "Âmid' Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Cesîm Bir Kütüphane", (Neşir ve transkripsiyon: Aziz Aşan), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: II, 2009, s. 181-191.

⁸⁴⁶ Gregory Abû'l-Farav, II, s. 431; İbn Kesîr, XVI, s. 562; Ali Emirî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 77; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 299, 302; Turan, Doğu Anadolu, s. 189; Merçil, "Münasebetler", s. 177-178; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 269; Ataoğlu, "İlişkiler", s. 212; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 108-109; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 80-81; Polat, s. 304; Pıçak, s. 502.

⁸⁴⁷ İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 116-117. İbnü'l-Esîr, Müeyyedüddîn Ebû Ali'yi Mürîdüddîn b. Nisân, Cemâlüddevlle Kemâlüddîn Ebû Ali'yi ise Kemâleddîn Ebû'l-Kâsım ismiyle kayıt altına alır. Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s. 184; Çevik, "Türkmen Beylikleri", s. 143; Zorlu, s. 858

Türkçeye çevrilmesini de şehrin ve bölgenin ilmî ve kültürel gelişim hanesine yazmak yerinde olacaktır.⁸⁴⁸

Osmanlı belgelerinde kendisi için “*kadimden beri memba-ı ulemâ (eskiden beri âlimler kaynağı)*” deyiminin kullanıldığı⁸⁴⁹ bilinen Âmid’in, erken dönemlerden itibaren sergilemekte olduğu ilmî gelişmişlik düzeyinin, büyük sanat tarihçisi Oleg Grabar’ın işaret ettiği gibi, el-Cezîre bölgesinin eskiden beri sahip olduğu özellikler ile ilişkili olduğu söylenebilir.⁸⁵⁰ Bölgenin ekonomik ve kültürel zenginliği, birçok farklı din ve kültür mensubunun bu coğrafyada yüzyıllara dayanan birikim meydana getirmiş olması gibi nitelikler kuşkusuz önemlidir. Fakat bütün bu özelliklerin İslâmî dönemde yok edilmemiş olması bir yana, en kuvvetli haliyle muhafaza edilmiş olması da önemlidir. Nitekim Osmanlıların şehre hâkim olduğu 16. Yüzyılın ilk döneminde şehirde tahminen ondan fazla medresenin mevcut olması da buranın geçirdiği onca kötü zamana rağmen ilmî bir merkez olmaya devam ettiğini göstermektedir.⁸⁵¹ Bunu, bugün önemli bir kısmı günümüze ulaşmamış olmakla birlikte 15. Yüzyılda inşa edildiğini bildiğimiz birçok medreseden de anlayabilmekteyiz.⁸⁵² Hiç şüphesiz 17. Yüzyılda şehre gelen Simeon’un da Âmid’in ilmî ve kültürel birikiminden övgüyle söz etmesi, şehirde bilim ve kültür geleneğinin en önemli kanıtı olarak değerlendirilmelidir.⁸⁵³ Aynı şekilde burada Evliya Çelebi’nin “hutbe okunan büyük camiler” olarak zikrettiği ve belirli bir kısmı da Osmanlı öncesi döneme ait olan camilerin her birinin kendine mahsus bir medresesinin bulunduğunu belirtmiş olması da zikredilmelidir.⁸⁵⁴ Eğitim kurumları ile mabed arasında

⁸⁴⁸ Eker, s. 97. Akkoyunlular döneminde şehirde ve çevresindeki ilmî faaliyetlerle ilgili olarak bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 494-501.

⁸⁴⁹ Abdurrahman Acar, “Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisindeki Yerleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, (Diyarbakır Medreseleri), I, s. 124.

⁸⁵⁰ Grabar, s. 29.

⁸⁵¹ 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defteri’nde yer alan kayıtlar, bu dönemde şehrin sahip olduğu ilmî ortamı herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Defter’de yer alan kayıtlara bakılırsa, Âmid’de Osmanlı hâkimiyetinin henüz başlangıç döneminde 38 mescid ve 8 cami bulunmakta ve her birinde birçok ilim ve din adamı çalışmaktaydı. Yoğun ve kesintisiz bir şekilde devam eden bir eğitim hayatı da bu duruma paralel biçimde işlemekteydi. Bkz. İlhan, “Diyarbakır Nüfusu ve Kayıtları”, s. 52 ve devamı.

⁸⁵² Bu dönemde şehirde bulunan medreseler Artuklular dönemine ait olan Mesûdiye Medresesi ile yine aynı döneme ait olduğu tahmin edilen Ziyâiyye, Tâciyye, Seyfeddin ve İmâdiyye, Eyyübiler dönemine ait olduğu sanılan Sincâriyye (Zincîriyye) ve Şucâiyye (Şucâeddin) ile Akkoyunlular dönemine ait olan Nebî, Şeyh Yusuf, Şeyh Safâ, Balıklı (Göl) ve Hâce Ahmed camileri medreseleridir. Sözü edilen bu medreseler ve başkaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Acar, “Diyarbakır Medreseleri”, s. 125-126, 132 ve devamı.

⁸⁵³ Polonyalı Simeon, s. 138.

⁸⁵⁴ Evliya Çelebi, IV, s. 34; Bruinessen ve Boeschoten, s. 207.

bir çizginin olmadığı bir çağ açısından bakıldığında, mabedin bulunduğu yerde medrese gibi eğitim kurumlarının bulunması ilgili yerdeki ilmî hareketliliğe delalet etmektedir.

Burada son olarak Âmid’de kaleme alınmış ya da istinsah edilmiş olup dünyanın birçok yerindeki kütüphanelerde bulunan eserlere ve bunların müelliflerine de kısaca temas etmek yerinde olacaktır. 17. Yüzyılda şehre gelen Tavernier’in Ulu Camii etrafında bulunan dükkânlar içerisinde yer alan “sahaf ve kâğıt satıcılarından” söz etmesinden⁸⁵⁵ anlaşıldığı kadarıyla kitap üretim ve satım sektörü şehirde adeta bir geleneğe dönüşmüştü. Ortaçağlarda bir ilim ve kültür merkezi olan Âmid’de pek çok eser kaleme alınmış olduğunu biliyoruz.⁸⁵⁶ Bunların bir bölümünden, yapılmış çeşitli çalışmalar vasıtasıyla haberdarız.⁸⁵⁷ Bununla birlikte, konuya ilişkin daha derinlikli ve tasnife dayalı çalışmaların yapılması gerektiği de not edilmelidir.

3.2.2. Âmidli İlim ve Kültür Adamları

3.2.2.1. Ebû’l-Hasan el-Âmidî

Tam ismi Muhammed b. Abdullah b. Sâlih olan ve hayatı hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğu Ebû’l-Hasan el-Âmidî, Bağdat’tan Mısır’a gitmiş ve burada İhşidî veziri ve çağın en büyük muhaddislerinden biri olan İbn Hinzâbe’nin çevresine dâhil olmuştu. Âmid ile bağlantısı noktasında açık bir bilgiye sahip olmasak da, nisbesinden hareketle

⁸⁵⁵ Tavernier, s. 287.

⁸⁵⁶ Kamiran Özervarlı, “Artuklular’da İlim ve Ebu’l-İzz el-Cezeri,” İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (9-32), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, (el-Cezeri), II, s. 14.

⁸⁵⁷ Âmid’de yetişmiş âlimler tarafından kaleme alınmış ya da istinsah edilmiş olan eserlere ilişkin bir çalışma için bkz. Nevzat Kaya, “Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Diyarbakır’dan Yetişen Ulemanın Eserlerinin Tanıtımı”, Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Öğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (385-394), Diyarbakır, 2004, s. 385-394. Sözü edilen çalışmada ayrıntılı bir tasnif ve tanıtım olmamakla birlikte, ortaçağa ilişkin metinler de yer almaktadır. Örneğin Abdurrahim b. Ali el-Âmidî’nin 1005/1596 yılında istinsah edilen *Zübdetü’l-Dirâye Alâ Kitâbi’l-Hidâye*’si, Ebû’l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Âmidî’nin 977/1569 yılında istinsah edilen *Elfâzı Mütêdâvile*’si, Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülvâhid el-Âmidî et-Temîmî’nin 708/1308 yılında istinsah edilmiş olan *Gurerü’l-Hikem ve Durerü’l-Kilem*’i ve eserin değişik tarihlerde istinsah edilmiş farklı nüshaları vb. birçok eser bu cümleden zikredilebilir. Ayrıca Diyarbakır Kütüphanesi’nde bulunan ve bir kısmı da ortaçağa ait olan eserlerle ilgili olarak şuraya bkz. Önder Göçgün, “Diyarbakır Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerinde Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1-2, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s. 191-238. Ayrıca bkz. M. Edip Çağmar, “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler (Arap Dili İle İlgili Olanlar)”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: 2, Diyarbakır, 2001, s. 177-193.

onun Âmidli olduğu ya da Âmid'den Bağdat tarafına göç eden bir ailenin evladı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat tekrar belirtmek gerekirse, güzel yazı yazdığı rivayet edilen bu zat hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.⁸⁵⁸

3.2.2.2. Ebû'l-Kâsım el-Hasan b. Bişr Yahyâ el-Âmidî

Aslen Âmidli olan Hasan b. Bişr, Basra'da dünyaya geldi. Çocukluğunu bu şehirde geçirdi ve daha sonra eğitim için Bağdat'a gitti. Önemli âlimlerden dil ve edebiyat ilmi tahsil etmiş olup bu alandaki bilgisi çok genişti. Ebû İshak ez-Zeccâc, İbn Dureyd, Ebûbekir b. es-Serrâc, el-Ahfeş el-Asgar Ali b. Süleyman ve Nifteveyh gibi Arap dilinin dönemindeki en büyük otoritelerinin ders halkalarında bulunmuştu. Çok güzel yazı yazar, geçimini mahkeme ve evkaf dairelerinde kâtiplik yaparak sağladı. Erken dönem Arap şiiri ile yoğun olarak meşgul olmuş ve çağının en önde gelen eleştirmenlerinden biri olarak kabul edilmişti.⁸⁵⁹ Büyük Arap şairi Câhız'ın metodunu benimseyen el-Âmidî birçok eser kaleme aldı. En önemli eserlerinden biri, Muhammed Veled tarafından Osmanlı Türkçesine de çevrilen *el-Muvâzene*'dir.⁸⁶⁰ Müellif söz konusu eserinde Tayy kabilesinin iki ünlü şairi olan Ebû Temmâm ile Buhturî'nin şiirlerini incelemiştir.⁸⁶¹ 370/980 yılında vefat etti.⁸⁶²

3.2.2.3. Kadı İbnü'l-Beğal el-Âmidî

⁸⁵⁸ İbnü'n-Nedîm, s. 89.

⁸⁵⁹ Ebû'l-Kâsım el-Âmidî'nin edebi yönünü ele alan bir çalışma için bkz. Önder Göçgün, "Âmidî: 10. Yüzyılda 'Mukayeseli Edebiyat'ın ve 'Edebî Tenkid'in İlk Seçkin İsmi, Diyarbakır'lı Bilgin ve Edîb", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (625-627), Diyarbakır, 2004, s. 625-627.

⁸⁶⁰ Hasan b. Bişr el-Âmidî, *el-Muvâzene*, Osmanlı Türkçesine çev. Muhammed Veled, Dersâadet, 1311/1893-1894.

⁸⁶¹ İbnü'n-Nedîm, s. 172; İsmail Durmuş, "Hasan b. Bişr Âmidî", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, 1991, s. 55-56; Müfit Yüksel, "Ali Bin Ahmed el-Amidi ve Erken Dönem Diyarbakır Ulemasından Bazıları," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (633-639), Diyarbakır, 2004, s. 634-635; Tanrıverdi, s. 477-478. Ayrıca bkz. Carl Brockelman, "Âmidî", İA, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1978, I, s. 401.

⁸⁶² İbnü'l-Esîr, IX, s. 18; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, I, s. 57; Bakır, "Âmid İle İlgili Kayıtlar", s. 845.

Mervânî döneminde yaşamış kadılardandır. Esas ismi Ebû Ali b. Hasan b. Ali el-Âmidî olan bu zat şehrin yerlilerindendi. Tanınmış bir aileye mensuptu ve Âmid’de yetişmişti. Şehrin içinde ve dışında mülkleri olan el-Âmidî çok zengin bir kimseydi. 428/429-1036/1037 yılında vefat eden Ebû Abdullah’ın yerine Âmid şehri kadılığına tayin edilmişti. Emir tarafından kendisine fazlasıyla itibar ediliyor, adeta el üstünde tutuluyordu. Ona Âmid yakınındaki Hev Suyu (Ambar Çayı) üzerinde bir köprü yaptırmasını emretmiş, o da bu vazifeyi hakkıyla yerine getirmişti. 1040 yılında inşa edilen ve günümüzde kendisinden geride hiçbir iz kalmamış olan bu köprü yirmi gözden meydana gelmekteydi.⁸⁶³ Halkın ve Emir Nasruddevle’nin sevgisini kazanmış bir kimse olsa da, görünen o ki sahip olduğu itibarı uzun süre devam ettiremedi. Emir’in kudretli veziri Fahruddevle b. Cehîr’in girişim ve yönlendirmeleri ile “çok fazla malı olduğu” gerekçesiyle önce oğlu Ebû’l-Kâsım bir anlamda rehine olarak Meyyâfârikîn kadılığına tayin edildi, daha sonra 451/1059 yılında kendisini tevkif edilerek Meyyâfârikîn’e götürülüp hapsedildi. Hapis hayatını fazla devam ettiremeyen Kadı bir süre sonra burada vefat etti ve cenazesi Âmid’e getirilerek Rum Kapı’nın dış tarafındaki mezarlıkta defnedildi.⁸⁶⁴

3.2.2.4. Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî

Mervânîler döneminde Âmid’de yaşayan meşhur âlimlerden biri olan el-Kâzerûnî, aslen buralı olmamakla birlikte şehrin âlimleri arasında zikredilmesi gereken ilim adamlarındadır. Bu zat eğitim hayatını tamamladıktan sonra Âmid’e gelmiş ve burada uzun yıllar hadis ve fıkıh dersleri okutmuş, devrin birçok önemli ismi kendisinden ders almıştır. Derslerine katılan birçok ilim adamının daha sonra meşhur âlimler arasına girdiği bilinmektedir. Tabakat türü eserlerde birçok âlimin hocası olarak zikredilen el-Kâzerûnî’den ders alanlar arasında Nasr el-Makdisî, Ebû Ali el-Fârikî, Ebû Ganîm Abdurrezzâk el-Maarrî, Abdullah b. Hüseyin en-Nühâs, İbrahim b. Fâris, Ebû’l-Mehâsin er-Rûyânî, Dabbe b. Ahmed ve Fahu’l-İslâm eş-Şâî gibi devrin kalburüstü âlimleri de yer almaktadır. Şafîî fıkında otorite olan ve *el-İbâne* isimli bir kitabı bulunan el-

⁸⁶³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 351-352.

⁸⁶⁴ İbnü’l-Ezrak, s. 491-492, İbnü’l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarlan, s. 165; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 200-201, 211-212; Yaz, s. 220.

Kâzerûnî, Şafî mezhebinin Diyârbekir bölgesinde yayılmasında etkili olmuş âlimler arasındadır. 455/1063 senesinde vefat etmiştir.⁸⁶⁵

3.2.2.5. Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer Ebû Bekir eş-Şâî

Mervânî Emiri Nasruddevle döneminde yaşayan Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Ömer Ebû Bekir eş-Şâî, Diyârbekir'deki medreselerde yetişmiş bir ilim adamıydı. Meyyâfârikîn'de Kadı Ebû Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den, Âmid'de ise Ebû Abdullah Muhammed el-Kâzerûnî'den fıkıh okumuştur. Eğitimine Âmid'de devam ettiği sırada Kâsım b. Ahmed el-Hayyât el-İsfahânî'den hadis dersleri de almış idi. Hocası et-Tûsî'nin Meyyâfârikîn kadılığından ayrılmasından sonra Bağdat'a giden eş-Şâî, başta Nizâmiye medreseleri olmak üzere birçok medresede müderrislik yapmıştır. Âmid'deki ilim halkalarında yetişen bu ilim adamı fikhî konularda otorite olmasının yanında şiir ile ilgili de önemli bir başvuru kaynağı haline gelmişti. Şafî fikhî açısından önemli eserler kaleme alan ve verdiği derslere devlet adamlarının da devam ettiği rivayet edilen eş-Şâî, Mervânîler devri Âmid'de ilmî hayatın ve ulemâ trafiğinin gelişmişlik düzeyini gösteren önemli bir âlim olarak değerlendirilebilir.⁸⁶⁶

3.2.2.6. İmam Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Âmidî

Hanbelî âlimlerinin büyüklerinden olan Ebû'l-Hasan el-Hanbelî el-Âmidî, çağının önde gelen fakihlerinden biriydi ve önemli bir referans kaynağıydı. Nasr b. İbrahim b. Nasr el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım b. Beşrân, Ebû İshak el-Bermekî, Ebû'l-Hasan b. Harrânî, Ebû Ali b. Müzehheb, Vâlidü's-Saîd, Hibetullah b. Süleyman ve el-Kâzerûnî gibi devrin büyük ilim adamlarının meclislerinde bulunmuş, onlardan fıkıh ve hadis okumuştur. 1050'li yılların sonlarında Bağdat'ta çıkan karışıklıklar üzerine Âmid'e gelip buraya yerleşen Ebû'l-Hasan el-Bağdâdî, burada mücahitleri gazaya teşvik eden vaazlar vermiş ve en önemlisi *Umdetü'l-Hâdir ve Kifâyetü'l-Müsâfir* isimli fıkıh kitabı olan birçok eser kaleme almıştır. Etkileyici üslubu ile insanlar üzerinde etkili olan ve Ulu Camii'de ders

⁸⁶⁵ ez-Zehabî, Târîhu'l-İslâm, XXX, s. 386, 507; Tufantoz, "Mervânîler", s. 232; Yaz, s. 200-201; Ripper, s. 507-508.

⁸⁶⁶ es-Sâfedî, II, s. 53-54; Yaz, s. 198-200; Ripper, s. 509-510.

ve fetva verdiği bilinen bu âlim, Âmid’de birçok talebe yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği âlimler İslâm dünyasının birçok yerinde el-Âmidî’nin ilmî anlayışını temsil etmişlerdir. 467/1074-1075 veya 468/1075-1076 yılında Âmid’de vefat etmiştir.⁸⁶⁷

3.2.2.7. Yuhannon Isho Bar Shushan

Mervânî Emiri Nasruddevle döneminde yaşayan Süryanî ilim adamlarındandır. Harran, Meyyâfârikîn ve Âmid gibi Müslümanların idaresi altında bulunan şehirlerde yaşayan ve piskoposluk yapan Yuhannon, Âmid’deki Yakubîlerin (Batı Süryanîleri) patriği olmuş, Yakubî Kilisesi’nin merkezini Antakya’dan Âmid’e taşımıştır. Bu durum, sözü edilen dönemde şehirdeki hoşgörü ortamını da açık bir biçimde aksettiren önemli bir tarihî veridir. Din, kilise hukuku, felsefe ve edebiyat çalışmaları yapmış olup Müslümanlar tarafından İbn Şuşân olarak bilinen Yuhanna, birçok dinî ve edebî risalenin de müellifidir.⁸⁶⁸

3.2.2.8. Muhammed b. Ahmed el-Âmidî

Meşhur Arap şairi Mütenebbî’nin şiirlerine yazdığı eleştiriler ile bilinen önemli bir ediptir. Büyük bir şair ve dil bilgini olduğu anlaşılmalı birlikte, kendisiyle ilgili olarak elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. 433/1040-1041 yılında Âmid’de vefat etmiştir.⁸⁶⁹

3.2.2.9. Hüseyin b. Sa’d b. Hüseyin b. Muhammed el-Âmidî

Lügat ve şiir dallarında bilinen bir ediptir. El-Lugavî nisbesi ile de bilinmektedir. Âmid’de doğup büyümüş, daha sonra da Bağdat’a giderek Ebû Ya’lâ el-Ferrâ ve Ebû Tâlib b. Gaylân’ın ders halkalarına katılmıştır. Daha sonra da Şam’a gidip eğitimine burada devam etmiş, en sonunda da İsfahan’a yerleşmiştir. Onun bir anlamda Âmid’in ürettiği ilmî birikimi İran coğrafyasına taşıyan ilim adamlarından biri olduğunu söylemek

⁸⁶⁷ ez-Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXI, s. 351; Yüksel, s. 636; Yaz, s. 204-205; Ripper, s. 512.

⁸⁶⁸ Yaz, s. 211.

⁸⁶⁹ Yüksel, s. 635; Yaz, s. 211.

mümkündür. 444/1052 yılı Rabûlâhir (Ağustos) ayının beşinci gecesi (Salı) İsfahan'da vefat etmiş ve aynı yere defnedilmiştir. Yakût el-Hamevî şiiirlerinden bazı parçaları nakletmektedir.⁸⁷⁰

3.2.2.10. Ebû'l-Vefâ

Hicrî 400'lü yıllarda yaşadığı anlaşılan Ebû'l-Vefâ'dan, ez-Zehebî tarafından “Âmidli bir şeyh” olarak bahsedilmektedir. Akıllı, zeki, cesur ve âlim şahsiyetine güçlü atıflar olmakla birlikte hayatının detayları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.⁸⁷¹

3.2.2.11. Nâsihuddîn Ebû'l-Feth et-Temîmî el-Âmidî

Tam adı Nâsihuddîn Ebû'l-Feth Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdilehad et-Temîmî el-Âmidî olan bu âlim, Arap Temimoğulları kabilesine mensuptu. Lakabı Tâceddîn idi. Babası Kadı Ebû Nasr Muhammed ve Şeyh Ahmed Gazzâlî gibi birçok âlimden ders almış olan bu zatın hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. *Gurerü'l-Hikem ve Dürerü'l-Kelîmi min Kelâmi Ali b. Abî Tâlib* adlı eserinde Hz. Ali'nin özlü sözlerini derlemiştir. Tıp ilminde ileri seviyede olduğu anlaşılan et-Temîmî'nin hastalıklar ve şifaları ile ilgili olarak kaleme aldığı eserleri bulunmaktadır.⁸⁷²

3.2.2.12. Ebû'l-Mekârim Muhammed b. el-Hüseyin el-Âmidî

Yakût el-Hamevî'nin “geç dönem” (muahhirîn) ulemasından olduğunu belirttiği, fakat hakkında ayrıntılı bilgi vermediği Ebû'l-Mekârim de Âmidli âlimler arasındadır. 552/1157-1158 yılında vefat etmiştir.⁸⁷³

⁸⁷⁰ el-Hamevî, Mu'cemü'l-Üdebâ, s. 1062-1063; Yüksel, s. 635-636; Yaz, s. 212; Tanrıverdi, s. 478.

⁸⁷¹ ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XL, s. 342.

⁸⁷² Recep Dikici, “Türkiye Kütüphanelerinde Elyazması ve Matbû Eseri Olan Diyarbakırlı Âlimler,” Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1085-1095), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, s. 1089-1090; Yüksel, s. 637.

⁸⁷³ el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, I, s. 57.

3.2.2.13. Atnûs el-Âmidî

İbn Ebî Usaybia'nın (ö. 1270) *Uyûnu'l-Enbâ'* isimli eserinde sözünü ettiği ve İskenderiye'de yaşadığını bildirdiği tabiplerden olan Atnûs el-Âmidî ile alakalı fazla bilgi olmamakla birlikte, nisbesinden, onun Âmidli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebî Usaybia, bu tabibin tıp ile alakalı önemli bilgilerin mevcut olduğu *Künnâş* isimli bir eser kaleme aldığını bildirmektedir.⁸⁷⁴

3.2.2.14. Kadı Şerefü'l-Kudât Ebû Ali Saîd İbnü'l-Beğal el-Âmidî

Muhtemelen Mervânîler döneminde oldukça etkili olduğunu bildiğimiz Kadı İbnü'l-Beğal'in torunu idi. O da dedesi gibi Âmid'de kadılık yapmıştı. 563/1168 yılında vefat etti.⁸⁷⁵

3.2.2.15. Samuel b. Yahyâ el-Mağribî

Matematik ve tıp sahasında önemli bir birikime sahip olan Samuel b. Yahyâ, Mağrip kökenli olmakla birlikte bir süre Bağdat'ta kalmış, daha sonra da Acem ülkelerine giderek orada yaşamıştır. Felsefe eğitimi ile meşgul olan Yahudi bir ailenin mensubu olan Samuel, aritmetik ve cebir alanlarında çağının en iyileri arasında bulunuyordu. Bir süre Azerbaycan'da kaldıktan sonra Meraga ve Musul üzerinde Diyârbekir'e gelmiş ve bir süre bölgede çalışmıştı. Âmid'de de çalıştığı bu dönemde Müslüman olan Samuel, daha sonra Yahudilik üzerine *er-Redd ale'l-Yehûd* isimli eleştirel bir risale kaleme almıştır. 570/1175 yılında vefat eden Samuel b. Yahyâ el-Mağribî'nin çeşitli konularda kaleme aldığı birçok eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri de tıp sahası ile ilgili olan *el-Müfîdü'l-Evsât fi't-Tıbb* adlı çalışmasıdır.⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ İbn Ebî Usaybia, 109; Bedrettin Basuğuy, "İbn Ebû Usaybia'nın Uyûnul'l-Enbâ' Fî Tabakati'l-Etibbâ Adlı Eserine Göre Âmid ve Meyyâfârikîn'de Çalışan Tabipler", *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 353.

⁸⁷⁵ İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 153.

⁸⁷⁶ İbn Ebî Usaybia, s. 471-472; Basuğuy, s. 353-354.

3.2.2.16. Gâlib Tabîb el-Mu'tazîd

Halife Mu'tazîd döneminde yaşayan meşhur tabiplerden biri olan Gâlib Tabîb, sözü edilen halife ile geldiği Âmid'de bir süre kalmış ve burada vefat etmiştir. Halife tarafından çok sevilen, bütün tabiplerden daha fazla değer verilen ve yanında olduğu sırada Âmid'de kendisine hizmet eden Gâlib Tabîb, dönemin önde gelen tıp adamlarından biri olarak zikredilmeyi hak etmektedir. Aynı şekilde kendisinden sonra Halife'nin tabibi olarak çalışmaya devam eden ve 370/920 yılında Bağdat'ta vefat eden oğlu Ebû Osman Saîd de onunla birlikte bölgede tabiplik yapmıştır ve o da Halife'nin ikram ve ihsanlarına mazhar olmuştur.⁸⁷⁷

3.2.2.17. Ebû'l-İzz el-Cezerî

Artuklular dönemi ilim adamlarından biri olan Ebû'l-İzz el-Cezerî, mahlasından da anlaşılacağı gibi Âmid'de dünyaya gelmemiştir. Bununla birlikte uzun süre bu şehirde yaşadığı ve Artuklu hükümdarı Nûreddîn Muhammed'e yirmi beş yıl hizmet ettiği bilinmektedir. Kendisi bir otomat mühendisidir. Hidrolik robotlar yapmıştır. Hükümdarın emri ile kaleme almış olduğu *mihânik* (mekanik) ilmi ile alakalı meşhur eseri *Kitâbu'l-Câmi' Beyne'l-İlmi ve Ameli'n-Nâfi' Fî Sînâati'l-Hiyel* adını taşımaktadır.⁸⁷⁸ Bu eserinde tariflerini ve çizimlerini yaptığı makinelerin Artuklu sarayında üretilip diplomatik ilişkilerde hükümdarlara hediye olarak gönderildiklerini biliyoruz.⁸⁷⁹ Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde bulunan bu eserin bir kısmı 1900'lü yılların ilk çeyreğinde E. Wiedmann ve F. Hauser tarafından Almancaya çevrilmiş, daha sonraki dönemlerde de Donald R. Hill tarafından tamamı İngilizceye tercüme edilmiştir. Altı ana bölümden oluşan kitapta elli adet makineye ve çizimlerine, montaj ve kullanımlarına dair bilgilere

⁸⁷⁷ İbn Ebî Usaybia, s. 311-312; Basuğuy, s. 354-355.

⁸⁷⁸ Söz konusu anıtsal eserin Türkiye'de bulunan nüshalarına ilişkin bir çalışma için bkz. Candan Nemlioğlu, "el-Cezerî'nin 'el-Câmi' Beyne'l-İlmi ve'l-Ameli'n-Nâfi Fî Sînâati'l-Hiyel' Adlı Kitabının Türkiye'deki Nüshalarından İkisinin Sanatsal Değeri," İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (33-58), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, s. 33-58. Yazarın aynı eseri ile ilgili bir başka çalışma için bkz. Fazıl Karadeniz, "Artuklular Döneminde Otomat ve Siberetik Alanında Yazılmış Bir Kitap: 'Kitabûl Camî Beyne'l-İlm ve'l-Ameli en-Nâfi Fî Sînâati'l-Hiyel el-Cezerî'", İbrahim Özcoşar, (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007-Mardin, Bildiriler Kitabı, (59-66), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, 59-66.

⁸⁷⁹ Rachel Ward, "The Inscription of the Astrolabe by 'Abd al-Karim in the British Museum", Muqarnas, Sayı: 21, 2004, s. 352.

yer verilmiştir. Bunları sırasıyla *su saatleri ve kandil saatleri, ziyafet kapları ve sürahiler, abdest alma kapları ve kan alma aletleri, çeşmeler, fiskiyeler ve musiki aletleri, su pompalayan makineler ve muhtelif aletler* şeklinde listelemek mümkündür.⁸⁸⁰

3.2.2.18. İbn Müshir el-Mavsîfî

Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Vefâ Sa'd b. Ebî'l-Hasan Ali b. Abdülvâhid b. Abdülkâhir b. Ahmed b. Müshir olan bu zatın lakabı Mühezzibüddîn (dinin süsleyicisi) idi. Büyük ve meşhur bir şairdi. Esas itibarıyla Musullu olup burada yaşamış olmakla birlikte, İbn Hallikân tarafından nakledilen bilgilere bakılırsa şiir divanında Âmid'de dünyaya gelmiş olduğu yazılıydı. Bun göre, onun Âmid'de doğup daha sonra Musul tarafına hicret ettiği veya Âmidli bir ailenin mensubu olduğu ifade edilebilir. *Vefeyâtü'l-A'yân* müellifinin birçok şiirinden nakiller yaptığı el-Mavsîfî, 543/1148-1149 yılında vefat etmiştir.⁸⁸¹

3.2.2.19. Ali b. Ebû'l-Muzaffer el-Âmidî

Aslen Âmidli olmasına rağmen başka bir yerde doğup yaşayan âlimlerden biri olan bu zatın asıl ismi Ebû'l-Fezâil Ali b. Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Ahmed b. Ubeydullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Cafer el-Âmidî'dir. Önemli bir Şafîî fakihî olan bu zat 559/1163-

⁸⁸⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 374-375; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ*, s. 192-193; Kadircan Keskinbora, "Artuklularda Bilim ve Sağlık," İbrahim Özcoşar, (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Ekim 2007-Mardin, *Bildiriler Kitabı*, (489-514), Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, I, s. 512-513; Mehmet Yavuz, "Anadolu Selçuklu Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri", *Nüsha*, Cilt: III, Sayı: 11, 2003, s. 16; Bayrakdar, s. 466; Pıçak, s. 515. Bu büyük âlim ile ilgili olarak ayrıca bkz. Sadettin Ökten, "Cezerî", *DİA*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1993, VII, s. 505-506; Recep Külcü, "Ortaçağ Anadolu'sunun Büyük Mühendisi el-Cezerî", *Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, s. 1-9. Ayrıca hayatı ve çalışmalarına ilişkin bazı çalışmalar için bkz. Özervarlı, "el-Cezerî", s. 17 ve devamı; Yavuz Unat, "13. Yüzyılda Yaşamış Cizreli Bir Mühendis; el-Cezerî", *Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç*, (Ed.), *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, *Bildiriler Kitabı*, (565-584), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2017, s. 565-584; Mahmut Dirik, "Bilgisayar/Sibernetik/Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu'l-İz", Nesim Doru, (Ed.), *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, (185-200), İstanbul, 2012, s. 185-200; Abdullah Yaşın, "Ebu'l-İz'in Bilime Katkıları", Nesim Doru, (Ed.), *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, (201-204), İstanbul, 2012, s. 201-204; Zeki Tez, "el-Cezerî'nin Teknoloji Tarihindeki Yeri", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, II, s. 291-306.

⁸⁸¹ İbn Hallikân, III, s. 391 ve devamı.

1164 yılında Vâsıt'ta dünyaya gelmiştir. Bağdat'ta hadis, fıkıh ve hesap ilmi tahsil etmiş Vâsıt şehrinde kadılık yapmıştır. İbnü'l-Âmidî nisbesi ile meşhur olan el-Âmidî'nin şiiirlerinden bazı nakiller İbn Hallikân tarafından kayıt altına alınmıştır. 3 Rabîülevvel 606 (5 Eylül 1209) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁸² Köken itibarıyla Âmidli olan diğer âlimler gibi memleketinin ilmî birikimini ve kültürel geleneğini taşıyan isimler arasındadır.

3.2.2.20. Seyfeddîn el-Âmidî

Artuklular dönemi âlimlerinden olan Seyfeddîn Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim et-Tağlibî el-Âmidî, 551/1155-631/1231 yılları arasında yaşamıştı. 551/1156 yılında Âmid'de dünyaya gelen ve ilk dönemlerde Hanbelî olan bu ilim adamı daha sonra Şafiî mezhebine geçmiş, kelam, aklî ilimler, kıraat ve usul-i fıkıh ile alakalı eğitim görüp dersler okutmuş birçok kitap yazmıştı.⁸⁸³ Âmid'de Ammâr el-Âmidî ve Muhammed es-Saffâr'dan kıraat okumuş, daha sonra gittiği Bağdat'ta İbn Ubeyde'nin derslerine iştirak etmişti. İslâm tarihinin en önemli fıkıh metinlerinden *el-Hidâye*'yi ezberlemiş, İbn el-Mennâ'dan fıkıh, İbn Şâtîl ve başkalarından hadis tahsil etmişti.⁸⁸⁴ Bu büyük âlimin ortaya koyduğu din anlayışının Diyarbakır ve çevresini etkilemiş olduğu yönünde bir düşüncenin olması, onun etki alanının genişliği hakkında bize bir fikir verebilir.⁸⁸⁵ Dımaşk'taki Aziziye Medresesi'nde uzun süre ders veren Âmidî, yirmiden fazla eser kaleme almıştı. Bunların bazılarının isimleri *Kitâbu't-Tercihât*, *Nûru'l-Bâhir Fî Hükmi'z-Zâhir*, *Ebkâru'l-Efkâr Fî Usûli'd-Dîn* ve *Dekâiku'l-Hakâyik Fî'l-Hikme* şeklinde listelenebilir.⁸⁸⁶ Mısır'da felsefe ve mantık ilimleri tahsil eden el-Âmidî'nin felsefî bir

⁸⁸² İbn Hallikân, III, s. 397-399; Yüksel, s. 638.

⁸⁸³ İbn Hallikân, III, s. 293; ez-Zehebî, Siyer, III, s. 230; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVI, s. 74-75; Makdisi, s. 49; Selim Özarlan, "Artuklular Döneminde Kelam İlmi ve Kelamcılar", Kelam Araştırmaları, Cilt: 4, Sayı: 1, 2006, s. 68 ve devamı. Âmidî'nin fikhî yönü ve fıkıh çalışmaları ile ilgili olarak bkz. Ahmet Yaman, "Hukuk Felsefesine Katkıları Bağlamında Diyarbakırlı Hukukçu Âmidî," Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (629-632), Diyarbakır, 2004, s. 629-632.

⁸⁸⁴ ez-Zehebî, Siyer, III, s. 230; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVI, s. 74-75.

⁸⁸⁵ Seyfeddîn el-Âmidî'nin memleketindeki din idraki üzerindeki etkisini ele alma gayretine istinat eden bir çalışma için bkz. Selim Özarlan, "Diyarbakır ve Civarının Din Algısı ve Bu Din Algısının Oluşmasına Katkıda Bulunan Bir Âlim: Seyfû'd-Dîn Amidî", Ufuk Bircan, Ayaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1399-1404), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, II, s. 1399-1404.

⁸⁸⁶ İbn Hallikân, III, s. 294. Onun eserlerinden biri olan *el-Ahkâm fî Usûli'l-Ahkâm* adlı eserinin neşrinin giriş kısmında bu âlim ile ilgili nispeten detaylı bir biyografi bulunmaktadır. Bkz. el-İmâmü'l-Allâme Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-Ahkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, nşr. Allâme Şeyh Abdurrezzâk Afîfî, Dâru's-Sami'î, Riyad, 2003.

tarafının olduğu da bilinmektedir.⁸⁸⁷ İlmî faaliyetlerini İslâm dünyasının birçok yerinde yürüten Mısır ile Hama ve Dımaşk gibi Suriye şehirlerinde de bulunan el-Âmidî, Dımaşk'ta vefat etti ve el-Kâsiyûn'daki türbesine defnedildi.⁸⁸⁸ İbn Hallikân ve ez-Zehebî eserlerinde bu zattan uzun uzadıya bahsetmektedirler.⁸⁸⁹

3.2.2.21. Haşim b. eş-Şeref b. el-E'azz b. Hâşim b. Kâsım

Ebû'l-Mekârim el-Alevî olarak bilinen ve katiplik yapan bu zat, 568/1172-1173 senesinde Âmid'de dünyaya geldi. Dımaşk'ta Kâsım b. Asâkir'den ders aldı. Halep'te bir müddet divanda çalıştıktan sonra Âmid'e geri döndü ve el-Melikü'l-Mesûd'un hizmetinde bulundu. Tarih ve nesep ilminde ileri düzeyde bilgisi olan bu zatın daha sonra Mısır'a gittiğini ve burada vefat ettiğini biliyoruz.⁸⁹⁰

3.2.2.22. Ali İbn Muhammed el-Âmidî

589/1193 yılında Âmid'de dünyaya gelen Ali İbn Muhammed, eğitimini doğduğu yerde tamamlamış, Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Sâlih ile oğlu el-Melikü'l-Mesûd'a

⁸⁸⁷ ez-Zehebî, Siyer, III, s. 230. Seyfeddîn el-Âmidî'nin tarih kavrayışı ve bilgi anlayışı ile ilgili iki metin için sırasıyla bkz. Adnan Demircan, "Raşid Halifeler Dönemi Siyasî Gelişmeleri Bağlamında Seyfüddîn el-Âmidî'nin Tarih Okuma Biçimi", Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, İbrahim Bor, (Ed.), Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri, Ensar Neşriyat, 1. Basım, İstanbul, 2009, s. 93-116; Emrullah Yüksel, "Âmidî'ye Göre Bilgi ve İman İlişkisi", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (617-624), Diyarbakır, 2004, s. 617-624. Ayrıca onun "nesh anlayışı" hakkındaki düşünceleri için bkz. Aydın Taş, "Gazalî ve Âmidî'nin Nesih Problemine Yaklaşımı", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, s. 91-126. Yine Allah'ın varlığını kanıtlamaya ilişkin yaklaşımları hakkında bkz. Mehmet Ata Az, "Seyfeddîn el-Âmidî'nin Tanrı Kanıtlamasının Değerlendirilmesi", Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1295-1304), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, II, s. 1295-1304. Aynı şekilde Âmidî'nin İslâm düşünce tarihindeki etkisi soruşturma konusu eden bir çalışma için bkz. Şerefettin Adsoy, "İslâm Düşünce Tarihinde Kayıp Halka: Seyfüddîn el-Âmidî," Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (1407-1422), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, II, s. 1407-1422.

⁸⁸⁸ İbn Hallikân, III, s. 293; ez-Zehebî, Siyer, III, s. 230; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVI, s. 75; İbnü'l-Verdî, II, s. 156; Ebû'l-Fidâ, II, s. 257; Dikici, s. 1088-1089.

⁸⁸⁹ İbn Hallikân, III, s. 293-294; ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVI, s. 74-76. Seyfeddîn el-Âmidî ile ilgili olarak ayrıca bkz. M. Şerefeddîn Yaltkaya, "Âmidî", İA, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1978, I, s. 400-401; Emrullah Yüksel, "Âmidî, Seyfeddîn", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, 1991, s. 57-58.

⁸⁹⁰ ez-Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVII, s. 145.

hizmet ederek yüksek makamlara gelmişti. 628/1230-1231 yılında Moğollar el-Cezîre bölgesine gelince Ali, kardeşi ile birlikte Âmid'den ayrılarak Hımıs'a gitmiş, bir süre buranın hâkimine hizmet etse de daha sonra gözden düşüp tevkif edilerek hapsedilmişti. Bir süre sonra hapisten kurtularak bu sefer de Dımaşk Eyyübî Meliki el-Melikü's-Sâlih İmâdeddîn İsmail'in yanına gitmiş, fakat bir süre sonra onun da gözünden düşüp bir kez daha hapsedilmişti. Akıllı bir adam olduğu anlaşılan bu zat bir süre sonra yine hapisten kurtulmayı başarmış ve Hımıs'taki hapishane arkadaşı Emir Zeyneddîn Candar'ın referansı ile gittiği Mısır'da Eyyübî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'in ilgi ve güvenini kazanmıştı. Burada büyük makam ve mevkiler edinen Ali İbn Muhammed bir süre sonra yine kardeşi ile birlikte bugün Ürdün'de bulunan Kerek'e gitmiş ve burada vefat etmişti. Vefat tarihi 18 Zilhicce 674 (3 Haziran 1276)'dır.⁸⁹¹

3.2.2.23. Cafer İbn Muhammed el-Âmidî el-Kâdî Bedreddîn

Artuklular dönemi âlimlerinden biri olan Cafer el-Âmidî, 1190'lı yılların sonunda Âmid'de dünyaya geldi. Dımaşk ve Hımıs'taki Eyyübî yönetimlerinde görev almış, buralarda yüksek makamlara gelmişti. El-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyüb zamanında Mısır'da da görev yapmış, el-Melikü'z-Zâhir döneminde yeniden Dımaşk'a dönerek ömrünün sonuna kadar burada kalmıştı. Seksen yaşında vefat ettiğinde takvimler 26 Şevval 675 (2 Nisan 1277) tarihini gösteriyordu.⁸⁹²

3.2.2.24. İsmail İbnü't-Tîfî el-Âmidî

Artuklular döneminde yaşamış ilim adamlarından biri olan İsmail İbnü't-Tîfî el-Âmidî el-Vezîr el-Fâzıl Şerefüddîn, 8 Recep 599 (22 Mart 1203) tarihinde Âmid'de doğdu. Hanbelî fikhî tedris eden İsmail el-Âmidî, Şam, Mardin ve Mısır'a gidip buralarda ilmî faaliyetlerle meşgul olmuş, adı geçen yerlerde bulunan muhaddislerden *hadîs* okumuştur. Aynı zamanda *kıraat* ilmine de vâkıf olup Kur'ân-ı Kerîm'in farklı okunuşlarını bilir ve güzel okurdu. Yine şiir ve belagat konuları ile *nahiv* ilminde ileri derecedeydi. *Teşbih*, *mecaz* ve *kinâye* gibi meseleleri inceleyen *beyân* ilmini bilir, gerek

⁸⁹¹ İbn Şeddâd, Baypars Tarihi, s. 71.

⁸⁹² İbn Şeddâd, Baypars Tarihi, s. 106.

nazım gerekse *nesir* olarak yazma konusunda ustalık gösterirdi. Âmid hakkında bugün elimizde bulunmayan güzel bir tarih kitabı kaleme aldığı ve bu konu hakkında çok önemli bilgiler topladığı bilinmektedir. Başta Bağdat olmak üzere birçok İslâm şehrinde yaşayan emir ve hükümdarların mektuplarını kaleme aldığı bilinen el-Âmidî, önce Artuklu emiri el-Melikü's-Sâlih'in, daha sonra ise onun oğlu el-Melikü'l-Mesûd Rukneddîn Mevdûd'un hizmetinde bulunmuştu. Selaheddîn Eyyübî'nin Âmid'i almasından sonra şehirde ayrıldı ve Mardin'deki Artuklu emiri el-Melikü'l-Mansûr'un hizmetine girdi. Daha sonra Eyyübî emiri el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyüb'un yanında çalışmaya başladı ve onun Mısır Sultanı olması üzerine de kendisiyle birlikte Mısır'a gitti.⁸⁹³

Mısır'da Eyyübî hükümdarının en yakın adamlarından biri olarak öne çıktığı görülen İsmail el-Âmidî, buradan devleti askerî işleri ile meşgul olmuş ve Sultan'ın seferlerinin hepsine iştirak ederek yanında bulunmuştu. Nezdinde büyük bir itibara sahip olduğu efendisinin vefat etmesinden sonra Mısır'dan ayrılarak Dımaşk'a gitti ve buraya hâkim olan Eyyübî melikinın iktidarını kaybetmesinden sonra yeniden Mardin'e geçerek bir kez daha Artukluların hizmetine girdi. Emir el-Melikü's-Saîd İlgâzî'nin kâtibi olarak başladığı vazifesinde bir vezir kadar etkili olmuş, efendisinin emriyle birkaç kez elçi olarak gittiği Dımaşk ve Bağdat'ta büyük bir ilgiye mazhar olmuştu. 673 yılının Zilhicce ayında (Mayıs-Haziran 1275) Mardin'de vefat eden ve yine kaleme almış olduğu şiirlerle de bilinen el-Âmidî'nin İbn Şeddâd tarafından nakledilen bir şiirinin tercümesi şöyledir:

“Ey sevgilim! Senin sakın olduğun şehir ve benim bulunduğum şehir ve mahal birbirlerine ne kadar yakın olurlarsa kalbimin iştiyakı sana o nispette artıyor.

Hayatıma and içerim ki: Senden ayrı düşeliden beri hüzn içinde ağlamaktayım...

Ve iştiyak ve tahassürüm hadden aştığında herkese: “Acaba bir kere daha kavuşabilir miyim!... Onu bir defa daha görebilir miyim?!” Diye soruyorum.”⁸⁹⁴

3.2.2.25. Zeynuddîn el-Âmidî

⁸⁹³ İbn Şeddâd, Baypars Tarihi, s. 50-51; Yusuf Baluken, “İslam Şehir Tarihi Literatürü Bağlamında Kuzey Mezopotamya Şehirleri,” Veysel Gürhan, (Ed.), 2. Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu, 24-25 Nisan 2010-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (253-269), Diyarbakır, 2012, s. 263-264; Yüksel, s. 639.

⁸⁹⁴ İbn Şeddâd, Baypars Tarihi, s. 51.

Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Yusuf b. el-Hıdr el-Âmidî olan bu âlim, Âmidli olup yaşadığı dönemin önde gelen Hanbelî fakih ve kelimcilerindandı. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Genç yaşta gittiği Bağdat'ta Abdussamed b. Ebû'l-Ceyş el-Mukrî' den ders almış, fıkıh ilminde büyük bir birikim elde etmiştir. Rüya tabirleri konusunda meşhur olup bu konuda eser de kaleme aldığı bilinen ve görme engelliler için bir medrese tesis ederek onların eğitimine de kafa yorduğu bilinen Zeynuddîn, İlhanlı hükümdarı Gâzân Han ile görüşmüş, 710'lu (1310) yıllarda Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸⁹⁵

3.2.2.26. Ahmed b. İshak el-Âmidî

693/1293-1294 senesinde doğdu. Aynı zamanda ed-Dımaşkî olarak da bilinen bu zat, Ömer İbn Kavvâs, Şeref İbn Asâkir, Ebû'l-Hüseyin el-Yunûnî ve babası el-'Afif İshak'tan ders aldı. 763/1362 ya da 764/1363 yılının Zilkâde (Ağustos-Eylül) ayında vefat etti.⁸⁹⁶

3.2.2.27. Ebû İshak b. Ebî Muhammed el-Âmidî

Tam adı İsmail b. İshak b. Yahya b. İshak b. İbrahim b. İsmail el-Âmidî olan bu zat, 695/1295-1296 yılının Aşure gecesinde Dımaşk'ta dünyaya geldi. Aslen Âmidli olup babası ile devrin önemli âlimlerinden İbn Müşerrif, İbn Mevâzinî, Kadı Süleyman, Sencer ed-Devâdârî ve İbnü'l-Adîm'in kızı Şühde'den dersler aldı. Hadis ile meşgul olan Âmidî, aynı zamanda Dımaşk'ta bazı resmî görevlerde de bulunmuştu.⁸⁹⁷

3.2.2.28. İbn Düveyb el-Âmidî ed-Dımaşkî

Tam adı Şemseddîn Muhammed b. İsa b. İsa b. Muhammed b. Abdülvehhâb b. Düveyb el-Âmidî ed-Dımaşkî olan ve İbn Kadı Şuhbe olarak bilinen bu zat hakkında fazla bilgimiz yoktur. Bununla birlikte nisbesinden Âmid ile alakalı olduğu, belki de atalarının buralı olduğu düşünülebilir. Gazze hatibi olan el-Âmidî Dımaşk'ta inşa katipliği

⁸⁹⁵ Özervarlı, "el-Cezeri", s. 14; Yüksel, s. 634.

⁸⁹⁶ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde, I, s. 268.

⁸⁹⁷ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde, I, s. 68-69.

yapmıştır. Yetenekli bir şair olup iyi şiirler bulunmaktadır. 762/1360-1361 yılında vefat etmiştir.⁸⁹⁸

3.2.2.29. Abdullah b. Abdurrahman el-Âmidî

698 yılının Muharrem ayının Aşure günü (18 Ekim 1298) dünyaya gelen Abdurrahman'ın tam adı Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Hâşimî el-Ukaylî el-Âmidî'dir. Kahire'de içlerinde Ebû'l-Abbas el-Haccâr'dan hadis okumanın yanında Muhammed b. Sâ'ad, Şerîf İzzeddîn, Şerif Zeynebî, Hasan b. Ömer el-Kürdî, Ebû'l-Hasan el-Vânî, Atîk Ömerî ve daha birçok kişiden dersler aldı. Uzun yıllar ders okuttu, talebe yetiştirdi. Bir süre yaptıktan sonra azledileceği kadılık görevinde bulundu ve daha sonra yeniden ders vermeye devam etti. 23 Rabîülevvel 769'da (17 Kasım 1367) Kahire'de vefat etti. Aynı zamanda ders de verdiği Şafîî medresesindeki türbeye defnedildi. Çok iyi bir Arapçanın yanında hadis, tefsir ve fıkıh alanlarında da üstat olan el-Âmidî'nin *Şerhu'l-Elfiyye* ve *Şerhu't-Teshîl* isimlerini taşıyan nahiv eserlerinin yanında tefsir ile alakalı metinler de kaleme almıştı ve *el-Câmiu'n-Nefs fi Mezhebi Muhammed b. İdrîs* isimli başka bir kitabı daha bulunuyordu.⁸⁹⁹

3.2.2.30. Burhâneddîn el-Âmidî

Tam adı İbrahim b. Dâvûd b. Abdullah Burhâneddîn el-Âmidî el-Hanbelî'dir. 714/1314-1315 senesinde Âmid'de dünyaya geldi. Anne ve babası Hıristiyan'dı ve dolayısıyla da Hıristiyan kültürü ile yetişmişti. Bununla birlikte süreç içerisinde ihtida ederek Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. İlk eğitimini tamamladıktan sonra Dımaşk'a giderek Şeyhülislam Takiyyeddîn Ahmed b. Teymiyye'nin etkisine girdi. Yedi yıl onun hizmetinde bulunduktan sonra İbnü'l-Kayyim'in sohbet halkasına dâhil oldu. Hanbelî idi. Daha sonra 797/1394-1395 senesinde vefat edene kadar ikamet edeceği Kahire'ye giderek oraya yerleşti. Burada Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini İbn Ebî'z-Zerr el-Bağdâdî'den, İmam Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini ise Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Halebî'den

⁸⁹⁸ İbn İyâs, I/I, s. 585.

⁸⁹⁹ el-Makrizî, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde, II, s. 348-350.

okudu. Aynı şekilde başka meşhur âlimlerden de birçok eser tahsil eden el-Âmidî, muhaddisler hususunda yüksek bilgiye sahipti. Birçok talebe yetiştirdi.⁹⁰⁰

3.2.2.31. Hayreddîn el-Âmidî el-Hanefî

Aklî ilimlerde ve diğerlerinde üstün bir seviyeye sahip olan Abdullah b. Abdurrahman b. (...) Hayreddîn el-Âmidî el-Hanefî hakkında pek bilgi bulamadık. Fakat nisbesinden hareketle Âmidli âlimler arasında olduğunu söylemekte bir mahsur yoktur. Molla Gürânî'nin hocası olan bu zatın birçok eseri vardı.⁹⁰¹

3.2.2.32. İbrahim Gülşenî

15. Yüzyılın ilk yarısında (1400'lü yılların ilk çeyreğinde) fıkıh ve kelim âlimi Şeyh Muhammed el-Âmidî'nin oğlu olarak Âmid'de dünyaya gelen İbrahim Gülşenî, Tebriz'de büyümüş ve eğitimini almış, burada yaşayarak kendi tarikatını kurmuş olmakla birlikte Âmid ile ilişkisini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. 1500'lü yılların başında Âmid'e gelerek burada tasavvuf ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Şehir halkı tarafından çok sevildiğini biliyoruz. Meşhur *Menâkıbnâme*'sinde yer alan Âmid ile ilgili gönderme ve bilgiler, onun doğduğu bu şehirdeki hemşerilerini kendisine mürit yapmak için gayret ettiğini ve burada vakıflarının, zaviye ve kütüphanesinin bulunduğunu göstermektedir.⁹⁰²

⁹⁰⁰ el-Makrizî, *Dürrü'l-Ukûdü'l-Ferîde*, I, s. 111-112; İbn İyâs, II/I, s. 475.

⁹⁰¹ el-Makrizî, *Dürrü'l-Ukûdü'l-Ferîde*, II, s. 351.

⁹⁰² Abdurrahim Alkış, "XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır'da Tasavvuf Kültürü", e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi, Sayı: XIII, 2015, s. 24; Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2013, II, s. 138; Hüseyin Düzgün, "İbrahim Gülşenî Menakibi'nde Amid ve Diyarbakır Kültürü", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (33-36), Diyarbakır, 2004, (Diyarbakır Kültürü), s. 33. İbrahim Gülşenî ve tarikatının Âmid'deki yansımaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Azamat, "İbrâhim Gülşenî", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2000, XXI, s. 301-304; Murat Özaydın, "Türk Mutasavvıfı İbrahim Gülşenî'nin Tarikatı ve Diyarbakır'a Yansımaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, s. 763-781.

3.3. EKONOMİK MANZARA

Bir şehrin ekonomik tarihinin, o şehrin sosyal ve siyasî tarihi ile irtibatlı olduğuna şüphe yoktur. Siyasî anlamda istikrarlı olan şehirde ekonomi de istikrar hattı üzerinde ilerleyecek ve bu şekilde krizlerle mümkün merteye daha az yüz yüze gelinecektir. Her anlamda güven, huzur ve sükûnet ortamı ekonomik gelişmenin en temel şartıdır. Nitekim tezimizin konusunu teşkil eden Âmid şehri için de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Tarihi süreç içerisinde Âmid birçok buhran ile yüz yüze gelmiş, birçok siyasî ve ekonomik kriz yaşamış ve aynı şekilde birçok yükselişe de şahitlik etmiştir. Öte yandan şehir ekonomisi için özellikle de ortaçağlarda doğal afetlerin de önemli ve belirleyici olduğunu unutmamak gerekir. Aşırı yağmur ya da kar, şiddetli bir kış ya da yaz mevsimi, şehri harap edebilecek kadar şiddetli bir zelzele yahut halkın çok kötü günler yaşamasına sebebiyet veren ürkütücü bir kıtlık ve salgın hastalıklar da şehirde ekonomik döngünün mahiyetine etki etmektedirler. Meseleye bu noktadan yaklaştığımız vakit, Âmid'in tarihi içerisinde bütün bu sorunların yaşandığı bir toplumsal laboratuvar olduğunu da söylememiz mümkündür.

Toplumsal tarihi çok eski dönemlere gitmekle beraber en ayrıntılı ve yakın şekilde takip edebilmekte olduğumuz dönemi milattan sonraki yıllara karşılık gelen Âmid'de yukarıda kısaca işaret etmiş olduğumuz türden hadiseler çok yaşanmıştır. Bunlardan bir kısmını ele alabilmemiz mümkündür. Bu çerçevede, 504 yılında Romalıların saldırısına maruz kalan şehirde büyük bir kıtlık yaşandığını biliyoruz. Öyle ki söz konusu kıtlıktan vahşi hayvanlar da olumsuz bir şekilde etkilenmiş, çatışmalar esnasında hayatlarını kaybeden insanların cesetlerinin çektiği hayvanlar şehre ve halka saldırmışlardı.⁹⁰³ Yaşananların şehir için büyük bir kâbusa dönüştüğünü açıkça biliyoruz. Rivayetlere bakılırsa 80 bin civarında insan hayatını kaybetmiş, yaklaşık yarım asır sonra, 557-558 yılında meydana gelen benzer bir felaket ve onu takip eden vebanın sonucunda da 35 bin insan ölmüştü.⁹⁰⁴ Bütün bu yaşananların şehir ekonomisini altüst ettiğini söylemeye gerek bile yoktur. Özellikle ortaçağ için konuşulacak olduğunda, bu türden geniş ölçekli buhran ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan tahribatların telafisi de uzun zaman almaktaydı.

⁹⁰³ Mar Yeşua, s. 46, 49; Yousif, s. 61; Şahin, s. 51.

⁹⁰⁴ Michael the Syrian, s. 105; Bayram, s. 193.

Benzer sorunların İslâmî dönemde de devam ettiğini biliyoruz. 298/910-911 yıllarında Diyârbekir bölgesinde meydana gelen büyük kriz Meyyâfârikîn ile birlikte Âmid'i de vurmuştu. Her iki şehirdeki krizin çözümü için devreye giren Abbâsî Halifesi el-Muktedir bölgeye özel kurmaylarından Abdurrahman b. Saîd et-Tâşî'yi göndermiş, bu zat gerek devlete ait birtakım mülkleri satıp ekonomik dengeyi düzene oturtmaya çalışmış, gerekse de her iki şehirden birçok insanı askere alarak muhtemelen krizin geçim sıkıntısı ile ilgili yansımalarının bu şekilde üstesinden gelmeye çalışmıştı.⁹⁰⁵ Bununla birlikte burada İslâmî dönem ile birlikte Nusaybin'in hızlı bir yükseliş ivmesine elde etmesinin Âmid'in Dicle havzasındaki konumunun belli ölçüde sarsılmasına sebebiyet verdiğini ve özellikle de Diyârbekir'de Hamdânîlerin kuvvet kazanmasına paralel olarak Meyyâfârikîn'in öne çıktığını akılda tutmak gerekir.⁹⁰⁶ Öte yandan benzer sorunların her dönem devam ettiğini kaynaklar bize haber vermektedir. Örneğin 432/1040-1041 yılında Âmid'de iki kez deprem olmuş,⁹⁰⁷ birkaç yıl sonra, 436/1044-1045 yılında Tebriz'de meydana gelen büyük depremin etkileri Âmid'de bile hissedilmişti.⁹⁰⁸ Bu hadiselerle rağmen, hükümdarların oluşan sorunları çözmek için olağanüstü gayret sarf ettiklerini ve buhranların hal yoluna konabilmesi için çeşitli önlemler aldıklarını görüyoruz. 1080'li yılların ortalarında Selçuklular adına Diyârbekir bölgesini ilhak eden ve bu çerçevede Âmid'i de alan eski Mervânî veziri Fahruddevle b. Cehîr'in şehir düştükten sonra halkın ekonomik sorunlarını çözmek için aldığı tedbirleri ya da 1092 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın şehirde vergi affı ve hafifletilmesine gitmesi gibi önemleri bu zümreden teşebbüsler içerisinde ele alabiliriz.⁹⁰⁹

Öte yandan Selçuklu sonrası dönemde bölgede genel bir sosyoekonomik çöküşün ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durumun en büyük nedeni siyasî istikrarsızlık olmakla birlikte örneğin 1116 yılında Âmid'de meydana gelen ve pek çok insanın yiyecek bulamaz hale gelerek açlıktan hayatlarını kaybetmelerine neden olan büyük kıtlığın ya da 532/1137-1138 yılında bölgede meydana gelen ve Diyârbekir'den Dımaşk'a uzanan hatta pek çok can kaybının yaşandığı büyük bir tahribata neden olan depremin de etkili olduğu

⁹⁰⁵ İbn Şeddâd, III/I, s. 295-296; İbnü'l-Ezrak, s. 407-408; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 26.

⁹⁰⁶ Sinclair, III, s. 163.

⁹⁰⁷ Azimî, s. 4; Ripper, s. 412.

⁹⁰⁸ Azimî, s. 7.

⁹⁰⁹ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarıslan, s. 193-194; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 242; Sevim ve Yücel, s. 92; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 110-111; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 259.

açıktır.⁹¹⁰ Fakat 12. Yüzyılda şehirde hatırı sayılır bir refah ve zenginlik olmakla birlikte,⁹¹¹ özellikle Nisanoğulları ailesinin etkinliğinin artmasına paralel biçimde şehri sefaletle sürükleyen büyük bir çöküntünün ortaya çıktığı da bilinmektedir. 565/1169-1170 yılında Nûreddîn Zengî'nin elçisi olarak Ahlat'a giderken Âmid'den geçen İmâdeddîn Kâtib İsfahânî'nin kayıtları sözü edilen içler acısı durumu gözler önüne sermektedir. Elçinin anlattıklarına bakılırsa, tüm çabalarına rağmen ürkütücü bir baskı rejiminin hâkim olduğu şehre girmesine müsaade edilmemiş, Nisanoğlu'nun adamlarınca erzak satın almasına izin verilmeden buradan ayrılmak zorunda bırakılmıştı.⁹¹² Bütün bu menfi manzara meşhur İbn Havkal ile onun anonim müstensihî tarafından kaleme alınan satırlarda da açık olarak takip edilebilmektedir. Âmid'in idareciler nedeniyle çok zor durumda olduğuna vurgu yapan İbn Havkal, şehrin surlarının halkı koruyabilecek kuvvette ve son derece sağlam olmakla birlikte korku içerisinde yaşayan bir halk için savunmasız bir surun ve askersiz bir silahın hiçbir zaman bir işe yaramayacağını vurgulamaktadır. Hükümdarların bütün dertlerinin "isim ve lakaplarını minberlerde okutmaktan ibaret" olduğunu belirten İbn Havkal, bunun bir gösterişten ibaret bulunduğunu ve Âmid gibi bir sınır şehrinin huzuru için çok daha fazlasının gerekli olduğunu önemle belirtmektedir.⁹¹³ Şehri 1140 yılında ziyaret eden İbn Havkal'ın anonim müstensihince kaydedilen bilgiler de farklı değildir. Onun bildirdiğine göre, Nisanoğullarının kötü idaresinin olduğu bu dönemde "şehirde çok az insan" kalmıştır ve burada erdemli, iyi niyetli, hayır sahibi, ilim ve irfan sahibi olan, dinî ve edebî ilimler noktasında önemli işler yapan ve yabancılar ile yakınlarını gözeten iyi bir zümre mevcut olmakla birlikte, Nisanoğullarının baskı ve zulümleri de halen devam etmektedir. Halka iyi davranılmamakta, sahip oldukları mallar haksız şekilde müsadere edilmekte ve daha önce olmayan yeni vergiler konulmakta ve kendilerinden ödemeye güç yetiremeyecekleri şeyler istenmektedir. Bütün bu olanlardan dolayı birçok insan şehri terk etmiş, şehir adeta viran bir hale gelmiştir. Bununla birlikte bir süre sonra Âmid Selahaddîn'in askerleri

⁹¹⁰ Müneccimbaşı, II, s. 191; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259.

⁹¹¹ İslâm coğrafyacıları bu dönemde şehirdeki çarşılardan, dükkânları dolduran mallardan ve ihtişamlı bir şehirden söz ederler. Bkz. Le Strange, s. 153-154.

⁹¹² el-Berku's-Şâmî, V, s. 61; Şeşen, "'el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 294; Polat, s. 294.

⁹¹³ İbn Havkal, s. 209-210; Bakır, "Âmid İle İlgili Kayıtlar", s. 843-844.

tarafından ele geçirilince durumlar düzelmiş, ağır vergiler kaldırılmış, bu şekilde ekonomi canlanmış, şehri bırakıp gitmek zorunda kalan insanlar geri dönmeye başlamıştır.⁹¹⁴

Şehrin tarihinde yaşanan ve gerek ekonomik buhranları yansıtan gerekse de söz konusu edilen buhranların çözülmesi için tedbirler alınmasına karşılık gelen başka hadiseler de vardır. Bu cümleden zikredilebilecek hadiselerden biri şehrin Türkiye Selçuklularının eline geçtiği sırada yaşananlardır. Şehir halkı, kuşkusuz daha önce yaşamış oldukları birçok sorundan ders de almış oldukları için Selçuklularla anlaşma yoluna gitmiş, şehir halkının eski haklarına hiçbir şekilde dokunulmaması, Dicle Nehri'nin kenarında yer alan tarla ve bağların divânî vergi ve avarız mükellefiyetlerinden muaf tutulması, ayrıca kendilerine mülk, iktâ ve hil'âtler verilmesi karşılığında şehri teslim etmeyi kabul etmişlerdir.⁹¹⁵ Nitekim Türkiye Selçuklularının hâkimiyet döneminde Âmid'in Mardin havzası ile birlikte ekonomik bakımdan son derece iyi durumda olması da bununla ilgili olmalıdır.⁹¹⁶ Bu bahis içerisinde son olarak Moğollar ve Cacaoğlu'nun saldırısı sonrasında vergilerin kaldırılması, 1318 yılında meydana gelen çekirge istilası ve onu takip eden kıtlık ve vebanın sebep olduğu can ve mal kayıplarını, 1348'deki büyük veba salgını ile 14. Yüzyıldaki Moğol tahribatlarını da şehrin ve bölgenin ekonomik iniş çıkışlarının birçok sebebi içerisinde zikretmek imkân dâhilindedir.⁹¹⁷

Bu kısımda son olarak vakıf kurumuna değinmekte de yarar vardır. Bilindiği üzere İslâm medeniyeti bir vakıf medeniyetidir. Hz. Peygamber'in döneminden itibaren işlevsel bir şekilde kamusal faaliyetlerin ana eksenini meydana getiren vakıf kurumu, şehirlerin ekonomik döngüsü noktasında önemli görevleri yerine getiren sosyal bir birim olarak kendini göstermektedir. İslâm dünyasındaki bütün şehirlerde görülen vakıfların Âmid'de de aynı şekilde mevcut olduğunu ve kamu hizmetlerinin yürütüldüğü ekonomik kaynakları ürettiğini söyleyebiliriz.⁹¹⁸ En başından itibaren bir vakıf amilinin bulunduğu takip edilen Âmid'de inşa edilen cami, medrese, hastane⁹¹⁹ vb. kamusal binaların

⁹¹⁴ İbn Havkal, s. 210; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 109; Bakır, "Âmid İle İlgili Kayıtlar", s. 844-845; Gül, "Artuklu Ekonomisi", s. 440.

⁹¹⁵ İbn Bîbî, s. 674; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 274.

⁹¹⁶ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, (1243-1453), Barış Yayınları, İstanbul 1959, I, s. 74.

⁹¹⁷ Karaçam, s. 179-180; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 275-276; Akgündüz, "İlmî Faaliyetler", s. 191.

⁹¹⁸ Örneğin Artukluların Âmid'i ihtiva eden bölgedeki vakıfları için bkz. Bedirhanoglu, s. 156 ve devamı.

⁹¹⁹ Anonim bir Arap müellife göndermede bulunarak Âmid'in havasına ilişkin son derece olumsuz değerlendirmeler yapan el-Alûsî'nin şehirdeki hastalıklara yaptığı vurgular abartılı olsa bile burada özellikle hava kirliliği, sivrisinek vb. nedenlerle sıtma türü rahatsızlıkların yaygın olduğu ve bunlar için de

bütünüyle vakıf kurumuna dayalı olarak yürütüldüğünün hatırdâ tutulması,⁹²⁰ sözü edilen kurumun diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi burada da sosyal hizmetler ve ekonomik faaliyetler için ana kaynaklardan birini teşkil ettiğini gözler önüne serecektir. Nitekim ortaçağ ile alakalı olarak bazı yazılı kaynaklarda kıt da olsa bu kurumla ilgili bilgiler bulunmaktadır ki, örneğin Mervânî Emiri Nasruddevle döneminde çeşitli hamamların inşa edilerek vakfedildiğine ilişkin bilgiler buna delalet eder.⁹²¹ Elimizde, yazılı metinlerden denk geldiğimiz birtakım sınırlı göndermeler dışında Osmanlı öncesi döneme ait vakıflarla ilgili ayrıntılı bir liste yoktur. Bununla birlikte *1518 Tarihli Diyârbekir Eyaleti Evkaf Tahrir Defteri*'nde yer alan veriler,⁹²² bize şehrin ortaçağdaki vakıf haritası hakkında tatminkâr bilgiler vermektedir.⁹²³ Söz konusu *Defter*'de nakledilen vakıf ve vakıf gelirleri ile ilgili kayıt ve istatistiklerin Osmanlı öncesi dönemi de önemli ölçüde yansıttığını düşünmemek için bir neden yoktur. Burada gösterilen örneğin Ulu Camii'ye ya da Mesûdiye Medresesi'ne ilişkin vakıf ve gelir kalemlerinin,⁹²⁴ miktar konusunda elbette belirli bir kesinlik tespit edilemeyecek olmakla birlikte, çalışmamızın konusuna da karşılık gelen daha eski dönemlerden kalma bir uygulamanın uzantısı olduğu şüphe duyulamayacak kadar açıktır. Toplumsal, kültürel ve ekonomik değişimlerin kısa vadede gerçekleşmeyeceği de göz önünde bulundurulduğu takdirde, bu olgu daha açık bir biçimde ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda yine vakıf eserlerinin ve yapılarının köklü kurumlar olduğu hesaba katılıp bu şekilde Evliya Çelebi tarafından sözü edilen yoksulların doyurulması için kurulmuş aşevleri, yolcuların dinlenmeleri için tahsis edilmiş misafirhaneler, şehrin çöpleri ile sularının ısıtılarak halkın hizmetine sunulduğu

kurumsal bir tedavi girişiminin her zaman mevcut bulunduğu akla gelmektedir. Bkz. Bakır, "Âmid İle İlgili Kayıtlar", s. 846.

⁹²⁰ Bu uygulamaların birkaç örneği için bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 212, İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 48, 116-117; Zorlu, s. 858; Düzgün, "Diyarbakır Kültürü", s. 33.

⁹²¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 209-210.

⁹²² İlhan, Amid, s. 115 ve devamı; Alpay Bizbirlik, "1518 Tarihli Diyarbakır Eyaleti Evkaf Tahrir Defteri Üzerine", Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ankara, 2000, I, s. 49-102. Ayrıca bkz. Alpay Bizbirlik, "Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI. Yüzyıl Diyarbakır'ı," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, s. 439-449.

⁹²³ İlgili tapu defterinde her biri ayrı ayrı olarak ismen zikredilen kırkın üzerinde camii ve mescid, beş medrese ve üç zaviyenin vakıf gelirlerine ek olarak iki türbe, bir mezar ve bir de gelirleri Mekke ve Medine'ye gönderilmek üzere tahsis edilen vakıfların bulunduğu görülmektedir. İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 53-54.

⁹²⁴ İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 55.

hamamlar ve benzeri kamusal yapıların ortaçağlardan gelen bir vakıf geleneğinin devamı olduğu söylenebilir.⁹²⁵

3.3.1. Ziraat ve Hayvancılık

Dicle Nehri'nin suladığı düzlükte yer alması nedeniyle ziraî üretime son derece müsait bir coğrafi konumda bulunan⁹²⁶ Âmid'de yaşayan toplulukların tarih boyunca sahip oldukları bu avantajı kullandıkları görülmektedir. Buna bağlı olarak Âmid şehrinde ve civarında ziraî üretim faaliyetleri her dönemde gelişmiş bir manzara arz etmiştir. M.Ö. 866 yılına ait olan Asur devri belgelerinden Kulhu Yazıtı'nda Âmid'in etrafındaki "meyve bahçelerine" işaret edilmesini de, Ammianus Marcellinus'un şehirde bulunan su pınarlarına atıfta bulunmasını da bu çerçevede anlamak gerekir.⁹²⁷ Antik dönemlerden beri sözü edilen ziraî faaliyetlerin devam ettiği, örneğin 504-505 yıllarındaki saldırı devam ederken şehir içerisinde patlak veren büyük kıtlıktan da anlaşılabilir.⁹²⁸ Barış dönemlerinde ziraî yol ile ürettikleri ürünler ile gıda ihtiyaçlarını karşılayabilen Âmidlilerin, kuşatma ve saldırı altında bağ ve bahçelerine ulaşamadıkları ya da düşman tarafından ziraî mahsullerinin tahrip edilerek kullanılamaz hale geldiği düşünülebilir. Nitekim şehir 500'lü yılların başında İranlılar tarafından kuşatıldığında saldırganlar evvela şehrin etrafını çevreleyen meyve ve sebze bahçelerinde bulunan ürünleri tüketmeye başlamış ve şehirdekiler de onlardan ümitsizce tükettikleri ürünlerin bedelini talep etmişlerdi. Bu Âmid şehrinin ziraate ilişkin potansiyeline dair bir veridir ve devamı da vardır. Şah Kubâd'ın şehri ele geçirdikten sonra girdiği kilisede bulunan çok kaliteli ve yıllarca güneş altında tutulmuş üzümlerden yapılan kıymetli şaraplara el koyması da Âmid'de ya da civarında ciddi bir üzüm yetiştiriciliğinin mevcudiyetini göstermesi bakımından zikredilmelidir.⁹²⁹ İslâm öncesi dönem hakkındaki diğer bilgilerimiz, özellikle de Müslüman fatihler ile Âmidli Hıristiyanlar arasında yapılan anlaşma sırasında şehirde bulunan kişilerden talep edilen cizye içerisinde ziraî mahsullerin bulunması da burada düzenli bir tarımsal etkinliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan antik

⁹²⁵ Evliya Çelebi, IV, s. 40; Bruinessen ve Boeschoten, s. 220-221; Okumuş, s. 178.

⁹²⁶ Şehrin tarımsal üretim potansiyeline temel teşkil eden coğrafi konumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. I. Bölüm, "Âmid'in Coğrafi Konumu" başlıklı kısım.

⁹²⁷ Ammianus Marcellinus, I, s. 463-465; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 299, n. 18.

⁹²⁸ Yousif, s. 61.

⁹²⁹ Zacharia of Mitylene, s. 158-159.

kaynaklar üzerinden şehrin buna dair durumu hakkında başka bilgiler edinebilmek de mümkündür. Fakat bizim tezimizin temel hattını İslâmî dönemin teşkil etmesi dolayısıyla biz daha ziyade fetih sonrası dönemi ele almaya çalışacağız.

Şehir surları ile Dicle Nehri arasındaki alanın tamamıyla bahçelik alanlardan meydana geldiği İslâmî dönemde oldukça gelişkin bir zirâî kültüre sahne olan Âmid'deki bu faaliyetler, özellikle 8. Yüzyılın başında bölgede bu amaçla yürütülen çalışmalar ile giderek sistematik bir hal almaya başlamıştı. Bu çerçevede önce Halife el-Velîd'in kardeşi Mesleme'nin, daha sonra Halife Hişam'ın Fırat boylarındaki bataklıkları kurutmaları, kanallar yaptırması ve bir manada zirâî faaliyetleri teşkilatlandırmalarını zikredebiliriz.⁹³⁰ Nitekim ortaçağda şehrin özellikle pek çok sebze ve meyve açısından zenginliğinin dillere destan olması ve mesela 362/972-973 yılı içerisinde şehre saldıran Bizans ordusu askerlerinin karargâhlarını meşhur "Hevsel" bahçelerinde kurmaları buradaki tarımsal hareketliliği yansıtmaktadır.⁹³¹ Sözü edilen "Hevsel" bahçelerinin o dönemlerden günümüze kadar uzanan süreç içerisinde varlığını koruması,⁹³² *1518 Tarihi Tapu Tahrir Defteri*'nde buradan söz edilmiş olması ve Âmid ile çevresinde bulunan tarlalarda buğday ve pamuk gibi ürünlerin yetiştirilmesine ek olarak sözü edilen meşhur bahçelerde buğday, arpa, darı, mercimek, pirinç, nohut, pamuk, susam, kavun, karpuz ve üzüm gibi sebze ve meyvelerin yetiştirildiğine, arıcılık ve bal üretiminin yanı sıra küçük baş hayvancılığın da yaygın bir faaliyet olduğuna işaret edilmesi⁹³³ Âmid'in ziraat ve hayvancılık potansiyeline ilişkin önemli bir veri olarak okunmalıdır. Nitekim ortaçağ İslâm coğrafyasına ilişkin metinlerde yer alan şehrin toprağının verimli olduğu, burada bol miktarda ağaç ve yeşilliğin yer aldığı, ekininin, bahçe ve bostanlarının bereketli ve su

⁹³⁰ Kudâme İbn Cafer, s. 39; Grabar, s. 27.

⁹³¹ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. s. 19; İlhan, "Yer ve Şahıs Adları", s. 214-215; Ahmet N. Özdal, Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s. 74.

⁹³² Bu bahçelerin taşıdığı önem ve tarih boyunca görülme biçimlerini inceleyen bir çalışma için bkz. Ercan Gümüş, "The Importance of Hevsel Gardens for the City of Amid/Diyarbakir Through History and the Reflection on this in Documents," *Diyarbakir Fortress and Hevsel Gardens Cultural Landscape*, (ed. Nevin Soyukaya), Diyarbakir, trs, s. 143-153. Yine burada günümüze UNESCO tarafından dünya mirası olma bağlamında sözü edilen bu bahçelerin korunma altına alınması yönünde çalışmalar yapıldığını da not etmek yerinde olacaktır. Bkz. Bedirhanoglu, s. 127.

⁹³³ İlhan, Amid, s. 117 ve devamı; İlhan, "Diyarbakir Nüfusu ve Vakıfları", s. 51-52; İlhan, "Yer ve Şahıs Adları", s. 214-215; 16. Yüzyılda bölgenin zirai potansiyeline odaklanan nispeten ayrıntılı bir çalışma için bkz. Volkan Karaboğa, "16. Yüzyılda Diyarbakir (Amid) Sancağı'nda Tarımsal Üretim, Verimlilik ve Hayvancılık", Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakir Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakir, Bildiriler Kitabı, (533-563), Diyarbakir Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakir 2017, I, s. 553-563.

pınarlarının coşkun olduğu yönündeki birçok kayıt, Âmid'in ziraî faaliyetler bakımından önemli bir merkez olarak temayüz ettiğini göstermektedir. Yine şehirde bol miktarda ağaç ve yeşilliklerin, çiftliklerin ve değirmenlerin bulunduğuna ilişkin göndermeler buradaki ziraat faaliyetleri açısından önemli veriler sunmaktadır.⁹³⁴ Şehri üç yanından kuşatan ve tarih boyunca buraya gelen pek çok kişinin ilgisini çektiği görülen Âmid bahçelerinin 5-6 kilometre uzunluğunda ve 1-2 kilometre genişliğinde olması, yine şehri çevreleyen iki sıra sur arasındaki geniş alan da ziraat potansiyeli açısından dikkate değerdir.⁹³⁵

Ortaçağ kaynaklarında Âmid'in bir tür "su cenneti" olarak tarif edilmesi, şehirdeki ziraî faaliyetler açısından temel teşkil etmektedir. Rivayetler, şehirde, derinliği iki zira' olan ve kolay bir şekilde uzanılarak alınan su kaynaklarının bulunduğunu bildirmektedir. Buna bağlı olarak da burada ağaç ve yeşillik bol miktarda olup şehrin toprakları da görenlerin aklını çecek ölçüde verimlidir. Bağ ve bahçelerde çeşit çeşit meyveler ve tahıllar yetiştirilmekte, değirmenlerde un işlenmekte, bütün bunlara bağlı olarak hayvancılık ve ticarî faaliyetler ivme kazanmaktadır.⁹³⁶ İbn Şeddâd'ın bildirdiğine göre, biri şehrin içinde diğeri ise dışında olmak üzere şehirde iki su kaynağı vardır. Şehrin dışında olanı Rûm Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır ve Zu'ûr Gözesi olarak bilinen bu kaynağın üzerinde Mervânî Emiri Mümeħhidüddeve tarafından yaptırılmış olan bir kubbe bulunmaktadır.⁹³⁷ Nitekim Nâsır-ı Hüsrev'in 11. Yüzyıldaki şahitliği de sözü edilen verileri doğrulamaktadır. Onun bildirdiğine göre, şehrin ortasında sert taştan çıkan ve hiç kimsenin nereden geldiğini bilmediği bir su kaynağı vardı ve buradan çıkan su beş değirmeni çevirerek kadar güçlü ve boldu. Ayrıca çok lezzetliydi ve şehirdeki ağaçlar da bahçeler de buradan elde edilen su ile sulanıyordu.⁹³⁸ Mervânîler döneminde Âmid'e hâkim olan ve eski bir hamal olan İbn Dimne'nin hayat hikâyesini aktaran kayıtlar, şehirde yüksek miktarda buğday ve un üretimi olduğunu, buna bağlı olarak da şehrin çevresinde değirmenlerin mevcut bulunduğunu göstermektedir.⁹³⁹ Öte yandan Artuklu

⁹³⁴ İstahrî, s. 75; İbn Havkal, s. 209; Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s. 241.

⁹³⁵ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 299-300.

⁹³⁶ İbn Havkal, s. 209; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 56; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 330; Kalkaşandî, IV, s. 324; el-Bağdâdî, I, s. 6; Le Strange, s. 153-154; Bakır, "Amid İle İlgili Kayıtlar", s. 842; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 77; Tülay Metin, "Selçuklular'da İktisadî Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, (ed. Mehmet Ersan, Yusuf Ayönü), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X, s. 586; Zorlu, s. 857.

⁹³⁷ İbn Şeddâd, III/I, s. 258; Cahen, "XIII. Asrın Ortalarında Cezire", s. 97; Ripper, s. 475.

⁹³⁸ Nâsır-ı Hüsrev, s. 13.

⁹³⁹ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 96; İbn Şeddâd, III/I, s. 253, 331-332; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 187-188.

ekonomisinin kaynakları içerisinde en önemli kalemlerden birini Âmid ve civarındaki ziraî faaliyetlerin oluşturması, şehirde kesintisiz bir tarım etkinliği olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde şehirden çeşitli zirai ürünlere ek olarak bazı meyveler, fındık, fıstık, bal ve zeytin gibi gıda malzemeleri ihraç ediliyor, susam, pirinç ve hurma gibi bölgede yetişmeyen ürünlerle birlikte örneğin Halep sabunu gibi ürünler ithal ediliyordu. Öte yandan bunlar şehirde yaşayan Hıristiyanlar tarafından bölgenin meşhur üzüm bağlarından elde edilen ürünlerden üretilen şarabı da eklemek gerekir.⁹⁴⁰ Burada son olarak Evliya Çelebi tarafından etkili bir şekilde tasvir edilen su kaynaklarına da temas edilebilir. Onun detaylı bir biçimde anlattığı ve içlerinde büyük balıkların da olduğunu kayıt altına aldığı su kaynaklarının, elimizdeki diğer kaynaklarla da kıyas edildiğinde, önceki dönemlerde de mevcut olduğu aşikârdır ve bu da şehirde kesintisiz bir şekilde devam eden ziraî faaliyetlerin varlığına önemli bir delil olarak değerlendirilmelidir.⁹⁴¹

Ortaçağ İslâm dünyasında önemli bir ziraat merkezi olarak öne çıktığı görülen Âmid'in sözü edilen bu bereketli durumunun daha sonra da aynıyle devam ettiği görülmektedir. Örneğin Osmanlılar döneminde şehri ziyaret eden Polonyalı Simeon'un ya da Tavernier'in yazdığı şeyler, Âmid'in ziraî kıymetini gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede "koyu ve tatlı Ergani şarabının" Âmid'deki Ermeniler arasında içiliyor olması, şehirde çok güzel ve lezzetli şarap ile ekmeğın bulunması, çok iri ve tatlı kavunların şehrin adeta karakteristiği olarak temayüz etmesi ve reçeli yapılan veya hükümdara hediye olarak gönderilen bu kavunların meşhur olması dikkat çekmektedir. Bu meşhur kavunlara ek olarak Simeon'un, "Âmid'in kebabının" çok bilindiğini haber vermesi ya da Tavernier'in şehirde "başka yerde yenilemeyecek kadar lezzetli etlerin" bulunduğunu veya bu şehirdeki güvercinlerin Avrupa'da bulunanlara kıyasla çok daha iri ve lezzetli olduğu bildirmesi de şehirdeki hayvancılık faaliyetlerine işaret etmesi bakımından önemli kabul edilmelidir.⁹⁴² Bu iki seyyahın verdiği bilgiler, Evliya Çelebi tarafından da büyük ölçüde desteklenmektedir. Şehrin ne kadar bereketli ve verimli olduğunu anlatan Evliya, burada yetişen kavunların başka bir yerde olmadığı kadar lezzetli olduğuna işaret edişine ilave olarak Âmid "*nahiyelerinde*" yedi tür iri taneli buğdayın, arpa, bakla ve fasulyenin yetiştirilmekte olduğunu, burada beyaz çakıl ekmeğının, katmerin, beyaz çöreğın, "nân-ı mevz taâmı"nın, dut balının, kudret helvasının, "gendime aşı"nın, "mastaba aşı"nın ve

⁹⁴⁰ Ripper, s. 430; Gül, "Artuklu Ekonomisi", s. 435; Bedirhanoğlu, s. 126.

⁹⁴¹ Evliya Çelebi, IV, s. 36-38; Bruinessen ve Boeschoten, s. 211-212.

⁹⁴² Polonyalı Simeon, s. 140; Tavernier, s. 287.

“allebe yoğurdu”nun meşhur olduğunu bildirmektedir.⁹⁴³ Müellif tarafından nakledilen bu bilgilerin, özellikle de “meşhur” olarak nitelendirilen gıda türlerinin aynı zamanda geleneksel gıda türleri olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, şehirde eskiden beri süregelmekte olan bir ziraî etkinliğe karşılık gelmekte olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

3.3.2. Sınâî Üretimin Tarihi

Ortaçağda genelde Diyârbekir, özelde ise Âmid'in bazı sanayi kalemlerinde önemli bir merkez olarak temayüz ettiğini biliyoruz. Özellikle şehirde üretilen çeşitli kumaşların dünyanın birçok yerinde meşhur olması ve pazarlarda sıklıkla talep gören ürünler arasında yer alması bu çerçevede zikredilmesi gereken önemli bir bilgidir. Şehirde epeyce ileri seviyede bulunan ziraî faaliyetler, pamuk üretimi ve hayvancılık ile bağlantılı olarak, onlarla paralel bir biçimde işleyen dokuma tezgâhları burada önemlidir. Nitekim Âmid'de üretilen yünden yapılmış atlas ve elbiselerin, ipeklilerin, yatak örtülerinin, *makrama* olarak bilinen ve etrafı ince işçilikle süslenen örtülerin, cibinliklerin ve ketenden yapılmış kumaşların Bağdat'a gönderildiğini biliyoruz. Yine şehirde üretilen ve kök boya ile hazırlanan dayanıklı bir kumaş türü olan *sahtiyamın* da en çok talep gören kumaşlar arasında olduğunu, yalnızca doğuya değil, aynı zamanda Batı'ya da ihraç edildiğini belirtmek gerekir. İlaveten rengârenk işlenmiş süslü elbiseler, havlular, çarşaf, atkılar, şallar, başörtüler ve yünlü elbiseler gibi ürünler de Âmid sanayiinde önemli kalemlerden sayılıyordu.⁹⁴⁴ Aynı şekilde Selahaddîn tarafından fethedildiği zaman şehirde bulunan içi silahlarla dolu silâhâneler, daha sonraki süreçte piyasa sürülmesine rağmen yedi yıl boyunca satmakla ancak tüketilebilen Âmid'de imal edilmiş kumaş ve elbise, halı, kilim, çadır ve pamuk gibi malzemeler, şehirdeki sınâî etkinlerin hangi düzeyde olduğunu göstermesi bakımından önemli verilerdir.⁹⁴⁵ Ayrıca Artuklular

⁹⁴³ Evliya Çelebi, IV, s. 48-49; Bruinessen ve Boeschoten, s. 223; Okumuş, s. 176.

⁹⁴⁴ el-Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm), s. 155; Le Strange, s. 170; Uzunçarşılı, s. 250, 255; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 189; Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005, (Tekstil Sanayi), s. 143, 152-153; Yousif, s. 63; Ripper, s. 432-434; Zorlu, s. 857; Bedirhanoglu, s. 126, 128.

⁹⁴⁵ Gregory Abû'l-Farac, II, s. 431; İbn Kesîr, XVI, s. 562; Ali Emîrî Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 77; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 299, 302; Turan, Doğu Anadolu, s. 189; Merçil, “Münasebetler”, s. 177-178; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 269; Ataoğlu, “İlişkiler”, s. 212; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 108-109; Pıçak, s. 502, 507; Polat, s. 306.

döneminde şehirde halı dokuma atölyelerinin bulunduğunu ve buralarda üretilen halıların dünyaca ünlü olan Şiraz halıları ile rekabet edebilecek kalitede olduklarını da not etmiş olalım.⁹⁴⁶

Âmid'de şehrin kendisine ait köklü bir sınaî geleneğin mevcut olduğu, 9-10. Yüzyıllarda kaleme alınmış eserlerde mevcut olan verilerin, elbette daha detaylı bir şekilde *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defteri*'nde de yer alması, şehrin sınaî yapısına ilişkin kavrayışımızı da zengin bir hale getirmektedir. Bu dönemde şehirde mevcut oldukları bilgisi kayıt altına alınan kirişhâne, macunhâne, darphâne, boyahâne, başhâne, tabakhâne ve bozahâne gibi tesis ve işyerleri, Âmid'in sanayi kolları geçmişi hakkında bizi bir ölçüde aydınlatmaktadır.⁹⁴⁷ Söz konusu durum, benzer bilgilerin örneğin 17. Yüzyılda şehre gelen Tavernier gibi geç dönem müellifler tarafından tekrar ediliyor olmasından da anlaşılmaktadır. Dicle Nehri'ne bağlanan bir kanal vasıtasıyla şehre su getirildiğinden söz eden seyyah, "*şehirden üretilmekte olan kırmızı marokenlerin*" bu su ile yıkandığından, bu "*marokenlerin*" renk ve deri dokusu bakımından "*Levant'taki diğer tüm marokenlerden daha üstün*" olduğundan söz etmekte, şehir halkının dörtte birinin bu sektörde çalıştığını not etmektedir.⁹⁴⁸ Yumuşak derinin çeşitli tür ve şekillerdeki işlemlerden geçirilmesi ile üretilen maroken kumaşın şehirde imal edilen kumaş türlerini karşılama noktasında yetersiz olduğu açıksa da, yazar tarafından verilen ve daha önceki yazarların kayıtları ile birlikte okunduğunda önemli veriler sunan bilgiler, Âmid'in adeta bir tekstil merkezi olmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Gayrimüslim seyyahların naklettiği veriler, Evliya Çelebi'nin kayıtları ile de örtüşmekte ve şehrin bu dönemdeki sanayi potansiyelinin geçmişten gelen bir birikimi yansıttığı açık bir biçimde görülmektedir. Bu maceracı Osmanlı müellifinin bildirdiğine bakılırsa, şehirde kılıç, gaddâre, külünk, balta, ok, ok peykânı, mızrak yalmanı, hançer ve bıçak gibi benzerlerine başka yerlerde pek rastlanmayan ürünlere ek olarak kuyum işleri de yoğun bir sanayi kolu olarak faaliyet göstermekteydi. Kırmızı bezler, sahtiyân, kumaşlar, pabuç ve mesh gibi çeşitli eşyalar da şehirde bol miktarda üretilmekteydi. Kuşkusuz bu kadarla sınırlı olmayan sanayi faaliyetleri demirciler, çizmeciler, palancılar, altın ve mücevherciler, dokumacılar vb. birçok meslek kolu şehirdeki sanayi faaliyetlerini yürütüyordu. Zaten şehir halkının önemli bir kısmının bu türden işlerle meşgul olması da

⁹⁴⁶ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 270.

⁹⁴⁷ Göğünç, s. 79; İlhan, Amid, s. 104 ve devamı; İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 50.

⁹⁴⁸ Tavernier, s. 287.

Âmid ekonomisinin sanayi kolları bakımından sergilediği performansı göstermesi bakımından son derece önemli bir göstergedir.⁹⁴⁹

Bütün bu sınaî üretim kalemlerine ek olarak, Âmid ve çevresinde, şehir yakınlarındaki sönmüş Karacadağ kütlesine bağlı olarak taş ocaklarının yoğun olduğunu da belirtmek gerekir. Şehir surları ve birçok kamusal bina başta olmak üzere yapıların inşa edildiği benzersiz taşların da bir anlamda üretildiği bu ocaklar, Âmid ekonomisine ciddi katkılar sağlıyor olmalıydı. Yine maden bakımından da şehrin hareketli olduğunu belirtmeden geçmeyelim. 516/1122 yılında Âmid yakınlarındaki Ergani ve Zülkarneyn kaleleri yakınlarında bakır madeni bulunmuş ve işlenmeye başlamıştır. Bölge ekonomisine ciddi katkı sağladığı konusunda şüphe duymak için bir neden olmayan bu madenler bölgenin şenlenmesine⁹⁵⁰ ve bugün Maden olarak bildiğimiz yerleşim bölgesinin teşekkül etmesine neden olmuştur.⁹⁵¹ Nitekim Hani'deki madenin bölge ekonomisine ve Âmid'e yaptığı katkılar konusunda herhangi şüphe bulunmamaktadır.⁹⁵² Yine Saîd Paşa tarafından el-Cezîre bölgesinin altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi kıymetli madenler bakımından zengin olması dolayısıyla sürekli bir istila tehdidi altında olduğuna işaret edilmesini de genelde bölgenin, özelde ise Âmid'in maden noktasındaki zenginliklerini anlamak bakımından önemli olduğunu not edelim.⁹⁵³

3.3.3. Ticarî Hayat

Diyarbakır üzerine yazan önemli isimlerden biri olan Hasan Basri Konyar tarafından “şarkın incisi, bir şiir ve füsun beldesi” olarak nitelendirilen Âmid, tarihin eski

⁹⁴⁹ Evliya Çelebi, IV, s. 38-39, 49; Bruinessen ve Boeschoten, s. 223; Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, s. 93; Okumuş, s. 176-177.

⁹⁵⁰ Genelde madenin, özelde ise bakırın Diyarbakır'daki tarihi serüveni ile ilgili olarak bkz. Oktay Başak, “Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, 2005, s. 53-68; Oktay Başak, “Maden Sanatının Doğduğu Kent Diyarbakır”, Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, (Ed.), Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (299-311), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2017, I, s. 299-311; Enver Akın, Orhan Kavak, “Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönemden (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden”, Kenan Haspolat, Kemal Güven, Reyhan Gül Güven, (Ed.), Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, 01-03 Haziran 2010-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (366-371), Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs, III, s. 366-371.

⁹⁵¹ İbnü'l-Esir, X, s. 478; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259-260; İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, Artukoğulları Sikkeleri, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 40; Cahen, “Le Diyar Bakr”, s. 271; Ripper, s. 422-426; Gül, “Artuklu Ekonomisi”, s. 439; Pıçak, s. 508; Keskinbora, s. 506-507; Bedirhanoglu, s. 231-232.

⁹⁵² Artuk ve Artuk, s. 40; Le Strange, s. 154; Ripper, s. 423.

⁹⁵³ Saîd Paşa, s. 5.

dönemlerinden beri Trabzon, Musul ve Bağdat arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunması münasebetiyle ticarî bakımdan önem arz eden bir yer olmuştur. Bundan dolayı da bugün olduğu gibi bölgeden geçen birçok yolun kesiştiği bir şehir olma hüviyetini her zaman muhafaza etmiş, Yakınoğu'nun şu ya da bu bölgesinden gelerek öteki tarafa giden tacirlerin uğrak noktası olarak görülmüştür.⁹⁵⁴ Nitekim Âmid merkez olarak kabul edildiğinde, buradan hareketle güneybatı ve doğu yönünde ilerlendiğinde Akdeniz ve Basra Körfezi'ne; Harput, Sivas ve Samsun üzerinden Karadeniz'e; Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a kolaylıkla gidilebilmektedir. İran ile Anadolu'yu, Kafkasya ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan tarihî yollar Âmid'den gelip geçiyordu.⁹⁵⁵ Dolayısıyla denilebilir ki, Âmid'in coğrafi konumu ticarî faaliyetler için birebirdi ve bundan dolayı da antik dönemlerden itibaren şehirde ve bölgede ticaret her zaman ekonomik etkinliklerin başlıca kalemleri arasındaydı.

M.Ö. 18. Yüzyılda faaliyet gösteren Asurlu tacirlerin faaliyetlerinden başlayarak tarihin her döneminde önemli bir ticaret merkezi olan temayüz eden Âmid,⁹⁵⁶ şehir sanayisine ilişkin bilgiler verilirken zikredilen ürünlerin ticaretinin de yaşandığı bir alışveriş üssü olma hüviyetine sahipti. Buradan, gerek şehrin tam da kavşak noktasında bulunduğu ticarî yol hatlarında dolaşım ve ulaşım dâhil ettiği mallar, gerekse Dicle üzerinde işleyen nehir ulaşımı yoluyla dünyanın çeşitli yerlerine sevk ettiği ticarî ürünlerle öne çıkan Âmid, şehirde bulunan çarşı ve pazarlarla da bölge ticaretinde mühim bir konuma sahipti. Eserini 5. ve 6. Yüzyıllarda kaleme alan Mar Yeşua tarafından Bizanslıların Âmid'i kuşattığı 503 yılına ait veriler, şehrin meydana getirdiği ticarî hareketliliği çok güzel bir biçimde yansıtmaktadır. Buna göre, kuşatma sırasında Bizans askerlerinin şehrin önünden uzaklaşmasını fırsat bilen İranlı işgalciler hemen dışarı çıkarak burada bulunan tacirlerle alışveriş yapmaya başlamış, bakır, demir, kurşun ve eski elbiseler başta olmak üzere bulabildikleri her şeyi onlara satmaya başlamışlardı.⁹⁵⁷ 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterleri tarafından verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, şehir Osmanlı öncesi dönemden kalan geniş bir ticaret hacmini barındırıyordu. Söz konusu defterlerden de takip edilebileceği üzere, Âmid'de on beş civarında çarşı bulunuyordu⁹⁵⁸ ve bunların hepsinin olmasa bile önemli bir bölümünün ortaçağlarda da

⁹⁵⁴ Göğünç, s. 76; Kejanlı, s. 350

⁹⁵⁵ Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 74; Türksoy, s. 1.

⁹⁵⁶ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 247; Ünalın, s. 170.

⁹⁵⁷ Mar Yeşua, s. 41; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 121.

⁹⁵⁸ İlhan, Amid, s. 104 vd.; İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 50-51.

aktif olarak çalıştığını varsayabiliriz. Örneğin 17. Yüzyılda geldiği şehri nispeten detaylı bir şekilde tasvir eden Tavernier'in Ulu Camii çevresinde bulunan dükkânlara dair canlı kayıtları, şehrin ticarî hareketliliğini yansıtan bir manzarayı sunmaktadır.⁹⁵⁹ Bir yandan doğuya, içlerinde Bağdat'ın da olduğu önemli merkezlere kumaş ve giyim-kuşam gönderen Âmid, diğer yandan da Avrupa'ya kadar uzanan ticaret hatları üzerinden dünyaya kumaş, örtü, elbise vb. şeyler ihraç ediyordu.⁹⁶⁰

“Coğrafya” isimli eserini Artuklu çağında yazan İbn Saîd tarafından “tacirleri ile meşhur şehir olarak” nitelendirilen Âmid,⁹⁶¹ bu tacirler vasıtasıyla dünyanın her yanına sesini ve mal ile ürünlerini ulaştıran bir şehirdi. Bu haliyle dışarıdan da tacir ve müşterileri çektiğini, hem bu havaliden geçen kervan ve yolcular hem de özellikle şehrin ticarî sirkülasyonuna dâhil olmak isteyenler için bir cazibe merkeziydi. Nitekim 1184 yılında Nusaybin'i ziyaret eden İbn Cübeyr'in burada Diyârbekir tarafından giden tacirlerle karşılaştıklarını kaydetmiş olması, şehrin ticari bir merkez olarak görüldüğü noktasında önemli bir veri olarak değerlendirilebilir.⁹⁶² Yine eserini 13. Yüzyılda kaleme alan İbnü'l-Adîm'in “Âmid'in meşhur çarşıları”ndan söz etmesi de burada vurgulanması gereken önemli bir ayrıntıdır.⁹⁶³ Öte yandan şehirdeki eğlence kültürünün ve vakit geçirilecek mekânların bolluğu, lüks ikamet yerlerinin, köşk ve saray gibi yapıların bulunması da belli bir noktada şehirdeki para döngüsüne, bir başka ifadeyle de ticarî etkinliklere delalet etmektedir. Evliya Çelebi tarafından temas edilen ve halkın altı ay boyunca huzur içerisinde istifade edebildiği mesire alanları olarak Dicle'nin iki yanındaki güllük ve gülistanlıkların, bağ ve bostanların, gezme, eğlenme ve dinlenme yerlerinin önemi bu noktada öne çıkmaktadır.⁹⁶⁴

Bu noktada yine Evliya Çelebi'ye başvurmak faydalı olabilir. 17. Yüzyıldan aktarmakta olduğu bilgilerle bize şehrin ekonomik yapısına ilişkin benzersiz veriler sunmakta olan Evliya Çelebi'nin ortaya koyduğu veriler, 366 esnafın ve 2008 dükkânın bulunduğu Âmid'deki kentsel ticaret faaliyetinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Nitekim onun çeşitli hanlar ile belirli meslek kalemelerinin bir arada çalıştığı çarşı ve

⁹⁵⁹ Tavernier, s. 287; Le Strange, s. 153-154.

⁹⁶⁰ Bakır, Tekstil Sanayi, s. 143, 152-153.

⁹⁶¹ İbn Saîd, s. 171; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 373.

⁹⁶² İbni Cübeyr, s. 176.

⁹⁶³ İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 1880.

⁹⁶⁴ Evliya Çelebi, IV, s. 29; Bruinessen ve Boeschoten, s. 228-230; Okumuş, s. 177-178; Zorlu, s.

bedestenlerden söz etmesi ve halkın önemli bir kısmının tüccar olup şehirde birçok zengin tüccarın bulunduğundan bahsetmesi, gerek şehir içi gerekse şehrin sınırlarını aşır bölgeye, hatta daha da ötelere, Asya'ya ve Avrupa'ya kadar uzanan büyük ticaret hacmini yansıtması bakımından dikkat çekicidir.⁹⁶⁵

3.3.4. Para ve Vergiler

Tarihin eski dönemlerinden itibaren bir siyaset, kültür ve ticaret merkezi olan Âmid'in, buna bağlı olarak finansal bir odak noktası olduğunu söylemek de mümkündür. Sınaî, ziraî ve ticarî etkinliklerin yoğun olarak yaşandığı merkezlerde doğal olarak görülen söz konusu özellik, kuşkusuz bazı sosyal ve siyasî istikrarsızlık dönemlerinde düşüş yaşasa da, temelde alınan bazı tedbirler ile yoluna sokulan ekonomi doğrultusunda her zaman varlığını devam ettirmiştir. Bu durum, mesela Ulu Camii'de ya da başka yapılarda görülen vergi ve finans konularını ele alan kitabeler kadar şehre hâkim olan hükümdarların vergi politikaları üzerinden de takip edilmekte olup hâkimler her zaman şehrin finansal istikrarını koruma çabası içerisinde olmuşlardır. Bunun son derece makul ve akıllıca bir tutum olduğunu söylemeye gerek yoktur. İstikrar şehirde dönen finans miktarının artmasına, bu da vergilerden elde edilen gelirlerin azalmadan düzenli şekilde toplanabilmesine zemin hazırlayacaktır.

İslâm kaynaklarında yer alan ve çeşitli bölgelerin ekonomik gelirlerinin kaydını ihtiva eden bilgiler, bize Âmid'deki finans döngüsü hakkında da belli ölçüde fikir verebilir. Buna göre Hicrî 4. (Milâdî olarak takriben 10.) Yüzyıla ilişkin bazı kayıtlar, Âmid'in el-Cezîre bölgesinde bulunan birçok şehirden daha hareketli bir finans döngüsüne sahip olduğunu açık şekilde ortaya koymaktadır. Elde bulunan verilere bakıldığında, bu dönemde yıllık gelir bakımından örneğin Hısn Keyfâ 350 bin dirhem, Meyyâfârikîn 856 bin dirhem, Erzen 1 milyon 56 bin dirhem, Harran 740 bin, Sümeysat 1 milyon, Suruç 600 bin, Ra's Keyfâ 350 bin, Rakka 160 bin ve Nusaybin yaklaşık olarak 100 bin dirhem civarlarında bir finansal değer üretirken, Âmid'de bu rakam 1 milyon 150 bine ulaşmaktaydı.⁹⁶⁶ Bununla birlikte, 10. Yüzyılın ortalarında vefat ettiği sanılan

⁹⁶⁵ Evliya Çelebi, IV, s. 38; Bruinessen ve Boeschoten, s. 215-216; İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 51; Okumuş, s. 177.

⁹⁶⁶ Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 308, 358; Gül, "Artuklu Ekonomisi", s. 435; Nayır, s. 187; Bedirhanoglu, s. 97.

Kudâme b. Cafer'in Âmid'in gelirinin 2 milyon dirhem olduğunu kaydetmesinden de anlaşılacağı gibi, şehrin geliri bu dönemde biraz düşmüştü.⁹⁶⁷

Âmid'in ekonomik zenginliğini gösteren en ilgi çekici örneklerden biri şehir Selahaddîn Eyyübî tarafından ele geçirildiğinde içeriden dışarı taşınan servetti. Şehrin eski hâkimlerine ait olan ve altın, gümüş ve mücevherat dışında pek çok kıymetli eşya, gitmelerine izin verilen sabık yöneticiler tarafından üç gün boyunca durmaksızın hayvanlara yüklenerek taşınmasına rağmen bitirilememişti. Rivayetlere bakılırsa, götürülebilen mallar ancak mevcudun onda birine karşılık geliyordu. Fatihler Âmid'e girdiklerinde şehir surlarında bulunan burçlar, depolar, mahzenler ve hazineler halen dolu durumdaydı. 1183 yılındaki bu manzara, Âmid'in bütün siyasî sorunlara rağmen ekonomik kuvvetini muhafaza ettiğini ya da eğer varsa bile şehirdeki finans sorununun yapay nedenlerden ve ekonomik spekülasyonlardan kaynaklandığını gösteriyordu.⁹⁶⁸

Selahaddîn'in ele geçirdikten sonra Âmid'i kendisine bıraktığı Artuklu Emiri Nüreddîn Muhammed ilk iş olarak şehirdeki vergileri kaldırmış, ekonomik faaliyetler için güvenli bir ortam tesis ederek şehrin yeniden toparlanması için zemin hazırlamıştı. Nitekim bu siyasetin kısa süre içerisinde meyve verdiğini ve şehirde hatırı sayılır bir toparlanma gerçekleştiğini biliyoruz.⁹⁶⁹ Yine bu dönemde Selahaddîn Eyyübî adına şehirde kesilen sikkeler,⁹⁷⁰ Âmid'deki söz konusu finansal toparlanmanın bir belirtisi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, burada *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defteri*'nde alındığına işaret edilen vergileri de zikredebiliriz. Dört kapıdan giriş ve çıkışın olduğu Âmid'de gelen ticaret mallarından vergiler alınmasının dışında, pazarları ve ziraât-hayvancılık noktasında halktan toplandığı bildirilen vergilerin, şehrin benzeri ekonomik etkinlikler içerisinde olduğu eski dönemlerde kalma vergiler arasında olduğu da söylenebilir.⁹⁷¹

Para ve vergiler bahsi içinde son olarak Âmid'de kesilmiş olan sikkelerden söz etmek yerinde olacaktır. Bugün elimizde bulunan şehirde kesilmiş en eski sikke Romalılar dönemine aittir. Petersburg'daki Kaiserlichen Müzesi'nde muhafaza edilen ve

⁹⁶⁷ Kudâme İbn Cafer, s. 155.

⁹⁶⁸ Gregory Abû'l-Farac, II, s. 431; el-Berku's-Şâmî, V, s. 80; Şeşen, "el-İsfahânî'nin Kayıtları", s. 302; İbn Kesir, XVI, s. 562; Ali Emiri Efendi, Doğu Vilâyetleri, s. 77; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 299, 302; Turan, Doğu Anadolu, s. 189; Merçil, "Münasebetler", s. 177-178; Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 269; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 109.

⁹⁶⁹ İbn Havkal, s. 210; Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 109; Pıçak, s. 505.

⁹⁷⁰ Şeşen, Selahaddîn Devri, s. 218.

⁹⁷¹ İlhan, Amid, s. 98 ve devamı; İlhan, "Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları", s. 49-50.

daha önce de sözünü etmiş olduğumuz bu sikke, üzerinde Amida isminin yazılı olması nedeniyle konumuz açısından önem kazanmaktadır. 222-235 yılları arasında kesildiği düşünülen Marcus Aurelius dönemine ait bu sikke, Âmid'deki finansal piyasanın ürettiği bir ürün olarak şehirde o dönemlerden itibaren para basımının yapıldığını gösteren en önemli kanıt olarak değerlendirme konusu edilebilir.⁹⁷² Öte yandan şehirde hem Romalılar hem de Bizanslılar döneminde başka sikkelerin kesilmiş olması da muhtemeldir. Fakat çalışmamızın konusunun temelde İslâmî döneme dair olması dolayısıyla bu kısımda yalnızca İslâmî dönemde kesilen sikkeler üzerinde duracağız. Bununla birlikte tez çalışmamızın konusu olan Âmid'i de içerisine alan coğrafyada İslâmî ortaçağda Bizans paraları noktasında önemli bir ticarî dolaşım yoğunluğunun bulunduğunu, bir diğer ifadeyle Bizanslılara ait olan paraların İslâmî dönemde de Müslümanlar tarafından yaygın olarak kullanmaya devam edildiğini, hatta örneğin Artuklu hükümdarları Necmeddîn Alpî ve Fahreddîn Kara Arslan gibi bazı Müslüman emirlerin kendi kestirdikleri sikkeler üzerine Bizans paralarında bulunan figür ve işaretleri koydurduklarını belirtmeden geçmiş olmayalım.⁹⁷³

İslâmî dönemde Âmid'de kesilen sikkeler Abbâsîler dönemine, uzun süreden beri sosyal ve siyasî bir buhranın yaşanmakta olduğu şehirde Halife el-Mu'tazîd Billâh'ın halefleri el-Müktefi Billâh (279-289/902-908) ile el-Muktedir Billâh (295-320/90-932) tarafından temin edilebilmiş olan huzur ve sükûnet devrine aittir.⁹⁷⁴ Elimizde el-Müktefi Billâh döneminde Âmid şehrinde kesilmiş beş sikke bulunmaktadır. Bunların üçü altın dinar, diğer ikisi ise gümüş dirhemdir. 292/905 tarihini taşıyan ve oldukça nadir bulunan bir sikke olan dinarın ön yüzünde üç satırlık bir kûfî yazı ile kaleme alınmış Arapça "*Allah'tan başka ilah yoktur. O tektir ve ortağı da yoktur*" ibaresi vardır. Bu ifadelerin etrafını çeviren dairesel yazı kuşağındaki "*Bismillâhi duribe hâze'd-dirhem bi-Âmid sene isnân ve tis'in ve mieteyn*" ifadelerinde "*Allah'ın ismiyle*" başlanıp sikkenin 292/905 yılında Âmid'de kesildiği belirtilmektedir. Sözü edilen yazı kuşağını çevreleyen daha büyük bir yazı kuşağı daha vardır ve burada da Abbâsî dönemi sikkelerinde sıkça karşılaşılan Rûm Sûresi'nin 4 ve 5. Ayetleri (*Önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün*

⁹⁷² Gül, "Artuklu Ekonomisi", s. 439; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249.

⁹⁷³ Ali Mıynat, "İslâmî Dönemde Diyarbakır (Âmid)'daki Sikke Basım Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (Osmanlı Hâkimiyetine Kadar, 921/1515)," *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar*, (ed. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan, Ömer Düzbakar), Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, III, s. 389-391.

⁹⁷⁴ Mıynat, s. 383; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 261.

Allah'ın zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah dilediğine yardım ede.)) yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise beş satırlık bir yazı olduğu görülmektedir. Daire içerisindeki bu yazının son satırındaki “*Allah, Muhammed Rasûlüllâh, el-Müktefî Billâh*” kısmında Abbâsî Halifesi el-Müktefî Billâh'ın adı yazmaktadır. Sikkenin bu yüzünün etrafını çeviren yazı kuşağında ise Tevbe Sûresi'nin 33. Ayetinden “*Allah Rasûlü Muhammed, Allah'a şirk koşanlar hoşlanmasalar bile (Allah) dini, bütün dinlere üstün kılmak için hidayet ve hak din ile gönderdi*” şeklinde bir alıntı mevcuttur. Halife el-Müktefî Billâh döneminde Âmid'de basılan diğer sikke bir gümüş dirhemdir. Tasvir etmiş olduğumuz altın sikke ile aynı özelliklere sahip olan bu gümüş sikke de Âmid'de basılan nadir sikkeler arasındadır. Ön yüzün orta kısmında bulunan yazıları çevreleyen yazı kuşağının bazı kısımları silinmiş olmakla birlikte darp yeri ve kısmen de tarihi okunabilmektedir. Buna göre, okunabilir durumda olan “*Allah'ın adıyla. Bu dirhem 29? Yılında Âmid'de basıldı*” şeklinde ibareden sikkenin 290'lı yıllarda (10. Yüzyılın başları) Âmid'de basıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁷⁵ Halife el-Müktefî döneminde bu iki sikkenin dışında kalan diğer üç sikkeden Şevket Beysanoğlu söz etmektedir. Onun söz ettiği sikkelerin ilki 291 ve ikincisi ise 293 tarihli olan altın sikkeler ile 292 tarihli olan gümüş sikkedir. Bunların üzerinde de aynı elkab formülleri ile Kur'ân ayetlerinin yer aldığı görülmektedir.⁹⁷⁶ Abbâsîler devrinde Âmid'de basılmış bir diğer sikke el-Muktedir Billâh dönemine ait olan gümüş dirhemdir. Aynı şekilde Abbâsî sikke kesim geleneğine uygun şekilde bastırıldığı görülen sikkenin ön yüzünün orta kısmında beş satırlık bir yazı bulunmaktadır. “*Allah'tan başka ilah yoktur. O tektir ve ortağı yoktur. Müminlerin Emiri'nin oğlu Ebû'l-Abbâs*” ifadelerinin okunduğu bu yazıyı çevreleyen iki satırlık yazı kuşağının ilkinde “*Allah'ın adıyla. Bu dirhem 302/905 yılında Âmid'de darbedildi,*” kısmen silik olan ikinci satırda ise yine Rûm Sûresi'nden “*Önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah dilediğine yardım eder*” ifadeleri bulunmaktadır. Söz konusu sikkenin arka yüzünün orta kısmında bulunan beş satırdan müteşekkil yazının içerisinde sikkeyi kestiren halifenin adı görülmektedir. “*Allah için, Allah Rasûlü Muhammed, el-Muktedir Billâh*” ibaresinin okunabilir olduğu bu yazıyı çevreleyen ve önemli ölçüde yıpranıp silinmiş olan çevresel yazı kuşağında ise yine Tevbe Sûresi'nin 33. Ayeti bulunmaktadır.⁹⁷⁷

⁹⁷⁵ Mıynat, s. 384-385.

⁹⁷⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 382-383.

⁹⁷⁷ Mıynat, s. 385-386.

Abbâsîlerden sonra Âmid'de Hamdânîlerin sikke kestirdikleri görülmektedir. Bunların içerisinde elimize ulaşmış olan bir adet sikke bulunmaktadır. Gümüş dirhem olan ve Hamdânî Emiri Nâsiruddevle dönemine ait bulunan sikkenin yıpranmış olmasından dolayı hangi tarihte kesildiği okunamamaktadır. Ön yüzünün orta kısmında yedi satırdan müteşekkil olup “*Allah'tan başka ilah yoktur. Onun ortağı yoktur. Müminlerin Emiri'nin oğlu Ebû Mansûr. Hasan'ın babası Seyfuddevle*” ifadelerini içeren bir yazı vardır. Bu yazının etrafı ise önemli ölçüde yıpranmış bir yazı kuşağı ile çevrelenmiş olup harfler arasından “*Allah'ın adıyla. 80? yılında Âmid'de basıldı*” kelimeleri seçilmektedir. En dış kısımda yer alan yazılar ise okunamamaktadır. Sikkenin arka yüzünün orta kısmında altı satırdan oluşan bir ibare yer almaktadır. Burada ise “*Allah için, Allah Rasûlü Muhammed, Salat ve selam ve onun üzerine olsun, el-Mutî'u Lillâh Nâsiruddevle Ebû Muhammed*” ifadeleri okunmaktadır. Çevresinde bulunan yazı kuşağı ise eski ve yıpranmış olup okunamamaktadır.⁹⁷⁸

Hamdânîlerden sonra İslâmî dönemde Âmid'de sikke kestirmiş olan bir başka hanedan Mervânîlerdir. Mervânîler döneminde Âmid'de basılmış olup günümüze ulaşmış olan üç sikke bulunmaktadır. Her üçü de gümüş olan bu sikkelerin ilki Emir Mümehhidüdevle, iki ve üçüncüsü ise Emir Nasruddevle dönemine aittir.⁹⁷⁹ Birinci sikkenin ön yüzünün orta kısmında “*Allah'tan başka ilah yoktur. Onun ortağı yoktur. Mansûr'un babası Mümehhidüdevle*” ibaresi bulunmakta olup bu yazının çevresini epeyce yıpranmış bir yazı kuşağı çevrelemektedir. “*Bu dirhem Âmid'de ??4 yılında darbedildi.*” şeklinde eksik de olsa okunabilen bu yazı kuşağından sikkenin Âmid'de kesildiği görülmektedir. Sikkenin arka yüzünün orta kısmında ise altı satırdan oluşan ve “*Allah için, Muhammed Allah'ın rasûlüdür. Salat ve selam ona ve dinin bahası ve milletin (?) ışığı olan melik el-Kâdir Billâh'a olsun*” ifadelerinin okunduğu bir yazı bulunmaktadır.⁹⁸⁰ Mervânîlerden kalan ikinci sikke Emir Nasruddevle dönemine aittir. Sikkenin ön yüzünün orta kısmında dört satırdan meydana gelen “*Allah'tan başka ilah yoktur. Onun ortağı yoktu. Mansûr'un babası Nasruddevle*” yazısı olup bu metni çevreleyen ve “*Âmid, 404 senesi*”)” ifadesi görülen dairesel yazı kuşağında sikkenin kesim yeri ve tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır. Sikkenin ara yüzünde okunmakta olan ibare ise “*Allah için, Muhammed Allah'ın rasûlüdür. Salat ona ve cesaretin babası ve*

⁹⁷⁸ Mıynat, s. 387.

⁹⁷⁹ Mıynat, s. 387.

⁹⁸⁰ Mıynat, s. 388.

şahlar şahı bir melik olan el-Kâdir Billâh'a olsun” şeklindedir.⁹⁸¹ Son sikke 412/1020 tarihini taşımakta olup Nâsiruddevle dönemine aittir ve üzerinde Abbâsî Halifesi'ne ilave olarak Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da ismi bulunmaktadır.⁹⁸²

Mervânî Emirliği'nin Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından ilhak edilmesinden sonra bu bölgede bulunan diğer yerlerle birlikte eski Mervânî veziri Fahruddevle'nin idaresine verilen Âmid'de bu yıllarda kesilen sikkelere rastlanmamaktadır. Buna ek olarak, özellikle Sultan Melikşah'ın beklenmedik bir şekilde hayatını kaybetmesinden sonra Selçuklu coğrafyasında çıkan karmaşadan istifade etmek suretiyle Âmid'de hâkim olan Yınaloğullarına ait sikkelere de rastlanmamıştır. Fakat Yınaloğulları hanedanının vezirliğini yapan ve 536/1142'de şehrin idari mekanizmasını bütünüyle kontrol altına alan Nisanoğlu Cemâlüddîn Şemsülmülk Mahmûd'un anonim Bizans sikkeleri üzerine kendisine ilişkin isim ve simgeleri ekletip piyasaya sürdüğünü ifade etmek herhalde ilginç olacaktır.⁹⁸³

Artuklular döneminde Âmid'de birçok sikke kesildiğini biliyoruz.⁹⁸⁴ Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Nâsireddîn Mahmûd (597/1200-619/1222) döneminde Âmid'de kesilen bakır bir sikke günümüze kadar gelmiştir. 614/1217-1218 tarihini taşıyan sikkenin üzerinde çift başlı bir kartal ile kanatların üzerinde yer alan bir insan başı tasvir edilmiştir. Sikkenin bir yüzünde “*el-Melikü's-Sâlih Nâsiru'd-Dünyâ ve'd-Dîn Mahmûd b. Muhammed b. Artuk,*” diğer yüzünde ise “*es-Sultânu'l-Gâlib İzzu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keykâvus b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan*” ibaresi yer almaktadır. Emirnin Türkiye Selçuklularına tabi olduğu gösteren bu sikkenin dışında, aynı emir döneminde Âmid'de basılmış başka bir sikke daha bulunmaktadır. 617/1220-1221 tarihli bu bakır sikkenin üzerinde çift başlı ve çift kanatlı bir kartal tasviri yer almaktadır. Bir yüzünde “*el-Melikü's-Sâlih Nâsiru'd-Dünyâ Mahmûd Muhammed b. Kara Arslan Artuk*” yazan sikkenin diğer yüzünde, ortasında “*el-Melikü'l-Kâmil,*” yıldızlarının içerisinde Arapça

⁹⁸¹ Mıynat, s. 389.

⁹⁸² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 388.

⁹⁸³ Mıynat, s. 392.

⁹⁸⁴ Artuklu sikkeleri ile ilgili olarak bkz. Artuk ve Artuk, s. 73 ve devamı. Artuklular adına kesilen ve üzerlerinde birçok ikonografik figürlerin yer aldığı bazı sikkelere ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ahmet Çaycı, “Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri,” Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan), 10-13 Ekim 2001-İzmir, Bildiriler Kitabı, (185-197), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2002, s. 185-197. Ayrıca bkz. Ahmet Çaycı, “Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri,” Osman Eravşar, Haşim Karpuz, (Ed.), I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000-Konya, Bildiriler Kitabı, (207-225), Konya, 2001, I, s. 207-225; Ramazan Uykur, “Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: ‘Çift Başlı Kartal’”, Seleucia and Calycadnum, Sayı: 3, 2013, s. 145-158.

“670 senesinde Âmid’de darbedildi” yazan, dış kısmında ise “*el-Îmâmu’n-Nâsir Ahmed Nâsiruddîn Mahmûd*” ifadesi bulunan bir Süleyman mührü (mühr-i Süleyman) bulunmaktadır.⁹⁸⁵ Öte yandan üzerinde bulunan tarihin bir kısmı silinmiş olmakla birlikte 610’lu yıllarda kesildiği açık bir şekilde görülen Selçuklu Sultanı Rukneddîn Kılıçarslan adına kesilmiş gümüş bir sikkenin mevcudiyetini de not etmeden geçmemek gerekir.⁹⁸⁶ Aynı şekilde şehirde Nâsireddîn Mahmûd’dan sonra tahta çıkan Artuklu hükümdarı Rukneddîn Mevdûd (619/1222-629/1231) adına da sikke kesilmiştir. İki adet olan bu sikkelerin birincisi 621/1224-1225 tarihini taşıyan bakır bir sikkedir. Üzerinde çift başlı kartal tasvirinin bulunduğu sikkenin bir yüzünde Arapça olarak “*el-Melikü’l-Mesûd, 621 senesinde Âmid’de darbedildi,*” “*Mahmûb b. Artuk*” ve “*Rukneddîn Mevdûd*” ibareleri yer almaktadır. Diğer yüzünde ise “*Lâilâhe İllallâh el-Melikü’l-Kâmil Eşref Mûsâ el-Îmâm Nâsiruddîn Allah Emîru’l-Mü’minîn Muhammedun Resûlullâh*” ifadeleri bulunmaktadır. Yine aynı hükümdardan kalan diğer bir sikke de 624/1226-1227 tarihli olup ön yüzünde “*el-Melikü’l-Kâmil Nâsiru’d-Dîn el-Melikü’l-Eşref Muzafferu’d-Dîn Mûsâ b. Ebî Bekr Âmid’de darbedildi*” ifadeleri vardır.⁹⁸⁷ Bu hükümdar dönemine ait olup 625/1227-1228 yılına ait olan bakır sikke daha vardır. Bunun bir yüzünde “*el-Melikü’l-Kâmil Nâsiru’d-Dîn el-Melikü’l-Eşref Muzafferu’d-Dîn Mûsâ b. Ebî Bekr Âmid’de darbedildi,*” diğer yüzünde ise “*el-Îmâmu’l-Müstansır Emîru’l-Mü’minîn el-Melikü’l-Mes’ûd Rukneddîn Mevdûd b. Mahmûd İbn Artuk İbn Muhammed İbn Kara Arslan*” ifadeleri okunmaktadır.⁹⁸⁸ Şehirde kesilmiş olan başka bir sikke de gümüştür ve 748/1347-1348 senesine aittir. Melikü’s-Sâlih dönemine ait olan bu sikkenin bir yüzünde iki daire içerisinde “*Lâilâhe İllallâh*” ve çevresinde “*(Muhammed) el-Emîn / Rasûl / Allah,*” diğer yüzünde ise “*es-Sultânu’l-Âdil el-Melikü’s-Sâlih Allah mülkünü ebedi kılın, yedi yüz kırk sekiz senesinde Âmid’de darbedildi*” ifadeleri mevcuttur. Yine aynı hükümdar dönemine ait olup kesim yılı silik olan bir başka gümüş sikke daha vardır ve bu sikkenin bir yüzünde “*Lâilâle İllallâh,*” diğer yüzünde ise “*es-Sultânu’l-Âdil el-Melikü’s-Sâlih, Allah mülkünü ebedi kılın, Âmid, yedi yüz ?*” ibareleri

⁹⁸⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 396; Artuk ve Artuk, s. 78-79; Mıynat, s. 393-394; Nayır, s. 212-213.

⁹⁸⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 389.

⁹⁸⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 397; Artuk ve Artuk, s. 80-81; Mıynat, s. 394; Nayır, s. 213-215.

⁹⁸⁸ Artuk ve Artuk, s. 81.

okunmaktadır.⁹⁸⁹ Âmid'de basılan Artuklular dönemine ait bir başka sikke de el-Melikü'l-Muzaffer Dâvûd dönemine aittir. 777/1375-1376 tarihinde kesilen bu gümüş sikkenin bir yüzünde Arapça “*es-Sultânu'l-Âdil el-Melikü'l-Muzaffer, Allah mülkünü ebedî kılsın, 777 senesinde Âmid'de darbedildi,*” sağ ve sol taraflarında dört halifenin isminin yazılı olduğu diğer yüzünün orta kısmında “*Lâilâhe İllallâh Muhammedü'l-Emîn Rasûlullah*” ifadesi yer almaktadır.⁹⁹⁰ Yine aynı hükümdar döneminde kesilmekle birlikte tarih kısmı silik olan gümüş bir sikkenin olduğunu daha belirtelim.⁹⁹¹ Artuklular döneminde Âmid'de kesilmiş son sikke, son Artuklu emiri olan el-Melikü'z-Zâhir Mecdeddîn İsâ dönemine aittir. Gümüş olan ve üzerinde tarih olmayan bu sikkenin bir yüzünde “*Lâilâhe İllallâh Muhammedü'l-Emîn Rasûlullah,*” diğer yüzünde ise Arapça olarak “*es-Sultânu'l-Âdil el-Melikü'z-Zâhir, Allah mülkünü ebedî kılsın, Âmid'de darbedildi*” ifadeleri göze çarpmaktadır.⁹⁹²

Âmid'de kesilmiş olan sikkeler içerisinde burada hâkimiyet kurmuş olan Eyyûbîlere ait olanlar da vardır. Elimizde bulunan ve el-Melikü's-Sâlih'in yedi yıllık hâkimiyeti döneminde şehirde basıldığı görülen sikkenin ön yüzünde kare şeklinde bir çevren olup bu çevrenin içinde de “*el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb*” ibaresi bulunmaktadır. Aynı şekilde sikkenin sol köşe kısmında “*Âmid'de darbedildi*” ifadesi okunmaktadır.⁹⁹³ Ayrıca Moğollara tabi oldukları sırada Âmid'de Türkiye Selçuklularının da sikke kestirdiğini not etmek gerekir. Sultan II. İzzeddîn Keykâvus (643-660/1246-1262) ve Sultan IV. Kılıçarslan (647-660/1249-1262) dönemlerine ait olan söz konusu sikkeler gümüş olup ortalama 2.8 gram ağırlığındadır.⁹⁹⁴ Son olarak burada Akkoyunlular döneminde de birçok sikke kesildiği ve bu sikkelerin şehrin ekonomik durumuna göre gümüş ve bakır olabildiği görülmektedir. Âmid'de kesilmiş olan Akkoyunlu sikkeleri çok miktarda olup çeşitli müzelerde bulunabilmektedirler.⁹⁹⁵ Yine Şah İsmail'in hâkimiyeti döneminde de şehirde sikke kesildiğini ve bunlardan iki tanesinin elimize ulaştığını not etmiş olalım.⁹⁹⁶

⁹⁸⁹ Artuk ve Artuk, s. 121-122.

⁹⁹⁰ Artuk ve Artuk, s. 126; Nayır, s. 232-233.

⁹⁹¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 402.

⁹⁹² Artuk ve Artuk, s. 127; Nayır, s. 233-234.

⁹⁹³ Mıynat, s. 395.

⁹⁹⁴ Mıynat, s. 395-396.

⁹⁹⁵ Mıynat, s. 398-399. Âmid'de kesilen Akkoyunlu sikkeleri ile ilgili olarak bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 502-507.

⁹⁹⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 514-515.

Tarih boyunca güçlü bir ekonomik birikime sahip olduğu görülen Âmid'in özellikle de Moğol istilasından sonra bu anlamda bir gerileme dönemine girdiğini söylemek mümkündür. Şehir bütün Anadolu'ya sirayet eden ekonomik çöküntüden doğal olarak etkilenmiş, haşmetli devirlerine veda ederek orta dereceli bir şehir hüviyetine bürünmüştü. 14. Yüzyılın ilk yarısında yazan Hamdullah Müstevfi Kazvî'nin kayıtlarına bakılırsa, bu dönemde İlhanlılara vergi ödeyen yerler arasında Âmid de vardı ve anlaşılan o ki zayıf durumu nedeniyle bölgedeki diğer şehirlerden çok daha az vergi ödüyordu. Örneğin, Mardin 236 bin 200, Meyyâfârikîn 220 bin, Hısn Keyfâ 82 bin 500, Siirt 46 bin 500, Âmid ise 30 bin dinar vergi ödüyordu.⁹⁹⁷ Görüldüğü gibi 10. Yüzyılda adı geçen şehirlerin tamamından daha fazla geliri olan Âmid'in ekonomik birikimi Moğolların istilasından sonra gerilemiş, bir zaman kendilerinden çok daha zengin olduğu şehirlerin gerisine düşmüştü.

3.4. ÂMİD'DEN KALANLAR

3.4.1. Mimarî Eserler

Eski dönemlerde Âmid'de hüküm süren toplulukların burada gerçekleştirmiş oldukları imar faaliyetleri hakkında tahminler olmakla birlikte somut bir veri mevcut değildir. Tezimizin çeşitli kısımlarında temas etmiş olduğumuz Bit Zamaniler dönemindeki sur inşaatlarını ya da başka imar faaliyetlerini ve sonraki dönemlerde burada hüküm süren toplulukların yaptıkları yapıları bu duruma örnek olarak verebiliriz. Bununla birlikte, özellikle Helen çağından itibaren burada inşa edilen yapıları belli ölçüde takip edebilmemiz de imkân dâhilinde gözükmemektedir. Bu çerçevede içerisinde bizim bilgisine erişebildiğimiz ilk eserler, Büyük İskender'in hâkimiyeti sürecinde kentte inşa edilen su yolları ile kanalizasyon ağı, sur içerisinde ve özellikle de şehir idarecilerinin ikametine tahsis edilmiş olan konutlar, kütüphane, silah deposu ve kışla gibi yapılardır.⁹⁹⁸

⁹⁹⁷ Kazvî, Nüzhetü'l-Kulûb, s. 103; Le Strange, s. 153-154; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 84; Mıynat, s. 396.

⁹⁹⁸ Kejanlı, s. 350-352.

Özellikle çağdaş müellif Ammianus'un kayıtlarına bakılacak olursa, benzeri imar ve inşaa etkinliklerinin Roma ve Bizans dönemlerinde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.⁹⁹⁹

4. Yüzyılın ortasında şehre daha sonra unutulacak olan Augusta ismini de verecek olan Bizans İmparatoru Konstantinos'un burada gerçekleştirdiği imar ve inşaa faaliyetleri, şehirdeki mimarî eserler hanesine yazılabilir. Dolayısıyla şehri kuvvetli sur ve kulelerle çevirerek burayı kuvvetli bir karakol haline getiren bu hükümdarın inşaa ettirdiğini bildiğimiz silah deposunu ya da diğeri muhtemel yapıları akılda tutmak gerekir.¹⁰⁰⁰ 325 tarihli İznik Konsili'nde alınan kararlar ile "piskoposluk" haline getirilen şehrin nüfusu eğer Ammianus'un dediği gibi 100 bini aşmış ise, o zaman burada askerî kışlalardan yönetim binalarına, dinî ve toplumsal yapılardan yollara, han, hamam ya da başka yapılara kadar pek çok mimarî esere imza atılmış olması gerektiği her türlü izahtan varestedir.¹⁰⁰¹ Nitekim Dağ Kapı (Foto 6) üzerinde bulunan kitabe de burada bir han olduğu ortaya koymaktadır.¹⁰⁰² Öte yandan Konstantinos sonrası dönemlerde de şehirde süregelen bir imar etkinliği olduğunu biliyoruz.¹⁰⁰³ Amida'nın (Âmid) mimarîsine ilişkin bu genel izahatlar bir yana Roma çağından itibaren birçok yapıyı da tarihî olarak takip edebildiğimizi ifade edebiliriz. Söz konusu eserler içerisinde, ilk halleri Helen çağından kalan ve şehrin iç mekânını boydan boya kesen kesişmeli yolların tam ortasında olduğunu öğrendiğimiz Mar Tahoma Kilisesi'ni anmak ve yine Piskopos Ioannes tarafından 479-484 yılları arasında yaptırılan "Kırk Şehitler Kilisesi" ile Mardin Kapı dışında, Dicle Nehri'nin üzerinde bina edilen köprüye işaret etmek gerekir.¹⁰⁰⁴ Öte yandan 3. Yüzyıla tarihlenen ve Amida surları içinde yer almakta olup şehirdeki en eski yapılardan olma özelliğini taşıyan Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi ile Bizanslılar döneminde kalan tek eser olan ve 282 yılında şehre yerleştiği bilinen Nusaybinli Mor Efrem'in burada vaftiz edildiği bilgisine¹⁰⁰⁵ bağlı olarak 300 yılından önce bina edilmiş olması gereken ve

⁹⁹⁹ Ammianus Marcellinus, I, s. 465; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 108.

¹⁰⁰⁰ Ammianus Marcellinus, I, s. 463, 465; Gregory Abû'l-Farac, I, s. 136; Yousif, s. 59, 61; Tezcan, "Amida Kuşatması", s. 108; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249.

¹⁰⁰¹ Ammianus Marcellinus, I, s. 463-465; Göyünç, "Diyarbakır," s. 465; Göğünç, s. 76; Tezcan, "Defin Merasimi", s. 84; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 249, 255; Yalçın, s. 227-228; Ünalın, s. 170.

¹⁰⁰² Assénat, s. 109-110; Boran, s. 84; Yıldız, 195; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 251-252.

¹⁰⁰³ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 150-151; Yalçın, s. 228.

¹⁰⁰⁴ Kleinbauer, s. 105; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 131-132; Yousif, s. 58; Yalçın, s. 228; Mehmet Şimşek, "Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekanları," *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (Süryanilerin Tarihi Mekanları), s. 54-55; Haspolat, Diyarbakır'ın Manevi Envanteri," s. 148.

¹⁰⁰⁵ Bu bilginin tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir. Mor Efrem'in şiirlerini tercüme eden Gabriel Akyüz'ün söz konusu şiirlerinin neşrine ilave ettiği biyografi metninde Mor Efrem'in Bet Araboye

şehirdeki bilinen en büyük Hıristiyan mabedi olan Meryem Ana Kilisesi de söz konusu edilmeye değerdir.¹⁰⁰⁶ Yine 504 yılında şehri işgal eden Sasanî hükümdarı Kubâd'ın burada olan hamamlardan çok etkilendiği ve ülkesine döndüğü zaman bu türden hamamların yapılmasını emrettiği şeklindeki bilgidен, Amida'nın bu dönemlerde kaliteli hamamlara sahip olduğunu da anlayabiliyoruz.¹⁰⁰⁷ Buna ek olarak, Sinclair'in, "6. Yüzyılın başında sade şehir surlarının içerisinde" beş manastırın bulunduğu yönündeki kaydını not etmek gerekir.¹⁰⁰⁸

İslâm öncesi dönemde şehirde başka mimarî eserlerin olduğu tartışmaya açık değildir. Bu bağlamda yine İç Kale'de olduğu sanılan ve Nestûrîlere ait olan inşa tarihi belirsiz Manastır Kilisesi, bugünkü Kale Camii'nin yerinde olup daha sonra camiye çevrilmiş olduğu düşünülen Rûm Kilisesi ya da Ayn-ı Zeuro kaynak suyu ve hamam gibi yapılar zikredilebilir. Aynı şekilde Piskopos Simeon tarafından yapılmış olması gereken ve su kaynağının yakınlarında, Urfa Kapı civarında aranması icap eden Mar Zeuro¹⁰⁰⁹ Kilisesi ile 5. Yüzyılın sonlarında gerçekleşen Sasanî saldırısından sonra ateşgede haline getirilen ve bu duruma üzülen Suruçlu Süryanî şairi Mor Yakup tarafından kaleme alınan bir mersiyeye konu edilen Mar İstepanos Kilisesi de buraya eklenebilir.¹⁰¹⁰ Yine 520 yılında Amida metropoliti tarafından inşa ettirilen ve bugün yerini bilmediğimiz Mar Şilo Kilisesi ve yine Meryem Ana Kilisesi'nin güneydoğusunda olduğu anlaşılan Mar Kozma¹⁰¹¹ ve Damyana¹⁰¹² Kiliseleri de not edilmelidir.¹⁰¹³ Aynı şekilde Mar Yeşua'nın yazdıklarından şehirde 6. Yüzyılın başına kadar kullanılan ve daha sonra da hapishane

denilen yerde on sekiz yaşında iken vaftiz olduğunu ve Âmid'e (Omid) daha sonra gittiğini belirtir. Bkz. Mor Efrem, s. 24. Adı geçen Süryanî ruhanisinin hayatı ile ilgili olarak bkz. Aynı metin, "Mor Efrem'in Yaşam Öyküsü" başlıklı kısım, s. 20 ve devamı. Mor Efrem'in Süryanî edebiyatındaki yeri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Şimşek, Süryaniler, s. 41.

¹⁰⁰⁶ Sinclair, III, s. 376; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 131-132; Kleinbauer, s. 104; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 29; Bayram, "s. 100. Roma ve Bizans dönemlerinde şehirde inşa edilen kiliseler ile ilgili olarak bkz. Özlem İnce, Diyarbakır'ın Kentsel Sit Dokusu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2011, s. 17 ve devamı.

¹⁰⁰⁷ Mar Yeşua, s. 44-45; Zacharia of Mitylene, s. 160; Assénat, s. 109; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 256; Yalçın, s. 230; Özcoşar, s. 177.

¹⁰⁰⁸ Sinclair, III, s. 376.

¹⁰⁰⁹ Eserini 6. Yüzyılda kaleme alan Zachariah tarafından sözü edilen Zeuro Kapısı'nın Urfa Kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Zacharia of Mitylene, s. 160; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 133; Konuk, "Amida'nın Ortaya Çıkışı", s. 158.

¹⁰¹⁰ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 132.

¹⁰¹¹ Bu kilise ile ilgili olarak bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 137-140.

¹⁰¹² Bu kilise ile alakalı bilgi için bkz. Yıldız, s. 199-200; Yalçın, s. 230.

¹⁰¹³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 132; Şimşek, "Süryanilerin Tarihi Mekanları", s. 52-53; Haspolat, Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 147-148.

işlevi görmeye başlayan bir de tiyatro olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁴ Ayrıca Sasanîler tarafından tahrip edilen yapılar içinde olan ve Keşiş Simeon ile Sergios tarafından 6. Yüzyılın başlarında yeniden inşa edilen, fakat bugün yeri bilinmeyen, ancak 1086/1676 tarihli bir vakfiye kaydında Yahudilere ait Kubbâd mahallesinden söz edildiğine bakılırsa burada olabileceği tahmin edilen sinagog da zikredilen yapılar listesine eklenebilir.¹⁰¹⁵ Âmid'i İranlıların elinden almayı başaran Bizans İmparatoru Heraklius'un 628-629'da bir kilise yaptırdığını bildiğimiz şehirde, yapılan anlaşma çerçevesinde İslâmî dönemde kilise inşası yasak olduğu için yeni kiliseler yapılamamış olmakla birlikte,¹⁰¹⁶ şehir piskoposu Mar Aba ile o sırada Âmid'de bulunan Mar Georges ve Başdiyaoz Thoma'nın girişimleri sonucu 770'te Halife el-Mansûr'dan müsaade alınarak bazı kiliseler elden geçirilecekti.¹⁰¹⁷

7. Yüzyılda Müslüman fatihlerin eline geçen Âmid'in fiziksel gelişimini bu dönemden sonra da kesintisiz bir biçimde sürdürdüğünü biliyoruz. Evvela şehrin merkezinde bulunan Mar Tahoma Kilisesi, halk ve idarecilerin bir araya geldiği Cuma namazlarının eda edildiği ve ortaçağlarda siyasî iktidarın en temel simgelerinden biri olan Ulu Camii'ye dönüştürülmüş, daha sonra bunu başka binaların inşası takip etmişti. Mahalleler yeni sosyal ve siyasî durumu yansıtan İslâmî bir veçhete bürünmüş ve Âmid, beklenebileceği gibi kısa süre içerisinde gerçek bir İslâm şehri haline gelmişti.¹⁰¹⁸ Öte yandan İslâm öncesi dönemden kalmış olan bazı binalar da Müslüman idaresi döneminde varlığını devam ettirmişti. 11. Yüzyılda şehre gelen İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in, Ulu Camii'nin hemen yanında bulunduğu söylediği ve bir eşini daha önce hiç görmediği hayli iyi işlenmiş kafes işi demir bir kapının bulunduğunu söylediği kilise de buradaydı.¹⁰¹⁹ İslâmî dönemde sanatsal nitelikleri üst seviyede eserlerin yapıldığı Âmid, bir tür mimarî cenneti haline gelmişti.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁴ Assénat, s. 108-109.

¹⁰¹⁵ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 256, 258; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 31-34; Yalçın, s. 230; Özcoşar, s. 177.

¹⁰¹⁶ el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, I, s. 57.

¹⁰¹⁷ Sinclair, III, s. 383; Yousif, s. 63. Âmid'in İslâm öncesi dönemdeki mimarî dokusu ile ilgili olarak bkz. Parla, Türk-İslam Şehri, s. 124 ve devamı.

¹⁰¹⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 131; Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 147; Kejanlı, s. 354.

¹⁰¹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, s. 14; Le Strange, s. 153.

¹⁰²⁰ Şehirde bulunan İslâmî dönem eserlerinin estetik nitelikleri ile alakalı bir çalışma için bkz. Gülsen Baş, Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme, I, Metin, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2006.

Âmid'deki imar faaliyetleri Mervânîler döneminde de devam etti. Bu dönemde şehirde hâkim olan İbn Dimne'nin şehrin doğu tarafında ve Dicle Nehri'ne nazır bir konumda bir saray yaptırdığı ve şehirden nehre açılmakta olup Su Kapısı ismi verilen bir kapı açtırdığı kaynaklar tarafından bildirilmektedir.¹⁰²¹ Ayrıca Emir Nasruddevle'nin hâkimiyet döneminde Dağ Kapısı Burcu'nda bir mescid inşa edildiğini,¹⁰²² şehrin yakınlığında bulunan Hevt Suyu üzerinde bir köprünün inşasına girişildiğini de biliyoruz.¹⁰²³ Aynı şekilde Âmid surlarında birçok tamirat yaptıran Emir Nizâmüddîn de hatırlanmalıdır. 974 yılında Bizanslılar tarafından ve "İslâm tarihinin en eski köprülerinden"¹⁰²⁴ olan yıkılan on gözlü Dicle Köprüsü'nü tekrar inşa ettiren odur.¹⁰²⁵

Selçuklular döneminde de şehirde birçok imar faaliyetlerinin gerçekleştiğini biliyoruz. Sultan Melikşah döneminde, 1091 yılında Ulu Camii'nin yeniden düzenlenmesi¹⁰²⁶ ya da şehrin surlarındaki tamiratlar bu çerçevede zikredilebilir. Bununla birlikte Selçukluların doğrudan bu şehirde hâkimiyet tesis etmemiş olmaları ile ilgili bir vakıa olarak zikredilmelidir ki, esas imar ve inşa faaliyetleri daha sonraki dönemlerde buraya hâkim olan Türk idareciler tarafından yapılmıştır. Örneğin Tutuş sonrası dönemde Âmid'i merkez edinerek yeni bir hanedanın ilk adımlarını atan Yıvaloğulları döneminde de şehrin imar gördüğü bilinmektedir. Bugün Sultan Süleyman Camii olarak bilinen İç Kale'deki camii ile onun yanında bulunan ve Âmid'in fethi esnasında hayatını kaybeden ve Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman'ın da içlerinde olduğu yirmi beş şehidin yatmakta olduğu sanılan hazirenin bu hanedanının en meşhur veziri Cemâlüddevle tarafından inşa

¹⁰²¹ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 95; İbnü'l-Esîr, IX, s. 66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 187; Amedroz, s. 127; Ripper, s. 486; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 257.

¹⁰²² Dağ Kapı'nın birinci katında yer alan bu mescidin üzerinde bulunan 1056 tarihli kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "Allah'ın mescidlerini yalnız Allah'a, ahiret gününe iman edip namazı dosdoğru kılan, zekatı veren, din babında ancak Allah'tan korkan kimse imar ederler. İşte bunlar hidayete erenlerdir. Besmele. Burasını Yüce Allah'a ve onun peygamberi Muhammed'e yakınlaşmak için değerli ve muzaffer emir, efendimiz, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardım ve desteği, milletin temeli, ümmetin asaleti, emirlerin şerefi Ebû Nasr Ahmed b. Mervân (Allah onun izzetini daim kılsın, saltanatını sürdürdün ve düşmanlarını zelil etsin) tarafından yapımı emredilmiş ve masrafları gönüllü olarak kendisi tarafından karşılanmıştır. 447 yılının Zilhicce ayında Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr (Allah makamını daim kılsın) tarafından yaptırılmıştır." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 226; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 264, n. 915; Tuncer, s. 119.

¹⁰²³ Gregory Abû'l-Farac, I, s. 300; Şeref Han, s. 25; Göyünç, "Diyarbakır", s. 465; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 201; Sevim ve Yücel, s. 40; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 16-17; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 48; Ünal, s. 180; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 257; Bedirhanoglu, s. 217.

¹⁰²⁴ Creswell, s. 2.

¹⁰²⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 516, İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 184-186; İbnü'l-Esîr, X, s. 112; İbn Şeddâd, III/I, s. 257, 379-380; Ebû'l-Fidâ, II, s. 6; İbnü'l-Verdî, I, s. 368; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 218; Cantay, s. 27; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 257.

¹⁰²⁶ Yousif, s. 58.

ya da esaslı bir şekilde tamir edildiği caminin doğu penceresi üzerinde yer alan kitabeden anlaşılmaktadır.¹⁰²⁷ Yine İç Kale'deki Kale Camii ve Hz. Ömer (Ömer Şeddâd) Camii Yıvaloğulları dönemine aittir. Bununla birlikte bu Türkmen hanedanına ait medrese, hamam, bimaristan gibi sosyal içerikli eserlere rastlanmadığı ve aynı şekilde aile fertlerinin türbelerinin de bulunmadığı not edilmelidir.¹⁰²⁸

Selahaddîn Eyyûbî tarafından ele geçirilmesinden sonra buraya hâkim olan Nûreddîn'in Âmid'in fiziksel gelişimine katkı sağladığını biliyoruz. Örneğin Urfa Kapısı üzerinde bulunan ve ona ait olan 579/1183 tarihli tamir kitabesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.¹⁰²⁹ Buna ek olarak, Selahaddîn Eyyûbî'nin şehre girdiğinde konakladığı ve şehir ileri gelenlerinin kendisine tazim ve tabiyet sundukları *Dâru'l-İmâre* (Hükümet Sarayı) de dönemin önemli bir eseri olarak sözü edilemeye değerdir. *Berku's-Şâmî*'nin bildirdiğine göre, binalar içerisinde mümkün olabilecek “*en güzel, en sanatsal, en acayip ve en süslü*” yapı olan bu hükümet sarayı çok güzeldi ve girişinde bulunan kitabede de “*Yüksek sütunlu İrem'e. Ki beldeler içerisinde onun benzeri yaratılmadı*” (Fecr Sûresi 7 ve 8. Ayetler) ayetleri okunuyordu.¹⁰³⁰

Artuklular dönemi, Âmid'in mimarî açıdan en fazla gelişme gösterdiği dönemlerden biri oldu.¹⁰³¹ İç Kale'de kapsamlı bir düzenlemeye gitmiş olan el-Melikü's-Sâlih Nâsireddîn Mahmûd döneminde de birçok imar ve inşaa faaliyeti yapılmıştır. Ulu Beden Burcu'nu tamamlayan ve Yedi Kardeş Burcu'nu inşaa ettiren Nâsireddîn Mahmûd, İç Kale'de yakın zamanlara kadar hapishane olarak kullanılan bir bina ve selsebilli havuzu olan dört eyvanlı bir saray inşaa ettirmiştir.¹⁰³² Kaleyi ihata eden küçük bir de kale

¹⁰²⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 157; Akgündüz, “Sahâbe İzleri”, s. 73.

¹⁰²⁸ Çevik, “Türkmen Beylikleri”, s. 147.

¹⁰²⁹ Turan, Doğu Anadolu, s. 189; Polat, s. 303.

¹⁰³⁰ el-Berku's-Şâmî, V, s. 89.

¹⁰³¹ Artuklular döneminde Âmid'in fiziksel durumu ve mimari manzarası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Lorenz Korn, “The Artuqid Residence at Amid (Diyarbakır)”, Lorenz Korn, Martina Müller-Wiener, Reichert Verlag, (Ed.), Central Periphery? Art, Culture and History of Medieval Jazira (Northern Mesopotamia, 8th and 15th Centuries), 31 Oct.-2 Nov.-Bamberg, Proceedings, (51-62), Bamberg, 2017, s. 153-181. Ayrıca bkz. Aynur Durukan, “Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, 23-27.09.1991-Ankara, (51-62), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, II, s. 51-62.

¹⁰³² Oktay Aslanapa, “Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)”, Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XI-2, 1961, s. 17. Aslanapa'nın bu çalışmasında 1961 yılında İç Kale'de yapılmaya başlanan arkeolojik kazı sonucunda elde edilmiş olan buluntular üzerinden detaylı bir mimarî tarif yapılmış, bulunan pek çok mimarî unsurdan hareketle yapı ile İslâm dünyasının başka yerlerinde bulunan birçok eser arasında bağlantılar kurulmuş ve yapının Artuklular dönemi eseri olduğu ortaya konulmuştur. Müellifin verdiği bilgilerden, bugün mevcut olmayan bu Artuklu sarayının muazzam bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 202-103; Pıçak, s. 519-520; Keskinbora, s. 502-503; Bedirhanoğlu, s. 212-213. Üst üste iki yıl boyunca yapılan kazılar sonucunda ortada süslü bir havuzu olup dört bir yana eyvanlarla

yaptıran Nâsireddîn, bu kaleyi kemerli bir sur duvarı ile dış kaleye bağlatmış, bu şekilde idarî merkezi korunaklı hale getirmiştir. Aynı şekilde idare merkezi ile şehir bağlantısını sağlamak için de son derece hoş bir kemeri olan ve bugün de halen ayakta olan bir kapı yaptırdığını biliyoruz. Üst bölümü yıkılan söz konusu kemer, kitabesinde yer alan tarihten de anlaşıldığı gibi 1206-1207 tarihinde inşa edilmiştir.¹⁰³³ Bir başka ifadeyle, sözü edilen Türkmen hanedanının hâkimiyeti döneminde Âmid'deki yapılar arasına Zinciriye ve Mesûdiye medreseleri, Artuklu Sarayı, İç Kale'de (İç Kale çizimi için bkz. Harita 7 ve Foto 11) bulunan saray, İç Kale'deki harika kemer açıklığı, Yedi Kardeş ve Ulu Beden Burçları, Urfa Kapısı, Deve Geçidi Köprüsü¹⁰³⁴ ve Hevt Suyu¹⁰³⁵ üzerindeki yedi köprü katılmıştır.¹⁰³⁶ Yine Mardin Kapı yakınlarında inşa edilmiş olup bugüne kadar ulaşmayan Şucâiyye Medresesi'ni de söz konusu yapılar arasında eklemek gerekir.¹⁰³⁷

Öte yandan Artuklular dönemi mimarî faaliyetleri ile ilgili olarak İbn Şeddâd tarafından kayıt altına alınan bilgilere değinmek gerekir. Âmid'de iki medrese (Zinciriye ve Mesûdiye medreseleri) olduğundan söz eden İbn Şeddâd (ö. 1234), bunların ilkinin caminin doğusunda olup Tâceddîn isimli biri tarafından inşa edildiği için Tâciyye olarak

açılan sarayın en güzel bezemeli kısımları ortaya çıkarılmış ve havuza suyun geldiği selsebilin varlığı da bu şekilde tespit edilmiştir. Elde edilen buluntulardan ilk halinin Nisanoğulları dönemindeki Dâru'l-İmâre'ye karşılık geldiği anlaşılan bu saray, Selaheddîn Eyyübî tarafından Artuklulara verildikten sonra da tamirat ve eklemeler görmüştür. Bu durum, kazılar esnasında rastlanan çift başlı kartal keramiklerinden anlaşılmaktadır. Bkz. Artuk ve Artuk, s. 48-49. Artuklu Sarayı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 342-344; Sinclair, III, s. 192-193.

¹⁰³³ Parla, "Figürlü Kabartmalar", s. 18-19; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 307.

¹⁰³⁴ Deve Geçidi Köprüsü üzerinde bulunan üç kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "1.) *Bismillahirrahmanirrahim. Bu köprünün yapımını efendimiz, bilgin, âdil, güçlü hükümdar, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, Emîru'l-Mü'minîn'in yardımcısı, Artuk oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Ebû'l-Feth Mahmûd Sâlih üstlenmiştir. Ustası Halebli Mahmûd oğlu Cafer'dir. Sene 615/1218-1219.* 2.) *Yapılmasını efendimiz, dinin ve dünyanın yardımcısı Artuk oğlu Muhammed oğlu Sultan Melikü's-Sâlih Mahmûd buyurmuştur. Ustası Mahmûd oğlu Cafer'dir. Melikü's-Sâlih.* 3.) *Bismillahirrahmanirrahim. Mallarını Allah yolunda hayır yapmaya ayıran kimselerin malları, ekildikçe yedi başak veren öyle bir tohum tanesinin benzer ki, her bir sümbüle de yüzlerce olur ve Allah murad ettiği kimse için bunu kat kat ziyade eder. Allah fazl ve atâsında vâsî, infak edenin infak ve niyetini bilendir."* Kitabeler için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 349-351; Pıçak, s. 518-519. Köprü ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bedirhanoglu, s. 216.

¹⁰³⁵ 1970 yılında yürütülen yol çalışmaları esnasında bulunan Köprü ile ilgili olarak bkz. Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, 223; Pıçak, s. 519; Kamiran Özervarlı, Artuklularda İlim ve Kültürel Hayat, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2004, (İlim ve Kültürel Hayat), s. 113-114; Köprü'nün üzerinde bulunan kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Bismillahirrahmanirrahim. 1. Bu köprü'nün imarını ve yenilenmesini... (gönüllü olarak) üstlenmiştir. 2. Yüce Allah'ın rahmetine muhtaç, İbn... olarak bilinen Ahmed oğlu Muhammed. 3 ve 4. Emri üzerine iki çocuğu Ali ve Ahmed (Allah hepsine rahmet eylesin) 620 Receb (Temmuz 1223) ayında. Bina ustası: Halebli Mahmûd oğlu Usta Cafer'in hizmetçisi Takâk oğlu Osman."* Kitabe için bkz. Parla, Türk-İslam Şehri, s. 247-248; Pıçak, s. 519; Bedirhanoglu, s. 217.

¹⁰³⁶ Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 202; Cantay, s. 28; Pıçak, s. 518; Özervarlı, İlim ve Kültürel Hayat, s. 104 ve devamı.

¹⁰³⁷ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 272.

da bilindiğini, diğerinise caminin yanında yer alıp iki kapısının bulunduğunu, bu kapıların birinin sokağa, diğerinin ise camiye açıldığını belirtir.¹⁰³⁸ Şehrin mimari zenginliğine ilişkin bilgiler vermeye devam eden İbn Şeddâd, Âmid’de ayrıca iki kilise olduğundan da bahsetmektedir. İlki Rûm Kapısı tarafında olup Meryem Kilisesi olarak bilinen ve eski, korunaklı ve mükemmel olan bu mabetlerin diğeri ise bostan tarafında idi ve el-Menâzî olarak bilinmekteydi. İbn Şeddâd’ın kaydına göre, fetihten önceki büyük kilise de buradaydı. el-Melikü’s-Sâlih döneminde yıkılmış ve binanın taşları başka yapıların inşasında kullanılmıştı.¹⁰³⁹ Burada 13. Yüzyılda “şehir burçlarından birinde” olan ve İbnü’l-Adîm’in kendisinden söz ettiği hapishaneyi zikretmekte de fayda vardır.¹⁰⁴⁰ Bu bahis içerisinde Artuklular ile ilişkilendirebileceğimiz son yapılar, 1334-1335 yılları arasında Melikü’s-Sâlih’in oğlu İmâdeddîn’in adına yapılmış olan günümüze ulaşmamış İmâdiye Mescidi ve Hüsâmeddîn Camii’dir.¹⁰⁴¹

Bu noktada son olarak, Akkoyunluların hâkimiyeti döneminde de Âmid’de birçok imar ve inşa faaliyetinin yapılmış olduğunu belirtelim. Akkoyunluların en güçlü olduğu dönemlerde devlete başkentlik yaptığı için Akkoyunlu mimarisinin en önemli eserlerinin Âmid’de olduğu görülmektedir.¹⁰⁴² Aşağıda bugüne kadar gelmiş olanlarını daha ayrıntılı başlıklar halinde ele alacağımız bu eserleri Dört Ayaklı Minare (Şeyh Matar) Camii, Parlı Safa Camii, Nebî Mescidi, 1434-1444 yıllarında Uzun Hasan’ın amcası Hamza Bey tarafından İç Kale’de yaptırılmış olup bugün yerinde buz fabrikası bulunan Hamza Bey Camii, Hindî Kapısı’nın güney tarafında bulunan Balıklı Mescidi ve Zaviyesi, Yoğurt Pazarı’ndan Fatih Paşa Camii’ne giden sokakta olup bugün mevcut olmayan İzzeddîn Camii ve Kuyumcular Çarşısı yakınlarında bulunan ve yine günümüze ulaşmayan Mirza Hamamı ile Dağ Kapı civarındaki Sunakiyye Hamamı olarak listeleyebiliriz.¹⁰⁴³ 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrirleri içerisinde yer alan kayıtlarda da zikredilen bu eserlerin önemli bir kısmının Osmanlı döneminde de aktif olarak hizmet vermeye devam ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ İbn Şeddâd, III/I, s. 258; Cahen, “XIII. Asrın Ortalarında Cezire”, s. 97; Acar, “Diyarbakır Medreseleri”, s. 125.

¹⁰³⁹ İbn Şeddâd, III/I, s. 25-259; Cahen, “XIII. Asrın Ortalarında Cezire”, s. 97.

¹⁰⁴⁰ İbnü’l-Adîm, Buğyetü’t-Taleb, s. 1880.

¹⁰⁴¹ Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 275-276; Özervarlı, İlim ve Kültürel Hayat, s. 104.

¹⁰⁴² Doğan ve Doğanay, s. 656.

¹⁰⁴³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 486-487; Cantay, s. 28; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 278; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 270, 277, 278; B. Keleş, s. 6, 9.

¹⁰⁴⁴ İlhan, Amid, s. 117; İlhan, “Diyarbakır Nüfusu ve Vakıfları”, s. 53-54.

3.4.2. Günümüze Kalan Yapılar

Binlerce yıllık tarihi ile bölgenin en eski ve köklü şehirlerinden biri olan Diyarbakır, günümüze önemli bir tarih turizmi potansiyeline sahiptir ve bu potansiyelin büyük bir kısmı da şüphesiz burada bulunan tarihî yapılara dayanmaktadır. Tarih boyunca pek çok efsanenin, dinî nitelikli birçok anlatının merkezindeki bir yer olan Diyarbakır'da bu efsanelerden hareketle inşa edilmiş “*makamların*” olması da doğaldır. Örneğin bugün halen Fis Kayası olarak bilinen yerde bulunan Hz. Yunus ya da Sur ilçesi Hasırlı mahallesinin Küçükbahçeçik sokağı 21 numarada bulunmakta olan ve ikametgâh olarak kullanılmaya devam eden sinagogun yerinde bulunduğu düşünülen Hz. İlyas makamını¹⁰⁴⁵ belirtebiliriz.¹⁰⁴⁶ Benzer biçimde Dağ Kapı Ulu Beden Burcu'nun arkasında bulunan bir mezarın kendisine izafe edildiği meşhur sahâbi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın ve tabiin mensubu olan Mâlik b. Hâris el-Eşter için de Diyarbakır'da makamlarının olduğunun düşünüldüğünü de not etmeden geçmeyelim.¹⁰⁴⁷

3.4.2.1. Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi

Dicle'nin batısında, Viran Tepe'yi izleyen İç Kale'nin kuzeydoğu sınırındaki şehir surları içerisinde bulunup halk tarafından Kara Papaz Kilisesi olarak adlandırılan Aziz George Kilisesi, 3, 5 ya da 5. Yüzyıla tarihlendirilmektedir. Hıristiyanlık öncesi döneme ait bir pagan mabedinin özelliklerine sahip olduğu düşünülmeyle birlikte, Bizans dönemine ait bir kilise olduğu fikrinin daha ağır bastığını belirtmek gerekir.¹⁰⁴⁸ (Foto 12 ve Foto 13.)

¹⁰⁴⁵ Âmid'de dâhil olduğu el-Cezîre bölgesinde yaşadığına inanılan peygamberler ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Güneş, “Cezîre Bölgesinde Yaşadığına İnanılan Peygamberler”, *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi*, (Ed. Mustafa Sarıbyık), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2015, s. 28-48.

¹⁰⁴⁶ Ali Melek, Abdullah Demir (haz.), *Dini Değerleri İle Diyarbakır*, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009, s. 38-40; Melek, s. 22-23; Haspolat, “Diyarbakır'ın Manevi Envanteri”, s. 67-68, 73; Ahmet Akgüç, “Diyarbakır Cami Hazirelerinde Ulular ve Paşalar”, *Nebiler, Sahâbiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (141-153), Ankara, 2010, s. 146; Yıldız, s. 197.

¹⁰⁴⁷ Akgündüz, “Sahâbe İzleri”, s. 73; Resul Çatalbaş, “Diyarbakır ve İnanç Turizmi”, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, s. 266 ve devamı.

¹⁰⁴⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 132; Melek ve Demir (haz.), s. 254; Bayram, s. 100; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 252; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 114; F. Demet Aykal,

3.4.2.2. Meryem Ana Kilisesi

Bugün Diyarbakır'da faal durumda olan tek Süryanî mabedi olan Meryem Ana Kilisesi, 6. Yüzyıldan kalma bir Hıristiyan mabedidir.¹⁰⁴⁹ Yapının 4. Yüzyılda şehre yerleşen Nusaybinli Mor Efrem tarafından inşa edilmiş olduğunu ileri süren Süryanî geleneğinin kadim Yakubî mezhebine ait olan bu kilisede Bizans devrinden kalma bir mihrap, Roma tarzı bir kapı ve aziz tasvirleri bulunmakta olup bina kilise, Mor Yakup kutsal alanı, dört avlu, derslik ve bir lojmandan oluşmaktadır. Bununla birlikte kilise ataları tarafından “Kutsal Ruh’un Kavalı” olarak isimlendirilen Mor Efrem’in şiirlerini Türkçeye tercüme eden Gabriel Akyüz’ün söz konusu tercüme için kaleme aldığı bu zatın biyografisinden, onun burada bir kilise inşa edebilecek kadar uzun süre kalmadığının, daha doğrusu şehre geldiği vakit çok genç ve etkisiz olduğunun anlaşıldığını da not etmek gerekir.¹⁰⁵⁰ Bu mabedin ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte, eski zamanlarda güneşe tapan paganların bir mabedi olup 280 yılında kiliseye dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Adı geçen kilisenin, 325 yılında düzenlenen İznik Konsili’ndeki katılımcılar arasında bulunan Amida metropoliti Şemun (Simeon) ile birlikte önem kazanmaya başladığı sanılmaktadır.¹⁰⁵¹ Bizans İmparatoru Heraklius tarafından inşa edilen yapı olma olasılığı üzerinde durulan Meryem Ana Kilisesi’nin Bizanslılar zamanından kalma tek eser olduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁵² 1700 yılında Süryanî Patriği Gorgis zamanında Mafıryan İshak’ın girişimleri ile restore edilip bugünkü şekline kavuşturulmuştur.¹⁰⁵³ (Foto 14, Foto 15 ve Foto 16.)

“Diyarbakır Kiliseleri”, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, s. 337 ve devamı.

¹⁰⁴⁹ Kilise ile ilgili detaylı değerlendirmeler için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 140 ve devamı; Sinclair, III, s. 184-185.

¹⁰⁵⁰ Mor Efrem, s. 24.

¹⁰⁵¹ Melek ve Demir (haz.), s. 256-258; M. Hadi Tezokur, “Diyarbakır’da Ayakta Duran Üç Kilise”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (185-192), Ankara, 2010, s. 187-190; Yıldız, s. 197; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 116; Şimşek, “Süryanilerin Tarihi Mekanları”, s. 55-57.

¹⁰⁵² Kleinbauer, s. 104; Haspolat, “Diyarbakır’ın Manevi Envanteri”, s. 147; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 259; Yalçın, s. 230; Aykal, “Diyarbakır Kiliseleri”, s. 346 ve devamı.; Elif Keser-Kayaalp, “The Church of Virgin at Amida and the Martyrium at Constantia: Two Monumental Centralised Churches in late Antique Northern Mesopotamia”, OLBA, Sayı: XXI, Mersin, 2013, s. 409 ve devamı.

¹⁰⁵³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 131-132.

3.4.2.3. Ulu Camii

Âmid'in Müslümanlar tarafından fethinden sonra şehrin tam merkezindeki Mar Tahoma Kilisesi'nin bir bölümünün camiye çevrilmesi¹⁰⁵⁴ ile meydana getirilmiş olan bu mabet¹⁰⁵⁵ halen görkemli bir şekilde varlığını devam ettirmektedir.¹⁰⁵⁶ Evliya Çelebi'nin, Rûm müverrihlerine atıfla "Hz. Musa zamanında" bina edildiğini ileri sürdü camii,¹⁰⁵⁷ Gazi Caddesi üzerindedir.¹⁰⁵⁸ Buranın daha önce bir pagan mabedi olduğu ve Roma dönemi örneği olup rivayetlere bakılırsa antik bir tiyatrodan sökülüp getirilen¹⁰⁵⁹ parçalarla¹⁰⁶⁰ birlikte Korint tipi sütunlardan hareket edilerek¹⁰⁶¹ Romalılar döneminde Hıristiyan mabedine çevrildiği düşünülmektedir.¹⁰⁶² Son derece görkemli bir eser olan Ulu Camii,¹⁰⁶³ başta Nâsır-ı Hüsrev olmak üzere ortaçağlarda şehri ziyaret eden birçok seyyahın dikkatini çekmişti.¹⁰⁶⁴ Mabet ile ilgili olarak nispeten detaylı bilgiler veren İranlı

¹⁰⁵⁴ Bu caminin kiliseden çevrilmiş olup olmadığına ilişkin birtakım şüpheler olmakla birlikte, söz konusu dönüştürme hadisesine ilişkin bilginin 17. Yüzyılda şehri ziyaret eden Tavernier'in seyahat notları arasında da yer alması, dönüştürmeye ilişkin fikrin en azından halk arasında her dönem mevcut olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bkz. Tavernier, s. 287.

¹⁰⁵⁵ Diyarbakır Ulu Camii ile ilgili 454 resim, 96 plan ve kroki, 68 fotokopi, 8 desen ve 3 levha ile desteklenmiş olan kitap çapındaki ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mahmut Akok, "Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi", Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1969, s. 113-202.

¹⁰⁵⁶ Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 147; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 261. Mar Tahoma Kilisesi'nin aslında bugünkü Ulu Camii'nin yerinde değil de Mesudiye Medresesi'nin bulunduğu yerde olduğuna ilişkin sıradışı bir yaklaşım için bkz. Mehmet Ali Abakay, "Ashab-ı Kehf'in Hikayesi ve Diyarbakır", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (117-124), Ankara, 2010, s. 119 ve devamı.

¹⁰⁵⁷ Evliya Çelebi, IV, s. 31; Bruinessen ve Boeschoten, s. 202.

¹⁰⁵⁸ Diyarbakır Ulu Camii ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, IV, s. 30-31; Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 53 ve devamı, ayrıca s. 217 ve devamı; Gabriel, s. 166-174; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 272 ve devamı; Sinclair, III, s. 176 ve devamı; Mermutlu, s. 92-93; Ahmet Çakmak, "Diyarbakır Ulucamii", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2012, XLII, s. 96-97; Mücahit Yıldırım, "Diyarbakır Camileri ve Mimar Sinan Ekolü", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (315-322), Ankara, 2010, s. 316; Mehmet Top, "Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı", *Medeniyetleri Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (ed. İrfan Yıldız,) Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, s. 185-226.

¹⁰⁵⁹ Melek ve Demir (haz.), s. 126.

¹⁰⁶⁰ Mabedin inşa ya da tamirat faaliyetleri esnasında kullanılan devşirme malzemelerle ilgili detaylı bir çözümleme için bkz. Elif Keser-Kayaalp, "Klasik Olana Öykünme ve *Spolia* Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii", Suzan Yalman, Ivana Jevtic, (Ed.), 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, 5-6 Aralık 2015-İstanbul, Sempozyum Bildirileri, (131-154), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 131-154.

¹⁰⁶¹ Diyarbakır Ulu Camii'nin şurasında burasında bulunan Roma dönemine ait kalıntılar hakkında bilgi için bkz. Assénat, s. 107.

¹⁰⁶² Melek ve Demir (haz.), s. 122; Yıldız, s. 197. Ulu Camii'nin Sasaniler zamanında kalma bir sarayın avlusunda inşa edildiğine ilişkin bir bilgi için bkz. Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 247, 250.

¹⁰⁶³ Ulu Camii'nin minaresi ile ilgili olarak bkz. Pınar Gürhan, "Diyarbakır Minareleri", *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, s. 218-219.

¹⁰⁶⁴ Nâsır-ı Hüsrev, s. 13; Melek ve Demir (haz.), s. 131.

seyyahın kaydettiklerine bakılırsa, Ulu Camii de surların yapıldığı siyah taştan inşa edilmişti. Binası öyle mükemmeldi ki, ondan daha düzgün ve sağlam yapılması imkân dâhilinde değildi. İçinde bulunan iki yüzün üzerindeki taş direğin her biri yekpâre idi ve direklerin üzerinde de yine taştan yapılmış kemerler bulunuyordu. Öte yandan kemerlerin üzerinde öteki direklerden daha kısa taş direkler bulunuyordu. Kemerlerin üzerinde de yine bir sıra küçük kemerler dikkati çekiyordu. Üzeri kubbelerle örtülmüş olan caminin her yanı oyma işlemler ve nakışlarla süslenmiş, güzel bir şekilde boyanmıştı. Caminin ortasında büyük bir taş ve onun üzerinde de bir adam boyu yüksekliğinde olup çevresi iki arşın genişliğinde olan büyükçe bir taş havuz vardı. Havuzun ortasında bulunan piriç lülede bulunan fiskiyeden berrak bir su fişkıyordu ve akan suyun nereye gittiği görülmüyordu. Büyük ve güzel, benzersiz bir abdest alma yeri olan camideki bütün yapılar siyah taştan yapılmıştı.¹⁰⁶⁵ Ulu Camii, herhangi bir dönemde bir kez inşa edilerek bina edilmiş bir mabet değildi. Birçok kez imar ve inşa faaliyetine sahne olmuş, çeşitli afet ve yıkımlardan sonra birçok defa yeniden inşa edilmişti.¹⁰⁶⁶ Bu çerçevede zaman içerisinde gördüğü hasarlar nedeniyle Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emriyle 1090 yılında adeta yeniden yapılandırılmış olduğunu biliyoruz. Caminin batı kanadını onaran¹⁰⁶⁷ Selçuklular dönemine ait olan ve Kadı Abdüvehhâb oğlu Ebû Nasr Muhammed tarafından yaptırılan 1091-1092 tarihli çiçekli kufî kitabenin üzerinde Sultan Melikşah'ın adı yazmaktadır.¹⁰⁶⁸ Bu bakımdan Diyarbakır Ulu Camii bir Selçuklu eseri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶⁹ Yine Ulu Camii'nin üzerinde Türkiye Selçuklularına ait kitabeler de vardır. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e ait olan 1240 tarihli kitabede yer alan

¹⁰⁶⁵ Nâsir-ı Hüsrev, s. 13-14; Le Strange, s. 153. Ulu Camii'nin taş işçiliğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mercin, s. 376-378

¹⁰⁶⁶ Mehmet Salih Erpolat, "Diyarbakır Ulu Camii'nin Manevi Önemi", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (125-131), Ankara, 2010, s. 126.

¹⁰⁶⁷ Cantay, s. 28.

¹⁰⁶⁸ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: "*Besmele. Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir. Hükümdarlar hükümdarı, büyük, halifenin hükümdarı, Arap ve Arap olmayanların efendisi, dünya ve dinin yüceltici, devletin güzelliği, Ebû'l-Feth Melikşah'ın (Allah saltanatını daimi kilsin) emriyle büyük, dini şerefi, devletin direği, vezirlerin tacı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Cehir (Allah günlerini daimi kilsin) zamanında kaduların gururu büyük Kadı Ebû Nasr Muhammed b. Abdülvâhid ve vekili Ahmed b. Muhammed el-Kuddîsi'nin eliyle 484 senesinde yapıldı.*" Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 59; Gabriel, s. 263; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 256; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 218; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 266, n. 936.

¹⁰⁶⁹ Melek ve Demir (haz.), s. 123; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 266; Erpolat, s. 126; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 259.

metinde¹⁰⁷⁰ Mardin Kapı, Urfa Kapı ve Yeni Kapı taraflarındaki bahçelerde alınan haracın kaldırıldığı ilan edilmiştir.¹⁰⁷¹ Yine camiinin Hanefiler bölümünün dış duvarında yer alan Eyyübî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'e ait kitabede de Âmid ahalisi üzerinde bulunan yüklerin kaldırılarak vergilerin affedildiğine ilişkin bir ferman bulunmaktadır.¹⁰⁷² Öte yandan mabedde başka Artuklu kitabelerinin bulunduğunu da not etmek gerekir.¹⁰⁷³ Aynı şekilde Ulu Camii'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ait bir kitabe de bulunmaktadır.¹⁰⁷⁴

Diyarbakır Ulu Camii'nin İslâm âleminin beşinci Harem-i Şerif'i olarak kabul edildiğini kaydeden ve uzun uzadıya tasvir eden Evliya Çelebi'ye bakılırsa, sütunlarından birinin üzerinde İbranice bir kitabe olan¹⁰⁷⁵ Ulu Camii 1110'lu yılların ortalarında

¹⁰⁷⁰ Kitabe metni şu şekildedir: “*Besmele. Hamd, bizden hüziün ve kederi gideren Allah içindir. Ma (nehir) Kapısı, Rûm Kapısı, Tell Kapısı ve Esel vergilerini kaldırma fermanı (Allah saltanatını sürekli kılsın) yardıma koşan büyük, yüce kişinin emriyle bereketli sadaka ve korunmuş Âmid halkına bir ihsan şeklinde gerçekleşti. Bu fermanı duyduktan sonra kim ki değiştirse bunun günahı değiştirenleredir. Allah işiten ve bilendir. Allah güç durumda iyi niyetli duaları kabul etsin, yer ile gök (var olmaya) devam ettiği sürece bu tür duaları sürekli kılsın. Söz konusu vergi muafiyeti 63? Senesinde gerçekleşmiştir. Allah'ın rahmeti ve mağfireti Muhammed üzerine olsun.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 96-97; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 284; Gabriel, s. 265; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 230-231; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 274, n. 1025.

¹⁰⁷¹ Melek ve Demir (haz.), s. 123; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 274; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 260.

¹⁰⁷² Güzel bir nesih ile taşa hakkedilmiş olan kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. (Bu) efendi, büyük sultan Melikü's-Sâlih Şems'in tartılardan ve belirlenmiş olan şeylerden alınan vergilerin, olağanüstü vergilerin, külfetlerin ve kira kefaletinin korunmuş Âmid reayası üzerinden kaldırılması, serbest bırakılması, devam edegelen adet ve kararlaştırılmış kurallara göre küçük ağırlıkların (kullanılmaya) devam etmesi için şerefli, yüce emriyle (yazılan) fermanıdır. Bu onlara verilen bir nimet ve ihsandır. Kahir devletin daim olması için edilen salih duaların kabulü ve onların mamur olması için bir taleptir. (Allah – onun- saltanatını daim kılsın, yerini ve onun mekânını ve gücünü Başak yıldızına kadar yükseltsin. Uzak diyarlardaki şöhretini, keremini, boyunlardaki kolyeler gibi olan şerefli sadakalarını kaldırmayın.) Mezkûr vilayetdeki (Âmid'deki) valiler, naipler, mutasarrıflar ve kâtipler (bu işten) sorumlu tutuldu. Fermanımız üzere bu emir mucibince ve muktezasınca bu iş (onlar tarafından) yüklenildi. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. Ve bu 731 (1331) senesinin Receb (Nisan-Mayıs) ayında (oldu).*” Kitabe ve metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 99-100; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 284-285; Gabriel, s. 265; Karaçam, s. 176-181; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 230-231; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 275 n. 1037; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 267.

¹⁰⁷³ Ulu Camii'de bulunan Artuklular dönemine ait bir kitabe, caminin doğu girişinin güneyinde bulunmaktadır. Camii çatısının doğuya bakan duvar ile oluşturduğu üçgenin altında ve pencerenin üst tarafından yer almaktadır. Beyaz kireçtaşından yapılmış olan söz konusu kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. Bu mübarek duvar, efendimiz Sultan Şehid Melikü'l-Mansûr oğlu, efendimiz Sultan Melikü's-Sâlih Şemsü'd-Dünyâ ve 'd-Dîn'in günlerinde (Allah ona yardımını arttırsın), güç, mülk sahibi efendi Hüsâmü'd-Dünyâ ve 'd-Dîn'in yüce işaretleriyle (Allah Teâlâ onu korusun) Allah'ın rahmetine muhtaç fakir kul, dinin mücahidi, Selaheddin oğlu Hacı Yusuf'un gözetiminde 735 (1334-1335) senesinde yenilendi.*” Kitabe ile ilgili olarak bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 285; Karaçam, s. 181-184; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 232.

¹⁰⁷⁴ Melek ve Demir (haz.), s. 123; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 269.

¹⁰⁷⁵ Evliya Çelebi, IV, s. 31-32; Bruinessen ve Boeschoten, s. 202; Bayram, s. 101; Melek ve Demir (haz.), s. 125.

meydana gelen depremde büyük hasar görmüş ve bir süre sonra da fena bir şekilde yanmış, yapıda bulunan iki yüzden fazla taş direk ile üzerlerinde bulunan taş kemerler ve kubbeler yıkılmıştı.¹⁰⁷⁶ Kısa süre sonra mabedin yeniden inşa çalışmalarına başlandı. Urfalı Mateos, bu konu ile ilgili ilginç bir hikâye de anlatmaktadır. Onun bildirdiğine göre, söz konusu tarihte “*kötü bir nişane belirmiş*” ve “*Müslüman milletinin yapmakta olduğu kötü ve menfur işlerin çoğalmasından dolayı büyük caminin üzerine gökten bir ateş*” düşmüştü. Ateş o kadar kızgın idi “*taş duvarlar odun gibi*” yanmıştı. Şehrin bütün erkekleri olay yerine koşmalarına rağmen ateşi bir türlü söndüremediler ve Müslümanların mabedi bütünüyle yanıp kül oldu.¹⁰⁷⁷ Caminin Yınaloğulları döneminde yeniden inşa edildiğini, 1117-1118 yılında avlunun doğusuna,¹⁰⁷⁸ 1124-1125 yılında ise batısına¹⁰⁷⁹ iki katlı birer maksure yapılmaya başlanmıştır. 1140-1141 yılında üst kat ve revakları yaptıran¹⁰⁸⁰ İnaloğlu Ebû Saîd İlalâdî Bey ve ondan sonra da yerine geçen oğlu Mahmûd zamanına yapılan çalışmalar Nisânoğulları döneminde adeta yok sayılmıştır. Ulu Camii hariminin kuzey cephesinde bulunan 1155-1156 tarihli kitabeden,¹⁰⁸¹ şehrin

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 557, İbnü'l-Ezrak, Türkçe çev. Ahmet Savran, s. 33; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 259; Çevik, Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, s. 79-80; Erpolat, s. 127; E. Durmuş, s. 219.

¹⁰⁷⁷ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 257; Smbat Sparapet, s. 65; Ripper, s. 413.

¹⁰⁷⁸ 1117-1118 tarihli kitabenin metni şöyledir: “*Besmele. Bu doğu maksure ve açık maksure büyük emri efendimiz, Allah'ın yardımıyla üstün gelmiş, dinin yüceliği, devletin kutluluğu ve milletin değeri, ümmetin güzelliği, hükümdarın yardımcısı, emirlerin yücüsü, müminlerin emirinin kılıcı İbrahim Ebû Mansûr İlalâdî (Allah devletini daimi kilsin) tarafından büyük sultan, hükümdarlar hükümdarı, büyük efendimiz, halkın halifesi, Arap ve Arap olmayanların gözeticisi, dünya ve dinin koruyucusu, İslâm'ın ve Müslümanların hükümdarı, müminlerin emiri Ebû Şucâ' Muhammed b. Melikşah'ın emriyle ve büyük kadı (...) eliyle 511 senesinde yaptırılmıştır.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 62; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 278-279; Gabriel, s. 263; Artuk, “Bir Yapı Kitabesi”, s. 196-197; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 219-220; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267, n. 944.

¹⁰⁷⁹ 1124-1125 tarihli kitabenin metni şöyledir: “*Besmele. Büyük Emir, ordu kumandanı, dinin yüceliği, devletin kutluluğu ve milletin değeri, ümmetin şerefi, hükümdarlığın başı, emirlerin yücüsü Ebû Mansûr İlalâdî b. İbrahim (Allah saltanatını daimi kilsin) tarafından büyük sultan, hükümdarlar hükümdarı, halkın koruyucusu, Arap ve Arap olmayanların efendisi, Allah kullarının yardımcısı, Allah'ın halifesi, dünya ve dinin koruyucusu, İslâm'ın ve Müslümanların hükümdarı, müminlerin emirinin sağ kolu Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed'in devleti zamanında Allah'ın yardımına muhtaç, Ebû'l-Feth Abdülvâhid b. Muhammed'in eliyle 518 senesinde yaptırıldı.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 64; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 279; Gabriel, s. 263-264; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 220-221; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267, n. 947.

¹⁰⁸⁰ İlgili kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Bu iki maksure ve önlerindeki revakın yapımı (...) efendimiz, büyük emir, dinin yüceliği, İslâm'ın büyüklüğü, devletin kutluluğu, milletin değeri, ümmetin güzelliği, hükümdarların başı, müminlerin emirinin kılıcı İbrahim Ebû Saîd İlalâdî tarafından ve efendimiz büyük vezir A... vahid eliyle büyük yönetici, dinin koruyucusu, İslâm'ın yüceliği, devletin içtenliği, hükümdarın dürüstlüğü, (...) şerefi, Ebû'l-Ali el-Hasan b. Ahmed b. Nisan (Allah günlerini daimi kilsin) zamanında 535 senesi Ramazan'ında yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 280-281; Gabriel, s. 264; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 221-222; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267, n. 949.

¹⁰⁸¹ Söz konusu kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Allah'tan başka ilah yoktur. Doğu kanadı ve kuzeyindeki yol, Allah'ın kulu Hasan b. Ahmed b. Nisan (Allah merhamet eylesin) tarafından ve*

bu dönemde Nisânoğulları idaresi altında kalmaya devam etmekle birlikte Artuklulara tabi olduğu görülmektedir. Yine Nisânoğullarına ait olan ve 1156-1178 yıllarını taşıyan kitabede Yınaloğullarına hiçbir atıf bulunmamaktadır.¹⁰⁸² Bununla birlikte doğu cephesinin alt katında bulunan 1163-1164 tarihli kitabede yine İnaloğullarından söz edilmektedir.¹⁰⁸³ Ayrıca Ulu Camii’de Artuklular dönemine ait kitabe de bulunmaktadır. Melikü’l-Mesûd dönemine ait iki kitabe vardır. Bunların ilki mabedin kuzey cephesinin doğu bölümünde bulunan 1223-1224 tarihli kitabe,¹⁰⁸⁴ diğeri ise mabedin avlusundaki taşa yazılmış olan yine 1223-1224 tarihli kitabedir.¹⁰⁸⁵ Bütün bunlara ilave olarak harim kapısının doğusunda bulunan ve hükümdar adının verilmediği 1331 tarihli bir kitabe¹⁰⁸⁶

efendimiz emir, saygın ordu komutanı, büyük yönetici, Allah’ın yardımıyla üstün gelmiş, âlim, âdil, din ve devletin güzelliği, İslâm’ın ve Müslümanların görkemi, milletin kutluluğu, hükümdarların ve sultanların güneşi, kâfirlerin ve müşriklerin yok edicisi, emirlerin ve orduların şerefi, askerlerin yardımcısı, sınırların emiri, cesur ve kutlu bey, üstün gelmiş, müminlerin emiri Mahmûd b. İldâdî’nin (Allah günlerini daimi kılsın ve yardımcılarını güçlendirsın) yönetimi zamanında 550 senesinde vekil Aydoğdu b. Urve ve bina ustası Hibetullah el-Gürgâni’ye yaptırılmıştır.” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 65; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 280; Gabriel, s. 264; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 223-224; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 268, n. 957.

¹⁰⁸² Nisanoğulları tarafından konulan bu kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Masrafları kendisince karşılanmak üzere emir efendimiz, büyük ordu komutanı, dinin yüceliği, İslâm’ın şerefi, devletin saygınlığı, milletin değeri, ümmetin süsü, orduların başı, emirlerin tacı, devletin şerefi, müminlerin emirinin yardımcısı Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Nisan tarafından yaptırılmıştır.*” Gerek kitabenin metni, gerekse yeniden inşa sürecinin serüveni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 68; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 281-282; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 225-226; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 269, n. 960; Parla, “Figürlü Kabartmalar”, s. 5, n. 9.

¹⁰⁸³ Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “*Besmele. Allah’ın mescidlerini yalnız Allah’a, ahiret gününe iman getiren kimse mamur kılar. Bu doğu revakının ve maksurenin temelinden tepesine kadar imarı kendi servetinden harcayarak ve Allah’ın rızasını kazanmak için emir efendimiz, büyük ordu komutanı, dinin yüceliği, İslâm’ın şerefi, devletin güzelliği, milletin değeri, orduların başı, emirlerin tacı, müminlerin emirinin yardımcısı Ebû’l-Kasem Ali b. el-Hasan b. Nisan (Allah adı geçenin adına rahmet ve mağfaret dileyebilecek olana acısın) tarafından ve âdil efendimiz, dinin güzelliği, İslâm’ın değeri, milletin kutluluğu, ümmetin yardımcısı, sınırların emiri, üstün gelmiş, müminlerin emirinin yardımcısı Mahmûd b. İldâdî’nin yönetimi altında 559 senesinde Hibetullah el-Gürgâni’ye yaptırılmıştır.*” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 66; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 281; Gabriel, s. 264; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 224-225; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 269, n. 965.

¹⁰⁸⁴ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Sultan efendimiz, mutlu melik, âlim, âdil, üstün gelmiş, yardım gören, savaşçı, ibadete bağlı, müminlere adaleti getiren, dünyanın ve dinin temeli, İslâm’ın ve Müslümanların direği, hükümdarların ve sultanların iftihar, kâfir ve müşriklerin, asilerin yok edicisi, Müslüman ordularının şerefi, gaza ve savaşçıların koruyucusu, halifenin yardımcısı, halkın koruyucusu, dünya pehlivanı, İranlı Hüsrev, Turan hükümdarı, cesur, güvenilir, şahin, kutlu emir, fetihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı Mevdûd İbn Mahmûd İbn Muhammed İbn Kara Arslan İbn Dâvûd İbk Sökmen İbn Artuk tarafından mutlu hükümdar, dinin güneşi, ordu komutanının yol göstermesi ile bina ustası Cafer b. Mahmûd el-Halebî’nin planına göre Mimar Mesûd’a 620 senesinde yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 282-283; Gabriel, s. 265; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 227-228; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 273, n. 1012.

¹⁰⁸⁵ Kitabede “*Halebli Mahmûd oğlu Cafer’in planına göre Mesûd tarafından 620 senesine yapılmıştır*” ifadesi yer almaktadır. Bkz. Parla, Türk-İslam Şehri, s. 242; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 273, n. 1013.

¹⁰⁸⁶ Kitabede yer alan ifadeler şu şekildedir: “*Besmele. Efendimizin Yüce Sultanlık emriyle, büyük sultan, makbul hükümdar, dünya ve dinin güneşi (Allah hâkimiyetini daimi kılsın, gücünü ve mevkiini yükseltsin, bütün dünyada iyi işleriyle ün salmayı sürdürsün ve hükümdarlık lütufları boyun çevresindeki*

ile yine harim cephesinde yer alan 1334-1335 tarihli kitabeleri¹⁰⁸⁷ de belirtmek gerekir. Kuşkusuz Akkoyunlular dönemine ait olup Ulu Camii'nin Şâfîiler kısmında yer alan ve 1469-1470 yılına tarihlenen kitabeyi¹⁰⁸⁸ de... Öte yandan daha sonraki dönemlerde caminin üzerinde şu ya da bu şekilde emeği geçen başka devletler olduğunu biliyoruz. Bunlardan ortaçağlar için sözünü edebilmemiz mümkün olanlar, Eyyûbîler, Türkiye Selçukluları, Artuklular ve Akkoyunlulardır. Ayrıca Osmanlı çağlarında da camide imar, inşa ve tamirat faaliyetlerinin devam ettiğini not etmek gerekir.¹⁰⁸⁹ (Foto 17, Foto 18, Foto 19, Foto 20 ve Harita 9.)

3.4.2.4. Sahabe Türbeleri

Manevî miras açısından bölgenin en önemli şehirleri arasında bulunan Diyarbakır'da bugün halen ayakta olan ve halk tarafından ziyaret edilen, adeta turistik hale gelmiş olan birçok türbe bulunmaktadır. Bunlar arasında birçok sahabi vardır. Sağlıklarında İslâm Peygamberini görmüş olup daha sonra bölgeye gelen ve gerek Âmid'in fethi gerekse diğer fetihler esnasında buralarda faaliyet gösteren ve vefat

kolyeler gibi olsun), Âmid'in tacirlerinden artık hiçbir şey istenmeyeceğini (Allah onu korusun), bedeller üzerine yüksek vergiler, çiftlik kiralalarının kaldırılmasını ilan etti (ölçümleme eski usule göre yapılıyordu), iyilik ve lütf adına onların refahlarını sağlamak ve bu güçlü saltanat süresince dualarını kazanmak için bütün eyalet beyleri valiler ve Âmid'in vergi memurları bunu uygulamaya ve buyruğumuza uymaya davet edildiler (bu düzeni bilen herhangi bir kişi değiştirmeye kalkacak olursa cinayet işlemiş olacaktır), Allah işitir ve her şeyi bilir. 731 senesinin Receb ayında.” Bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 99-100; Gabriel, s. 265; Karaçam, s. 176-181; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 230-231; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 275 n. 1037; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 267.

¹⁰⁸⁷ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Bu mübarek duvar sultan efendimiz, dünya ve dinin güneşi Melikü's-Sâlih, şehid hükümdar efendimiz (Allah yardımcılarını aziz kılsın), Allah'ın yardımını gören oğlu, dünya ve dinin kılıcı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, din düşmanları ve haktan uzak kâfir ve dinden uzaklaşanların yok edicisi Ebû'n-Nasr Hasan Bahadır İbn Ali İbn Osman (Allah mülkünü ve saltanatını daimi kılsın) tarafından masrafları da karşılanarak 874 senesinde Şeyh Ali b. Şeyh İbrahim el-'Addûs'un eliyle yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 285-286; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 237-238; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 277, n. 1052.

¹⁰⁸⁸ Kitabede şu ifadeler okunmaktadır: “*Besmele. Allah'ın mescidlerini (....) mamur kılar. Sultan efendimiz, âdil ve âlim hükümdar, Allah'ın yardımını gören kul, Allah'ın yardımı ile üstün gelmiş, bayındır, dünya ve dinin kılıcı, İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, din düşmanları ve haktan uzak kâfir ve dinden uzaklaşanların yok edicisi Ebû'n-Nasr Hasan Bahadır İbn Ali İbn Osman (Allah mülkünü ve saltanatını daimi kılsın) tarafından masrafları da karşılanarak 874 senesinde Şeyh Ali b. Şeyh İbrahim el-'Addûs'un eliyle yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 285-286; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 237-238; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 277, n. 1052.

¹⁰⁸⁹ Melek ve Demir (haz.), s. 122-124; Erpolat, s. 126-127; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 54 ve devamı. 19. Yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret etmiş olan Horotia Soutghgate, M. Chevalier Lycklama ve Lord M. P. Warkworth gibi bazı yabancı seyyahların hayran kaldıkları Ulu Camii ile ilgili sözleri için bkz. Yıldız, s. 198-199. Diyarbakır Ulu Camii ile ilgili çok yönlü ve detaylı bilgi için bkz. Melek ve Demir (haz.), s. 122 vd.

ettiklerinde de Âmid'e defnedildiklerine inanılan birçok isim mevcuttur.¹⁰⁹⁰ Konumuzla alakalı olmaları açısından ve hepsini ayrı ayrı ele almak lüzumsuz bir hacim fazlalığına neden olacağından, tek bir başlığın altında şehirde medfûn bulunduğu inanılan sahabilere temas edeceğiz.

Âmid'de olduğuna inanılan sahabeyi, Balıkçılarbaşı Sempti'ndeki Aşefçiler Sokağı'nda olan Mâlik-i Ejder (Ecder) Türbesi'nde (Foto 21) medfûn olduğuna inanılan Hz. Mâlik b. el-Hâris el-Eşter; Hasırlı Mahallesi Karadeniz 2. Sokak'ta bulunan ve halk tarafından Karadeniz Ziyareti olarak bilinen türbede bulunduğu inanılan Hz. Mîr Seyyâf; Şeyh Matar Camii avlusunda bulunduğu inanılan Hz. Mîr Siyâp; Ulu Beden Burcu'nun arkasındaki iki kabirden birinde olduğuna inanılan Hz. Sa'd b. Vakkâs; İsmet Paşa İlkokulu'nun karşısında bulunan Eğitim ve Halkla İlişkiler Derneği (EHİDER) isimli derneğin okuma salonu olarak kullandığı evin bahçesindeki kabirde olduğuna inanılan Hz. Abdurrahman; Gazi Caddesi üzerinde ve Hasan Paşa Hanı'nın karşısında olup 1926'da yıktırılan Hz. Sa'saa Camii'nin avlusunda bulunduğu inanılan Hz. Sa'saa; Mardin Kapı'nın yanındaki kabirde olduğuna inanılan Hz. Sultan Şucâ'; İçkale Camii'nin haziresinde bulunan ve isimlerini ilgili kısımda vermiş olduğumuz şehid sahabiler şeklinde listeleyebiliriz. Bunlara ek olarak, başta aşağıda listelemiş olduğumuz birçok camii ve mescidin haziresinde bulunan kimseler olmak üzere, şehrin çeşitli yerlerinde birçok evliya türbesini olduğunu ve halk tarafından sürekli ziyaret edildiklerini de not edelim.¹⁰⁹¹

3.4.2.5. Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü)

¹⁰⁹⁰ Şehirde bulunduğu inanılan sahabilerle ilgili olarak bkz. Azimli, "İlk İslam Fetihleri", s. 819-824; Azimli, "Diyarbakır Bölgesi", s. 80 ve devamı; Mehmet Akbaş, "Diyar-ı Bekir ve Çevresine Gelen Sahâbiler", İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi, (Ed. Mustafa Sarıbiyık), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2015, s. 91 ve devamı; Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 76 ve devamı.

¹⁰⁹¹ Melek ve Demir (haz.), s. 170 ve devamı; Yaşar Kalafat, "Diyarbakır'da Ulu Kabirler: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşiv Kayıtlarına Göre", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Öğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (813-818), Diyarbakır, 2004, s. 814 ve devamı; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 260, 272; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 146 ve devamı; Kenan Haspolat, "Diyarbakır Merkez Türbeleri", *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, s. 98-140.

On Gözlü Köprü olarak da bilinen Dicle Köprüsü, şüphesiz korunması gereken önemli bir tarihi eserdir.¹⁰⁹² Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik tarafından 741 yılında yaptırılmış olan ve Van Berchem ile Albert Gabriel tarafından antik dönemlere tarihlenmek istenen bu köprü, Âmid'i ele geçirmeyi başaramayan Ioannes tarafından yıkılmış, daha sonra Mervânî Emiri Nizâmüddîn tarafından bir kez daha inşa edilmiştir.¹⁰⁹³ Üzerinde Mervânîler döneminde inşa edildiğini kayıt altına alan bir kitabe bulunmaktadır.¹⁰⁹⁴ Yine köprü'nün güney cephesinde ve birinci ayağın tabanında, arslan figürünün altındaki taşlardan birinin üzerinde Süryanice bir yazı bulunmaktadır. Mardin Metropolit'i Hanna Dolapönü'nün okuduğuna göre, söz konusu Süryanice kitabede “*Buhru halefi İkinci Mano zamanında, yani M.Ö. 90 dolaylarında Diyarbakır köprüsü onartılmıştır*” ifadeleri yer almaktadır.¹⁰⁹⁵ Mardin Kapı'nın üç kilometre dışında yer alan ve Silvan Köprüsü olarak da bilinen Dicle Köprüsü, 172 metre uzunluğundadır. Korkuluğu eski bazalt, kesme şeklinde hazırlanıp yan yana dizilerek birbirlerine bağlanan üçgen çatı şekilli taşlar ile örtülüdür. 2009 yılında restorasyon çalışmaları tamamlanan köprü trafiğe kapatılmış, tarihî miras olarak koruma altına alınmıştır.¹⁰⁹⁶ (Foto 22 ve Foto 23.)

¹⁰⁹² Köprü ile ilgili detaylı bir mimari analiz, restorasyon ve koruma önerileri ihtiva eden detaylı bir rapor için bkz. Halide Sert, F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Zülfikar Halifeoğlu, “Tarihi Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsü'nün Onarımı, Güçlendirilmesi ve Yeniden Kullanımı”, 2. Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, 15-17 Ekim 2009-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (633-648), Diyarbakır, 2009, s. 633-648. Ayrıca bkz. Ayşegül Ümran Abakay, “Diyarbakır Köprüleri”, *Tarih-Kültür-Inanç Kenti Diyarbakır*, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, s. 233 ve devamı.

¹⁰⁹³ İbnü'l-Ezrak, çev. M. Emin Bozarslan, s. 184-186; İbnü'l-Esir, X, s. 112; İbn Şeddâd, III/I, s. 379-380; Ebü'l-Fidâ, II, s. 6; İbnü'l-Verdi, I, s. 368; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 218, 222; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 261; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 257. Köprü ile ilgili olarak ayrıca bkz. Aynur Durukan, “Dicle Köprüsü”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, IX, s. 282-283.

¹⁰⁹⁴ Güney cephesindeki kemerlerle korkuluk arasında bulunan 457/1064-1065 tarihli kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “(.....) Allah'ın sevap ve rahmetini kazanmak için değerli emir, efendimiz (?), dinin nizai, devletin güçlendiricisi (.....), İslâm'ın izzeti (Allah ömrünü uzatsın, zaferini aziz kulsın ve ona hidayet etsin) (.....) yapılmasını buyurup para sarfetmiştir. Bu da (....) Kadı Ebü'l-Hasan Abdülvâhid ve bina ustası Ubeyd (?) b. Sa'cer tarafından 457 yılında yaptırılmıştır.” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 223; Gabriel, s. 268; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 248-249; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 265, n. 921.

¹⁰⁹⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 224.

¹⁰⁹⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 222; Mermutlu, s. 98; Neslihan Dalkılıç, F. Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler,””, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (373-382), Ankara, 2010, s. 372-383; F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, “Tarihi Diyarbakır Köprüleri”, *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I*, Yay. Haz. Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Han, Orhan Balsak, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs, s. 216.

3.4.2.6. Ömer Şeddâd Camii

Mardin Kapı'nın iki girişi kapatılarak oluşturulmuş olan bu camii, 1150-1151 yılında Yınaloğulları tarafından yaptırılmıştır. Bununla birlikte fetih sırasında Hz. Ömer'e atfen yapıp daha sonraki dönemlerde Yınaloğulları zamanında yeniden düzenlendiği de düşünülmektedir. Caminin kitabesinde *Mescidi Şeddâd* ifadesi bulunduğu için bu isimle bilinen camii, halk arasında Hz. Ömer Camii olarak bilinmektedir. İç mekânı üç bölümden oluşmaktadır. Mekân ortada oval, yanlarda yarımküre biçimli kubbelerle örtülmüştür. Enlemesine dikdörtgen planlı ve küçük ölçeklidir. Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş kısmında yer alan Nisanoğulları dönemine ait 1145-1155 tarihli kitabe,¹⁰⁹⁷ Ömer Şeddâd Camii'ne aittir.¹⁰⁹⁸ (Foto 24 ve Foto 25.)

3.4.2.7. Zinciriye Medresesi

12. Yüzyılın sonlarına tarihlenen Artuklular dönemine ait olan ve Sincâriye ismiyle de bilinen bu medrese, Ulu Cami'nin yanındadır.¹⁰⁹⁹ Öğrencilerin ikamet de edebileceği küçük çaplı bir eğitim kurumudur. Genel manada Artuklu hükümdarı II. Sökmen tarafından inşa ettirildiği kabul edilmekle birlikte, Eyyübî meliki el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn tarafından inşa edildiğine dair bir görüş de mevcuttur.¹¹⁰⁰ Meşhur İslâm âlimlerinden Sâdeddîn Taftazânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin bir süre burada ikamet ettiği

¹⁰⁹⁷ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Besmele. Yüce vezir, efendimiz, büyük yönetici, âdil vali, dinin yardımcısı, İslâm'ın yüceliği, devletin düzenleyicisi, hükümdarların güneşi, Müeyyedüddîn Ebû'l-Hasan Ahmed b. Nisan tarafından 54? Senesinde yaptırılmıştır.*” Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 268; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267, n. 953.

¹⁰⁹⁸ Mehmet Top, “Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri”, *Medeniyetleri Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, (Cami ve Mescitler), s. 230-232; Melek ve Demir (haz.), s. 81-82; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 267-268; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 264; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 58.

¹⁰⁹⁹ Medrese ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 332-335; Gabriel, s. 177-178; Sinclair, III, s. 180; Fügen İltter, “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara, 1969, s. 202-203. Ayrıca bkz. Haspolat, “Diyarbakır'ın Manevi Envanteri”, s. 110; Pıçak, s. 515; Bedirhanoglu, s. 205-508.

¹¹⁰⁰ Medresenin Eyyübîler dönemine ait olduğuna ilişkin bir görüş ve yapı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Acar, “Diyarbakır Medreseleri”, s. 126-128.

rivayet edilmektedir.¹¹⁰¹ Yapının güneybatı duvarında bulunan bir kitabe parçasından, binanın Ebû İsa Dirhem isimli bir mimar tarafından bina edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰² Tek katlı ve kesme taştan inşa edilen binanın revaklarla çevrili olan küçük bir orta avlusu vardır.¹¹⁰³ Ulu Camii Külliyesi'nin bir parçası kabul edilmektedir. Diyârbekir bölgesinde Sünnî İslâm anlayışının gelişmesine önemli katkıları olan Zinciriye Medresesi, 1934'te onarılarak Diyarbakır Arkeoloji Müzesi yapılmıştır. Bugün Yatılı Zinciriye Kız Kur'an Kursu olarak hizmet vermektedir. Vakfiyesi hakkında bilgi yoktur.¹¹⁰⁴ (Foto 26.)

3.4.2.8. Mesûdiye Medresesi

Artuklu hükümdarı Ebû Muzaffer II. Sökmen döneminde inşa edilen medrese Ulu Camii külliyesinin içerisinde bulunmaktadır. Üzerinde mevcut olan kitabeler bakılırsa inşası 595/1198 yılında başlanmış, el-Melikü'l-Mesûd Mevdûd zamanında 620/1223 yılında tamamlanmıştır.¹¹⁰⁵ İnşaatı el-Melikü'l-Mesûd döneminde bitirildiği için Mesûdiye Medresesi olarak adlandırılan medresenin planını Halepli Cafer b. Mahmûd yapmış, yapımını ise Mesûd isimli bir usta yürütmüştür. 590/1194 tarihli eyvanında bulunan kitabeden anlaşıldığı üzere dört Sünnî mezhep temelinde fıkıh eğitimi vermek amacıyla inşa edilmiş olan bina, kesme taştan iki katlı olarak yapılmıştır ve revaklı avlu düzenine sahiptir. Bezeme ve kitabeleri ile muhteşem bir sanat eseri olan yapının kemerlerindeki süslü taş işçiliği dikkat çekmektedir.¹¹⁰⁶ Eğitim müfredatı ile o dönem Anadolu'sunda benzersiz bir konumu olan ve Bağdat'taki Nizâmîye Medresesi'nin ilmî vizyonunu esas alan Mesûdiye Medresesi, aklî ve naklî ilimlerin tedris edildiği bir ilim

¹¹⁰¹ Özkan Ciğa, "Ali Emîrî Efendi'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id Adlı Eserinde Yer Alan Medreseler ve Müderrisler", *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, (ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 44.

¹¹⁰² Söz konusu kitabe parçasından "*İsâ Ebû Dirhem tarafından bina edildi*" ifadesi okunmaktadır. Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 335; Gabriel, s. 267; Acar, "Diyarbakır Medreseleri", s. S. 126; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 992.

¹¹⁰³ Medresenin taş işçiliği ile ilgili olarak bkz. Mercin, s. 379.

¹¹⁰⁴ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 333-334; Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ*, s. 196-197; Melek ve Demir (haz.), s. 83-84; Ara Altun, "Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 10, 2006, (Plan Şemaları), s. 230; Acar, "Diyarbakır Medreseleri", s. 127-128; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 261; *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I*, s. 232.

¹¹⁰⁵ Medrese ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 335-339; Gabriel, s. 174-177; Sinclair, III, s. 179-180; İltar, s. 199-202; Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 110; Acar, "Diyarbakır Medreseleri", s. 128-131; Pıçak, s. 515-516.

¹¹⁰⁶ Medresenin taş işçiliği ile ilgili olarak bkz. Mercin, s. 378.

merkezi olarak temayüz etmiştir.¹¹⁰⁷ Gerek Artuklular döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde ciddi bir vakıf geliri olduğu anlaşılan¹¹⁰⁸ ve Anadolu'daki en eski Türk medresesi olduğu düşünülen medrese bugün halen bütün ihtişamıyla ayakta olup Şarkiyat Araştırmaları Derneği tarafından kullanılmaktadır.¹¹⁰⁹

Artukluların Âmid'de inşa ettirdiği ilk medrese olan Mesûdiye Medresesi'nin eyvanında bir kitabe bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içerisinde olup beyaz kireçtaşından yapılan ve kuzey, doğu ve güney duvarlarını kuşak biçiminde dolaşmakta olan kitabede müzeyyen kûfi tarzda bir yazı yer almaktadır.¹¹¹⁰ Mesûdiye Medresesi'nin avlusundaki revak kemerlerinin üzerinde başka bir kitabe daha vardır. Kemerlerin kuzey, batı ve güney yüzünü kuşak gibi kuşatan ve beyaz kireçtaşından olan kitabede yer alan yazı müzeyyen sülüs tarzda kaleme alınmıştır.¹¹¹¹ Mesûdiye Medresesi'nde bulunan kitabeler bu kadarla da sınırlı değildir. Yapının kuzey giriş kapısı üzerinde başka bir kitabe daha bulunmaktadır. Kitabe beyaz kireçtaşından yapılmış olup müzeyyen sülüs tarzda kaleme alınmıştır.¹¹¹² Medresenin avluya bakan güney duvarı üzerinde ve cami avlusunun kuzeydoğusundaki revakların arka kısmında bir kitabe daha bulunmaktadır.

¹¹⁰⁷ Cığa, s. 42.

¹¹⁰⁸ Bedirhanoglu, s. 162 ve devamı

¹¹⁰⁹ Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ, s. 197; Melek ve Demir (haz.), s. 156-158; Altun, "Plan Şemaları", s. 230; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 261; Akgündüz, "İlmî Faaliyetler", s. 190; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 230.

¹¹¹⁰ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek medresenin inşasına, Allah'a yakınlaşmak için, Allah'ın heybetine boyun eğen, onun rahmetine muhtaç kul Emîru'l-Mü'minin'in yardımcısı, (.....) gönüllü oldu. (Allah saltanatını daim kılsın.) Ve burayı dört mezhep fakihlerine göre, ebediyen, yazarak (kayda geçirerek), alıkoyarak (malundan bir parça ayırarak) vakfetti. (Allah onu[ın yaptığı] kabul etsin). Ve bu 590 (1193-1194) senesi aylarında (oldu).*" Kitabe ve kitabenin metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 339; Gabriel, s. 266; Karaçam, s. 60-62; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 239-240; Pıçak, s. 516.

¹¹¹¹ Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Besmele. Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir. Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kalmayan ve gönül incitmeyenlerin Rableri katında mükafatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de. Bu medresenin yapılmasına, Emîru'l-Mü'minin'in (halifenin) yardımcısı, dinin kutbu olan, Artuk oğlu (Sökman oğlu) Dâvûd oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu efendimiz Sultan Melikü'l-Mesûd Ebû'l-Muzaffer Sökman gönüllü oldu. Allah ona yardımını arttırsın. Bu 595 (1198-1199) senesinde (oldu).*" Kitabe ve kitabenin metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Van Berchem, Strzygowski ve Bell, Amida, s. 82; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 339; Gabriel, s. 267; Karaçam, s. 63-66; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 240-241; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 271, n. 991; Pıçak, s. 516.

¹¹¹² Kitabede yer alan metin şu şekildedir: "*Besmele. Bu medresenin yapılmasına Muhammed oğlu Sultan Melik Mesûd Sökman 596 (1199-1200) senesinde gönüllü oldu.*" Kitabe ve kitabenin metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 339; Gabriel, s. 267; Karaçam, s. 71-72; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 241-242; Pıçak, s. 516.

Dikdörtgen bir çerçeve içerisinde yer alan kitabe beyaz kireçtaşından yapılmış ve sülüs tarzda kabartma tekniği ile kaleme alınmıştır.¹¹¹³

Mesûdiye Medresesi'ndeki başka bir kitabe, avlunun güney revaklarının arka kısmında, süslemeli mihrabın sağ tarafından pencerenin üzerinde yer almaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içerisinde olup iki satır halinde kaleme alınmıştır. Yine mihrabın alınlığında da Bakara Sûresi 138. Ayeti ihtiva eden başka bir kitabe daha bulunmaktadır. İlk kitabede “*Mimar Mesûd, çizim Halebli Mahmûd oğlu üstâd Cafer. Ve bu 620 (1223-1224) senesinde (oldu)*” ibaresi okunurken, alınlıktaki metinde ise şu ifadeler yer almaktadır: “*Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah' gönülden boyun eğerek namaza durun. Azîm olan Allah doğru söyledi.*”¹¹¹⁴ (Foto 27 ve Foto 28.)

3.4.2.9. İç Kale (Sultan Süleyman) Camii ve Haziresi

Âmid'in Müslümanlar tarafından fethi esnasında meydana gelen çatışmalarda şehadete ulaşan ve içlerinde Hâlid b. Velîd'in oğlu Süleyman'ın da yer aldığı Müslümanlar için yapılmış olan hazireye¹¹¹⁵ bitişik olan camii, doğu penceresi üstündeki manzum kitabeden anlaşılabilceği üzere Yıvaloğulları döneminde inşa edilmiş veya bu dönemde esaslı bir tamirattan geçirilmiştir.¹¹¹⁶ Evliya Çelebi, camiyi şehirdeki hutbe okunan büyük camiler arasında zikretmektedir.¹¹¹⁷ 1801-1802 yıllarına ait olan

¹¹¹³ Söz konusu kitabede şu ifadeler bulunmaktadır: “(Besmele. Bunun yapılmasını) âlim, âdil, (Allah tarafından) teyid edilmiş, muzaffer, (Allah'tan) yardım görmüş, mücahid, murabıt, âlemlerde adaleti ihya eden, dinin ve dünyanın temeli (direği), İslâm'ın ve Müslümanların direği, sultanların ve meliklerin iftihar, müşrikleri ve kâfırları katleden, direnenleri ve asileri kahreden, Müslüman askerlerin şerefi, mücahid ve gazilerin yardımcısı, imamın (halifenin) destekçisi, halkın koruyucusu, Emîru'l-Mü'minin'in yardımcısı, Artuk oğlu Sökman oğlu Dâvûd oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Mahmûd oğlu cihan pehlivani, İran'ın Hüsrev'i, Turan'ın hükümdarı (şehriyari), Alp İnanç Yagbu Kutluğ Beg, efendimiz Sultan Melikü'l-Mesûd Ebû'l-Feth Mevdûd (emretti). Ve bu, Melikü'l-Mesûd'un baş komutanı, büyük vezir, Şemsüddîn Ebû'l-İzz (.....) (üstlenmesiyle/gözetimiyle oldu?) Mimar Mesûd, çizim Halebli Mahmûd oğlu üstâd Cafer. Ve bu 620 (1223-1224) senesinde (oldu).” Kitabe ve kitabenin metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karaçam, s. 121-126; Pıçak, s. 516.

¹¹¹⁴ Kitabeler ve kitabelerin metni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel, s. 267; Karaçam, s. 126-128; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 273, n. 1014.

¹¹¹⁵ Hazirenin çini süslemelerine ilişkin bir çalışma için bkz. Savaş Yıldırım, “Diyarbakır Sahabeler Türbesi Çini Süslemeleri,” İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2014, s. 23-35.

¹¹¹⁶ Sözü edilen kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “*Ey insanlar ilahı, Kemâleddîn Ebû'l-Kasım Ali için iyi dost ol. Nasıl ki bu meşhedin binasını teşyid etti (yükseltip sağladığı). Nebiyyi Mürsel hürmetine sen de kendisinden razı ol.*” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 158.

¹¹¹⁷ Evliya Çelebi, IV, s. 34.

Diyârbekir salnamelerine göre, bu caminin haziresinde şu sahabeler medfûn bulunmaktadır: Hz. Hâlid b. Velid'in oğlu Süleyman, Hz. Rıdvan, Hz. Mesûd, Hz. Beşîr, Hz. Hamza, Hz. Amr, Hz. Sâbit, Hz. Zeyd, Hz. Hâlid, Hz. Nu'mân, Hz. Muhammed, Hz. Abdullah, Hz. Hasan, Hz. Ka'b Zîşân, Hz. Fudayl, Hz. Mâlik, Hz. Fahr, Hz. Ebû'l-Hamd, Hz. Ebû Nasr ve Hz. Muğîre. Hazire, 1631-1633 yılları arasında Osmanlıların Diyârbekir valisi olan Silahdar Murtaza Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.¹¹¹⁸ Sultan Süleyman Camii'nin hazireye bakan penceresinin yanında Mustafa Asım'ın bir manzumesi bulunmaktadır.¹¹¹⁹ Saray Kapı'nın yanında bulunan ve Nâsiriyye, Murtaza Paşa, Kale ve Hâlid b. Velid gibi isimlerle de bilinen camii taş bir binadır. Selçuklu tarzında bir yapı olup kare planlı minaresi Arap üslubunda yapılmıştır.¹¹²⁰ Camiinin minaresinde¹¹²¹ ve bitişiğindeki hazirede Nisânoğullarına ait iki kitabe bulunmaktadır. Bunların ilki 1160,¹¹²² ikincisi ise 1162-1163¹¹²³ tarihlidir. Bunlardan anlaşılacağı gibi,

¹¹¹⁸ Bu tamiratı belgeleyen manzum kitabede hazirede medfun bulunan şehitlerin isimleri yer almaktadır. Metin şu şekildedir: “Halid oğlu fâhit-i Amid Süleyman hazreti / Kim yigirmi dört sahabeyle olup bunda şehîd / Kubbenin altında medfûndur sahâbe cümlesi / Bu müşerref yerde mesken kıldılar vakt-i medîd / Murtaza paşa silâhdara Hûda ihsân edüb / Bir müzehheb perde astı üstüne anın cedîd / Kıldı ihyâ zib ü ziynetle der ü divarını / Kim okurs fâtiha rûz-i ceza ola Said.” Hazirede bulunduğu düşünülen sahabelerin isimleri ise şu şekilde listelenmiştir: “Reis-i cümledir Sultan Süleyman / Rıdvan, kardeşi Mes'ud ey can / Beşir ü Hamza, Amr u Şa'be, Sabit / İki Zayd iki Hâlid biri Numan / Muhammed iki Abdullah üçtür / Hasan nâm iki bir Ka'b-i Zîşân / Fudayl u Mâlik ü Fahr u Ebû'l-Hamd / Ebû Nasr u Magir'e eyle iz'an.” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 158.

¹¹¹⁹ Hazireye bakan pencerenin pencerenin yanında bulunan Mustafa Âsım'ın manzumesi şu şekildedir: “Ey şehidânın Süleymân-ı muazzam meşhari / Hazret-i Seyf-i Hudâ'nın necl-i a'zam serveri / Kahraman fâtihi sensin bu şehir-i Âmid'in / Ceş-i pâki evliyanın müntehâb seraskeri / Böyle bir sûr-i metin içre yapılmış beldeyi / Zabt u teshîr eyledin bir günde ey dîn rehberi / Hazret-i Haydar misali kal'a-i Hayber gibi / Bir cihâd ettin ki dilşâd eyledin Peygamberi / Bahtiyardır belde halkı minnetinle serteser / Mazhâr-ı gufrân-ı Rahmân oldu kabrin makberi / Ravza-i gülşen makamındadır ey pâk zat / Zâirine bahşeder envâr-ı misk ü anberi / Ya İlâhi gazi-i Sultan Süleyman aşkına / Bahşkil müştakına uhrâda âb-ı Kevseri / Her gelen züvâre minnet eylerim âdab ile / Fâtiha ihlâsı takdim eylesinler her biri / Bu mukaddes mescid içre farzını ifâ eden / Âbidine müjdeler olsun cinandır yerleri / Ey sipehdâr-ı gazâ senden tazarru' eylerim / Kıl şefâat Âsım-ı şeydâya rûz-i mahşeri.” Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 159.

¹¹²⁰ Gabriel, s. 174; Sinclair, III, s. 191; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 157-158; Melek ve Demir (haz.), s. 82-85; Akgündüz, “Sahâbe İzleri,” s. 73; Celal Çayır, “Manevi Bir Değer Olarak Hz. Süleyman ve Haziresi”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (133-140), Ankara, 2010, s. 136; Akgüç, s. 148; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 60; Alaattin Dikmen, “Şehr-i Âmid Kahramanlarının Meşhedi Hz. Süleyman Cami ve Haziresi”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, (ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz), Uzman Matbaacılık, Diyarbakır 2013, s. 160-172.

¹¹²¹ Camiinin minaresi ile ilgili olarak bkz. Gürhan, s. 219-220.

¹¹²² Kitabe metninde şu ifadeler okunmaktadır: “(...) Allahu Sübhâne, Ebû'l-Kâsım Ali b. Nisan... Allah rahmet eylesin. Sene 555.” Bkz. Gabriel, s. 266; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 270; Parla, Türk-İslam Şehri, s. 214; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 269, n. 961; Top, “Cami ve Mescitler”, s. 232.

¹¹²³ Kitabe metninde şu ifadeler okunmaktadır: “Besmele. Ey varlığın ilahî, Kemâleddîn Ebû'l-Kâsım Ali için ihsan edici veli ol! Gönderilen peygamberi ondan razı et! Bu iç için hükümdarlar babası efendimiz, dost kumandan, büyük efendinin kemali, İslâm'ın şerefi, dinin güzelliği tarafından masraflarını

Nisânoğulları daha önce burada bulunan ve kiliseden çevrilmiş olan caminin yerine yenisini inşa etmişlerdir.¹¹²⁴ (Foto 29, Foto 30 ve Harita 10.)

3.4.2.10. Parlı Safa Camii

Diyarbakır'ın Sur ilçesinde tarihî yapılar arasında bulunan Parlı Safa Camii, Akkoyunlu hâkimiyeti dönemine aittir.¹¹²⁵ Melik Ahmed caddesi Kara Camii sokaktadır. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd Safi'nin isteği üzerine Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. 1532 yılında yeniden yapıldığı anlaşılan söz konusu caminin çini ve motifler ile süslenmiş çok zarif bir minaresi bulunmaktadır.¹¹²⁶ Minaresinin yapımı sırasında, kirecine kokulu bitkiler katıldığı rivayet edilmektedir. Minberi güzel bir işlemeye sahip olup ibadet mekânının duvarlarındaki güzel çiniler devrin sanat anlayışını yansıtmaktadır.¹¹²⁷ Taş işçiliği,¹¹²⁸ güzel mihrabı,¹¹²⁹ yanında bulunan medresesi, zaviyesi, sekizgen ayağa oturan orta kubbesi ve estetik bir şaheser olan minaresi ile dikkat çekmektedir.¹¹³⁰ (Foto 31 ve Foto 32.)

3.4.2.11. Muslihuddîn Lârî Medresesi

ona ait olmak üzere kendi isteğiyle yapımını emretmiştir." Bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, I, s. 270; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 269, n. 962; Top, "Cami ve Mescitler", s. 233.

¹¹²⁴ Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", s. 269. Camii ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Top, "Cami ve Mescitler", s. 232-235.

¹¹²⁵ Yapı ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 467 ve devamı.

¹¹²⁶ Caminin süslemeleri ile ilgili olarak bkz. F. Demet Aykal, "Diyarbakır Camilerinde Süsleme (Çini)," Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (337-347), Ankara, 2010, (Çini), s. 340-341. Ayrıca bkz. Gürhan, s. 222-223.

¹¹²⁷ Camiye ilişkin harita ve fotoğraflarla desteklenmiş detaylı bir değerlendirme için bkz. Hüdavendigar Akmaydalı, "Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii", Vakıflar Dergisi, Sayı: XXVIII, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, s. 143-156.

¹¹²⁸ Yapının taş işçiliği ile ilgili olarak bkz. Mercin, s. 379-380.

¹¹²⁹ Mihrap ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Top, "Diyarbakır'daki Akkoyunlu Dönemi Mihrapları", Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, (Ed.), 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyarbakır, Bildiriler Kitabı, (325-345), Diyarbakır, 2004, (Akkoyunlu Dönemi), s. 325-326.

¹¹³⁰ Gabriel, s. 179; Sinclair, III, s. 186-187; Mermutlu, s. 93-94; Top, "Cami ve Mescitler", s. 238-244; Melek ve Demir (haz.), s. 113 ve devamı; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 269; Haspolat, "Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", s. 105; Top, "Akkoyunlu Dönemi", s. 325-327; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 64 ve devamı; H. Keleş, s. 4, 8, 9.

İpâriye ismiyle bilinen ve Safa Camii Külliyesi içerisinde yer alan bu medresenin 15. Yüzyılın ortalarında Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. 16. Yüzyılda yaşamış olan büyük İslâm âlimlerinden Muslihuddîn Lârî'nin ilmî talebe yetiştirdiği bir eğitim kurumu olması münasebetiyle onu ismiyle anıldığı sanılan medrese, 19. Yüzyıla kadar Âmid'in en önemli medreseleri arasında yer almış ve yüzlerce yıl boyunca eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür.¹¹³¹ (Foto 33.)

3.4.2.12. Kaşık Budak Mescidi

Merkez Sur ilçesinde bulunan ve Uzun Hasan'ın oğlu Şah Budak tarafından yaptırıldığı sanılan Kaşık Budak Mescidi Akkoyunlular dönemine aittir. Dabanoğlu mahallesi Karataş sokakta bulunmaktadır. Haziresinde 1887, 1894 ve 1895 tarihlerini taşıyan üç mezar taşı olduğu görülen camiinin mülkiyeti şahsa aittir.¹¹³² (Foto 34.)

3.4.2.13. Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii

Merkez Sur ilçesinde bulunup Akkoyunlu Kâsım Bey tarafından yaptırılmış olan Şeyh Mutahhar (Dört Ayaklı Minare) Camii Akkoyunlular dönemine aittir. Minaresinde bulunan kitabede, “*Âdil Sultan Kâsım Han'ın saltanatı zamanında Hacı Ömer oğlu Hacı Hüseyin'in emeğiyle 906/1500 senesinde inşa edildi*” ifadeleri bulunmaktadır.¹¹³³ İlk halinin İslâm'dan önceki dönemlere gittiğine ilişkin rivayetler de vardır ve yapıda kullanıldığı görülen eski dönemlere ait sütun gövdeleri ve başlıkları da bu rivayetleri desteklemektedir.¹¹³⁴ Zaman içerisinde birçok kez tamir gören caminin minaresi estetik

¹¹³¹ Melek ve Demir (haz.), s. 159; Haspolat, “Diyarbakır'ın Manevi Envanteri”, s. 110; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 238.

¹¹³² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 488; Top, “Cami ve Mescitler”, s. 253; Fatma Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Suriçi'nde Yer Alan Mescitler,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009-Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, (323-335), Ankara, 2010, (Suriçi Mescitleri), s. 326-327; Melek ve Demir (haz.), s. 92; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 269; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 98; H. Keleş, s. 6.

¹¹³³ Camiinin minaresi ile ilgili olarak bkz. Gürhan, s. 221.

¹¹³⁴ Assénat, s. 106.

bir şaheser niteliği taşımaktadır.¹¹³⁵ Yine özgün ve güzel bir mihrabının olduğu görülmektedir.¹¹³⁶ (Foto 35 ve Foto 36.)

3.4.2.14. Kavas-ı Sağır Camii

İshak Sukuti sokakta bulunan Kavas-ı Sağır Camii vakfiye kayıtlarına göre Kavasoglu Hacı Ahmed b. Mehmed tarafından 871-872/1466-1467 yıllarında yaptırılmıştır. Hacı Ahmed 873/1468 yılında aynı adı taşıyan bir de vakıf kurmuştur. Oldukça sade ve süsten uzak olan yapı birkaç kez onarım görmüştür.¹¹³⁷ (Foto 37.)

3.4.2.15. Şeyh Yusuf Camii

Tabakhane Mescidi olarak da bilinen Şeyh Yusuf Camii, Melik Ahmet Mahallesi Kesmeli Sokak'tadır. Haziresinde bulunan ve Şeyh Yusuf el-Hemedânî'ye nispet edilen türbeye atfen bu isimle anılan caminin 873/1468 yılında Kavvasoglu Hacı Ahmed tarafından yaptırılmış olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Siyah bazalt taşından yapılmış tek katlı sade kargir yapı, son cemaat yeri ve üç sahnalı hacimden oluşmaktadır.¹¹³⁸ (Foto 38.)

3.4.2.16. İbrahim Bey Camii

15. Yüzyıl sonlarında İbrahim Bey tarafından yaptırılmış olan ve iç kısmı sütunlarla altı bölüme ayrılmış bulunan camii Akkoyunlular dönemine aittir. Aynı isimle anılan bir de zaviyenin olduğu bilinmektedir. Camii ile aynı adı taşıyan mahallede,

¹¹³⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 480 ve devamı; Sinclair, III, s. 188-189; Günkut, s. 109; Melek ve Demir (haz.), s. 119-120; Top, "Cami ve Mescitler", s. 247-248; Top, "Akkoyunlu Dönemi", s. 329-330; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 270; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 68 ve devamı; H. Keleş, s. 4.

¹¹³⁶ Mihrap ile ilgili olarak bkz. Top, "Akkoyunlu Dönemi", s. 330.

¹¹³⁷ Halifeoğlu, "Suriçi Mescitleri", s. 333; Melek ve Demir (haz.), s. 93; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 90 ve devamı.

¹¹³⁸ Sinclair, III, s. 193; Top, "Cami ve Mescitler", s. 250; Halifeoğlu, "Suriçi Mescitleri", s. 328-329; Melek ve Demir (haz.), s. 121; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 66 ve devamı.

İbrahim Bey ve Tütenk sokağının birleştiği kavşağın güney tarafındadır. Yapı farklı dönemlerde tamir görmüştür.¹¹³⁹ (Foto 39.)

3.4.2.17. Nebî Camii

Gazi ve İzzet Paşa caddelerinin kesiştiği noktada bulunan Nebi Camii, minaresinde yer alan ve “*Kâle ’n-Nebî (Nebî buyurdu ki)*” ifadelerinden dolayı bu isimle anılmaktadır.¹¹⁴⁰ Minaresi üzerinde bulunan kitabe 936/1530 tarihi gösteriyor olsa da, taş örtülü tek kubbeli olan caminin Akkoyunlu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Mimarî özellikleri¹¹⁴¹ bakımından Akkoyunlu devrine ait olduğu anlaşılan eserin minaresinin daha sonra yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Orta zamanlarda Şafîiler kısmı, Hanefîler kısmı ve medrese bölümünden meydana gelen camii, bazalt taşından inşa edilmiş olup sanatsal özellikleri yoğun olan bir yapıdır.¹¹⁴² Bu caminin batısında olduğu rivayet edilen ve Âmidli meşhur âlim Seyfeddîn Âmidî tarafından yaptırılan bir medresenin uzun süre ilmî faaliyetler içerisinde olduğunu ve 20. Yüzyıl başlarında yıkılarak yerine konut yapıldığı şeklindeki iddialar da dikkate değerdir.¹¹⁴³ (Foto 40.)

3.4.2.18. Aynî Minare Camii

Mardin Kapı yakınında bulunan ve Hoca Ahmed adıyla da bilinen Ayni Minare Camii,¹¹⁴⁴ 904/1498-1499 yılında Şirazlı Hoca Ahmed adında bir hayır sahibi tarafından yaptırılmış olup Akkoyunlular dönemi eseridir. 1982 yılında Nuri Onur tarafından

¹¹³⁹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 487; Sinclair, III, s. 193; Top, “Cami ve Mescitler”, s. 250-251; Halifeoğlu, “Suriçi Mescitleri”, s. 325-326; Melek ve Demir (haz.), s. 86-87; Haspolat, “Hükümdarlar Kenti”, s. 270; H. Keleş, s. 6, 9; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 105.

¹¹⁴⁰ Camiinin minaresi ile ilgili olarak bkz. Gürhan, s. 220-221.

¹¹⁴¹ Mimarî süslemeler için bkz. Aykal, “Çini”, s. 339-340. Mabedin mihrabı ile ilgili olarak bkz. Top, “Akkoyunlu Dönemi”, s. 327-328.

¹¹⁴² Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 475 ve devamı; Sinclair, III, s. 187; Melek ve Demir (haz.), s. 106 ve devamı; Haspolat, “Diyarbakır’ın Manevi Envanteri”, s. 105; Top, “Akkoyunlu Dönemi”, s. 327; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 62 ve devamı; H. Keleş, s. 4.

¹¹⁴³ Top, “Akkoyunlu Dönemi”, s. 327-328; Top, “Cami ve Mescitler”, s. 235-238; Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, s. 260, 271-272; Akgündüz, “İlmî Faaliyetler”, s. 190.

¹¹⁴⁴ Camiinin minaresi ile ilgili olarak bkz. Gürhan, s. 224-225.

onarılmış olup Abdal Dede Mahallesi'nde bulunan camii, tek katlı ve tek minareli kargir bir yapıdır.¹¹⁴⁵ (Foto 41.)

3.4.2.19. Tâceddîn Mescidi

Tacettin Mahallesi'ndeki Melik Ahmed Paşa Hamamı'nın yakınında bulunan ve yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Tâceddîn Mescidi, 15. Yüzyılda inşa edilmiş olup Akkoyunlular dönemine aittir. Evler arasında sıkışıp kalmış durumdadır ve yalnızca doğru cephesi sokağa açılmaktadır. Değişik zamanlarda yapılan özensiz tamirat ve restorasyonlarla tarihî özelliklerini önemli ölçüde yitirmiştir.¹¹⁴⁶ (Foto 42.)

3.4.2.20. Hacı Büzürk Mescidi

Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen bu mescidin Akkoyunlular dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁴⁷ Cevat Paşa Mahallesi'nde olup Gazi Caddesi'nin başlangıç kısmındaki sokağın içerisinde yer almaktadır. Kesme taştan inşa edilmiş olan mescid evler arasında sıkışıp kalmıştır. Üstü kemerle kapanan ön girintili bir kemerle avlusuna girilmekte olan camii tek katlıdır. Son cemaat yeri de olan Hacı Büzürk Mescidi dikdörtgen şeklinde olup kargirdir.¹¹⁴⁸ (Foto 43.)

¹¹⁴⁵ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 473-474; Sinclair, III, s. 186; Ara Altun, "Aynı Minare Camii," DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, IV, s. 275; Top, "Cami ve Mescitler", s. 249; Melek ve Demir (haz.), s. 78; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 270; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 70 ve devamı; H. Keleş, s. 4.

¹¹⁴⁶ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 487; Sinclair, III, s. 186; Top, "Cami ve Mescitler", s. 251-252; Halifeoğlu, "Suriçi Mescitleri", s. 324-325; Melek ve Demir (haz.), s. 122; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 270; H. Keleş, s. 6; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 108.

¹¹⁴⁷ Top, "Cami ve Mescitler", s. 251; Melek ve Demir (haz.), s. 73; Haspolat, "Hükümdarlar Kenti", s. 270.

¹¹⁴⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, II, s. 487; Top, "Cami ve Mescitler", s. 252-253; Halifeoğlu, "Suriçi Mescitleri", s. 325; Melek ve Demir (haz.), s. 72-73; H. Keleş, s. 6; Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, s. 110.

SONUÇ

İslâm kaynakları tarafından el-Cezîre olarak isimlendirilen Kuzey Mezopotamya bölgesinin Diyârbekir havalisinin en önemli şehri Âmid'in (bugünkü Diyarbakır merkez) ortaçağdaki görünümünü tasvir etme gayreti içerisinde olduğumuz Ortaçağda Âmid adını taşıyan çalışmamız, oldukça hareketli bir İslâm şehrinin monografisidir. Bununla birlikte, adı geçen şehir Müslümanlar tarafından kurulmuş ya da en başından itibaren İslâmî bir çehre ile tarihin sahnesine çıkmış değildir. Âmid'in sahip olduğu önemin en önemli kısmı da şüphesiz burada yatmaktadır. Yüzlerce yıllık İslâm öncesi dönemle bir siyaset, din, kültür ve medeniyet merkezi olan bu şehir, Müslümanların elinde yeni bir şekle kavuşmuş ve tabir yerindeyse sahip olduğu kadim tarihî birikim ile birlikte İslâmlaşmıştır. Nitekim Ulu Camii'nin duvarlarında veya şehrin görkemli surlarında kadim medeniyetlerin imzası olarak görülen İslâm öncesi dönemlere ait mimarî unsurlar, şehirde bulunan farklı dinlerin mensuplarına ait mabetler, hatta yüzyıllardan beri burada yaşamakta olan farklı dinlere ya da sosyolojik topluluklara mensup insanların varlığı da şehrin dönüşümünü en harika şekliyle yansıtmaktadır. Âmid, bütün geçmişi ve şimdisi ile birlikte Müslümanlara özgü bir forma kavuşmuş, yeni bir kültürel bilincin mekânı olmuş, kültürel farklılıklara ilave olarak fiziksel (örneğin mimarî) farklılıkların da birlikte ve bir arada yaşama tecrübesini açık bir biçimde aksettirdiği bir tarih adası olarak temayüz etmiştir. Aradan bunca yüzyıl geçtikten, hayat ve dünya görüşleri, siyaset anlayışları ve mimarî kavrayışlar bütünüyle değiştikten sonra bile şehirde halen söz konusu havanın teneffüs edilebiliyor olması da bu durumun herhalde en önemli delili olarak görülebilir.

Ortaçağda Âmid (Diyarbakır) isimli çalışmamız, Diyarbakır'ın sahip olduğu dev tarihî birikimin kökenlerinin göz önüne serilmesi, şehrin İslâmlaşma ve özellikle de Türk idaresi altında siyaseten Türkleşme süreçlerinin tebarüz ettirilmesi amacına müstenittir. Mevcudu yaşatmayı en büyük ideal olarak gören, olmayanı var eden ve elde ettiği hiçbir tarihî mirası zayıf etmeyen bir kültürün mirasçıları olarak ne ile yükümlü olduğumuzu da nazara veren Âmid'in, millî tarih ve kültürümüzün coğrafyamızdaki bir mührü olduğuna ilişkin yeni bir belge mahiyetindedir. Bu belgenin sahip olduğu siyasî, sosyal ve kültürel yönleri ile konu edinildiği çalışmamız, bir Türk ve İslâm şehrinin geçirdiği dönüşümleri ortaya koymaktadır. Âmid'in antikiteden tarihî bir anıt olarak teslim alınan ve yeniçağlara sahip olduğu özellikleri kaybetmek bir yana yeni zenginlik ve tarihî birikimlerle teslim edilen bir yerleşim olduğunu tespit etmektedir. Özellikle şehir ve mimarî anlayışlarının

ciddi yozlaşmalarla malul olduğu yüzyılımızda böyle bir teori mirasının ne kadar önemli olduğu da her türlü izahtan vareste bir durumdur.

İslâm dünyasının bir minyatürü olarak bir İslâm şehrini konu edindiğimiz çalışma, Âmid şehrinin gerçek manada bir mikro İslâm âlemi olduğunu da ortaya koymuştur. Sözü edilen şehir, mimarî yapısı, barındırdığı dinlerin mensupları ve bunların mabetleri, asırlar içerisinde burada yetişen, buraya gelip yerleşen ya da buradan geçen yazarların, âlimlerin ve seyyahların ürettiği birikime de yansıdığı üzere tarihin her döneminde ilgi çekici bir kültür halitası olma özelliğini muhafaza etmiştir. İslâm öncesi dönemlerde Romalılar ya da Bizanslılar tarafından Râfizî olarak değerlendirilen Hıristiyan azınlıkların veya erken İslâmî dönemde Hâricîlerin ve 12. Yüzyıl gibi çok geç bir tarihte bile İsmâîlîlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olması tesadüf değildir. Şehir, tarihin hemen her döneminde bir kültür okyanusu olarak bütün aşırılıkları tolere edebilmiş, yaşamalarına müsaade etme noktasında tereddüt göstermemiş, hatta görüldüğü üzere bazı radikal düşüncülerin keskin uçlarının da törpülenebildiği bir yer olmuştur. Artuklular döneminde dört mezhebe göre eğitim veren medreseler ya da 17. Yüzyılda şehre geldiğini bildiğimiz Polonyalı seyyah Simeon'un kendilerinden dindarane bir öfke ve ölçüsüz bir nefretle söz ettiği heterodoks Süryanîler oldukları düşünülen Şemsîlerin yaşam alanları ve mabetleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

İhtiva ettiği tarihî eserlerle gerçek bir açık hava müzesi mahiyetinde olan Âmid'in çok katmanlılığı ve güçlü kültürel birikimi, burada bulunan yapıların çokluğu üzerinden de anlaşılmaktadır. Fiziksel mekân olarak ele alındığında çok da büyük sayılamayacak bir alan üzerine kurulu olan Âmid'de bulunan ortaçağdan kalma otuz civarında eser, belki de bir o kadarının yıkıldığı ya da kaybolduğu bilgisi ile birlikte düşünüldüğünde önemli ölçüde dikkat çekicidir. Yine ortaçağlarda İslâm dünyasının çeşitli yerlerinde yaşayan ve el-Âmidî (Âmidli) nisbesi ile bilinen ilim adamları da hatıra getirildiğinde, şehrin gerçek manada ilim ve kültür de ihraç eden bir merkez olduğu anlaşılabilir. Aynı şekilde birçok hanedana payitahtlık etmesi, bir saray şehri olması ve bölgesindeki en güçlü şehir olarak bilinmesi de bu hususta birçok şey söyleyebilir. İranlı meşhur seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in ziyaret ettiği ve hayranlıkla söz ettiği, buradan da hareketli bir güzergâh üzerinde olduğu ve bu vesile ile yolcuların da uğrak noktası olarak kullandığı anlaşılan Âmid, tarihin en büyük mühendisleri arasındaki el-Cezerî'nin robot ve makinelerini yaptığı yer olmasında da görüleceği gibi ortaçağın "teknoloji" birikimini de bünyesinde barındırmaktaydı. Söz

konusu özellikleri ile birlikte Âmid, İslâmî ortaçağ aydınlığının yükseldiği, medeniyetin burçlarından dünyayı aydınlattığı deniz fenerlerinden biriydi.

Sonuç olarak denilebilir ki, ortaçağın yıldız şehirlerinden biri olan Âmid, tezimize konu olan özelliklerinden de anlaşılacağı gibi dünyanın bir bileşimi gibiydi ve bugün de halen bu niteliğini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

Abakay, Mehmet Ali, “Ashab-ı Kehf’in Hikayesi ve Diyarbakır”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 117-124).

Abakay, Mehmet Ali, “Ashab-ı Kehf’in Hikayesi ve Diyarbakır”, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, Bildiriler, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2012, (s. 275-292).

Abakay, Mehmet Ali, “Diyarbakır Kalesi Burçlar Surlar”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır 2013, (s. 59-82).

Abakay, Ayşegül Ümran, “Diyarbakır Köprüleri”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (s. 233-254).

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, I, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Acar, Abdurrahman, “Âmid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakıdî'ye Göre)”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I, Diyarbakır 1999, (s. 195-203).

Acar, Abdurrahman, “Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisindeki Yerleri”, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, s. 111-152.

Acar, Abdurrahman, “Diyarbakır'ın İslamla/Sahabeyle Tanışması,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, 25-27.05.2009, Bildiriler, Ankara, 2010, (s. 61-69).

Adsoy, Şerefettin, “İslâm Düşünce Tarihinde Kayıp Halka: Seyfuddîn el-Âmidî”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, II, (s. 1407-1422).

Ağarı, Murat, İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.

Ağarı, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı,” AÜİFD, Cilt: 47, Sayı: 2, 2006, (s. 195-214).

Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, (I-II), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 19, 2009/2, (s. 285-296).

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XVIII, Sayı: 1, 2003, (s. 1-14).

Aka, İsmail, Timurlular, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Aka, İsmail, “Diyarbakır’da Akkoyunlu Hâkimiyeti”, Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, I, (s. 349-411).

Akbaş, Mehmet, “Diyar-ı Bekir ve Çevresine Sahâbiler”, *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2015, (s. 88-100).

Akdağ, Mustafa, Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, (I-II), Barış Yayınları, İstanbul, 1959.

Akdoğan, Muhammed, “Ebû Tâhir es-Silefi ve Hadis İlmindeki Yeri (ö. 576/1180)”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, 2018, s. (333-369).

Akgüç, Ahmet, “Diyarbakır Cami Hazirelerinde Ulular ve Paşalar”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 141-156).

Akgündüz, Murat, “Artuklular Zamanında Diyarbakır’da İlmî Faaliyetler”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 189-191).

Akgündüz, Murat, “Diyarbakır’da Sahâbe İzleri,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 71-74).

Akın, Enver, Orhan Kavak, “Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönemden (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden”, Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, Bildiriler, Diyarbakır, 01-03.06.2010, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs, III, s. 366-371.

Akmaydalı, Hüdevendigâr, “Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XXVIII, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2004, (s. 143-156).

Akok, Mahmut, “Diyarbakır Ulucami Mimari Manzumesi”, Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ogun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1969, (s. 113-202).

Ali Emirî Efendi, Osmanlı Doğu Vilâyetleri (Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi), Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, (haz.), BKY Yayıncılık, İstanbul, 2015,

Ali Emirî-i Âmidî, “Âmid’ Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Cesîm Bir Kütüphane”, (Neşir ve transkripsiyon: Aziz Aşan), e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı: II, 2009, (s. 181-191).

Ali Emirî-i Âmidî, “Âmid Şehrinin Sûret-i Feth ve Teshîri”, (Neşir ve transkripsiyon: Aziz Aşan), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: VII, 2012, (s. 263-288).

Ali Emirî-i Âmidî, “Amid,” (Âmid-i Sevdâ Gazetesi, 7 Şubat 1325), Aziz Aşan, (haz.), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: IV, 2010, (s. 157-158).

Alican, Mustafa, “Tâcuddevle Tutuş: Bir Selçuklu Meliki’nin Siyasî Biyografisi”, Tarih Okulu Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, (s. 49-91).

Alican, Mustafa, Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.

Alican, Mustafa, “Selçuklu-Mervânî İlişkileri”, Turkish Studies, Cilt: 8, Sayı: 11, 2003, (s. 1-15).

Alican, Mustafa, Tarihin Kara Yazısı Moğollar, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.

Alican, Mustafa, Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

Alkış, Abdurrahim, “XII. ve XVII. Asırlar Arasında Diyarbakır’da Tasavvuf Kültürü”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: XIII, 2015, (s. 15-32).

Alptekin, Coşkun, Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

Altun, Ara, “Anadolu’da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 10, 2006, (s. 229-233).

Altun, Ara, “Aynı Minare Camii,” DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, IV, (s. 275).

Amedroz, H. F. “The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.,” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1903, (s. 123-154).

Anonim, *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Maşrik İle'l-Mağrib*, Kahire, 1999.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, (4), Abbasiler Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

Arabacı, Nuray, III. Yüzyılın İkinci Yarısından İlk İslâm Fetihlerine Kadar el-Cezîre Bölgesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012.

Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 210.

Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul, 1944.

Artuk, İbrahim, “Diyarbakir’de Ebu Şuca’ Muhammed b. Melikşah Zamanında Yapılan Bir Yapı Kitabesi İle Onun Namına Kesilen Bazı Sikkelerin Mahiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: XVIII, İstanbul, 1972, (s. 165-176).

Artuk, İbrahim, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Artuk, İbrahim, *Cevriye Artuk, Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Kitabevi, İstanbul, 1993.

Aslan, Ahmet Suvar, “Diyarbakır Suriçi Kentsel Dönüşüm Projelerinin Değerlendirilmesi,” 4. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Mersin, 28-30.11.2003, Ankara, 2013, (s. 309-322).

Aslanapa, Oktay, “Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XI-2, 1961, (s. 10-18).

Assénat, Martine, “Roma Döneminde Amida Şehri ve Surları,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, II, (s. 103-114).

Atan, Ahmet, “Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 237-245).

Ataoğlu, M. Remzi, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

Ataoğlu, Remzi, “Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud’un Siyasi Faaliyetleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 27, Ankara, 1992, (s. 33-43).

Ataoğlu, Remzi, “Artukluların Güneydoğu Anadolu’da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi”, II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, I, (s. 1-10).

Ataoğlu, Remzi, “Artuklu-Eyyubi İlişkileri”, Eyyubiler, Yönetim Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 207-230).

Attar, Aygün, “Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI-XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu’nun Etnik ve Siyasî Yapısı Üzerine Bir Deneme)”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 427-444).

Avcı, Casim, İslâm-Bizans İlişkileri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

Avcı, Casim, “Abbâsîler Döneminde Bizansla İlişkiler,” İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, VI, (s. 359-384).

Avcı, Casim, “Ruzrâverî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2008, XXXV, s. 281.

Aykal, F. Demet, “Diyarbakır Camilerinde Süsleme (Çini)”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 337-347).

Aykal, F. Demet, “Diyarbakır Kiliseleri”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (s. 328-351).

Ayönü, Yusuf, “Selçuklular ve Moğollar”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X, (s. 359-398).

Az, Mehmet Ata, “Seyfeddîn el-Âmidî'nin Tanrı Kanıtlamasının Değerlendirilmesi”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, II, (s. 1295-1304).

Azamat, Nihat, “İbrâhim Gülşenî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2000, XXI, (s. 301-304).

Azimî, Azimî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler), çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Azimli, Mehmet, “İlk İslam Fethileri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabilerle İlgili Bazı Mülâhazalar”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 819-824).

Azimli, Mehmet, “İlk İslam Fetihleri Döneminde Batman Yöresi ve Bölgedeki Harici Ayaklanmaları Konusunda Bazı Mülâhazalar”, I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Batman, 15-17.04.2008, Diyarbakır, 2009, I, (s. 289-295).

Azimli, Mehmet, “Diyarbakır Bölgesinin Müslümanlarca Fethi”, *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2015, (s. 72-85).

Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005.

Bakır, Abdulhalik, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 837-848).

Bal, Mehmet Suat, “Anadolu’da Siyasî Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 73-88).

Baluken, Yusuf, “Harput Artukluları”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 221-234).

Baluken, Yusuf, “Mervânîler Döneminde İlmî Faaliyetler”, Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı, Diyarbakır, 25-27.04.2008), y.y., trs, (s. 304-314).

Baluken, Yusuf, “Şafiîliğin Kuzey Mezopotamya’da Yayılmasında Mervânîler’in Rolü”, Uluslararası İmam Şafiî Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 7-9.05.2010, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 67-74).

Baluken, Yusuf, “İslam Şehir Literatürü Bağlamında Kuzey Mezopotamya Şehirleri”, 2. Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu, Diyarbakır, 24-25.04.2010, Diyarbakır, 2012, (s. 253-269).

Basuğuy, Bedrettin, “İbn Ebû Usaybia’nın Uyûnul’l-Enbâ’ Fî Tabakati’l-Etibbâ Adlı Eserine Göre Âmid ve Meyyâfârikîn’de Çalışan Tabipler”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, (s. 345-366).

Baş, Gülsen, Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme, I, Metin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2006.

Başak, Oktay, “Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, 2005, (s. 53-68).

Başak, Oktay, “Maden Sanatının Doğduğu Kent Diyarbakır”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016), Diyarbakır, 2017, I, (s. 299-311).

Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, el-Emîr Rukneddîn, Zübdetü’l-Fikra fî Târîhi’l-Hicra, Beyrut, 1998.

Bayhan, Ahmet Ali, “Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 285-323).

Bayram, Bahattin, “Chalcedon Konsili’nde Amida Kilisesi,” İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, (s. 89-122).

Bayrakdar, Mehmet, “Diyârbakırlı Bir Makine ve Otomat Mühendisi: Ebû’l-İzz el- Cezerî”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 465-471).

Bedirhanoğlu, Hüseyin Erkan, Artuklular’ın Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2019.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz, Mu'cem Ma'ste'cem Min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâzi', (I-IV), Beyrut, trs.

Belâzurî, Fütûhü'-Büldan, I, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.

Belen, Deniz, Ahmet Acıduman, "Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Eseri Tetrabiblon'da Hidrosefali Üzerine Olan Çalışması", Türk Nöroşirürji Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 3, 2008, (s. 196-203).

Berchem, Max van, Josef Strzygowksi, Gertrude Lowthian Bell, Amida, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanife Türkseven, S. Erdem Türközü, Orient Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

Beysanoğlu, Şevket, Diyarbakır Coğrafyası, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1962.

Beysanoğlu, Şevket, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 1963.

Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar, (I-III), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1998.

Bizbirlik, Alpay, "1518 Tarihli Diyarbakır Eyaleti Evkaf Tahrir Defteri Üzerine", Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ankara, 2000, I, (s. 49-102).

Bizbirlik, Alpay, "Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI. Yüzyıl Diyarbakır'ı", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, (s. 439-449).

Boran, Ali, “Diyarbakır Kalesi,” Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011, (s. 77-121).

Bosworth, Clifford Edmund, Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlar, Kronolojik Soykütüğü, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

Brockelman, Carl, “Âmidî”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1978, I, s. 401.

Bruinessen, Martin van, Hendrik Boeschoten (der.), Evliya Çelebi Diyarbekir’de, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

Bulduk, Abdulgani, El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004.

Bullough, Vern L., “The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence”, The Journal of Conflict Resolution, Cilt: 7, Sayı: 1, 1963, (s. 55-68).

Cahen, Claude, “XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddada Göre)”, çev. Neş’et Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 1953, (s. 93-106).

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Cahen, Claude, “Le Diyar Bakr Au Temps des Premiers Urtukides”, Journal Asiatique, Sayı: 227, 1935, (s. 219-276).

Canard, M. “Djazira”, Encyclopedia of Islam, E. J. Brill, Leiden, 1965, II, s. 536-537.

Canard, M., “Hamdanids”, Encyclopedia of Islam, E. J. Brill, Leiden, 1971, III, s. 126

Canard, M., Cahen, Cl. “Diyâr Bakr”, The Encyclopedia of Islam, E. J. Brill, Leiden 1965, XI, s. 343-345.

Cantay, Gönül, “Doğu Anadolu’nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 25-32).

Ciğa, Özkan, “Ali Emîrî Efendi’nin Mir’âtü’l-Fevâ’id Adlı Eserinde Yer Alan Medreseler ve Müderrisler”, Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, (s. 37-54).

Cöhce, Salim, “Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 125-136).

Creswell, K. A. C., “Mardin and Diyarbekr”, Muqarnas, Sayı: 15, 1998, (s. 1-8).

Crow, J., “Amida and Tropaeum Traiani: a Comparison of Late Antique Fortress Cities on the Lower Danube and Mesopotamia,” Proceedings of the British Academy, Sayı: 41, 2007, (s. 435-455).

Çağmar, M. Edip, “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler (Arap Dili İle İlgili Olanlar)”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: III, Sayı: 2, Diyarbakır, 2001, (s. 177-193).

Çakmak, Ahmet, “Diyarbakır Ulucamii”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2012, XLII, (s. 96-97).

Çatalbaş, Resul, “Diyarbakır ve İnanç Turizmi”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (s. 255-286).

Çaycı, Ahmet, “Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri”, Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan), Bildiriler, 10-13.10.2001, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2002, (s. 185-197).

Çaycı, Ahmet, “Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri,” I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler, Konya, 11-13.10.2000, Konya, 2001, I, (s. 207-225).

Çayır, Celal, “Manevi Bir Değer Olarak Hz. Süleyman ve Haziresi”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 133-140).

Çelik, Yılmaz, Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2008.

Çetin, Halil, Timur’un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012.

Çevik, Adnan, XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Çevik, Adnan, “Selçuklu Fütuhâtı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 137-152).

Çevik, Adnan, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılara Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: XXXIII, İstanbul, 2009, (s. 35-64).

Dalkılıç, Neslihan, F. Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Kalesi,” *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I*, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs, (s. 16-20).

Dalkılıç, Neslihan ve F. Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 369-381).

Darkot, Besim, “Diyarbakır”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, III, s. 601-605.

Demir, Ahmet, “Eyyûbîler’e Tabi Olarak Artukîler”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 89-118).

Demir, Alpaslan, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, Bilig, Sayı: 50, 2009, (s. 15-30).

Demir, Muzaffer, “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Batman, 15-17.04.2008, Diyarbakır, 2009, I, (s. 171-182).

Demircan, Adnan, “Raşid Halifeler Dönemi Siyasî Gelişmeleri Bağlamında Seyfüddîn el-Âmidî'nin Tarih Okuma Biçimi”, Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri, Ensar Neşriyat, 1. Basım, İstanbul 2009, (s. 93-116).

Demircan, Adnan, “Şeybân”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 37.

Demircan, Adnan, “Diyâru Bekr’de Hâricî İsyancıları,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 161-168).

Demircan, Adnan, “Diyâru Bekr’de Şeyhoğulları Hanedanı,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Diyarbakır, 02-05.10.2016, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2017, II, (s. 1251-1256).

Diğler, Mustafa, Seçkin Aydın, “Mardin’de Artuklu Dönemine Ait Taş İşçiliğinde Kullanılan Motiflerin Plastik Öğeleri,” II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, I, (s. 349-380).

Dikici, Recep, “Türkiye Kütüphanelerinde Elyazması ve Matbû Eseri Olan Diyarbakırlı Âlimler”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016), Diyarbakır, 2017, II, (s. 1085-1095).

Dikmen, Alaattin, “Şehr-i Âmid Kahramanlarının Meşhedi Hz. Süleyman Cami ve Haziresi”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (s. 160-172).

Dirik, Mahmut, “Bilgisayar/Sibernetik/Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu’l-İz”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2012, (s. 185-200).

Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, trs.

Doğan, Belkıs, Aziz Doğanay, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimarî ve Sanat Üslubu Üzerine Bir Değerlendirme”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, 2017, (s. 652-682).

Durmuş, Efe, “XII. Yüzyılda Diyarbakır’da Bir Türk Beyliği”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 217-223).

Durmuş, İsmail, “Hasan b. Bişr Âmidî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, s. 55-56.

Durukan, Aynur, “Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, Ankara, 23-27.09.1991, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, II, (s. 51-62).

Durukan, Aynur, “Dicle Köprüsü”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, IX, (s. 282-283).

Düzgün, Hüseyin, “İbrahim Gülşeni Menakibi’nde Amid ve Diyarbakır Kùltürü”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 33-36).

Düzgün, Hüseyin, “Akkoyunluların Anadoluya Girişİ”, I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kùltürü Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Batman, 15-17.04.2008, Diyarbakır, 2009, I, (s. 417-422).

Ebû Şâme el-Makdisî ed-Dımeşkî, Terâcümü Ricâli’l-Karneyni’s-Sâdis ve’s-Sâbi’, Beyrut, 1974.

Ebû’l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer, Târihu Ebî’l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar Fî Ahbâri’l-Beşer, (I-II), Beyrut, 1997.

Ebü’l-Fidâ, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l-Büldan), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

ed-Devâdârî, Ebûbekir b. Abdullah b. Aybek, Kenzü’d-Dürer ve Câmîu’l-Gurer, (I-IX), Kahire 1982, Lübnan 1992, Kahire 1961, Kahire 1972.

ed-Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd, Ahbâru’t-Tivâl, Mısır, 1959.

Efendioğlu, Mehmet, “Silefi”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 198-200.

Eker, Süer, “Türk Dili Tarihinde Bir Dilbilimsel Temas Bölgesi Olarak Diyarbakır,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, (s. 91-110).

Ekinci, Abdullah, “Hamdânîler,” *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 7, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VII, (s. 329-348).

el-Âmidî, Hasan b. Bişr, *el-Muvâzene*, Osmanlı Türkçesine çev. Muhammed Veled, Dersâadet, 1311/1893-1894.

el-Âmidî, el-Îmâmu’l-Allâme Ali b. Muhammed, *el-Ahkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, Dâru’s-Sami’î, Riyad, 2003.

el-Antâkî, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ, *Târîhu’l-Antâkî*, Trablus, 1990.

el-Bağdâdî, Safiyyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk, *Merâsîdu’l-İttilâ’ Alâ Esmâi’l-Emkineti ve’l-Bekâ’*, (I-II), Beyrut, 1992.

el-Askalânî, el-Hâfız İbn Hacer, *İnbâu’l-Gumr Biebnâi’l-Umr*, (I-IV), Kahire, 1972, 1998.

el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd, *İkdu’l-Cumân Fî Târîhi Ehli’z-Zamân*, (I-IV), Kahire, 2010, 2007, 2010.

el-Bundârî, Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-‘Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 2. Baskı, Ankara, 1999.

el-Ezdî, Ali b. Zafer, *Hamdaniler (Ahbâru’d-Devleti’l-Hamdâniyye)*, çev. Mehmet Akbaş, *Ravza Yayınları*, İstanbul, 2011.

el-Hamevî, el-Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali, et-Târîh el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân fî Havâdîsi'z-Zamân, Moskova 1963.

el-Hamevî, Yâkût, Mu'cemu'l-Büldân, (I-V), Beyrut, 1977.

el-Hamevî er-Rûmî, Yâkût, Mu'cemü'l-Üdebâ, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

el-Hemdânî, el-Hasan b. Ahmed b. Yakûb, Sıfatu Cezîretü'l-Arab, Mektebetü'l-İrşâd, San'a 1990.

el-Hüseynî, Ca'ferî b. Muhammed, Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk), çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2011.

el-İsfahânî, İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib, el-Berku'ş-Şâmî, (V), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.

el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Göttingen, 1848.

el-Makrizî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, Dürerü'l-Ukûdü'l-Ferîde Fî Terâcimi'l-A'yânî'l-Müfide, (I-IV), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.

el-Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, Leiden, 1893.

el-Mesûdî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017.

el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

el-Ömerî, Şihabeddîn b. Fazlullah, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesâlikü'l-Ebsâr, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, Fütûhu's-Şâm, (I-II), el-Mektebetü't-Tevfikîyye, y.y., trs.

Eravcı, H. Mustafa, "Safevîler", İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Müslüman Türk Devletleri-II, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, IX, (s. 407-439).

Erdem, İlhan, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış," Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 37, Ankara 2005, (s. 57-77).

Erpolat, Mehmet Salih, "Diyarbakır Ulu Camii'nin Manevi Önemi", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 125-131).

Ersan, Mehmet, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Ersan, Mehmet, "Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Diyarbakır Yöresi," 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 509-513).

Ersan, Mehmet, "Türkiye Selçuklu Devleti", İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, (s. 169-257).

Ersan, Mehmet, Mustafa Alican, Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı, Türkiye Selçukluları, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Ersan, Mehmet, Mustafa Alican, Türklerin Kayıp Yüzyılı, Beylikler Devri Türkiye Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Eskikurt, Adnan, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33, 2014, (s. 15-40).

es-Sâfedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, (I-XXIX), Dâru'l-İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 2000.

es-Silefî, el-Hâfız Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed, el-Erba'îne'l-Büldâniyye, Dımaşk, 1992.

Esterâbadî, Aziz b. Erdeşir-i, Bezm u Rezm, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk, (I-XI), Dâru'l-Maârif, 2. Baskı, Kahire, trs.

Evagrius, A History of the Church in Six Books, From A.D. 431 to A.D. 394, Samuel Bagster and Sons, Londra, trs.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, (IV), İkdâm Matbaası, 1314.

ez-Zehebî, Hâfız Şemseddîn Ebû Abdullah, Düvelü'l-İslâm, Beyrut, 1985.

ez-Zehebî, el-İmâm Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, Tezhîbü Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ, (I-III), Beyrut, 1991.

ez-Zehebî, el-İmâm Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, (I-LIII), Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1990.

Gabriel, Albert, Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

Galtsyan, A. G., (Ermeniceden Rusçaya çev. ve haz.) “Ermeni Kaynakları Moğollar Hakkında (XIII.-XIV. Y.Y Elyazmalarından Parçalar)”, çev. Mehmed Mürselov, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, (s. 191-321).

Gibbon, Edward, Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, (I-II), çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul, 1987.

Göçgün, Önder, “Diyarbakır Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerinde Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1-2, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, (s. 191-238).

Göçgün, Önder, “Âmidî: 10. Yüzyılda ‘Mukayeseli Edebiyat’ın ve ‘Edebî Tenkid’in İlk Seçkin İsmi, Diyarbakır’lı Bilgin ve Edîb”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 625-627).

Göğünç, Nejat, “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır,” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 7, 1968, (s. 76-80).

Gök, Halil İbrahim, Musul Atabegliği; Zengileri (Musul Kolu: 1146-1233), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

Gök, Halil İbrahim, “Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri,” I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 159-210).

Gök, Halil İbrahim, “Atabeglikler”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, (s. 431-502).

Gök, H. İbrahim, “XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-İttılâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2014, (s. 123-160).

Gökhan, İlyas, “Dulkadir Türkmenlerinin Diyarbakır ve Yöresindeki Faaliyetleri”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 529-537).

Gökhan, İlyas, “Dulkadir Beyliği”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Anadolu Beylikleri, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, XI, (s. 277-325).

Gökhan, İlyas ve Ridvan Yiğit, “Memlûk Sultanı Barsbay'ın Diyarbakır Seferi”, Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, 2013, (s. 1-13).

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1994, IX, s. 464-469.

Grabar, Oleg, İslâm Sanatının Oluşumu, çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Grousset, Réne, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

Gül, Muammer, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Gül, Muammer, “İlhanlılar Döneminde Diyarbakır”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 193-208).

Gül, Muammer, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları,” II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, Bildiriler, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin, 2008, I, (s. 431-452).

Gümüş, Ercan, “The Importance of Hevsel Gardens for the City of Amid/Diyarbakir Through History and the Reflection on this in Documents”, Diyarbakir Fortress and Hevsel Gardens Culturel Landscape, Diyarbakir, trs, (s. 143-153).

Günaltay, şemseddin, İşlam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler), Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991.

Güneş, Hüseyin, “Cezîre Bölgesinde Yaşadığına İnanılan Peygamberler”, *İşlâm Tarihinin İlk Asrında Diyarbakir ve Çevresi*, Diyarbakir Valiliğı Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakir, 2015, (s. 28-48).

Güneş, İbrahim, Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2013.

Günkut, Bedri, Diyarbakir Tarihi, Diyarbakir Basımevi, Diyarbakir, trs.

Gürhan, Pınar, “Diyarbakir Minareleri,” Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakir, Uzman Matbaacılık, Diyarbakir, 2013, (s. 217-232).

Halife b. Hayyât, Tarihu Halife b. Hayyât, çev. Abdulhalik Bakir, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001

Halifeoğlu, Fatma Meral, “Diyarbakir Suriçi’nde Yer Alan Mescitler”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakir, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakir, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 323-335).

Halifeoğlu, F. Meral ve Neslihan Dalkılıç, “Tarihi Diyarbakir Köprüleri”, Diyarbakir Kültür Envanteri (Merkez)-I, Diyarbakir Valiliğı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakir, trs, (s. 216-217).

Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Haspolat, Kenan, "Diyarbakır Merkez Türbeleri", Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır 2013, (s. 98-140).

Haspolat, Kenan, Diyarbakır'ın Manevi Envanteri", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, II, (s. 57-183).

Haspolat, Kenan, "Hükümdarlar, Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır*, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 233-313).

Heidemann, Stefan, "A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010- and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide," *ARAM*, Sayı: 9-10, 1997-1998, (s. 599-617).

Hillenbrand, Carole, "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, Sayı: 54, 1981, (s. 129-153).

Henderson, Bernard W., "Controversies in Armenian Topography, I. The Site of Tigranocerta", *The Journal of Philology*, Sayı: XXVIII, 1903, (s. 99-121).

Holmes, T. Rice, "Tigranocerta", *The Journal of Roman Studies*, Sayı: 7, 1917, (s. 120-138).

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

İbn A'sem el-Kûfi, Kitâbu'l-Fütûh, (I-VIII), Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1991.

İbn Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (Selçuknâme), çev. M. Nuri Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ' Fî Tabakâti'l-Etubbâ', Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, trs.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir, Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, (I-XIII), Beyrut, trs.

İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

İbn Hurdadbih, Ebî'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leiden, 1889.

İbn İyâs el-Hanefî, Muhammed b. Ahmed, Bedâi'u'z-Zuhûr Fî Vekâi'u'd-Duhûr, (I-V), Kahire, 1975, 1974, 1922, 1961.

İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, (I-XXI), Daru'l-Hicr, y.y., 1997.

İbn Münkız, Üsâme, İbretler Kitabı (Kitab el-İ'tibar), çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Rusteh, Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise, Beyrut, 1988.

İbn Saîd el-Mağribî, Kitâbü'l-Cuğrafyâ, 1. Baskı, Beyrut, 1970.

İbn Şeddâd, el-A'lâku'l-Hatîra Fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre, (I-III), Dımaşk, 1968.

İbn Şeddâd, Baypars Tarihi, çev. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

İbn Tagribirdî el-Atabekî, Cemaleddîn Ebû'l-Mehasin Yusuf, en-Nücûmü'z-Zahira fî Mülûki Mısır ve'l-Kahira, (I-XVI), Beyrut, 1992.

İbni Arabşah, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İbni Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.

İbnü'l-Adîm, es-Sâhib Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, Buğyetü't-Taleb Fî Târîhi Haleb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem, (I-XIX), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fî't-Târih Tercümesi, (I-XII), çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali, Târîhu Meyyâfârikîn, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2014.

İbnü'l-Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, çev. M. Emin Bozarlan, Koral Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1990.

İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), inceleme ve notlarla birlikte çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992.

İbnü'l-Fakîh, Kitâbü'l-Büldân, Leiden, 1885.

İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl Târîhu Dımaşk, Leiden, 1908.

İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir, Târihu İbnü'l-Verdî, (I-II), Beyrut, 1996.

İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, y.y., trs.

İdrisî, Nüzhetü'l-Müştak Fî İhtirâki'l-Âfâk, (I-II), Beyrut, 1989.

İlhan, M. Mehdi, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 27, 1992, (s. 45-113).

İlhan, M. Mehdi, Amid (Diyarbakır), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

İlhan, Mehmet Mehdi, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 209, 1990, (s. 213-232).

İlter, Fügen, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ankara, 1969, (s. 197-225).

İnce, Özlem, Diyarbakır'ın Kentsel Sit Dokusu, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2011.

İstahrî, Ebî İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, Kitâb Memâlikü'l-Mesâlik, Leiden, 1927.

Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Kalafat, Yaşar, “Diyarbakır’da Ulu Kabirler: Diyanet İşleri Başkanlığı Arşiv Kayıtlarına Göre”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 813-818).

Kağnıcı, Gökhan, “Asur Kral Yazıtlarında Diyarbakır Bölgesi İle İlgili Kayıtlar”, Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, (s. 129-141).

Kalkaşendî, Şeyh Ebû’l-Abbas Ahmed, Subhu’l-Aşâ, (I-XIV), Kahire, 1914-1915.

Kanat, Cüneyt, Alican, Mustafa, Timur, Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.

Kara, Seyfullah, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1997, XV, s. 446.

Karaboğa, Volkan, “16. Yüzyılda Diyarbakır (Amid) Sancağı’nda Tarımsal Üretim, Verimlilik ve Hayvancılık”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016), Diyarbakır, 2017, I, (s. 553-563).

Karaçam, Hüseyin, Artuklu Kitabeleri (1102-1409), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Karaçam, Hüseyin, Sadi S. Kucur, “Diyarbakır Surlarında Bulunan Artuklu Kitabeleri” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016), Diyarbakır, 2017, II, (s. 381-398).

Karadeniz, Fazıl, “Artuklular Döneminde Otomat ve Siberetik Alanında Yazılmış Bir Kitap: ‘Kitabûl Camî Beyne’l-İlm ve’l-Ameli en-Nâfi Fî Sınâati’l-Hiyel el-Cezerî”, I.

Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 59-66).

Karadoğan, Sabri, “Yerleşmeye Etkileri Açısından Diyarbakır Kenti ve Yakın Çevresinin Doğal Peyzaj Unsurları,” Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı, Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları, Diyarbakır, 2015, (s. 1-17).

Karadoğan, Sabri, Martine Assénat, “Amida (Université Paul-Valéry Montpellier 3) Atölyesi ve Çalışmaları”, Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, 2017, (s. 285-292).

Karan, Cuma, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 825-835).

Karan, Cuma, “el-Cezîre’ Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2016, (s. 113-138).

Kaya, Nevzat, “Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Diyarbakır’dan Yetişen Ulemanın Eserlerinin Tanıtımı”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 385-394).

Kaya, Önder, “Eyyubi Meliklerinden el-Eşref Musa’nın Artuklu Melikleri İle İlişkileri”, Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 263-288).

Kaya, Önder, Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu’da Eyyûbiler, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Kayhan, Hüseyin, “Fahredden Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi”, Belleten, Cilt: LXXII, Sayı: 263, Ankara, 2008, (s. 53-72).

Kayhan, Hüseyin, “Artuklular-Zengiler İlişkileri”, Yeni Türkiye, (Orta Doğu Özel Sayısı, III), Cilt: 22, Sayı: 84, Ocak-Haziran 2016, (s. 137-143).

Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi, Târih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi, Nüzhetü'l-Kulûb, nşr. G. Le Strange, Brill, Leiden, 1915.

Kejanlı, Türkan, “Diyarbakır Suriçi'nin Tarihi Gelişim Evreleri”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 349-362).

Kejanlı, Türkan, İclal Dinçer, “Diyarbakır Kale Kenti'nde Koruma ve Planlama Sorunları”, Megaron, Cilt: 6, Sayı: 2, 2011, (s. 95-108).

Keleş, Bahattin, “Selçuklu-Mervanoğulları İlişkisi ve Diyarbekir Bölgesi'nin Selçuklu Hakimiyetine Alınması,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 209-216).

Keleş, Hamza, “Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler”, Türk Kültür ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı: 38, 2006, (s. 1-12).

Kelso, Ian Alfred Ovens, Ammianus Marcellinus and Procopius of Caesarea: The Eastern Campaigns of Julian and Justinian, 4th and 6th Centuries AD, (Unpublished Mater Thesis), Dalhousie University, Nova Scotia, 1998.

Keser-Kayaalp, Elif, “The Church of Virgin at Amida and the Martyrium at Constantia: Two Monumental Centralised Churches in late Antique Northern Mesopotamia”, OLBA, Sayı: XXI, Mersin, 2013, (s. 405-435).

Keser-Kayaalp, Elif, “Klasik Olana Öykünme ve Spolia Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii”, 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, Bildiriler, İstanbul, 05-06.12.2015, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, (s. 131-154).

Kesik, Muharrem, At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçukluları’nda Ordu ve Savaş, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

Kesik, Muharrem, 1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.

Kesik, Muharrem, Selçukluların Haçlılarla İmtihanı, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018.

Keskinbora, Kadircan, “Artuklularda Bilim ve Sağlık”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, I, (s. 489-514).

Kılıç, Remzi, “Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlı Devleti’ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 575-589).

Kılıç, Mustafa, “Celaleddin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler”, Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 231-247).

Kırkıl, Emin, “XVI. Yüzyıl Diyarbakır Eyaleti Vakıf Defterlerinde Geçen Türkçe Yer Adları Üzerine”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, (s. 419-438).

Kiragos Ganjaketsi, History of Armenians, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1986.

Kleinbauer, W. Eugene, “The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia”, Dumbarton Oaks Papers, Sayı: 27, 1973, s. 89-114.

Koca, Salim, “Diyâr-ı Bekr’ (Güney-Doğu Anadolu) Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleri İle İlgili Tarihi Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri”, Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, 2008, Ankara, (s. 1-24).

Koca, Salim, “Sultan Melikşâh’ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi,” Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Berikan Yayınevi, Ankara trs, (s. 147-187).

Kofoğlu, Sait, “Hamidoğulları Beyliği”, İslam Tarihi ve Medeniyeti, Anadolu Beylikleri, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, XI, (s. 227-241).

Korn, Lorenz, “The Artuqid Residence at Amid (Diyarbakır)”, Central Periphery? Art, Culture and History of Medieval Jazira (Northern Mesopotamia, 8th and 15th Centuries), Proceedings, Bamberg, 31 Oct.-2 Nov., Bamberg, 2017, (s. 153-181).

Konak, İbrahim, Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.

Konuk, Süha, VI. Yüzyıl Bizans-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2012.

Konuk, Süha, “Geç Antikçağda Amida’nın Ortaya Çıkış Süreci ve Roma-Sasani Mücadelesindeki Rolüne Dair Bir Değerlendirme,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, (s. 155-162).

Krausmüller, Dirk, “The Religious Life of Amida and its Monasteries in the Late Antique Period,” İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, (s. 71-86).

Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Kuşçu, Ayşe Dudu, “Eyyübîler”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler Döneminde Kurulan Devletler, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, VII, (s. 259-326).

Küçükaşçı, Mustafa S., “Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi ve ‘Sâife’ Seferleri”, Türk Kültür İncelemeleri Dergisi, Sayı: 2, 2000, (s. 9-30).

Külcü, Recep, “Ortaçağ Anadolu’sunun Büyük Mühendisi el-Cezeri”, Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, (s. 1-9).

Kütük, Ahmet, “Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350),” Mukaddime, Sayı: 5, 2012, (s. 1-24).

Le Strange, G., Mesopotamia and Persia under Mongols, The Royal Asiatic Society, Londra, 1903.

Le Strange, Guy, Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya), çev. Cengiz Tomar, Adnan Eskikurt, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Lenski, Noel, "Two Siege of Amida (AD 359 and 502-503) and the Experience of Combat in the Late Roman Near East," The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest, Proceedings of a Colloquium, Proceedings, Mayıs 2005-İtalya, BAR International Series 1717, 2007, (s. 219-236).

Macbean, Alexander, A Dictionary of Ancient Geography, London, 1773.

Makdisi, George, İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Mar Yeşua, Süryanî, Vakaayi'nâme, çev. Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958.

Marcellinus, Ammianus, (I-II), çev. John C. Rolfe, ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, Büyük Britanya, 1935.

Melek, Ali, "Diyarbakır'da Peygamber Makam ve Kabirleri", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 349-362).

Melek, Ali ve Abdullah Demir (haz.), Dini Değerleri İle Diyarbakır, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009.

Mercin, Levent, "Diyarbakır'daki Geleneksel Türk El Sanatları Örneklerinden Taş İşçiliği Üzerine İncelemeler", 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır

Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 375-384).

Merçil, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Merçil, Erdoğan, “Sultan Salâhaddîn Eyyubi’nin Anadolu’daki Türk Devletleriyle Münasebetleri”, Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 171-180).

Mermutlu, Bedri, “Ali Emiri Efendi’nin Mir’atü’l-Fevaid Notlarında Diyarbakır’ın Anıtsal Tarihi Yapıları”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: VIII, 2012, s. 88-100.

Metin, Tülay, “Selçuklular’da iktisadî Hayat”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, X, (s. 571-597).

Metsobetsi, Tovma, History of Tamerlane and His Successors, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1987.

Mıynat, Ali, “İslâmî Dönemde Diyarbakır (Âmid)’daki Sikke Basım Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (Osmanlı Hâkimiyetine Kadar, 921/1515)”, Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, III, (s. 383-403).

Michael the Syrian, Chronicle, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2013.

Miskaveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, Tecâribü’l-Ümem, (I-II), Kahire, trs.

Mitchell, Stephen, A History of the Later Roman Empire, A.D. 284-641, Blackwell Publishing, y.y., 2007.

Mor Efrem, Kilise Ataları Tarafından “Kutsal Ruh’un Kavalı” Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem’in Şiirleri, çev. Horiepiskopos Gabriel Akyüz, (Tıpkıbakım ve tercüme), (I-II), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Musalı, Namiq, “Safevîlerin Diyarbakır Beylerbeyi Muhammed Han Ustaclu ve Anadolu’daki Faaliyetleri,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Diyarbakır, 02-05.10.2016, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2017, I, (s. 495-521).

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu’-d-Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, (I-II), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

Nabikoğlu, Adnan, Neslihan Dalkılıç, “Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış,” Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, Sayı: 15, 2013, (s. 23-35).

Nâsır-ı Hüsrev, Sefername, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985.

Nayır, Şeyhmus, Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Nemlioğlu, Candan, “el-Cezerî’nin ‘el-Câmi’ Beyne’l-İlmi ve’l-Ameli’n-Nâfi Fî Sına’ati’l-Hiyel’ Adlı Kitabının Türkiye’deki Nüshalarından İkisinin Sanatsal Değeri”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 33-58).

Nizâmüddîn Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Ocak, Ahmet, “Selçuklular’ın Din ve Mezhep Siyaseti”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X, (s. 627-675).

Okumuş, Ejder, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâme’sinde Diyarbakır,” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, (s. 173-186).

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Ökse, A. Tuğba, “Akkad Döneminden Pers Dönemine Kadar Yukarı Dicle Havzası Yerleşim Sisteminde Diyarbakır Kentinin Konumu”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, II, (s. 165-183).

Ökten, Sadettin, “Cezerî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1993, VII, (s. 505-506).

Öner, Abdülkerim, “Moğolların Diyarbakır ve el-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, (s. 313-328).

Özarlan, Selim, “Artuklular Döneminde Kelam İlmi ve Kelamcılar”, Kelam Araştırmaları, Cilt: 4, Sayı: 1, 2006, (s. 63-72).

Özarlan, Selim, “Diyarbakır ve Civarının Din Algısı ve Bu Din Algısının Oluşmasına Katkıda Bulunan Bir Âlim: Seyfû’d-Dîn Amidî”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, II, (s. 1399-1404).

Özaydın, Abdülkerim, “Bündârî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1992, VI, s. 489-490.

Özaydın, Murat, “Türk Mutasavvıfı İbrahim Gülşenî'nin Tarikatı ve Diyarbakır'a Yansımaları”, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, (s. 763-781).

Özbek, Süleyman, “Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler'in Siyasî İlişkileri (1175-1250)”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, X. (s. 317-358).

Özcoşar, İbrahim, “Diyarbakır'ın Kadim Cemaati: Süryaniler”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 171-178).

Özdal, Ahmet N., Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.

Özerveralı, Kamiran, Artuklularda İlim ve Kültürel Hayat, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2004.

Özerveralı, Kamiran, “Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezeri”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 9-32).

Özkan, Selahattin, “Oriens Christianus'a Göre Diyarbakır Süryanî Kilisesi Patrikleri”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, (s. 331-342).

Pamuk, Bilgehan, “Osmanlı-Safevî İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması)”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 599-609).

Parla, Canan, Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.

Parla, Canan, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakım Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 247-283).

Parla, Canan, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, ODTÜ MFD, Cilt: 22:1, Sayı: 1, 2005, (s. 57-84).

Parla, Canan, “Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah’ın Diyarbakır’da Yaptırdığı Zafer Anıtı İki Burca İkonografik Yaklaşım,” Turkish Studies, Cilt: 9, Sayı: 10, 2014, (s. 867-884).

Parla, Canan, “Diyarbakır Artuklu Dönemi Urfa Kapısı’nın Figürlü Kabartmalarına İkonografik Yaklaşım,” Turkish Studies, Cilt: 10, Sayı: 6, 2015, (s. 763-778).

Parla, Canan, “Diyarbakır Surlarının Artuklu Dönemi Figürlü Kabartmaları”, Asos Journal, Cilt: 4, Sayı: 33, 2016, (s. 1-23).

Pawstos Buzandatsi, History of Armenians, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Paydaş, Kazım, “Akkoyunlular”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Müslüman Türk Devletleri-II, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, IX, (s. 347-373).

Pıçak, Murat, “Artuklular Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu,” II. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, I, (s. 499-522).

Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklular”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklular, Siyer Yaayınları, İstanbul 2018, X, (s. 17-104).

Polat, Ziya, “Diyarbakır’ın Selahaddin Eyyubi’nin Hakimiyetine Girmesi”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, (s. 291-310).

Polonyalı Simeon, Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi, çev. Hrand D. Andriasyan, Köprü Kitap, İstanbul 2016.

Procopius, History of Wars, (I-II), ed. T. E. Page, W. H. D. Rouse, y.y., trs.

Procopius, Buildings, İngilizce çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, Londra, 1971.

Reşîdüddün Fazlullah, Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı), çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2013.

Rızasoy, Seyfeddin, “Oğuz Miti ve Tarih: Diyarbakır Oğuzlarının Etnik-Manevi Düşüncesinin Mitoloji-Kozmogonik Arşetipleri”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 47-50).

Ripper, Thomas, Diyarbakır Merwanileri, İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Basın Yayın, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Roux, Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2001.

Ruzraverî, Zâhireddîn, Zeyl Kitâbu Tecâribü'l-Ümem, (III), nşr. H. F. Amedroz, Kahire, trs.

Sadıkov, Hasanbala, “Gence'den Amid'e: Harezşah Celâleddin'in Ölüm Yolu,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 117-124).

Saîd Paşa, “Vilâyetin Tarihçesi”, Salnâme-i Vilâyet-i Diyârbekir, Dersaâdet, 1302, (s. 3-160).

Sami, Kamuran, “Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekânsal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, (s. 390-400).

Sarıbıyık, Mustafa, “Diyarbakır Surları ve Tarihi,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 363-368).

Semple, Ellen Churchill, “The Ancient Piedmont Route of Northern Mesopotamia”, Geographical Review, Cilt: 8, Sayı: 3, 1919, (s. 153-179).

Sert, Halide, F. Meral Halifeoğlu, Neslihan Dalkılıç, Zülfikar Halifeoğlu, “Tarihi Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsü’nün Onarımı, Güçlendirilmesi ve Yeniden Kullanımı”, 2. Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Diyarbakır, 15-17.10.2009, Diyarbakır, 2009, (s. 633-648).

Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Sevim, Ali, Suriye Selçukluları I, (Fetihten Tutuş’un Ölümüne Kadar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965.

Sevim, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Sevim, Ali, Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Sevim, Ali, Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Sevim, Ali, “Kuzey-Suriye’de Görünen İlk Türk Emiri Han-Oğlu Harun”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 63-82).

Sevim, Ali, “Suriye Selçuklu Melikliği”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 83-126).

Sevim, Ali, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasî Faaliyetleri”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 127-160).

Sevim, Ali, “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 415-448).

Sevim, Ali, “Artuk b. Eksük Salâr”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 11-18).

Sevim, Ali, “Azîmî”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 29-34).

Sevim, Ali, “Hârûn b. Han”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 63-66).

Sevim, Ali, “İbnü’l-Adîm”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 67-72).

Sevim, Ali, “İbn Munkiz”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 73-78).

Sevim, Ali, “İnaloğulları”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 87-90).

Sevim, Ali, “Tutuş”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 167-180).

Sevim, Ali, “Tuğtekin”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 157-166).

Sevim, Ali, “Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid’in Mervanlılar Bölümü’nün Münasebetiyle”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 461-492).

Sevim, Ali, “İbn Şaddad, al-A’lak al-Hazira Fî Zikr Umara al-Şam va al-Cazira”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 493-506).

Sevim, Ali, “Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 507-510).

Sevim, Ali, “İbnü’l-Adîm’in Bugyetü’t-Taleb Fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Kaynakları Hakkında”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 511-522).

Sevim, Ali, “İbnü’l-Adîm’in Bugyetü’t-Taleb Fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Yayınları”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 523-532).

Sevim, Ali, “Azîmî ve Eseri Hakkında”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 567-572).

Sevim, Ali, “Azîmî Tarihi ve Kaynakları Hakkında”, Makaleler, (I-III), E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (yay. haz.) Berikan Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2005, (s. 573-582).

Seyfeli, Canan, “Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 763-771).

Shiel, J., “Notes on Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se’ertand Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836”, Journal of the Royal Geographical Society of London, Sayı: 8, 1838, (s. 54-101).

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Mir’âtü’z-Zamân Fî Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2011.

Sinclair, T. A., Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey, (I-IV), The Pindar Press, Londra, 1987.

Smbat Sparapet, Chronicle, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2005.

Sobernheim, M., “Hamdânîler”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, V/I, s. 179.

Sönmez, Zeki, “Ahmed b. Cemil el-Âmidî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1989, II, s. 55.

Soydan, Nuray Yaşar, Çağatay Aşkit, Ahmet Acıduman, “Amidalı Aetius ve Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Değerlendirme”, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, Cilt: 61, Sayı: 1-2, 2008, (s. 27-50).

Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar,” Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 1970, (s. 1-147).

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

Sümer, Faruk, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Şahin, Sibel, XI.-XIV. Yüzyıllarda Seyyah ve Coğrafyacıların Gözüyle Diyar-ı Bekr Bölgesinin Sosyal ve İktisadi Yapılanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin, 2018.

Şeref Han, Şerefname (Kürd Tarihi), çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul, 2009.

Şeşen, Ramazan, “İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler,” Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, 1971, (s. 249-369).

Şeşen, Ramazan, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1983.

Şeşen, Ramazan, “Antâkî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, s. 228.

Şeşen, Ramazan, “Cezîre”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1993, VII, s. 509-511.

Şeşen, Ramazan, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

Şeşen, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Şeşen, Ramazan, Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Şimşek, Mehmet, Süryaniler ve Diyarbakır, Kent Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

Şimşek, Mehmet, “Diyarbakır’da Gömülü Süryanî Azizler”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 179-184).

Şimşek, Mehmet, “Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanîlere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 2008, I, (s. 783-807).

Şimşek, Mehmet, “Süryanilerin Diyarbakır’daki Tarihi Mekanları”, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Uzman Matbaacılık, Diyarbakır, 2013, (s. 47-58).

Taneri, Aydın, Harezşahlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Aydın Taneri, “Celâleddin Harizmşah”, Makaleler, (I-III), Berikan Yayınevi, İstanbul, 2004, s. (s. 57-63).

Taşğın, Ahmet, “Şemsîler”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, (s. 753-762).

Tanrıverdi, Eyyüp, “X ve XI. Yüzyıllarda Diyarbakır Bölgesinde Arap Dili ve Edebiyatı Çalışmaları”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 473-479).

Taş, Aydın, “Gazalî ve Âmidî’nin Nesih Problemine Yaklaşımı”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, (s. 91-126).

Tavernier, Jean-Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2006.

Tez, Zeki, “el-Cezeri’nin Teknoloji Tarihindeki Yeri”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2013, II, (s. 291-306).

Tezcan, Mehmet, “359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi,” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, 2006, (s. 81-98).

Tezcan, Mehmet, “Hunların Anadolu’daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 103-115).

Tezcan, Mehmet, “VII. YY. Başında Sasani-Bizans Savaşları ve Hısn-Keyfa’nın Sasanilerce Zaptı (606),” I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Batman, 15-17.04.2008, İstanbul, 2009, I, (s. 229-239).

Tezgel, Recep, “1869-1969 Arası Diyarbakır’da Süreli Yayıncılık,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, (s. 1097-1113).

Tezokur, M. Hadi, “Diyarbakır’da Ayakta Duran Üç Kilise”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 185-192).

Tezokur, M. Hadi, “Diyarbakır Yahudileri”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, II, (s. 243-254).

Theophanes, The Chronicle, çev. Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press, 1982.

Tihrani, Ebu Bekr-i, Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Tokuş, Ömer, Hamdanîler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.

Tokuş, Ömer, “Mervânîler (990-1085)”, Kürtler (Tarih), Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, (s. 171-197).

Tokuş, Ömer, “Dokuzuncu Asırda Dımaşk, Diyarbekir ve Ermîniyye’de Bir Emirlik ‘Şeyhoğulları’,” Asos Journal, Cilt: 5, Sayı: 40, Şubat 2017, (s. 211-225).

Tomar, Cengiz, “Bir Devrin Sonu: Eyyubiler”, Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 143-155).

Top, Mehmet, “Diyarbakır’daki Akkoyunlu Dönemi Mihrapları”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 325-345).

Top, Mehmet, “Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri”, Medeniyetleri Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, (s. 227-256).

Top, Mehmet, “Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı”, Medeniyetleri Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011, (s. 185-226).

Tosun, Rukiye, Belâzûri ve İbn A’sem’e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Treadgold, Warren, A History of the Byzantine State and Society, Stanford University Press, y.y., 1997.

Tufantoz, Abdurrahim, Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları, Aça Yayınları, Ankara, 2005.

Tufantoz, Abdurrahim, "Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbakir'i İstilasası (432-435/1041-1044)," 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakir, 20-22.05.2004, Diyarbakir, 2004, (s. 153-159).

Tufantoz, Abdurrahim, "Mervâniler", DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004, XXIX, (s. 230-232).

Tuncer, Orhan Cezmi, Diyarbakir Surları, Diyarbakir Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012.

Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Turan, Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, (I-II), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

Türksoy, Tuğba, Demir Çağı'nda Diyarbakir Bölgesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Umar, Bilge, Türkiye'de Tarihsel Adlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.

Unat, Yavuz, “13. Yüzyılda Yaşamış Cizreli Bir Mühendis; el-Cezerî”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016, Diyarbakır, 2017, (s. 565-584).

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Uykur, Ramazan, “Artuklu Türkmenleri’nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: ‘Çift Başlı Kartal’”, Seleucia and Calycadnum, Sayı: 3, 2013, (s. 145-158).

Uyumaz, Emine, “Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasî Münasebetleri,” Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 181-206).

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984

Ünal, Mehmet Ali, “Diyârbekir’de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliği’nin Kurulması”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 567-573).

Ünal, Sıddık, “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 169-187).

Ward, Rachel, “The Inscription of the Astrolabe by ‘Abd al-Karim in the British Museum”, Muqarnas, Sayı: 21, 2004, (s. 345-357).

Vartan, “Vakayiname”, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, (s. 165-188).

Vural, Mehmet, “Abbâsîler Döneminde Bilim, Kültür ve Felsefe”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-II, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, VI, s. 249-318.

Yalçın, Asnu-Bilban, “VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 225-235).

Yaltkaya, M. Şerefeddin, “Âmidî”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1978, I, s. 400-401.

Yaman, Ahmet, “Hukuk Felsefesine Katkıları Bağlamında Diyarbakırlı Hukukçu Âmidî”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 629-632).

Yardımcı, Yusuf Metin, “Mardin Artuklularında Siyasi İlişkiler”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin, 25-27.10.2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin, 2008, (s. 267-284).

Yaşın, Abdullah, “Ebu’l-İz’in Bilime Katkıları”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2012, (s. 201-204).

Yavuz, Mehmet, “Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri”, Nüsha, Cilt: III, Sayı: 11, 2003, (s. 7-21).

Yaz, Arafat, “Nasrü’ d-Devle Ahmed b. Mervân Dönemi İlim Adamları”, İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, (s. 189-229).

Yazıcı, Tahsin, “Esterâbâdî”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1995, XI, s. 438.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış,” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, I, (s. 17-36).

Yıldırım, Ercüment, Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.

Yıldırım, Mücahit, “Diyarbakır Camileri ve Mimar Sinan Ekolü”, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 315-322).

Yıldırım, Nurgül, “Yeni Asurca Belgelerde Geçen *Amēdi* Şehri,” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi, Cilt: 52, Sayı: 2, 2012, (s. 1-9).

Yıldırım, Savaş, “Diyarbakır Sahabeler Türbesi Çini Süslemeleri”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2014, (s. 23-35).

Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1980.

Yıldız, Muharrem, “Diyarbakır’da Hıristiyan Rumlardan Arda Kalanlar,” Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 25-27.05.2009, Ankara, 2010, (s. 193-205).

Yılmaz, Saim, Mu’tazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006.

Yılmaz, Saim, “Merkezi Otoriteyi Diriltme Çabaları: Abbâsîlerin ‘İkinci Kurucusu’ Mu’tazıd ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908),” İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Abbâsîler-I, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, V, (s. 313-355).

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlılar Zamanında Diyarbakır Kalesi ve Surları,” Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 02-05.11.2016), Diyarbakır, 2017, (s. 427-443).

Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Yinanç, Mükrimin H., “Diyarbakır”, İA, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997, III, s. 601-626.

Yinanç, Refet, Dulkadir Beyliği, Türk Tarih Kurumu, Yayınları, Ankara 1989.

Yousif, Ephrem-İsa, Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri, çev. Nihat Nuyan, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2011.

Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmaları, XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, (I), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1995.

Yücel, Muhammet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Yüksel, Emrullah, “Âmidî, Seyfeddîn”, DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 1991, III, s. 57-58.

Yüksel, Emrullah, “Âmidî'ye Göre Bilgi ve İman İlişkisi”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 617-624).

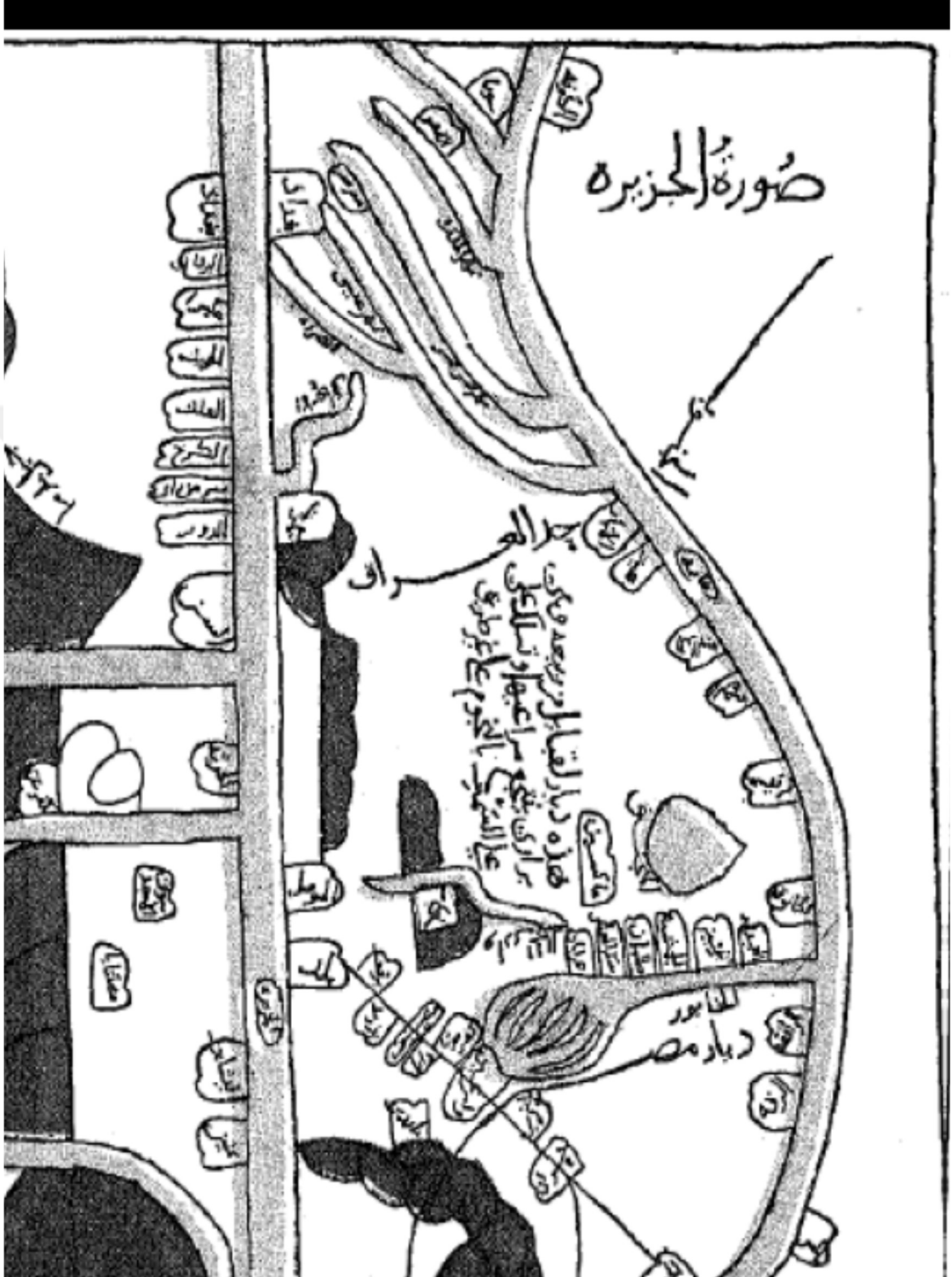
Yüksel, Müfit, “Ali Bin Ahmed el-Amidi ve Erken Dönem Diyarbakır Ulemasından Bazıları”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 633-639).

Zacharia of Mitylene, The Syriac Chronicle, İngilizce çev. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, Londra, 1899.

Zorlu, Cem, “İlk İslâm Coğrafyacılarına Göre ‘Diyarbakır’,” 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır, 20-22.05.2004, Diyarbakır, 2004, (s. 849-861).

Zosimus, Historia Nova (New History), Green and Chaplin, London, 1814.

EKLER

Harita 1: İbn Havkal'ın el-Cezîre Haritası

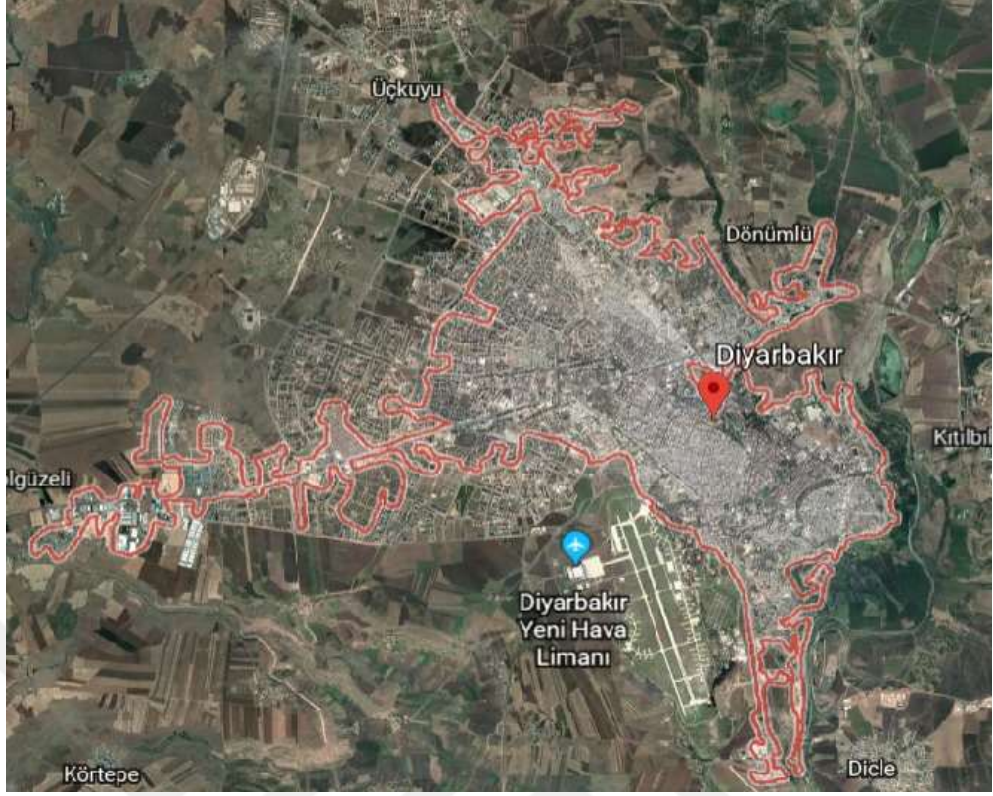
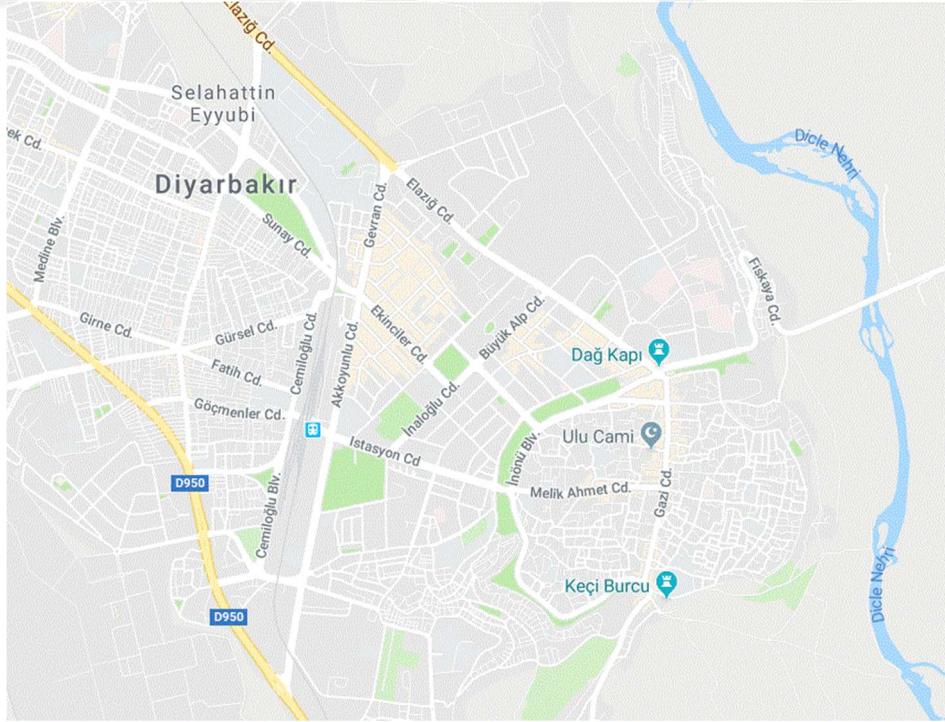
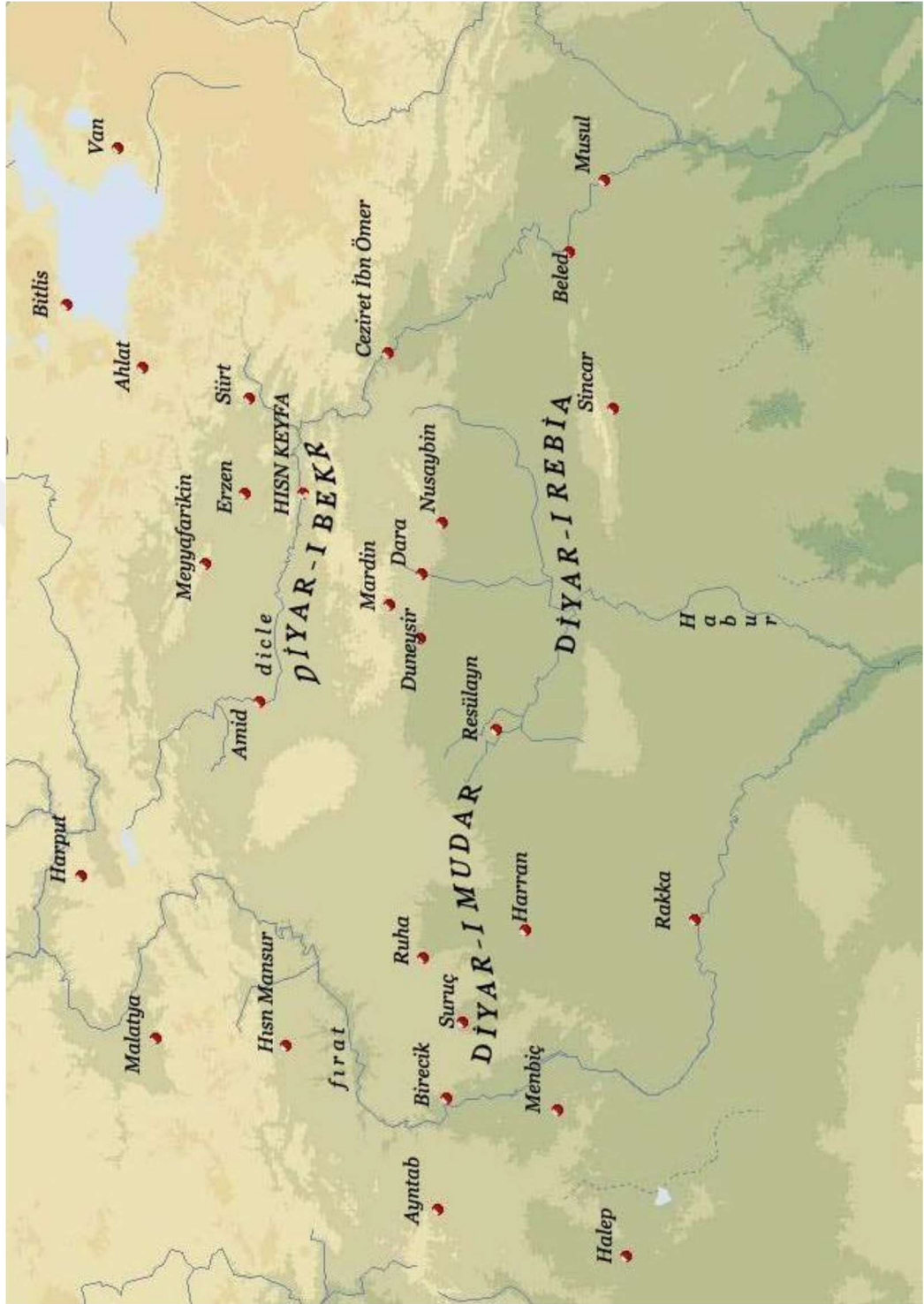

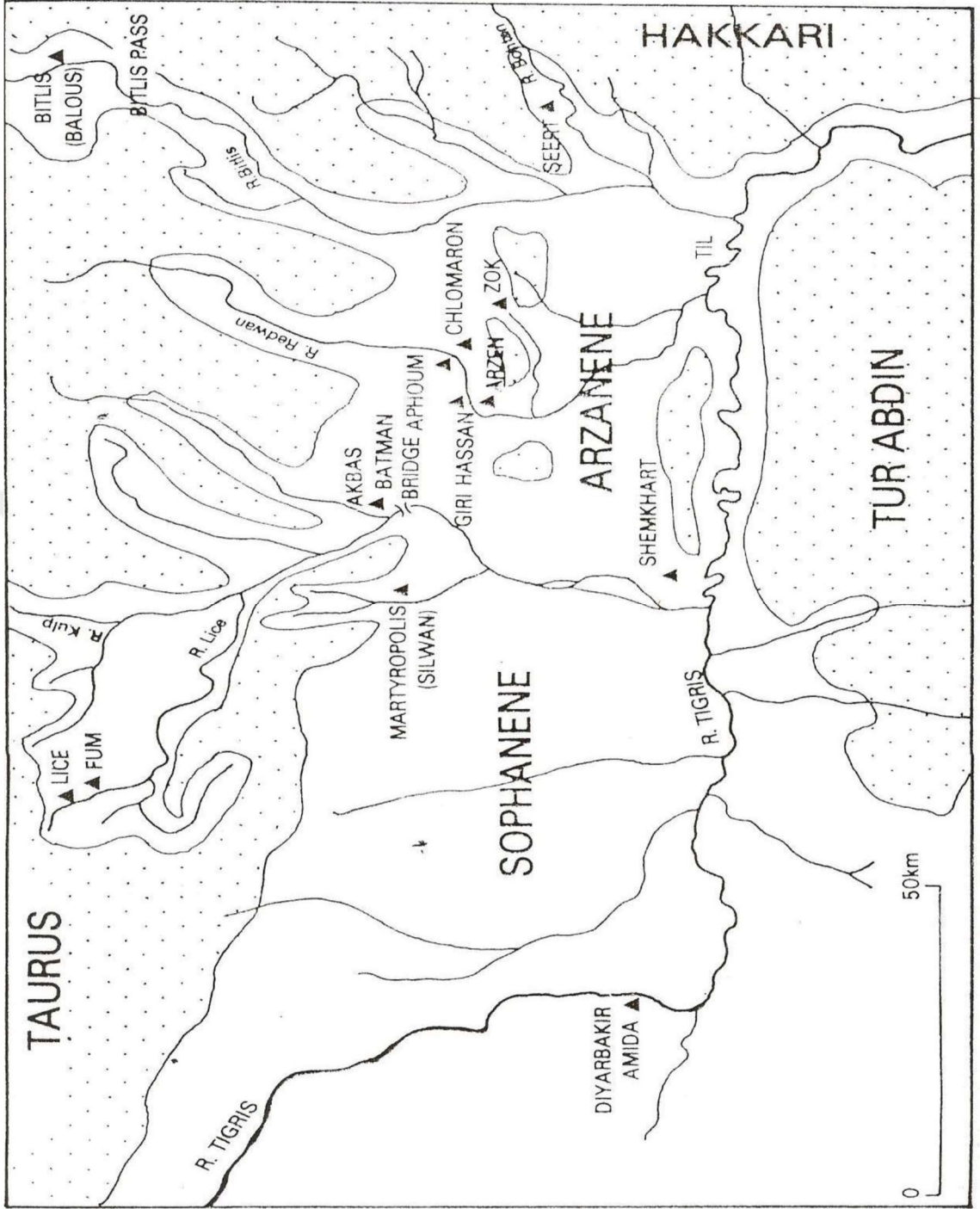
Foto 1: Diyarbakir'in Yukarıdan Görünümü (Kaynak: Google Earth)

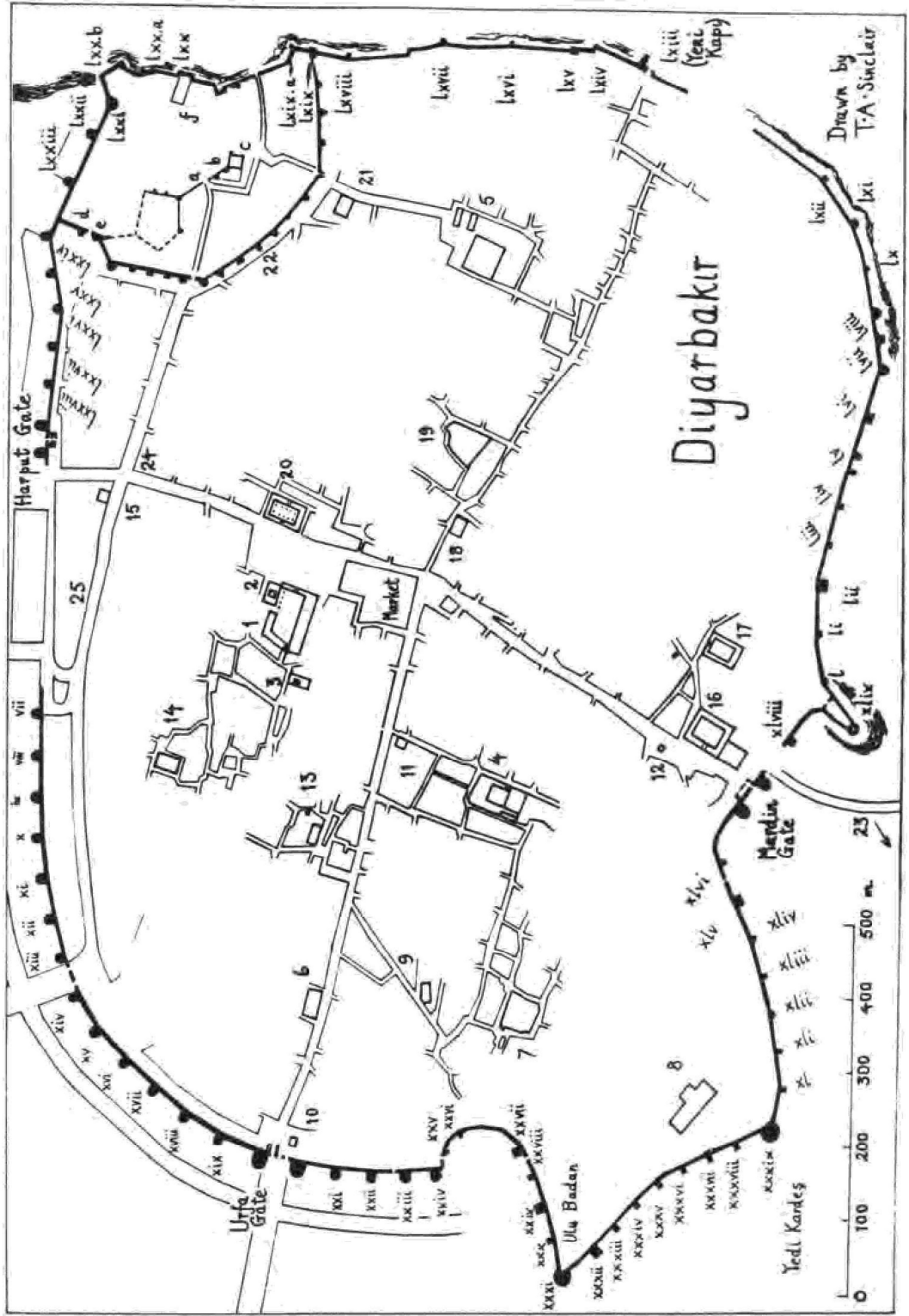
Harita 2: Diyarbakir Haritası (Kaynak: Google Maps)

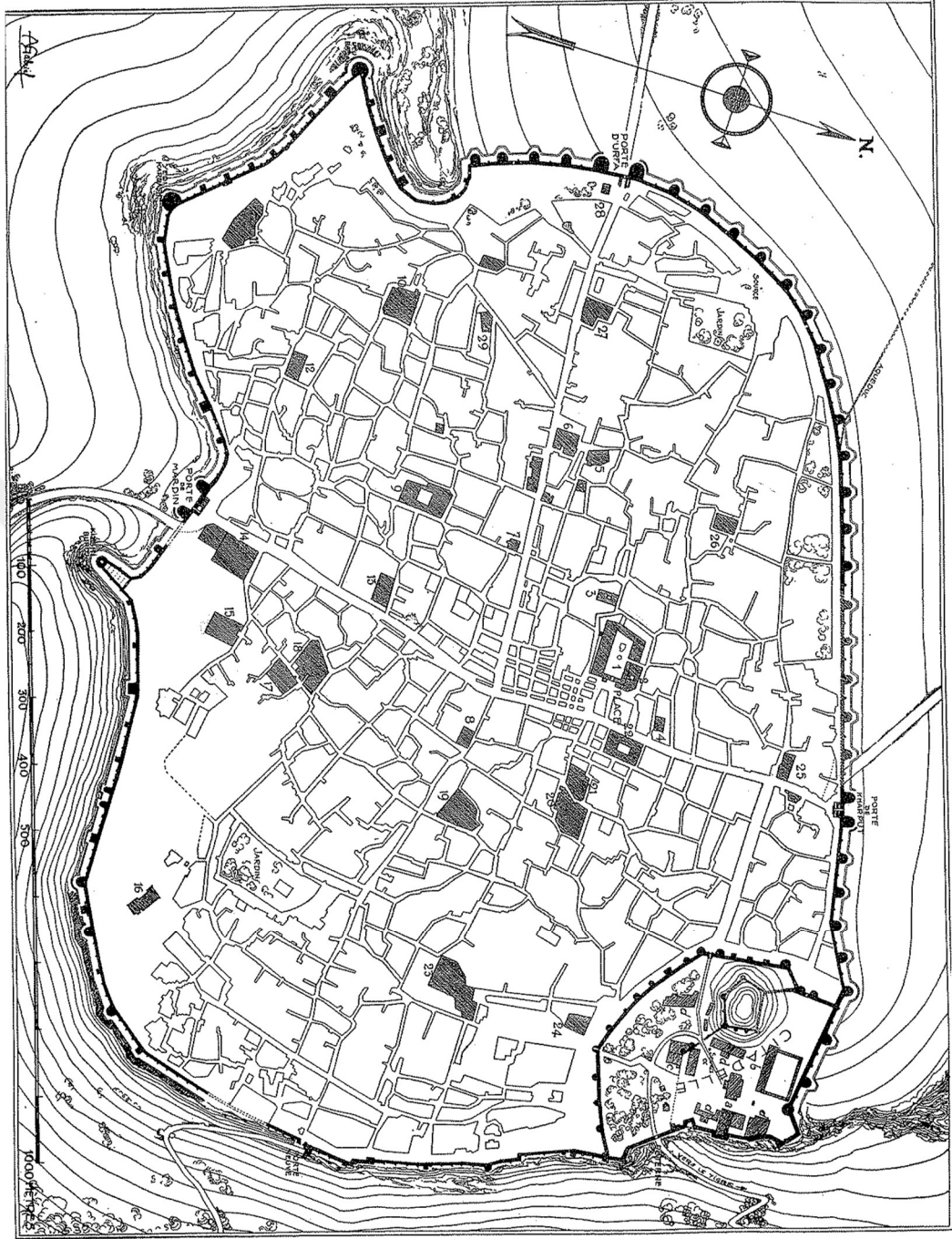
Harita 3: el-Cezire Haritası

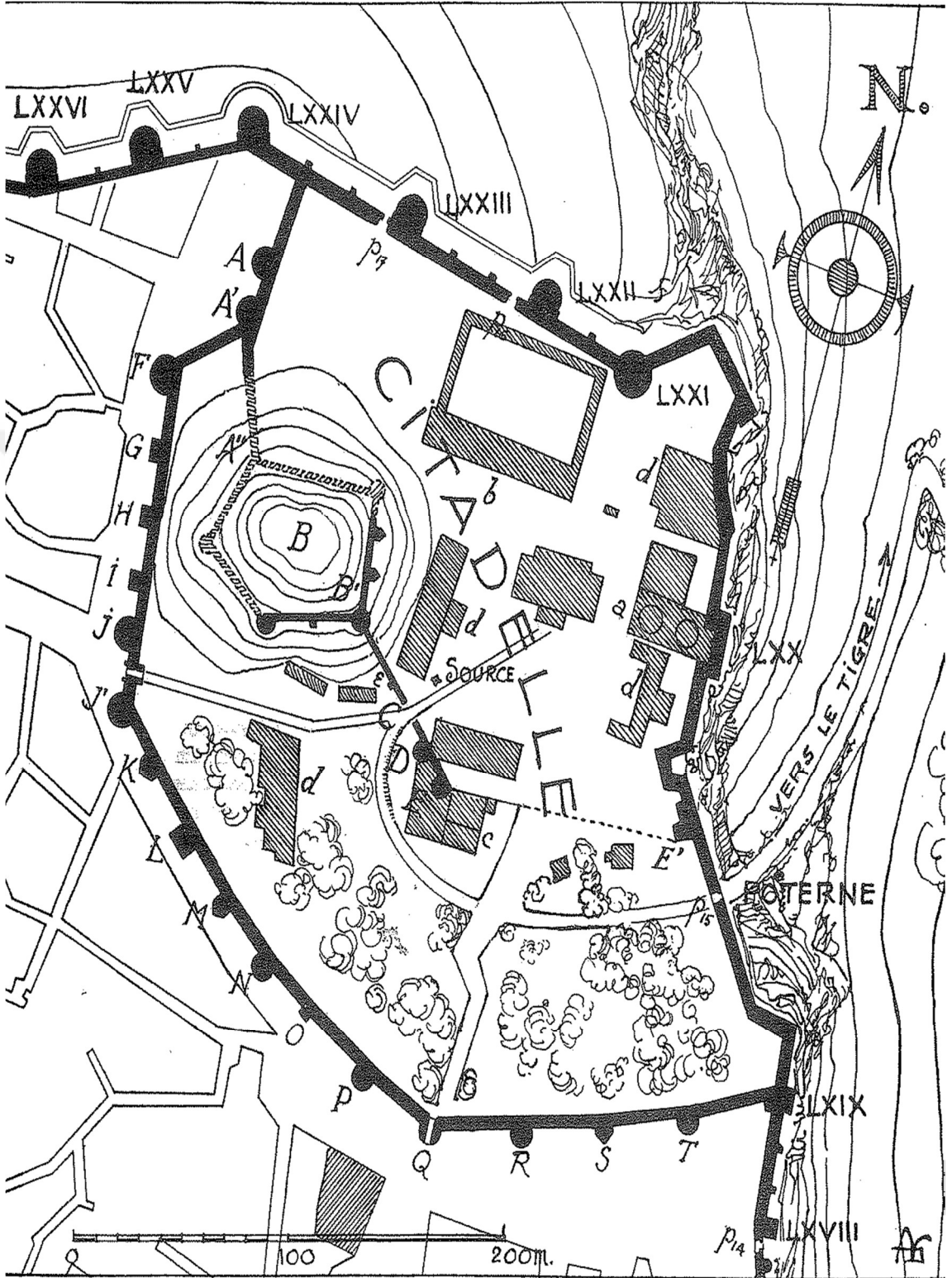
Harita 4: Diyarbakir Bölgesi Haritası

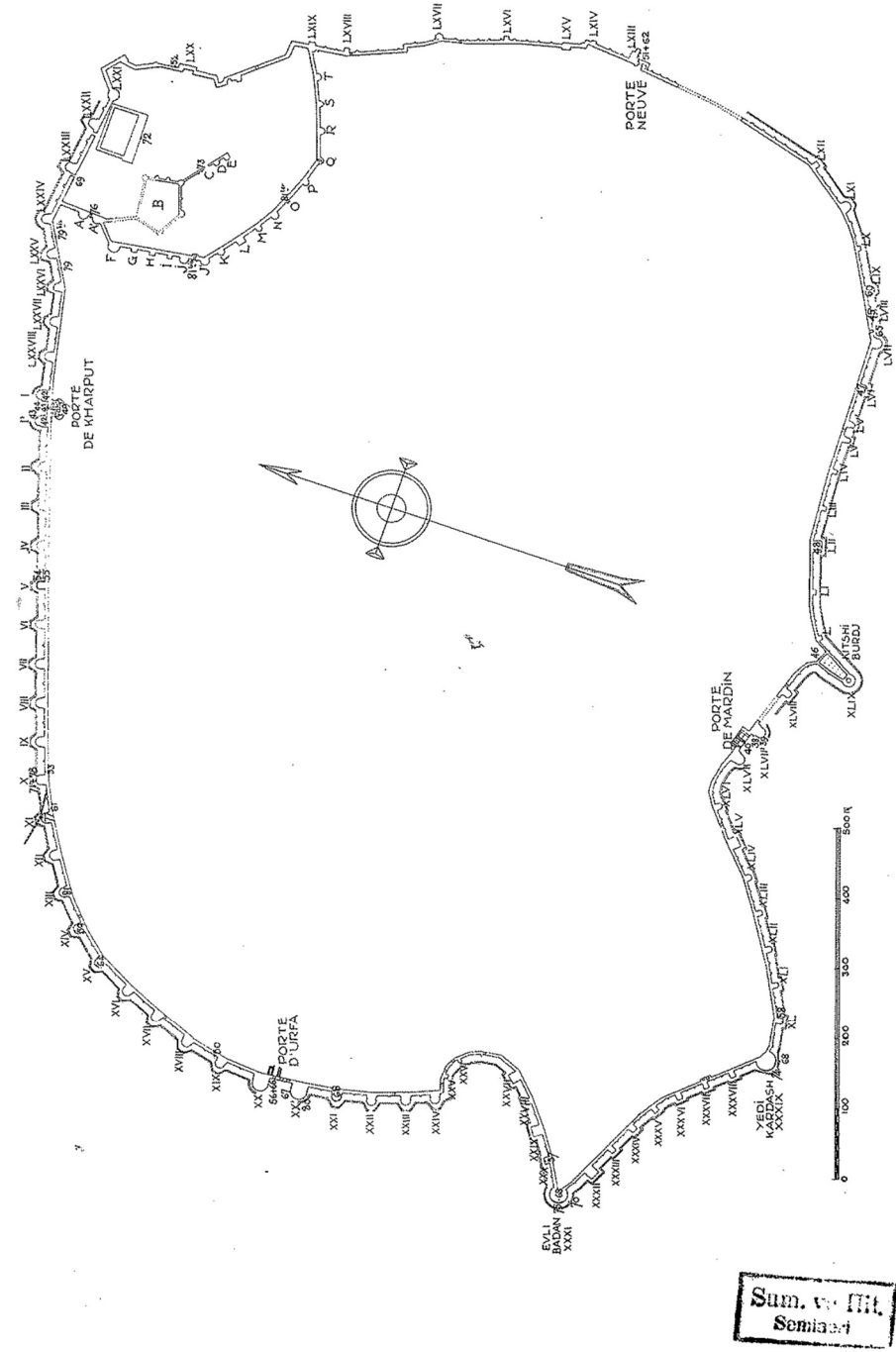
Harita 5: Sinclair'in Diyarbakır Çizimi (Sinclair, III, s. 165.)

Harita 6: Albert Gabriel'in Diyarbakır Çizimi (Gabriel, s. 97.)

Harita 7: Albert Gabriel'in Diyarbakır İç Kale Çizimi (Gabriel, s. 145.)

Harita 8: Diyarbakır Surlarında Bulunan Kitabelerin Sur Duvarları Üzerindeki Dağılımı (Gabriel, s. 159.)

Foto 2: Nur Burcu (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 6.)

Foto 3: Ulu Beden Burcu (Diyarbakir Kltr Envanteri, I, s. 17.)

Foto 4: Yedi Kardeş Burcu (Diyarbakir Kltr Envanteri, I, s. 17.)

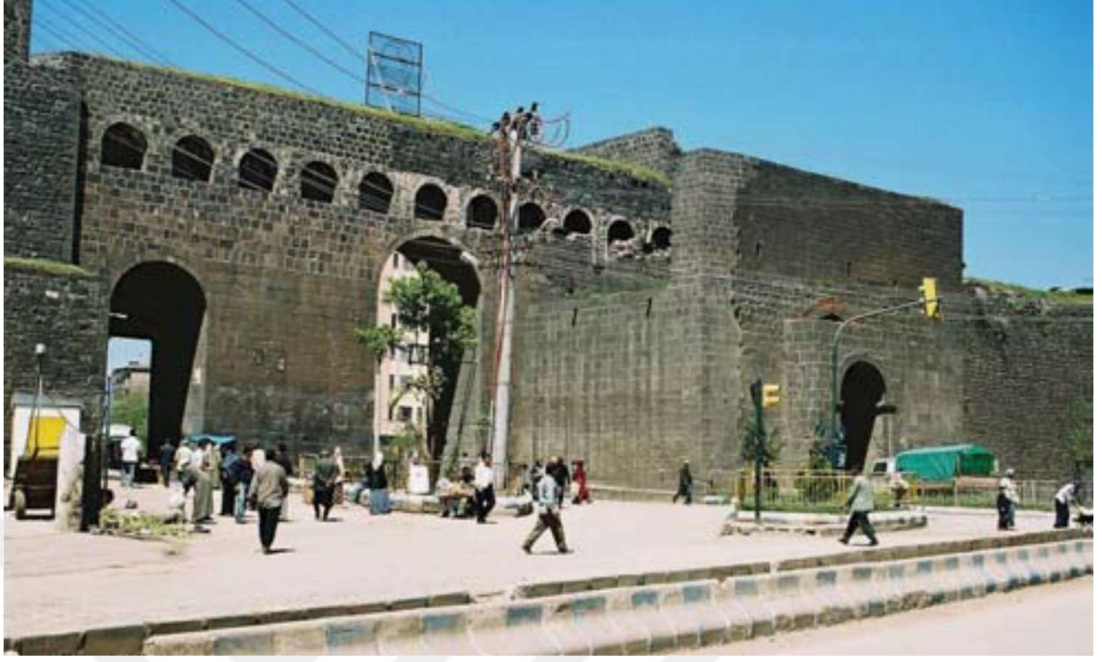

Foto 5: Urfa Kapısı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 18.)

Foto 6: Dağ Kapı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 18.)

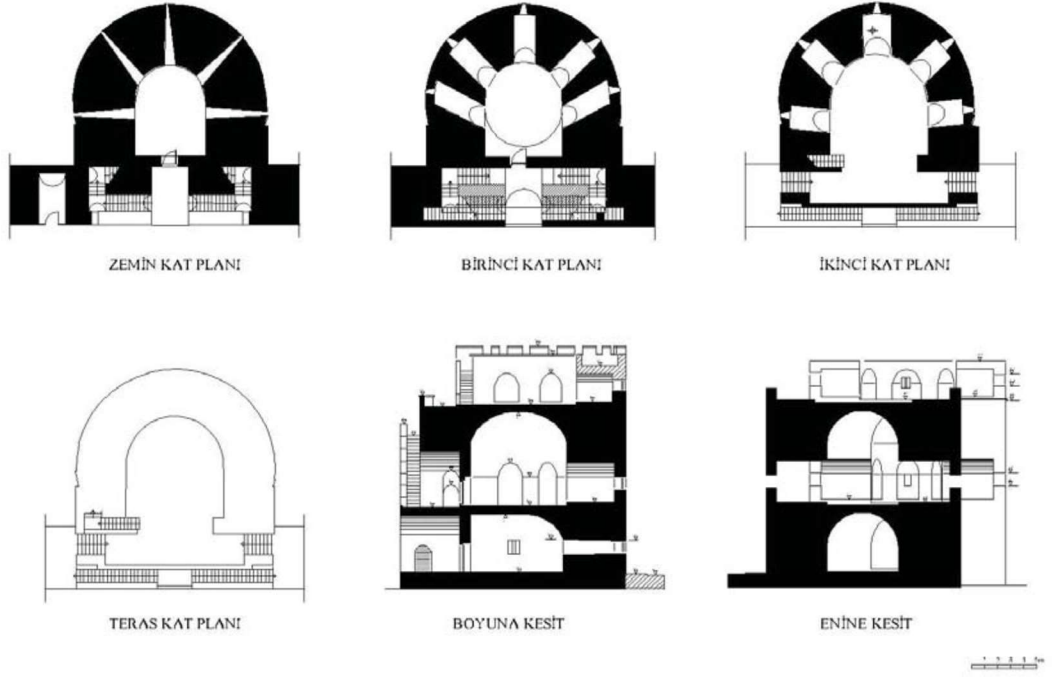

Foto 7: Şehir Surlarındaki Bir Burcun Plan ve Kesitleri (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 19.)

Foto 8: Diyarbakır'ın Yukarıdan Fotoğrafı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 25.)

Foto 9: Dağ Kapı Burcu (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 21.)

Foto 10: Yedi Kardeş Burcu Üzerindeki Kitabe Ayrıntısı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 26.)

Foto 11: Diyarbakır İç Kale (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 29.)

Foto 12: Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 29.)

Foto 13: Aziz George (Kara Papaz) Kilisesi İç (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 115.)

Foto 14: Meryem Ana Kilisesi 1 (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 117.)

Foto 15: Meryem Ana Kilisesi 2 (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 117.)

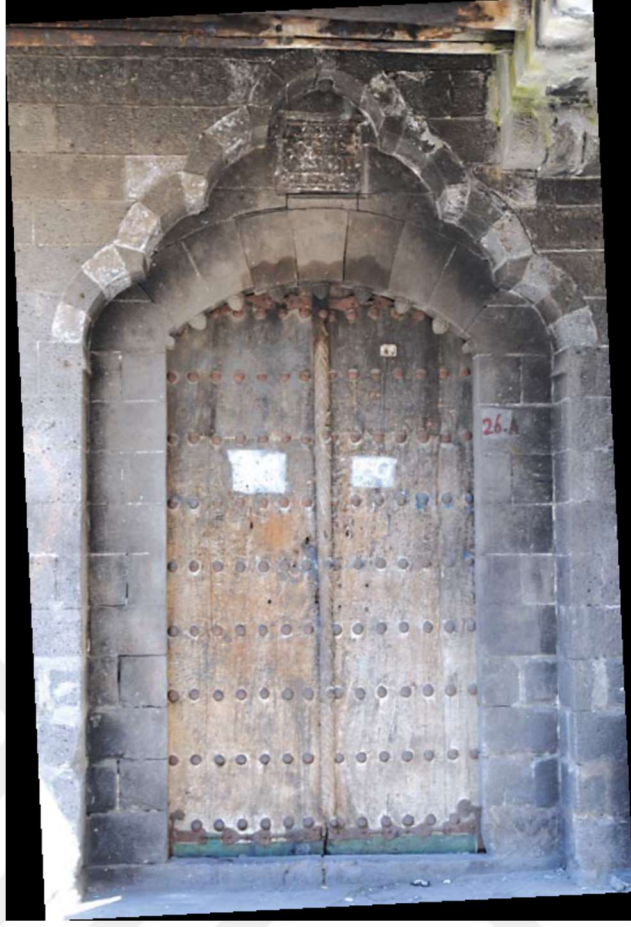

Foto 16: Meryem Ana Kilisesi 3 (Diyarbakır Kltr Envanteri, I, s. 118.)

Foto 17: Ulu Camii 1 (Diyarbakır Kltr Envanteri, I, s. 55.)

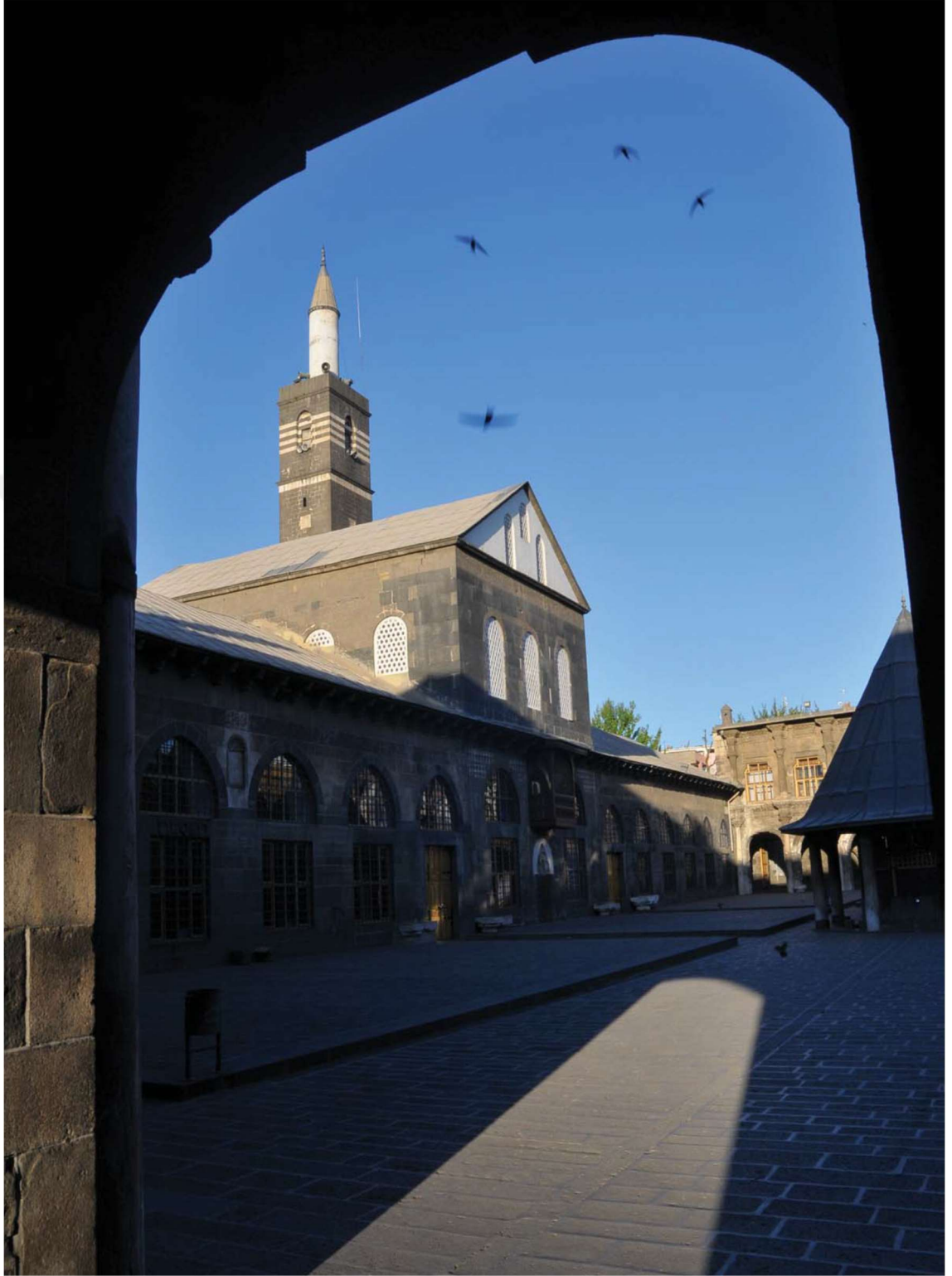
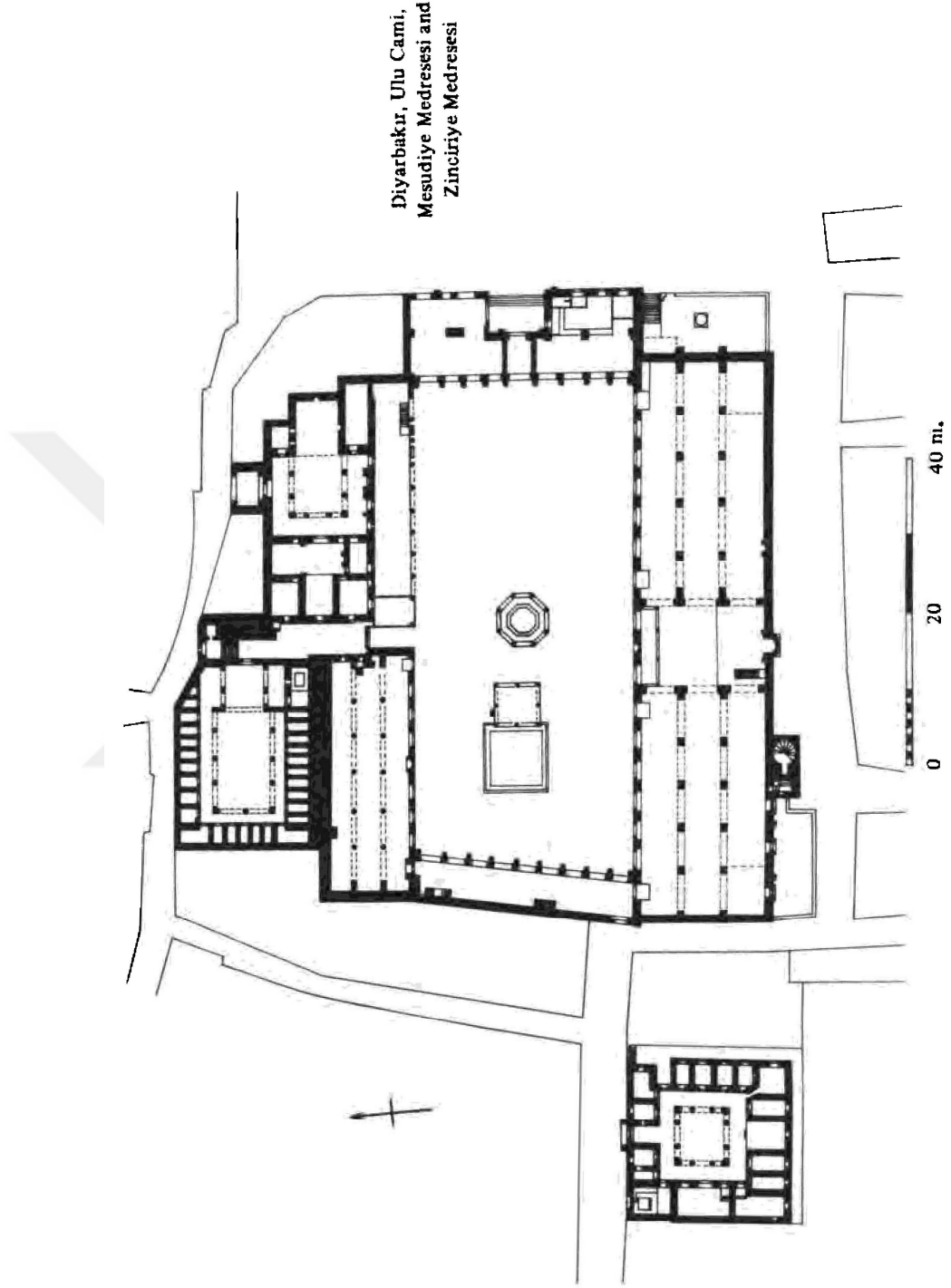

Foto 18: Ulu Camii 2 (Diyarbakir Kltr Envanteri, I, s. 50.)

Harita 9: Ulu Camii İle Birlikte Mesûdiye ve Zinciriye Medreselerini İhtiva Eden Külliyesi Gösteren Çizim (Sinclair, III, s. 177.)

Foto 19: Ulu Camii Ayrıntı (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 57.)

Foto 20: Ulu Camii Sütun Başı (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 57.)

Foto 21: Sahabeden Malik Ejder Türbesi (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 147.)

Foto 22: Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü) Kitabe Ayrıntısı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 219.)

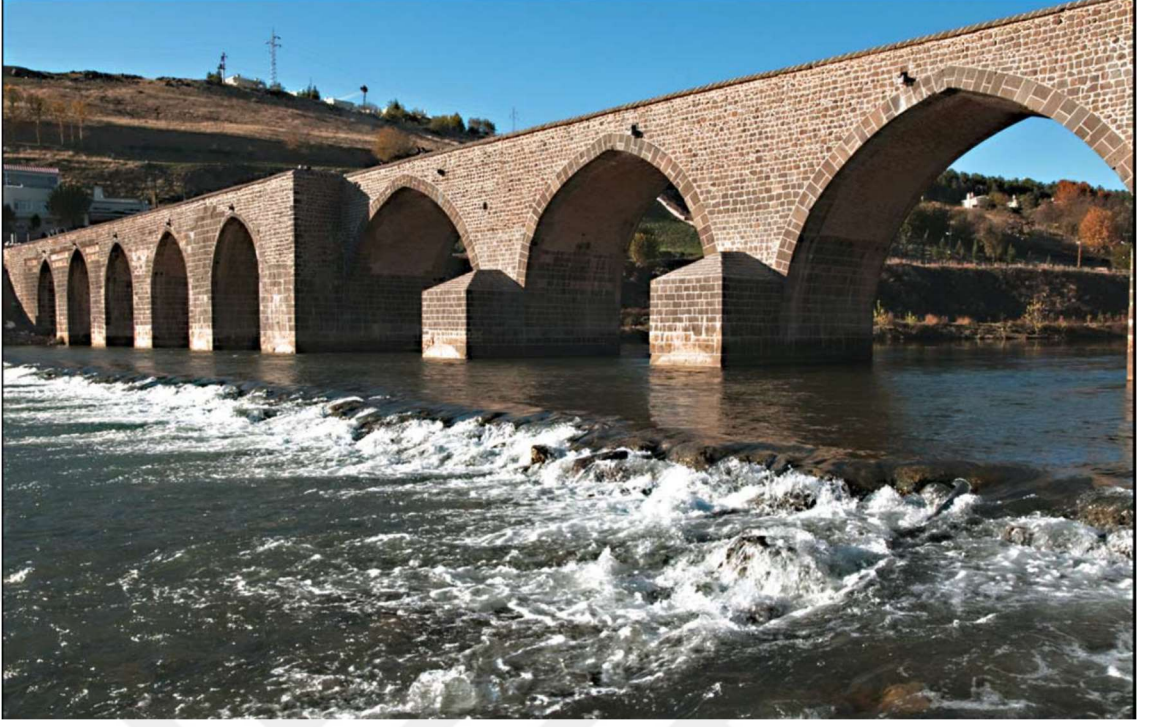

Foto 23: Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü) (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 219.)

Foto 24: Ömer Şeddâd Camii (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 59.)

Foto 25: Ömer Şeddâd Camii İç (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 59.)

Foto 26: Zinciriye Medresesi (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 233.)

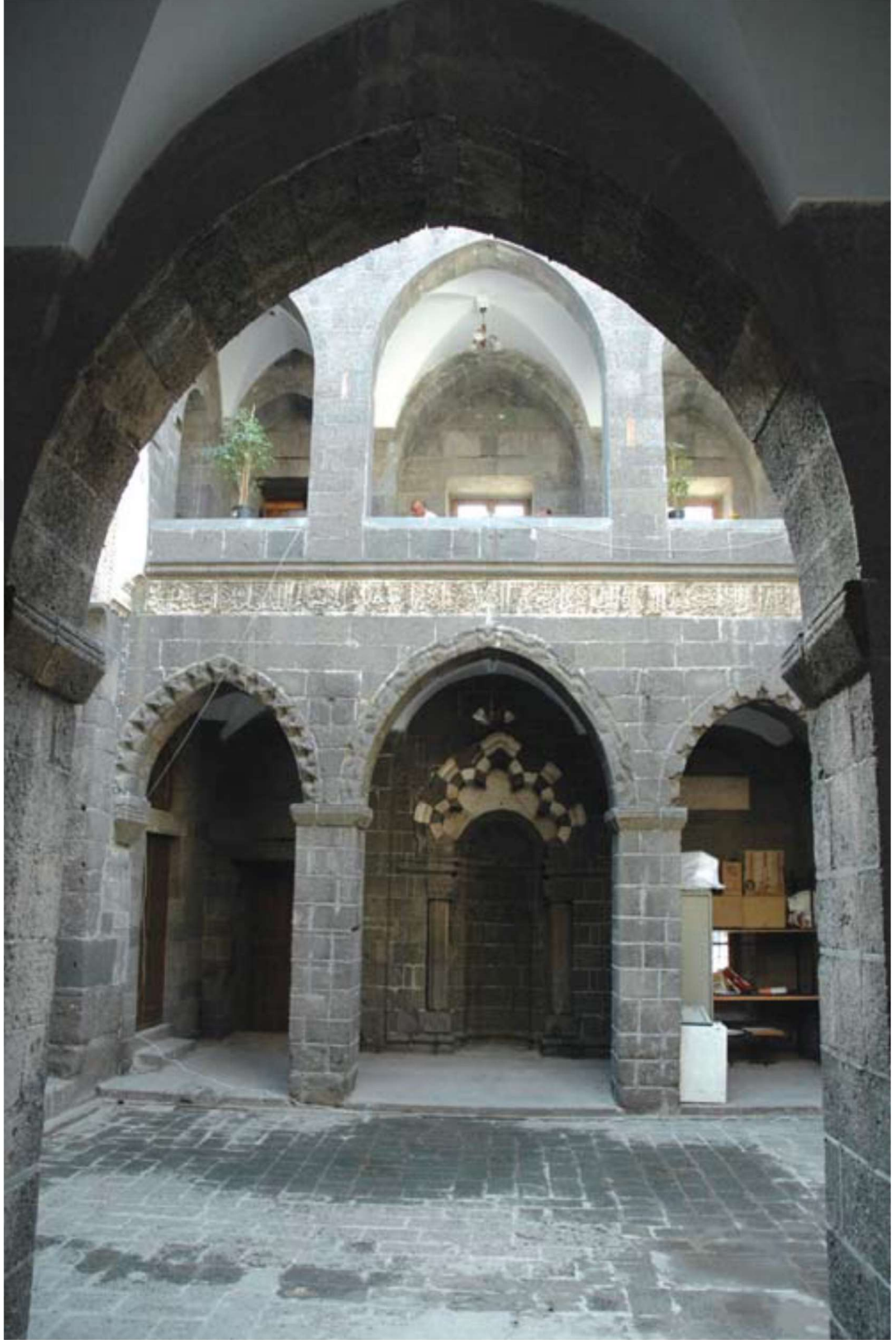

Foto 27: Mesûdiye Medresesi (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 231.)

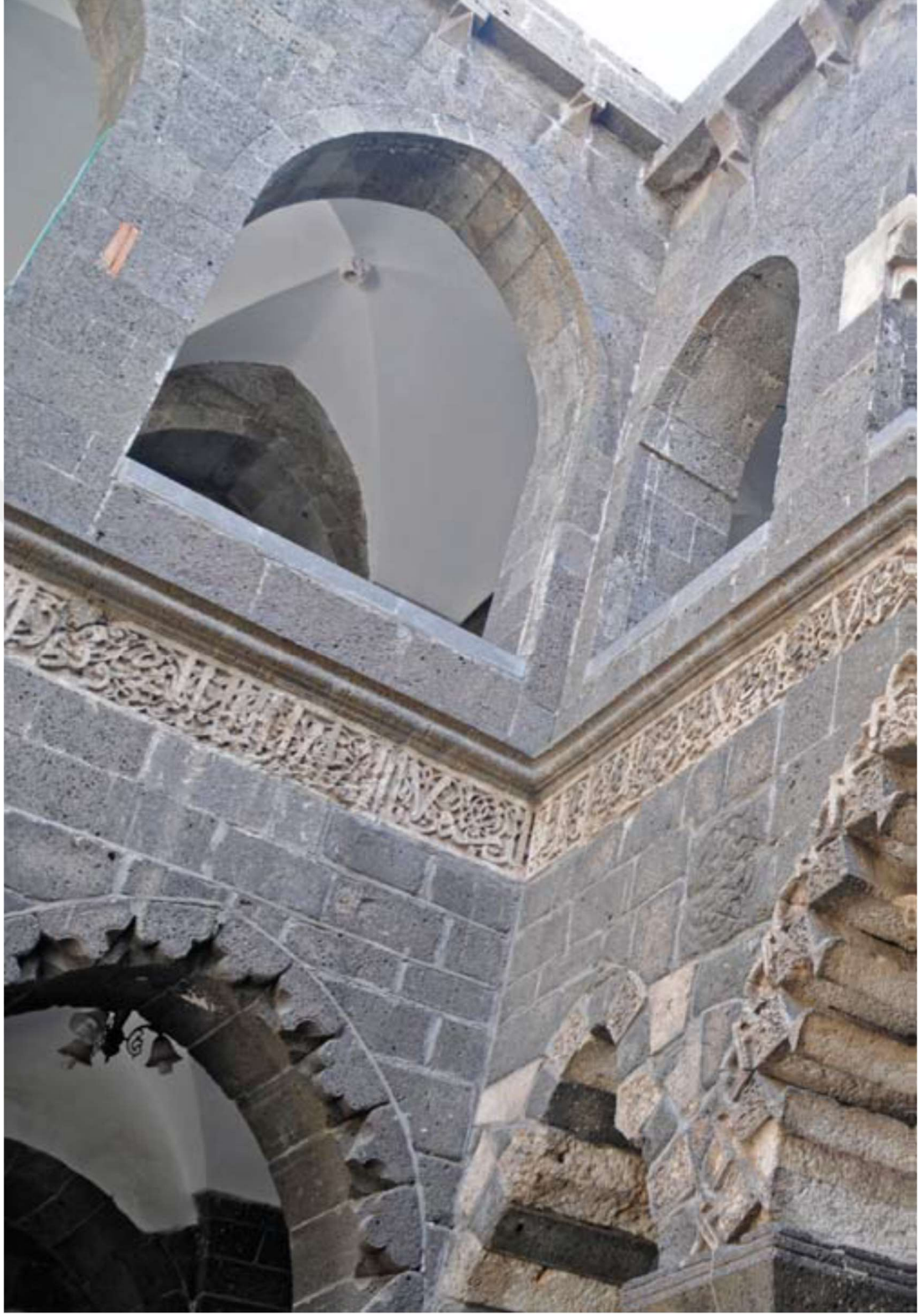

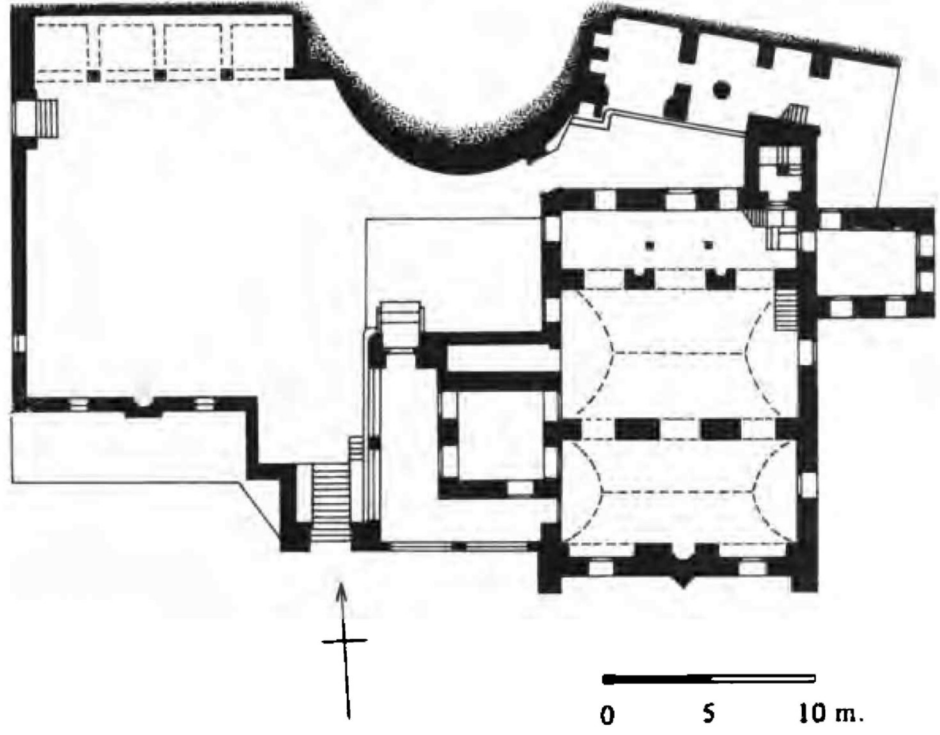
Foto 28: Mesûdiye Medresesi Kitabe Ayrıntısı (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 231.)

Foto 29: İç Kale (Sultan Süleyman) Camii (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 61)

Foto 30: İç Kale (Sultan Süleyman) Camii Haziresi (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 61.)

Harita 10: İ Kale (Sultan Süleyman) Camii izimi (Sinclair, III, s. 191.)

Foto 31: Parlı Safa Camii (Diyarbakır Kltr Envanteri, I, s. 65.)

Foto 32: Parlı Safa Camii Minaresi (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 65.)

Foto 33: Muslihuddîn Lârî Medresesi (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 239.)

Foto 34: Kaşık Budak Mescidi (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 98.)

Foto 35: Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii 1 (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 69.)

Foto 36: Şeyh Matar (Dört Ayaklı Minare) Camii 2 (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 69.)

Foto 37: Kavas-ı Saġır Camii (Diyarbakır Kltr Envanteri, I, s. 90.)

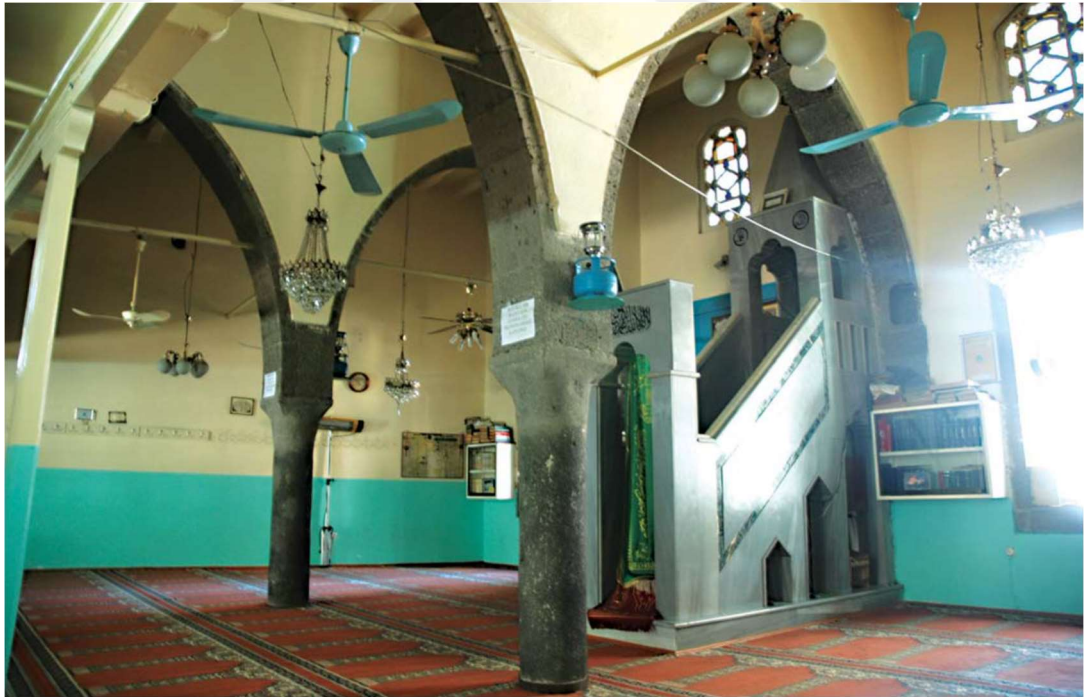

Foto 38: Şeyh Yusuf Camii (Diyarbakır Kltr Envanteri, I, s. 67.)

Foto 39: İbrahim Bey Camii (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 104.)

Foto 40: Nebi Camii (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 63.)

Foto 41: Aynî Minare Camii (Diyarbakır Kùltür Envanteri, I, s. 71.)

Foto 42: Tâceddîn Mescidi (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 108.)

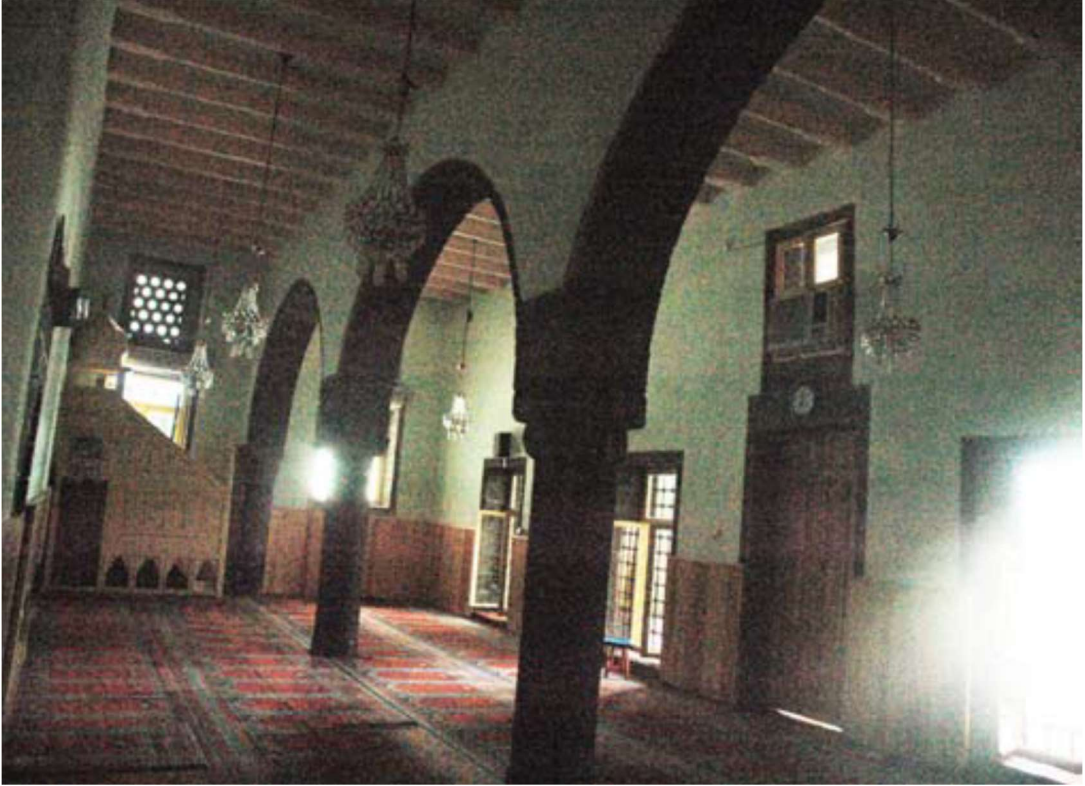

Foto 43: Hacı Büzürk Mescidi (Diyarbakır Kültür Envanteri, I, s. 111.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı	Songül DUMLUPINAR ALİCAN
Uyruğu	T.C.
Doğrum Tarihi ve Yeri	1982 - Malatya
E-Posta	alicansongul@gmail.com

Eğitim Derecesi	Okul / Program	Mezuniyet Yılı
Lise	Malatya Lisesi	1999
Üniversite	Ege Üniversitesi	2005
Yüksek Lisans	Ege Üniversitesi	2008
Doktora	Adıyaman Üniversitesi	2019

İş Deneyimi, Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
Bir Sömestr	İzmir Cem Bakioğlu Lisesi	Tarih Öğretmeni
Bir Yıl	Malatya Esenbey Lisesi	Tarih Öğretmeni

Yabancı Dil	İngilizce
--------------------	-----------